

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ Й НАУКИ УКРАЇНИ МОЛОДІ ТА СПОРТУ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ХОЛОДНА ВІЙНА (1946 – 1991 РР.).

Документи і матеріали

Навчальний посібник

Черкаси – 2013

УДК 94(100) "1946-1991"(075.8)
 ББК 63.3(0)63я73-1
 Х-73

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
 завідувач кафедри історії України
 Черкаського технологічного університету
Бушин Микола Іванович
 кандидат історичних наук, професор,
 завідувач кафедри всесвітньої історії
 Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
Перехрест Олександр Григорович

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського
 національного університету імені Богдана Хмельницького
 (протокол № 1 від 28 серпня 2012 року)*

Х-73 «Холодна війна» (1946 – 1991 рр.). Документи і матеріали.

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Упорядник О. І. Овчаренко. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. – 536 с.

«Холодна війна» – головний феномен міжнародних відносин другої половини ХХ століття – відійшла в минуле. Однак стереотипи й інтерпретації цього надзвичайно складного і суперечливого історичного явища, що почали створюватися вже в перші повоєнні роки, відбиваються в суспільній думці й дотепер. Разом з тим у 90-і рр. ХХ – на початку ХХІ ст. в історичній науці зростала тенденція до переоцінки багатьох проблем «холодної війни».

Цей посібник, рекомендований студентам, аспірантам, викладачам і всім, хто цікавиться означеною проблемою, містить офіційні міжнародні документи, витяги з них, фрагменти мемуарів і праць державних діячів, дипломатів, досліджень істориків та політологів, підібрані так, щоб ознайомлення з ними дало змогу зіставити різні точки зору на генезу, хід і результати «холодної війни».

УДК 94(100) "1946/1991"(075.8)
 ББК 63.3(0)63я73-1

ISBN 978-966-353-307-0

© ЧНУ ім.Б. Хмельницького, 2013
 © О.І. Овчаренко, 2013

З М І С Т

Передмова.....	3
Розділ I. Створення основ світового економічного і політичного регулювання після Другої світової війни.....	6
Розділ II. Початок ”холодної війни “ (1946–1947 рр.).....	67
Розділ III. Блокова політика. Наступальні стратегії і мирне співіснування (1947 – поч. 60-х рр.).....	200
Розділ IV. Міжнародні кризи і військові конфлікти (50-і – поч. 70-х рр.).....	322
Розділ V. Стабілізація міжнародних відносин і розрядка та її криза (1963–1979 рр.).....	379
Розділ VI. Загальноєвропейський процес, розпад біполярного світу і звершення ”холодної війни “ (1975–1991 рр.).....	451
Список документів.....	565
Література.....	580

П Е Р Е Д М О В А

Співробітництво учасників антигітлерівської коаліції – СРСР та США і Великої Британії стало знаменним явищем в історії міжнародних відносин. Їх взаємодія була спричинена необхідністю досягнення спільної мети – розгрому гітлерівської Німеччини і її сателітів, та значною мірою була вимушеною. Після завершення Другої світової війни ситуація корінним чином змінилася. Відносини між СРСР і його недавніми союзниками стали загострюватися і переросли в стан конфронтації, яка отримала назву ”холодної війни “. Вже тоді стало очевидним, що протистояння набуватиме глобального характеру і охопить весь світ.

Лідери всіх трьох союзних держав почали задумуватися про перебудову світового порядку задовго до завершення світової війни. Особливо ретельно плани його переулаштування розроблялися в адміністрації президента США Ф. Рузвельта, оскільки переважна частина американських правлячих кіл вважала, що Сполучені Штати як найсильніша світова держава мають взяти на себе ініціативу з вказаної проблеми. Радянський Союз також мав свої плани, хоча торкалися вони, насамперед, Європи. Війна змінила її політичну карту, а разом з тим і співвідношення сил на континенті. Згідно з рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій політичний вплив СРСР поширився на Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, Болгарію, Югославію, а також окупаційну зону в Східній Німеччині і радянське керівництво розглядало ці країни як своєрідний (пояс безпеки) від нової, можливої агресії. До цього з розумінням ставилися інші члени ”великої трійки ” – США і Велика Британія, тому фактичне закріплення нового розділу світу на сфері впливу дозволяло СРСР сподіватися, що зміцнити його можна буде без конфронтації з союзниками. Новий образ Радянського Союзу як переможця, визволителя, миротворця, який склався спочатку в країнах Східної Європи, також давав підстави для таких розрахунків. Однак, наприкінці війни почала

складатися і недовіра з боку західних держав до політики сталінського керівництва у визволених Червоною Армією країнах. Їх звинувачення на адресу СРСР в порушенні ним спільних домовленостей з союзниками, зокрема, "Декларації про звільнену Європу" та деяких інших, мали певне обґрунтування. Дійсно, радянський чинник зіграв важливу, а в деяких випадках визначальну роль у формуванні політичних систем держав регіону в перші післявоєнні роки. А наступний період 1949-1953 рр. – це часи найбільше відкритого і прямолінійного втручання радянської сторони у внутрішнє життя країн Східної Європи через всеохоплюючий контроль аж до прямого диктату, часи жорсткого підпорядкування національно-державних інтересів кожної країни цілям східного блоку і правлячої в ньому радянської керівної верхівки.

"Холодна війна" виникла в результаті надзвичайного загострення міжнародних відносин країн Сходу і Заходу в післявоєнний період; вона серйозно отруїла міжнародну обстановку на багато років, неодноразово створювала загрозу перерости в глобальний світовий військовий конфлікт і стала головним феноменом другої половини ХХ століття.

В радянській історичній літературі протягом тривалого часу панувала думка, що "холодна війна" була тим ворожим курсом, який почали проводити уряди західних держав відносно СРСР і інших соціалістичних країн після завершення Другої світової війни. Такий висновок фактично зводив всі події "холодної війни" лише до зовнішньої політики і створював враження, що Радянський Союз дотримувався виключно оборонної позиції, виступав послідовним борцем за мир, а західні "імперіалістичні" держави на чолі з США готові були розв'язати нову світову війну. В наші дні переважна більшість дослідників проблем міжнародних відносин другої половини ХХ ст. поділяє точку зору, що СРСР ніс не меншу відповідальність за початок "холодної війни" і протистояння між колишніми союзниками антигітлерівської коаліції, а в цілому ряді випадків переходив в наступ і

вдавався до випереджаючих заходів, котрі загрожували спровокувати ядерну війну.

”Холодна війна“ справила вплив на всі сторони життя країн Сходу і Заходу. Агресивна зовнішня політика обох блоків вимагала і створення відповідної бази у внутрішній політиці: вона стала основною причинною мілітаризації економіки, пропагандистської обробки і підготовки населення, зокрема формування “образа ворога“ обома сторонами, ідеологічної війни.

Пропонований посібник розрахований на використання його документів і матеріалів, насамперед студентами-істориками для підготовки з курсів ”Новітньої історії“ ”Історії міжнародних відносин“ та спецкурсу ”Двохполюсність світу і ”холодна війна“ 1946–1991 рр.“. Він також може бути рекомендований аспірантам, викладачам і всім тим, хто цікавиться проблематикою міжнародних відносин післявоєнного періоду.

Формально хронологічні рамки збірника охоплюють період 1946-1991 рр., тобто з початку і до завершення ”холодної війни“. Однак укладач вважає доцільним включити в нього і ряд документів, прийнятих учасниками антигітлерівської коаліції на завершальних етапах Другої світової війни, в яких закладались міжнародно-правові основи повоєнного світовопорядку.

Більшу частину книги складають офіційні міжнародні документи – договори, угоди, меморандуми, урядові заяви тощо.

До другої групи автор відносить опубліковані матеріали – витяги із мемуарів чи інших публікацій відомих державних діячів, дипломатів, оцінки подій радянськими і пострадянськими істориками, а також зарубіжними дослідниками проблем ”холодної війни“, які зрозуміло, не завжди співпадають між собою, а нерідко є діаметрально протилежними.

Усі документи і матеріали розташовані в проблемно-хронологічному порядку. Їх **поділено на сім тематичних розділів**, що дає можливість виділити головні проблеми періоду ”холодної війни“ і простежити її основні етапи.

Збірник є хрестоматійним доповненням до навчально-методичного посібника автора "Двохполюсність світу і "холодна війна" 1946-1991 рр."

Розділ I.

Створення основ світового економічного і політичного регулювання після Другої світової війни

Бреттон-Вудські угоди

№ 1. Угода Міжнародного валютного фонду.

Бреттон-Вудс (США). 22 липня 1944 р.

(Витяг)

Стаття 1. Цілі

Цілі Міжнародного валютного фонду:

I) сприяти розвиткові міжнародного співробітництва у валютно-фінансових рамках постійного заснування, що забезпечує механізм для консультацій і спільної роботи над міжнародними валютно-фінансовими проблемами;

II) сприяти процесові розширення і збалансованого росту міжнародної торгівлі і за рахунок цього домагатися досягнення та підтримки високого рівня зайнятості і реальних доходів, а також розвитку виробничих ресурсів усіх держав-членів, розглядаючи ці дії як першочергові завдання економічної політики.

III) сприяти стабільності валют, підтримувати упорядкований валютний режим серед держав-членів і уникати використання девальвації валют з метою одержання переваги в конкуренції;

IV) надавати допомогу в створенні багатосторонньої системи розрахунків за поточними операціями між державами-членами, а також в усуненні валютних обмежень, що перешкоджають зростанню світової торгівлі;

V) за рахунок тимчасового надання загальних ресурсів Фонду державам-членам при дотриманні адекватних гарантій надавати їхнім діям упевненості, забезпечуючи цим можливість виправлення диспропорцій у їхніх платіжних балансах без вживання заходів, що можуть завдати шкоди добробуту на національному чи міжнародному рівні;

VI) відповідно до вищевикладеного, скорочувати тривалість порушень рівноваги зовнішніх платіжних балансів держав-членів, а також зменшувати масштаби цих порушень. У всій своїй політиці та рішеннях Фонд керується цілями, викладеними в цій статті.

Стаття II. Членство

Розділ 1. Перші держави-члени

Первинними державами-членами Фонду є країни, представлені на Валютно-фінансовій конференції Об'єднаних націй, чиї уряди підтверджують своє членство до 31 грудня 1945 р.

Розділ 2. Інші держави-члени

Інші країни мають право на вступ до числа членів Фонду в такий час і на таких умовах, які можуть бути приписані Радою керуючих. Зазначені умови, включаючи умови виплати внесків до Фонду, базуються на принципах, що не суперечать тим, які застосовуються стосовно держав, котрі вже є членами.

Стаття III. Квоти і внески

Розділ 1. Квоти і виплата внесків

Для кожної держави-члена встановлюється квота, яка виражається в спеціальних правах запозичення. Квоти держав-членів, представлених на Валютно-фінансовій конференції Об'єднаних націй і тих, які підтвердили своє членство до 31 грудня 1945 року, перелічені в Додатку «А». Квоти інших держав-членів визначаються Радою керуючих. Внесок кожної

держави-члена дорівнює його квоті і виплачується Фондові в повному розмірі через відповідну установу-депозитарій.

Стаття IV. Зобов'язання щодо валютного режиму

Розділ 1. Загальні зобов'язання держав-членів

Визнаючи, що найважливіша мета міжнародної валютно-фінансової системи полягає в тому, щоб служити структурною основою, яка сприяє обміну товарами та послугами і руху капіталу між країнами та підтримує стає економічне зростання, а також що одним з основних завдань є безперервне вдосконалення упорядкованих базисних умов, необхідних для фінансової та економічної стабільності, кожна держава-член зобов'язується співпрацювати з Фондом та іншими державами-членами в забезпеченні впорядкованості валютних режимів та у сприянні стабільності системи обмінних курсів. Зокрема, кожна держава-член:

I) докладає зусиль до спрямування своєї економічної і фінансової політики на стимулювання впорядкованого економічного зростання в умовах розумної стабільності цін, з урахуванням обставин, що склалися;

II) прагне сприяти стабільності за рахунок зусиль, спрямованих на підтримку упорядкованих базисних економічних і фінансових умов, а також такої грошової системи, яка не веде до виникнення непередбачуваних збоїв;

III) уникає маніпулювання обмінними курсами чи міжнародною валютною системою з метою запобігання дієвій стабілізації платіжного балансу або ж для отримання несправедливої переваги в конкуренції з іншими державами-членами;

IV) проводить валютну політику, яка не суперечить зобов'язанням за цим розділом. [...]

Розділ 3. Нагляд за валютним режимом

а) Фонд здійснює контроль над міжнародною валютною системою для забезпечення її ефективного функціонування, а також контролює виконання кожною державою-членом своїх зобов'язань згідно з розділом 1 цієї статті.

б) З метою виконання своїх функцій, викладених в підрозділі «а» цього розділу, Фонд веде суворий нагляд за політикою держав-членів стосовно їх обмінних курсів і встановлює конкретні принципи, якими керуються всі держави-члени стосовно зазначеної політики. Кожна держава-член надає Фондові всю необхідну для такого нагляду інформацію і, на вимогу Фонду, проводить консультації з ним з питань своєї політики в сфері обмінних курсів. [...]

Розділ 4. Паритети валют

Фонд, більшістю у вісімдесят п'ять відсотків від загальної кількості голосів, може прийти до висновку, що міжнародні економічні умови дозволяють запровадити широкомасштабну систему валютних режимів, засновану на стабільних, але коректованих паритетах валют. Підставою для такого висновку Фонду служить фундаментальна стабільність світової економіки; з цією метою Фонд враховує динаміку цін і темпи економічного зростання в державах-членах. [...]

Системная история международных отношений. 1945 – 2003. Т. 4. Документы. Под ред. А. Д. Богатурова. – М., 2003 (Далі : Системная история... Т. 4). – С. 5 – 7.

№ 2. Угода Міжнародного банку реконструкції і розвитку.

Бреттон-Вудс (США). 22 липня 1944 р.

(Витяг)

Стаття 1. Цілі

Цілями Банку є:

І) надання допомоги з реконструкції і розвитку територій країн-членів шляхом сприяння і здійснення капіталовкладень з продуктивною метою, у тому числі для відновлення економіки, зруйнованої чи постраждалої в результаті війни, реконверсії виробничих підприємств з урахуванням потреб мирного часу, а також для стимулювання розвитку виробничих підприємств і ресурсів у менш розвинених країнах;

II) сприяння приватним іноземним інвестиціям шляхом надання гарантій або участі в позиках чи інших капіталовкладеннях, що їх надають приватні інвестори; а в тих випадках, коли приватний капітал недоступний на розумних умовах, доповнення приватних інвестицій через надання на відповідних умовах фінансування виробництва власного капіталу, а також за рахунок створених ним фондів та інших його ресурсів;

III) сприяння перспективному збалансованому зростанню міжнародної торгівлі і підтримання рівноваги платіжних балансів шляхом стимулювання міжнародних інвестицій з метою розвитку виробничих ресурсів держав-членів для підвищення продуктивності, життєвого рівня та поліпшення умов праці на їх територіях;

IV) організація позик чи їх гарантій, які пропонуються у зв'язку з міжнародними позиками через інші канали для забезпечення пріоритетності здійснення найбільш корисних і невідкладних проектів, незалежно від їх масштабів;

V) здійснення операцій з належним урахуванням впливу міжнародних інвестицій на умови ділової активності, що існують на територіях держав-членів, а також надання сприяння в перші повоєнні роки щодо здійснення плавного переходу від військової економіки до економіки мирного часу.

Банк керується вищезазначеними цілями при ухваленні всіх своїх рішень.

Стаття II. Членство в банку і його капітал

Розділ 1. Членство

а) Первинними членами Банку є ті члени Міжнародного валютного фонду, які погодились на членство в Банку до дати, вказаної у розділі 2 «е» статті XI.

б) Членство в Банку відкрите для інших членів Фонду в ті строки і на таких умовах, що їх встановлює Банк [...].

Стаття III. Загальні положення, що стосуються позик і гарантій

Розділ 1. Використання ресурсів

а) Ресурси і можливості Банку використовуються виключно на благо його членів, за приділення однакової уваги як проектам розвитку, так і проектам реконструкції.

б) З метою сприяння відновленню і реконструкції економіки членів, території метрополій яких постраждали від величезних руйнувань в результаті окупації противником чи бойових дій, при визначенні умов та положень позик, що надаються таким членам, Банк особливо враховує завдання полегшення фінансового тягаря та прискорення завершення такого відновлення і реконструкції. [...]

Розділ 5. Використання позик, гарантованих Банком, наданих ним або за його участю

а) Банк не висуває таких умов, щоб надходження від позики використовувалися на території якоїсь конкретної країни-члена або держав-членів.

б) Банк вживає заходів для того, щоб забезпечити використання надходжень від будь-якої позики тільки для тих цілей, для яких цю позику було надано, приділяючи належну увагу міркуванням економічного характеру та питанням ефективності і не беручи до уваги політичні та інші неекономічні чинники й міркування.

с) у разі, якщо Банк надає позики, він відкриває на ім'я позичальника рахунок, причому суму позики перекладає на цей рахунок у тій валюті чи валютах, у яких ця позика надана. Банк дозволяє позичальникові знімати з цього рахунку кошти тільки для покриття витрат у зв'язку з цим проектом у міру їх фактичного виникнення. [...]

Розділ 10. Заборона політичної діяльності

Банк та його посадові особи не втручаються в політичні справи країн-членів, і на їхнє рішення не впливає політична система відповідної країни-члена або країн-членів. Рішення визначаються тільки міркуваннями "економічного порядку, які неупереджено враховуються для досягнення цілей, викладених у статті 1. [...]

**№ 3. Декларація про звільнену Європу.
Кримська конференція керівників
трьох союзних держав – СРСР, США і Великобританії.
Ялта. 4–11 лютого 1945 р.**

Прем'єр Союзу Радянських Соціалістичних Республік, прем'єр-міністр Сполученого Королівства та президент Сполучених Штатів Америки консультувалися між собою в загальних інтересах народів своїх країн і народів звільненої Європи. Вони спільно заявляють про те, що вони домовилися між собою узгоджувати протягом періоду тимчасової нестійкості у звільненій Європі політику своїх трьох урядів у справі допомоги народам, звільненим від панування нацистської Німеччини, і народам колишніх держав-сателітів "осі" в Європі при вирішенні ними демократичними способами їхніх нагальних політичних та економічних проблем.

Встановлення порядку в Європі і перевлаштування національного економічного життя має бути досягнуте таким шляхом, який дозволить звільненим народам знищити останні сліди нацизму і фашизму та створити демократичні установи за власним вибором. Відповідно до принципу Атлантичної хартії про право всіх народів обирати форму уряду, за якого вони будуть жити, має бути забезпечене відновлення суверенних прав і самоврядування тим народам, що їх насильно позбавляли цього агресивні нації.

Для поліпшення умов, за яких звільнені народи могли б реалізувати ці права, три уряди будуть спільно допомагати народам у будь-якій звільненій європейській державі чи в колишній державі-сателіті "осі" в Європі, де, на їхню думку, обставини цього вимагатимуть: а) створювати умови внутрішнього миру; б) вживати невідкладних заходів з надання допомоги нужденним народам; с) створювати тимчасову правлячу владу, що широко

представляє усі демократичні елементи населення і зобов'язана якомога швидше встановити шляхом вільних виборів уряд, що відповідає волі народу, і d) сприяти, де це буде необхідним, проведенню таких виборів.

Три уряди будуть консультуватися з іншими Об'єднаними Націями і з тимчасовою владою або з іншими урядами в Європі, коли будуть розглядатися питання, в яких вони прямо зацікавлені.

Коли, на думку трьох урядів, умови у будь-якій європейській звільненій державі або в будь-якій з колишніх держав-сателітів "вісі" в Європі потребуватимуть таких дій, вони негайно заснують належний механізм для здійснення спільної відповідальності, встановленої цією декларацією.

Цією декларацією ми знову підтверджуємо нашу віру в принципи Атлантичної хартії, нашу вірність Декларації Об'єднаних Націй і наш рішучий намір створити, у співпраці з іншими миролюбними націями, побудований на принципах права міжнародний порядок, присвячений миру, безпеці, свободі і загальному добробуту всього людства.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). – М., 1984. – С. 249–250.

№ 4. Протокол Кримської конференції.

Ялта. 4–11 лютого 1945 р.

(Витяг)

1. Всесвітня організація

Було вирішено:

1) що конференція Об'єднаних Націй з питання запропонованої всесвітньої організації має бути скликана в середу 25 квітня 1945 року і має бути проведена в Сполучених Штатах Америки;

2) що на цю конференцію повинні бути запрошені такі держави:

а) Об'єднані Нації за складом на 8 лютого 1945 р.;

б) ті з приєднаних націй, які оголосили війну загальному ворогові до 1 березня 1945 р. (Тут під терміном «приєднані нації» маються на увазі 8 приєднаних націй і Туреччина.) Коли буде відбуватися конференція стосовно всесвітньої організації, делегати Сполученого Королівства та Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допуск до первинного членства двох Радянських Соціалістичних Республік, а саме Україну і Білорусію ...

II. Територіальна опіка

Було вирішено, що п'ять держав, які будуть мати постійні місця в Раді Безпеки, повинні проконсультуватися між собою до Конференції Об'єднаних Націй з питання територіальної опіки.

Цю рекомендацію було прийнято за умови, що територіальну опіку буде застосовано тільки: а) до існуючих мандатів Ліги Націй; б) до територій, відчужених від ворожих держав у результаті цієї війни; с) до будь-якої іншої території, яка може бути добровільно поставлена під опіку д) жодних дискусій про конкретні території на майбутній Конференції Об'єднаних Націй або під час попередніх консультацій не планується, і вирішення питання про те, які території, що належать до вказаних вище категорій, будуть взяті під піклування, є предметом пізнішої угоди.

III. Розчленування Німеччини

Було вирішено, що ст. 12 (а) умов капітуляції Німеччини має бути змінена і повинна оголосити таке: «Сполучене Королівство, Сполучені Штати Америки і Союз Радянських Соціалістичних Республік будуть мати стосовно Німеччини верховну владу. При здійсненні цієї влади вони вживатимуть таких заходів, включаючи повне роззброєння, демілітаризацію і розчленування Німеччини, які вони визнають необхідними для майбутнього миру і безпеки». Вивчення процедури розчленування Німеччини було передано Комісії, що складається з пана Ідена (голова), пана Вайнанта і пана Гусева. Цей орган розгляне питання про те, чи бажаним є приєднання до нього представника Франції.

VI. Головні військові злочинці

Конференція вирішила, що питання про головних злочинців війни після закриття конференції мають розглянути три Міністри Закордонних Справ для доповіді в належний час.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). – М., 1984. – С. 255–262 ; Системная история.... Т. 4. – С. 9 – 10.

№ 5. Повідомлення про Берлінську конференцію трьох держав.

Берлін. 2 серпня 1945 р.

(Витяг)

III. Про Німеччину

A. Політичні принципи

1. Відповідно до угоди про контрольний механізм у Німеччині верховну владу в Німеччині будуть здійснювати головнокомандувачі збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства та Французької республіки, кожен у своїй зоні окупації, за інструкціями своїх відповідних урядів, а також спільно з питань, що торкаються Німеччини в цілому, тими, хто діє як члени Контрольної Ради.

2. Наскільки це практично можливо, має бути однакове ставлення до німецького населення в усій Німеччині.

3. Цілями окупації Німеччини, якими повинна керуватися Контрольна Рада, є:

1) Повне роззброєння й демілітаризація Німеччини і ліквідація всієї німецької промисловості, яка може бути використана для військового виробництва, або контроль над нею. Згідно з цими цілями:

а) всі сухопутні, морські і повітряні збройні сили Німеччини, СС, СА, СД і гестапо з усіма їхніми організаціями, штабами та установами, включаючи генеральний штаб, офіцерський корпус, корпус резервістів, військові училища, організації ветеранів війни і всі інші військові та

напіввійськові організації, разом з їх клубами та асоціаціями, що слугують інтересам підтримання військових традицій у Німеччині, будуть повністю і остаточно скасовані, щоб назавжди попередити відродження чи реорганізацію німецького мілітаризму і нацизму;

б) усі озброєння, амуніція і зброя війни і всі спеціальні засоби для їх виробництва мають перебувати в розпорядженні союзників або ж мають бути знищені. Підтримання і виробництво всіх літаків і всякого озброєння, амуніції і зброї війни буде відвернене.

II) Переконати німецький народ, що він зазнав тотальної воєнної поразки і що він не може уникнути відповідальності за те, що накликав на себе, оскільки його власне безжалісне ведення війни і фанатичний опір нацистів зруйнували німецьку економіку і зробили хаос і страждання неминучими.

III) Знищити націонал-соціалістичну партію і її філіали та підконтрольні організації, розпустити всі нацистські установи, забезпечити, щоб вони не відродилися ні в якій формі, і запобігти будь-якій нацистській і мілітаристській діяльності чи пропаганді...

4. Всі нацистські закони, які створили базис для гітлерівського режиму або які встановили дискримінацію на основі раси, релігії чи політичних переконань, мають бути скасовані. Жодна така дискримінація, правова, адміністративна чи інша, не буде терпима.

5. Військові злочинці і ті, хто брав участь у плануванні чи здійсненні нацистських заходів, що тягнуть за собою або мають своїм результатом звірства чи військові злочини, мають бути заарештовані і віддані суду. Нацистські лідери, впливові прихильники нацистів і керівний склад нацистських установ та організацій, будь-які інші особи, небезпечні для окупації і її цілей, повинні бути заарештовані й інтерновані.

6. Всі члени нацистської партії, які були більше ніж номінальними учасниками її діяльності, і всі інші особи, ворожі союзним цілям, мають бути вилучені з громадських чи напівгромадських посад і з відповідальних посад на важливих приватних підприємствах. Такі особи повинні бути замінені

особами, котрі за своїми політичними і моральними якостями вважаються здатними допомогти в розвиткові дійсно демократичних установ у Німеччині. [...]

8. Судову систему буде реорганізовано відповідно до принципів демократії, правосуддя на основі законності та рівноправності всіх громадян, незалежно від раси, національності і релігії.

9. Управління в Німеччині має проводитися в напрямку децентралізації політичної структури та розвитку на місцях почуття відповідальності. З цією метою:

[...] II) у всій Німеччині слід дозволяти й заохочувати всі демократичні політичні партії з наданням їм права скликання зборів і публічного обговорення. [...]

IV) поки що не буде засновано ніякого центрального німецького уряду. Однак, незважаючи на це, будуть засновані деякі істотно важливі центральні німецькі адміністративні департаменти, очолювані державними секретарями, зокрема в областях фінансів, транспорту, комунікацій, зовнішньої торгівлі і промисловості. Ці департаменти будуть діяти під керівництвом Контрольної Ради. [...]

В. Економічні принципи

11. З метою знищення німецького військового потенціалу виробництво озброєння, військового спорядження і зняряддя війни, а також виробництво всіх типів літаків і морських суден має бути заборонене та відвернене ...

12. В найкоротший термін німецька економіка має бути децентралізована з метою знищення наявної надмірної концентрації економічної сили, що постає особливо у формі картелів, синдикатів, трестів та інших монополістичних угод.

13. При організації економіки Німеччини головну увагу має бути звернено на розвиток сільського господарства і мирної промисловості для внутрішнього споживання.

14. У період окупації Німеччину слід розглядати як єдине економічне ціле ...

15. Має бути встановлений союзний контроль над німецькою економікою ...

16. Для запровадження і підтримки економічного контролю, встановленого Контрольною Радою, має бути створений німецький адміністративний апарат і німецьким властям має бути запропоновано в повному, практично можливому обсязі заявити і взяти на себе управління цим апаратом ...

IV. Репарації з Німеччини

[...] I. Репараційні претензії СРСР будуть задоволені шляхом вилучення із зони Німеччини, окупованої СРСР, і з відповідних німецьких вкладень за кордоном.

2. СРСР задовольнить репараційні претензії Польщі зі своєї частки репарацій.

3. Репараційні претензії Сполучених Штатів, Сполученого Королівства та інших країн, які мають право на репарації, будуть вилучені із західних зон і з відповідних німецьких вкладень за кордоном. [...]

5. Кількість обладнання, що підлягає вилученню із західних зон в рахунок репарацій, має бути визначено найпізніше протягом шести місяців від теперішнього часу.

б. Вилучення промислового капітального обладнання почнуться так швидко, як це можливо, і будуть завершені протягом двох років після рішення, зазначеного в параграфі 5. Постачання продуктів, обумовлених пунктом 4 (а), почнуться так швидко, як це можливо, і будуть виконані Радянським Союзом партіями, визначеними домовленістю, протягом 5 років від вказаної дати. [...]

8. Радянський уряд відмовляється від усіх претензій щодо репарацій на акції німецьких підприємств, розташованих у західних зонах окупації

Німеччини, а також на німецькі закордонні активи у всіх країнах, за винятком тих, які зазначені в п. 9.

9. Уряд США і Сполученого Королівства відмовляються від усіх претензій щодо репарацій на акції німецьких підприємств, розташованих у східній зоні окупації Німеччини, а також на німецькі закордонні активи в Болгарії, Фінляндії, Угорщині, Румунії та Східній Австрії.

10. Радянський уряд не має претензій на золото, захоплене союзними військами в Німеччині.

VI. Місто Кенігсберг і прилеглий до нього район

... Конференція погодилася в принципі з пропозицією Радянського уряду про передачу Радянському Союзові міста Кенігсберг і прилеглому до нього району ... Проте точний кордон підлягає дослідженню експертів ...

VII. Про військових злочинців

Три уряди відзначили обговорення, яке відбувалось протягом останніх тижнів у Лондоні між британськими, американськими, радянськими і французькими представниками з метою досягнення угоди про методи суду над тими головними військовими злочинцями, чиї злочини відповідно до Московської декларації від жовтня 1943 року не належать до певного географічного місця. Три уряди підтверджують свої наміри передати цих злочинців швидкому і справедливому суду. [...]

IX. Про Польщу

...Глави трьох урядів погодилися, що до остаточного визначення західного кордону Польщі колишні німецькі території на схід від лінії, що проходить від Балтійського моря трохи на захід Свінемюнде і звідти по річці Одер до гирла річки Західна Нейсе і по Західній Нейсе до чехословацького кордону, включаючи ту частину Східної Пруссії, яка відповідно до рішення Берлінської конференції не поставлена під управління Союзу Радянських Соціалістичних Республік, і включаючи території колишнього вільного міста Данціг, мають перебувати під управлінням Польської держави і в цьому

відношенні вони не повинні розглядатися як частина радянської зони окупації в Німеччині.

Х. Про укладення мирних договорів і про допущення в Організацію Об'єднаних Націй

[...] Зі свого боку три уряди включили підготовку мирного договору для Італії, як першочергове завдання, до числа термінових і важливих завдань, які має розглянути Рада міністрів закордонних справ ...

Три уряди покладають також на Раду міністрів закордонних справ завдання підготовки мирних договорів для Болгарії, Фінляндії, Угорщини та Румунії. Укладення мирних договорів з визнаними демократичними урядами в цих державах дозволить також трьом урядам підтримати їхні прохання про прийняття в члени Організації Об'єднаних Націй. [...]

Три уряди вважають себе, однак, зобов'язаними роз'яснити, що вони зі свого боку не будуть підтримувати прохання про прийняття в члени, заявлене теперішнім іспанським урядом, який, будучи створеним за підтримки держав "вісі", не має, зважаючи на своє походження, свій характер, свою діяльність і свій тісний зв'язок з державами-агресорами, якостей, необхідних для такого членства. [...]

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг.: Сборник документов. Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). – М., 1984. – С. 450–460. Системная история... Т. 4. – С. 10–14.

№ 6. Статут Організації Об'єднаних Націй.

Нью-Йорк. 24 жовтня 1945 р.

(Витяг)

Розділ I

Цілі та Принципи

Стаття 1

Організація Об'єднаних Націй має на Меті:

1. Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру.

2. Розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру.

3. Здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії.

4. Бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей.

Стаття 2

Для досягнення цілей, зазначених у статті 1, Організація та її Члени діють у відповідності з такими Принципами:

1. Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її Членів.

2. Усі Члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують узяті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм усім у сукупності права й переваги, що випливають із належності до складу Членів Організації;

3. Усі Члени Організації Об'єднаних Націй розв'язують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість;

4. Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй;

5. Усі Члени Організації Об'єднаних Націй надають їй усіляку допомогу у всіх діях, що вживаються нею відповідно до даного Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої Організація Об'єднаних Націй вживає дії превентивного або примусового характеру;

6. Організація забезпечує, щоб держави, які не є її Членами, діяли відповідно до цих Принципів, оскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру й безпеки;

7. Цей Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави, і не вимагає від Членів Організації Об'єднаних Націй представляти такі справи на розв'язання у порядку даного Статуту; однак цей принцип не стосується використання примусових заходів на підставі Розділу VII.

Розділ II

Члени організації

Стаття 3

Первісними Членами Організації Об'єднаних Націй є держави, які, взявши участь у Конференції в Сан-Франциско зі створення Міжнародної Організації або раніше підписавши Декларацію Об'єднаних Націй від 1 січня 1942 року, підписали й ратифікували даний Статут у відповідності зі статтею 110.

Стаття 4

1. Прийом у Члени Організації відкритий для всіх інших миролюбних держав, які візьмуть на себе зобов'язання, що містяться в даному Статуті, і які, на думку Організації, можуть та бажають ці зобов'язання виконувати.

2. Прийом будь-якої такої держави в Члени Організації здійснюється постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки.

Стаття 5

1. Якщо проти якого-небудь Члена Організації Радою Безпеки були розпочаті дії превентивного або примусового характеру, Генеральна Асамблея має право, за рекомендацією Ради

Безпеки, припиняти здійснення прав і привілеїв, що належать йому як Члену Організації. Здійснення цих прав і привілеїв може бути відновлене Радою Безпеки.

Стаття 6

Член Організації, що систематично порушує принципи, встановлені в цьому Статуті, може бути виключений з Організації Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки.

Розділ III

Органи

Стаття 7

1. Як головні органи Організації Об'єднаних Націй засновуються: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна й Соціальна Рада, Рада з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат.

2. Допоміжні органи, які виявляться необхідними, можуть засновуватися відповідно до цього Статуту.

Стаття 8

Організація Об'єднаних Націй не встановлює жодних обмежень стосовно права чоловіків і жінок брати участь у будь-якій якості та на рівних умовах у її головних і допоміжних органах.

Розділ IV

Генеральна Асамблея

Склад

Стаття 9

1. Генеральна Асамблея складається з усіх Членів Організації.

2. Кожен Член Організації має не більше п'яти представників у Генеральній Асамблеї.

Функції та Повноваження

Стаття 10

Генеральна Асамблея уповноважується обговорювати будь-які питання чи справи в межах цього Статуту, або які стосуються повноважень і функцій кожного з органів, передбачених цим Статутом, і, за винятками, передбаченими статтею 12, давати рекомендації Членам Організації Об'єднаних Націй чи Раді Безпеки або Членам Організації та Раді Безпеки з будь-яких таких питань або справ.

Стаття 11

1. Генеральна Асамблея має повноваження розглядати загальні принципи співробітництва у справі підтримки міжнародного миру й безпеки, зокрема принципи, що визначають роззброєння та регулювання озброєння, і робити відносно цих принципів рекомендації Членам Організації чи Раді Безпеки або Членам Організації та Раді Безпеки.

2. Генеральна Асамблея має повноваження обговорювати будь-які питання, що стосуються підтримки міжнародного миру й безпеки, поставлені перед нею будь-яким Членом Організації або Радою Безпеки чи державою, що не є Членом Організації, відповідно до пункту 2 статті 35, і за винятками, передбаченими статтею 12, давати щодо будь-яких подібних питань рекомендації зацікавленій державі або державам, або Раді Безпеки, або й Раді Безпеки і зацікавленій державі або державам. Будь-яке подібне питання, щодо якого необхідно розпочати дію, передається Генеральною Асамблеєю Раді Безпеки до або після обговорення.

3. Генеральна Асамблея може звертати увагу Ради Безпеки на ситуації, які могли б загрожувати міжнародному миру й безпеці.

4. Повноваження Генеральної Асамблеї, викладені в цій статті, не повинні обмежувати загального змісту статті 10.

Стаття 12

1. Коли Рада Безпеки виконує покладені на неї цим Статутом функції стосовно якого-небудь конфлікту або ситуації, Генеральна Асамблея не може давати якихось рекомендацій, що стосуються даного конфлікту або ситуації, якщо Рада Безпеки не запросить про це.

2. Генеральний Секретар, за згодою Ради Безпеки, повідомляє Генеральну Асамблею на кожній її сесії про всі питання, що стосуються підтримки міжнародного миру й безпеки, які перебувають на розгляді Ради Безпеки, і в такий самий спосіб повідомляє Генеральну Асамблею, а якщо Генеральна Асамблея не засідає, то Членів Організації, негайно, щойно Рада Безпеки припинить розгляд таких питань.

Стаття 13

1. Генеральна Асамблея організовує дослідження та надає рекомендації з метою:

а) сприяти міжнародному співробітництву в галузі політики й заохочення прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації;

б) сприяти міжнародному співробітництву в галузі економічної та соціальної культури, освіти, охорони здоров'я та сприяти реалізації прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі мови та релігії.

2. Подальші обов'язки, функції та повноваження Генеральної Асамблеї відносно питань, згаданих вище в пункті 16, викладені в розділах IX та X.

Стаття 14

З дотриманням положень статті 12, Генеральна Асамблея має повноваження рекомендувати заходи для мирного залагодження будь-якої ситуації, незалежно від її походження, яка, на думку Асамблеї, могла б порушити загальне благополуччя або дружні відносини між націями, включаючи ситуації, що виникають унаслідок порушення положень цього Статуту, і Цілей та Принципів Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Генеральна Асамблея одержує та розглядає щорічні й спеціальні доповіді Ради Безпеки; ці доповіді повинні включати звіт про заходи щодо підтримки міжнародного миру та безпеки, які Рада Безпеки вирішила розпочати, або розпочала.

2. Генеральна Асамблея одержує та розглядає доповіді інших органів Організації.

Стаття 16

Генеральна Асамблея виконує відносно міжнародної системи опіки ті функції, які покладені на неї на підставі Розділів XII та XIII, включаючи затвердження угод з опіки для територій, що не належать до числа стратегічних.

Стаття 17

1. Генеральна Асамблея розглядає та затверджує бюджет Організації.

2. Члени Організації несуть її витрати згідно з розподілом, установленим Генеральною Асамблеєю.

3. Генеральна Асамблея розглядає та затверджує будь-які фінансові й бюджетні угоди зі спеціалізованими установами, згаданими в статті 57, і перевіряє адміністративні бюджети таких спеціалізованих установ для того, щоб надати рекомендації зацікавленим установам.

Голосування

Стаття 18

1. Кожен Член Генеральної Асамблеї має один голос.

2. Рішення Генеральної Асамблеї з важливих питань приймаються більшістю у дві третини присутніх членів Асамблеї, що беруть участь у голосуванні. Ці питання включають: рекомендації щодо підтримки міжнародного миру й безпеки, вибори непостійних членів Ради Безпеки, вибори членів Економічної та Соціальної Ради, вибори членів Ради з Опіки, відповідно до пункту 1 статті 86, прийом нових Членів до Організації Об'єднаних Націй, призупинення прав і привілеїв Членів Організації,

виключення з Організації її Членів, питання, що відносяться до функціонування системи опіки, і бюджетні питання.

3. Рішення з інших питань, включаючи визначення додаткових категорій питань, що підлягають вирішенню більшістю у дві третини голосів, приймаються простою більшістю присутніх і учасників голосування.

Стаття 19

Член Організації, за яким виникає заборгованість по сплаті Організації грошових внесків, втрачає право голосу в Генеральній Асамблеї, якщо сума його заборгованості дорівнює або перевищує суму внесків, що належать йому за два повних попередні роки. Проте Генеральна Асамблея може дозволити такому Члену Організації брати участь у голосуванні, якщо вона визнає, що прострочення платежу відбулося через незалежні від нього обставини.

Процедура

Стаття 20

Генеральна Асамблея збирається на чергові щорічні сесії та на такі спеціальні сесії, яких можуть вимагати обставини. Спеціальні сесії скликаються Генеральним Секретарем на вимогу Ради Безпеки або більшості Членів Організації.

Стаття 21

Генеральна Асамблея встановлює свої власні правила процедури. Вона обирає свого Голову на кожну сесію.

Стаття 22

Генеральна Асамблея має повноваження засновувати такі допоміжні органи, які вона вважатиме за необхідні для здійснення своїх функцій.

Розділ V

Рада Безпеки

Склад

Стаття 23

1. Рада Безпеки складається з п'ятнадцяти Членів Організації. Китайська Республіка, Франція, Союз Радянських Соціалістичних Республік, Об'єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки є постійними членами Ради Безпеки. Генеральна Асамблея обирає десять інших Членів Організації як непостійних членів Ради Безпеки, приділяючи особливу та належну увагу насамперед ступеню участі Членів Організації в підтримці міжнародного миру й безпеки та у досягненні інших цілей Організації, а також справедливому географічному розподілу.

2. Непостійні члени Ради Безпеки обираються на дворічний термін. При перших виборах непостійних членів, після збільшення Ради Безпеки з одинадцяти до п'ятнадцяти, два із чотирьох додаткових членів обираються на термін в один рік. Член Ради Безпеки, що вибуває, не підлягає негайному переобранню.

3. Кожен член Ради Безпеки має одного представника.

Функції та Повноваження

Стаття 24

1. Для забезпечення швидких і ефективних дій Організації Об'єднаних Націй її Члени покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримку міжнародного миру й безпеки та погоджуються з тим, що при виконанні обов'язків, які випливають із цієї відповідальності, Рада Безпеки діє від їхнього імені.

2. При виконанні цих обов'язків Рада Безпеки діє відповідно до Цілей та Принципів Об'єднаних Націй. Певні повноваження, надані Раді Безпеки для виконання цих обов'язків, викладені в Розділах VI, VII, VIII та XII.

3. Рада Безпеки подає на розгляд Генеральній Асамблеї щорічні доповіді і, в міру потреби, спеціальні доповіді.

Стаття 25

Члени Організації погоджуються, відповідно до даного Статуту, підкорятися рішенням Ради Безпеки й виконувати їх.

Стаття 26

З метою сприяння встановленню й підтримці міжнародного миру й безпеки з найменшим відволіканням світових людських сил і економічних ресурсів для справи озброєння, Рада Безпеки відповідає за формулювання, за допомогою Військово-Штабного Комітету, зазначеного в статті 47, планів створення системи регулювання озброєнь для подання на розгляд Членам Організації.

Голосування

Стаття 27

1. Кожен член Ради Безпеки має один голос.

2. Рішення Ради Безпеки з процедурних питань вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси дев'яти членів Ради.

3. Рішення Ради Безпеки з усіх інших питань вважаються прийнятими, якщо за них подано голоси дев'яти членів Ради, включаючи голоси, які збігаються, всіх постійних членів Ради. Причому сторона, що бере участь у конфлікті, повинна утриматися від голосування при ухваленні рішення на підставі Розділу VI та на підставі пункту 3 статті 52.

Процедура

Стаття 28

1. Рада Безпеки організовується таким чином, щоб вона могла функціонувати безупинно. Для цього кожен член Ради Безпеки повинен бути завжди представлений у місці перебування Організації Об'єднаних Націй.

2. Рада Безпеки збирається на періодичні засідання, на яких кожний із його членів може за своїм бажанням бути представлений членом уряду або якимось іншим особливо призначеним представником.

Засідання Ради Безпеки можуть відбуватися не тільки в місці перебування Організації, але й у будь-якому іншому місці, що, на думку Ради, більше сприяє його роботі.

Стаття 29

Рада Безпеки може засновувати такі допоміжні органи, які вона вважатиме за необхідні для виконання своїх функцій.

Стаття 30

Рада Безпеки встановлює власні правила процедури, включаючи порядок обрання свого Голови.

Стаття 31

Будь-який Член Організації, що не є членом Ради Безпеки, може взяти участь, без права голосу, в обговоренні будь-якого питання, внесеного до Ради Безпеки, у всіх тих випадках, коли Рада Безпеки вважає, що інтереси цього Члена Організації спеціально порушені.

Стаття 32

Будь-який Член Організації, що не є членом Ради Безпеки, або будь-яка держава, що не є Членом Організації, якщо вони є сторонами у конфлікті, який розглядається Радою Безпеки, запрошуються взяти участь, без права голосу, в обговоренні, що стосується цього конфлікту. Рада Безпеки ставить такі умови для участі держави, що не є Членом Організації, які вона вважає справедливими.

Розділ VI

Мирне Розв'язання Спорів

Стаття 33

1. Сторони, що беруть участь у будь-якому конфлікті, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки, повинні насамперед намагатися вирішити конфлікт шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звертання до регіональних органів або угод чи інших мирних засобів на власний вибір.

2. Рада Безпеки, коли вважає за необхідне, вимагає від сторін розв'язання їхнього конфлікту за допомогою таких засобів.

Стаття 34

Рада Безпеки має повноваження розслідувати будь-який конфлікт або будь-яку ситуацію, що може призвести до міжнародних незгод або

викликати суперечності, для визначення того, чи не може продовження цього конфлікту або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки.

Стаття 35

1. Будь-який Член Організації може довести до відома Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї про наявність будь-якого конфлікту або ситуації, що має характер, визначений статтею 34.

2. Держава, що не є Членом Організації, може довести до відома Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї про будь-яку суперечку, в якій вона є стороною, якщо вона відносно цього конфлікту заздалегідь прийме на себе зобов'язання мирного розв'язання конфлікту, передбачені в цьому Статуті.

3. Розв'язання Генеральною Асамблеєю конфліктів, про які доведено до її відома на підставі даної статті, відбувається з урахуванням положень статей 11 та 12.

Стаття 36

1. Рада Безпеки має повноваження на будь-якій стадії конфлікту, що має характер, визначений статтею 33, або ситуації подібного характеру, рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання.

2. Рада Безпеки бере до уваги будь-яку процедуру для розв'язання цього конфлікту, що вже була прийнята сторонами.

3. Надаючи рекомендації на підставі даної статті, Рада Безпеки бере також до уваги, що конфлікти юридичного характеру повинні, як загальне правило, передаватися сторонами в Міжнародний Суд відповідно до положень Статуту Суду.

Стаття 37

1. Якщо сторони у конфлікті, що має характер, визначений статтею 33, не розв'язують його за допомогою зазначених у цій статті засобів, вони передають її в Раду Безпеки.

2. Якщо Рада Безпеки вважає, що продовження даного конфлікту насправді могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки,

вона вирішує, чи діяти їй на підставі статті 36 або рекомендувати такі умови розв'язання конфлікту, які вона вважатиме за доцільні.

Стаття 38

Без шкоди для положень статей 33-37 Рада Безпеки має повноваження, якщо всі сторони-учасники будь-якого конфлікту про це просять, надавати сторонам рекомендації з метою мирного розв'язання цього конфлікту.

Розділ VII

Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії

Стаття 39

Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та надає рекомендації або вирішує те, які дії варто почати у відповідності зі статтями 41 та 42 для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Стаття 40

Щоб запобігти погіршенню ситуації, Рада Безпеки має повноваження, перш ніж надавати рекомендації або вирішити про вжиття заходів, передбачених статтею 39, зажадати від зацікавлених сторін виконання тих тимчасових заходів, які вона вважатиме за необхідні або бажані. Такі тимчасові заходи не повинні завдавати збитку правам, домаганням або становищу зацікавлених сторін. Рада Безпеки належним чином ураховує невиконання цих тимчасових заходів.

Стаття 41

Рада Безпеки має повноваження вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, повинні застосовуватися для виконання її рішень, і вона може зажадати від Членів Організації застосування цих заходів. Ці заходи можуть включати повне або часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин.

Стаття 42

Якщо Рада Безпеки вважатиме, що заходи, передбачені в статті 41, можуть виявитися недостатніми або вже виявилися недостатніми, вона має повноваження вжити такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки. Такі дії можуть включати демонстрації сили, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил Членів Організації.

Стаття 43

1. Усі Члени Організації для того, щоб зробити свій внесок у справу підтримки міжнародного миру й безпеки, зобов'язуються надавати в розпорядження Ради Безпеки на її вимогу й відповідно до особливої угоди або угод необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки збройні сили, допомогу й відповідні засоби обслуговування, включаючи право проходу.

2. Така угода або угоди визначають чисельність і рід військ, ступінь їхньої готовності, їхнє загальне розташування та характер надаваних засобів обслуговування і допомоги.

3. Переговори про укладення угоди або угод проводяться в якомога коротший термін з ініціативи Ради Безпеки. Вони проводяться між Радою Безпеки та Членами Організації або між Радою Безпеки та групами Членів Організації і підлягають ратифікації державами, що підписали їх, відповідно до їхньої конституційної процедури.

Стаття 44

Коли Рада Безпеки вирішує застосувати силу, то перш ніж зажадати від Члена Організації, не представленого в Раді, надання збройних сил на виконання зобов'язань, прийнятих ним на підставі статті 43, вона запрошує цього Члена Організації, якщо він цього побажає, взяти участь у рішеннях Ради Безпеки щодо використання контингентів збройних сил цього Члена Організації.

Стаття 45

З метою забезпечення для Організації Об'єднаних Націй можливості вживати термінові військові заходи Члени Організації повинні тримати в стані негайної готовності контингенти національних військово-повітряних сил для спільних міжнародних примусових дій. Чисельність і ступінь готовності цих контингентів і плани їхніх спільних дій визначаються Радою Безпеки за допомогою Військово-Штабного Комітету в межах, зазначених в особливій угоді або угодах, згаданих у статті 43.

Стаття 46

Плани застосування збройних сил складаються Радою Безпеки за допомогою Військово-Штабного Комітету.

Стаття 47

1. Військово-Штабний Комітет створюється для того, щоб давати поради й надавати допомогу Раді Безпеки з усіх питань, що стосуються військових потреб Ради Безпеки в справі підтримки міжнародного миру й безпеки, використання військ, наданих у її розпорядження, і командування ними, а також регулювання озброєнь і можливого роззброювання...

Стаття 48

1. Дії, які потрібні для виконання рішень Ради Безпеки з метою підтримки міжнародного миру й безпеки, вживаються всіма Членами Організації або деякими з них, залежно від того, як це визначить Рада Безпеки.

2. Такі рішення виконуються Членами Організації безпосередньо, а також шляхом їхніх дій у відповідних міжнародних установах, членами яких вони є.

Стаття 49

Члени Організації повинні об'єднуватися для надання взаємної допомоги в проведенні заходів, рішення про які ухвалене Радою Безпеки.

Стаття 50

Якщо Радою Безпеки приймаються превентивні або примусові заходи проти якої-небудь держави, будь-яка інша держава, незалежно від того, чи є

вона Членом Організації, перед якою постануть спеціальні економічні проблеми, що виникли через проведення вищезгаданих заходів, має право консультуватися з Радою Безпеки на предмет розв'язання таких проблем.

Стаття 51

Даний Статут жодним чином не зачіпає невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доти, поки Рада Безпеки не вдасться до заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки. Дії, вжиті Членами Організації при здійсненні цього права на самооборону, мають бути негайно повідомлені Раді Безпеки й жодним чином не повинні зачіпати повноважень і відповідальності Ради Безпеки, відповідно до цього Статуту, відносно вжиття в будь-який час таких дій, які вона вважатиме за необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки.

Розділ VIII

Регіональні угоди

Стаття 52

1. Даний Статут жодним чином не перешкоджає існуванню регіональних угод або органів для розв'язання питань, що стосуються підтримки міжнародного миру й безпеки, які відповідають регіональним діям, за умови, що такі угоди або органи та їхня діяльність сумісні з Цілями й Принципами Організації.

2. Члени Організації, що уклали такі угоди або складають такі органи, повинні докласти всіх зусиль для досягнення мирного розв'язання місцевих конфліктів за допомогою таких регіональних угод або таких регіональних органів до передачі цих конфліктів у Раду Безпеки...

Розділ IX

Міжнародне економічне і соціальне співробітництво

Стаття 55

З метою створення умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі принципу рівноправності та самовизначення народів, Організація Об'єднаних Націй сприяє:

- а) підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення, умовам економічного й соціального прогресу та розвитку;
- б) розв'язанню міжнародних проблем у галузі економічній, соціальній, охорони здоров'я і подібних проблем; міжнародному співробітництву в галузі культури й освіти;
- в) загальній повазі та дотриманню прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови й релігії.

Розділ X

Економічна й соціальна рада

Склад

Стаття 61

21. Економічна й Соціальна Рада складається з п'ятдесяти чотирьох Членів Організації, що обираються Генеральною Асамблеєю...

Розділ XI

Декларація щодо несамоверховних Територій

Стаття 73

Члени Організації Об'єднаних Націй, які несуть або приймають на себе відповідальність за управління територіями, народи яких ще не досягли повного самоврядування, визнають той принцип, що інтереси населення цих територій є першорядними, і, як священний обов'язок, приймають зобов'язання максимально сприяти благополуччю населення цих територій у рамках системи міжнародного миру й безпеки, встановленої даним Статутом...

Розділ XII

Міжнародна система опіки

Стаття 75

Організація Об'єднаних Націй створює під своїм керівництвом міжнародну систему опіки для керування тими територіями, які можуть бути включені в неї подальшими індивідуальними угодами, і для спостереження за цими територіями. Ці території іменуються далі «території під опікою»...

Розділ XIV

Міжнародний суд

Стаття 92

Міжнародний Суд є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй. Він діє відповідно до прикладеного Статуту, що заснований на Статуті Постійної Палати Міжнародного Правосуддя і утворює невід'ємну частину цього Статуту.

Стаття 93

1. Усі Члени Організації є *ipso facto* учасниками Статуту Міжнародного Суду.

2. Держава, що не є Членом Організації, може стати учасником Статуту Міжнародного Суду на умовах, які визначаються в кожному окремому випадку, Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки.

Стаття 94

1. Кожен Член Організації зобов'язується виконати рішення Міжнародного Суду по тій справі, в якій він є стороною.

2. У випадку, якщо якась сторона у справі не виконає зобов'язання, покладене на неї рішенням Суду, інша сторона може звернутися в Раду Безпеки, що може, якщо визнає це за необхідне, надати рекомендації або ухвалити рішення про вжиття заходів для приведення рішення у виконання.

Стаття 95

Даний Статут жодним чином не перешкоджає Членам Організації доручати розв'язання своїх розбіжностей іншим судам у силу вже існуючих угод або таких, які можуть бути укладені в майбутньому.

Стаття 96

1. Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть запитувати від Міжнародного Суду консультативні висновки з будь-якого юридичного питання.

2. Інші органи Організації Об'єднаних Націй і спеціалізовані установи, яким Генеральна Асамблея може дати в будь-який час дозвіл на це, також можуть запитувати консультативні висновки Суду з юридичних питань, що виникають в межах їхнього кола діяльності.

Розділ XV

Секретаріат

Стаття 97

Секретаріат складається з Генерального Секретаря і такого персоналу, що може знадобитися для Організації. Генеральний Секретар призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Генеральний Секретар є головною адміністративною посадовою особою Організації...

Розділ XVI

Різні постанови

Стаття 102

1. Будь-який договір і будь-яка міжнародна угода, укладені будь-яким Членом Організації після вступу в силу цього Статуту, повинні бути за першої нагоди зареєстровані в Секретаріаті і ним опубліковані.

2. Жодна із сторін у будь-якому такому договорі або міжнародній угоді, не зареєстрованій відповідно до пункту 1 даної статті, не може посилатися на такий договір або угоду в жодному з органів Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 103

У тому випадку, коли зобов'язання Членів Організації за даним Статутом виявляться в суперечності з їхніми зобов'язаннями за якоюсь іншою міжнародною угодою, переважну силу мають зобов'язання за цим Статутом.

Стаття 104

Організація Об'єднаних Націй користується на території кожного із своїх Членів такою правоздатністю, що може виявитися необхідною для виконання її функцій та досягнення її цілей.

Стаття 105

Організація Об'єднаних Націй користується на території кожного із своїх Членів такими привілеями та імунітетами, які необхідні для досягнення її цілей...

Розділ XVIII

Виправлення

Стаття 108

Виправлення до цього Статуту набувають чинності для всіх Членів Організації після того, як вони прийняті двома третинами голосів членів Генеральної Асамблеї та ратифіковані, відповідно до їхньої конституційної процедури, двома третинами Членів Організації, включаючи всіх постійних членів Ради Безпеки.

Стаття 109

1. З метою перегляду цього Статуту може бути скликана Генеральна конференція Членів Організації Об'єднаних Націй у термін і в місці, які мають бути визначені двома третинами голосів членів Генеральної Асамблеї та голосами будь-яких дев'яти членів Ради Безпеки. Кожен Член Організації буде мати на Конференції один голос.

2. Будь-яка зміна цього Статуту, рекомендована двома третинами голосів учасників Конференції, набуватиме чинності після ратифікації,

відповідно до їхньої конституційної процедури, двома третинами Членів Організації, включаючи всіх постійних членів Ради Безпеки.

Якщо така Конференція не відбудеться до десятої щорічної сесії Генеральної Асамблеї, починаючи із вступу цього Статуту в силу, пропозиція скликати таку Конференцію включається до порядку денного цієї сесії Генеральної Асамблеї, і Конференція скликається, якщо це буде вирішено простою більшістю голосів членів Генеральної Асамблеї та голосами будь-яких семи членів Ради Безпеки.

Електронний ресурс:

http://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

**№ 7. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про принципи,
які визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь.**

Нью-Йорк. 14 грудня 1946 р.

1. На виконання статті 11 Статуту та з метою зміцнення міжнародного миру і безпеки, відповідно до цілей і принципів Об'єднаних Націй, Генеральна Асамблея визнає необхідність якнайшвидшого загального регулювання та скорочення озброєнь і збройних сил.

2. Тому Генеральна Асамблея

рекомендує, щоб Рада Безпеки негайно взялася в порядку їх терміновості до формулювання практичних заходів, важливих для встановлення загального регулювання та скорочення озброєнь і збройних сил і для забезпечення того, щоб такого регулювання і скорочення озброєнь та збройних сил дотримувалися всі учасники без винятку, а не односторонньо лише деякі з них. Плани, сформульовані Радою Безпеки, представить Генеральний Секретар Членам Організації Об'єднаних Націй для розгляду на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї. Договори чи конвенції, затверджені

Генеральною Асамблеєю, будуть надані державам, які є сторонами в них, для ратифікації відповідно до статті 26 Статуту.

3. Як істотний крок на шляху досягнення невідкладної мети заборони та вилучення з національних озброєнь атомної зброї і всіх інших основних видів озброєння, які могли б застосовуватися в даний час і в майбутньому для масового знищення, а також з метою швидкого встановлення міжнародного контролю над атомною енергією та іншими сучасними науковими відкриттями і технічними удосконаленнями для забезпечення їх використання лише в мирних цілях,

Генеральна Асамблея настійно рекомендує Комісії з атомної енергії якнайшвидше виконання її обов'язків, викладених у розділі 5 резолюції Генеральної Асамблеї від 24 січня 1946 р.

4. З метою забезпечення того, що загальна заборона, регулювання і скорочення озброєнь торкнеться основних видів зброї сучасної війни, а не тільки другорядних видів зброї,

Генеральна Асамблея рекомендує,

щоб Рада Безпеки прискорила розгляд доповідей, які Комісія з атомної енергії представить Раді Безпеки, і щоб він сприяв роботі цієї Комісії, а також щоб Рада Безпеки прискорила розгляд проекту конвенції чи конвенцій щодо створення міжнародної системи контролю та інспекції, причому ці конвенції будуть включати заборону атомної і всіх інших основних видів зброї, які могли б застосовуватися тепер і в майбутньому для масового знищення, а також контроль над атомною енергією в обсязі, необхідному для забезпечення використання її тільки в мирних цілях.

5. Генеральна Асамблея

визнає також суттєвим для загального регулювання та скорочення озброєнь і збройних сил забезпечення практичних і ефективних гарантій шляхом інспектування та інших заходів, з метою захисту держав, що виконують свої зобов'язання, від можливих порушень та ухилянь.

Тому Генеральна Асамблея

рекомендує Раді Безпеки негайно почати розробку пропозицій з метою забезпечення такого роду практичних і ефективних гарантій у зв'язку з контролем над атомною енергією і загальним регулюванням та скороченням озброєнь.

6. Для забезпечення реалізації заходів щодо якнайшвидшого загального регулювання і скорочення озброєнь і збройних сил, щодо заборони використання атомної енергії для військових цілей і щодо вилучення з національних озброєнь атомної і всіх інших головних видів зброї, які могли б застосовуватися тепер чи в майбутньому для масового знищення, і для контролю над атомною енергією в обсязі, необхідному для забезпечення використання її тільки в мирних цілях, буде засновано, як зазначено в пункті 4, в рамках Ради Безпеки, яка несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки, міжнародну систему, що діє через спеціальні органи, чиї повноваження і статуси будуть встановлені конвенцією чи конвенціями, згідно з якими вони засновані.

7. Генеральна Асамблея,

вважаючи проблему безпеки тісно пов'язаною з проблемою роззброєння, рекомендує Раді Безпеки прискорити у міру можливості надання в її розпорядження збройних сил, вказаних у статті 43 Статуту;

рекомендує Державам-Членам Організації вжити з урахуванням потреб окупації прогресивний і збалансований вивід їхніх збройних сил, розташованих на колишніх ворожих територіях, а також негайне виведення збройних сил, розташованих на території Держав-членів Організації без їхньої згоди, добровільно та публічно зафіксованої в договорах чи угодах, які є сумісними зі Статутом та не суперечать міжнародним угодам;

рекомендує також відповідне скорочення національних збройних сил і загальне прогресивне і збалансоване скорочення національних збройних сил.

8. Ніщо в цій резолюції не змінює і не обмежує резолюції Генеральної Асамблеї, прийнятої 24 січня 1946 р., про заснування Комісії з атомної енергії.

9. Генеральна Асамблея

закликає всіх членів Організації Об'єднаних Націй надати всіляку допомогу Раді Безпеки та Комісії з атомної енергії з метою сприяння встановленню і підтриманню міжнародного миру та колективної безпеки з найменшим залученням людських сил та економічних ресурсів для озброєнь.

Системная история.... Т. 4. – С. 18 – 20.

№ 8. Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ).

Женева. 30 жовтня 1947 р.

(Витяг)

Уряди Австралійської Федерації, Королівства Бельгії, Сполучених Штатів Бразилії, Бірми, Канади, Цейлону, Республіки Чилі, Китайської Республіки, Республіки Куби, Чехословацької Республіки, Французької Республіки, Індії, Лівану, Великого Герцогства Люксембург, Королівства Нідерландів, Нової Зеландії, Королівства Норвегії, Пакистану, Південної Родезії, Сирії, Південно-Африканського Союзу, Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії та Сполучених Штатів Америки, визнаючи, що їхні відносини у сфері торгівлі та економічної діяльності мають бути спрямовані на підвищення життєвого рівня, забезпечення повної зайнятості і постійного зростання реального доходу і ефективного попиту, повне використання світових ресурсів і розширення виробництва й обміну товарів, бажаючи сприяти цим цілям шляхом укладення взаємних та взаємовигідних угод, спрямованих на значне зниження тарифів та інших бар'єрів у торгівлі та на усунення дискримінаційного режиму в міжнародній торгівлі, домовилися через своїх представників про таке.

Частина I

Стаття 1. Загальний режим найбільш сприятливих націй

1. Відносно мит і зборів усякого роду, накладених на імпорт чи експорт, або у зв'язку з ними, або на переказ за кордон платежів за імпорт або експорт, а також стосовно методу стягнення таких мит і зборів, і стосовно всіх правил

регулювання і формальностей у зв'язку із ввезенням чи вивезенням, і стосовно всіх питань, зазначених у параграфах 2 і 4 статті III, будь-яка перевага, сприяння, привілей чи імунітет, що їх надає будь-яка Договірна Сторона стосовно будь-якого товару, що постачається з будь-якої іншої країни чи призначений для будь-якої іншої країни, мають бути негайно і безумовно надані аналогічному товарові, що походить з території всіх інших Договірних Сторін чи призначений для території всіх інших Договірних Сторін. [...]

Список поступок

1. а) Кожна з Договірних Сторін повинна надавати торгівлі інших Договірних Сторін режим, не менш сприятливий, ніж той, що передбачений у відповідній частині відповідного списку, доданого до цієї Угоди.

б) Товари, вказані в частині I списку, який стосується будь-якої Договірної Сторони, і які походять з територій інших Договірних Сторін, при імпорті на територію, якої стосується список, і за умов дотримання термінів, умов та застережень, вказаних в цьому Списку, мають бути звільнені від звичайних мит, які перевищують мита, встановлені і передбачені цим списком. Такі товари також мають бути звільнені від усіх інших мит чи зборів будь-якого роду, що накладаються на ввезення чи у зв'язку із ввезенням, що перевищують ті мита або збори, які були встановлені на день укладення цієї Угоди, або ті, які прямо і обов'язково накладалися після цієї дати в силу законодавства, яке діятиме на території країни імпорту на дату ввезення.

с) Товари, зазначені в частині II Списку, який стосується до будь-якої Договірної Сторони, і походять з територій, які згідно зі статтею I мають право користуватися преференційним режимом при імпорті на територію, якої стосується Список, при імпорті на таку територію, та за умов дотримання термінів, умов і застережень, встановлених Списком, мають бути звільнені від звичайних митних зборів, які перевищують мита, встановлені та передбачені в частині II цього Списку. Такі товари також мають бути

звільнені від усіх інших мит чи зборів будь-якого роду, що накладаються на імпорт, і перевищують ті мита чи збори, які були встановлені на день укладення цієї Угоди, або ті, які прямо і обов'язково накладалися після цієї дати в силу законодавства, яке діятиме на території країни, що імпортує на дату ввезення. Ніщо в цій статті не має перешкоджати будь-якій Договірній Стороні зберегти свої вимоги, що існують на день укладення цієї Угоди, щодо того, які товари можуть ввозитися за преференційними ставками мита.

Стаття VI. Антидемпінгове та компенсаційне мито

1. Договірні Сторони визнають, що демпінг, через який товари однієї країни потрапляють на ринок іншої країни за ціною нижчою від нормальної ціни товарів, підлягає осуду, якщо він завдає або створює загрозу спричинення матеріальної шкоди промисловості, створеній на території Договірної Сторони, чи значно затримує створення вітчизняної промисловості. [...]

Частина III

Стаття XXIV. Територіальне застосування – прикордонна торгівля – митні союзи та зони вільної торгівлі

[...] 4. Договірні Сторони визнають бажаним поширення свободи торгівлі шляхом розвитку через укладення добровільних угод, тіснішої інтеграції економік країн-учасниць таких угод. Вони також визнають, що метою митного союзу чи зони вільної торгівлі має бути сприяння торгівлі між їхніми складовими територіями, а не підвищення бар'єрів у торгівлі між іншими Договірними Сторонами і такими територіями.

5. Відповідно, положення цієї Угоди не повинні перешкоджати як створенню з територій Договірних Сторін митного союзу або зони вільної торгівлі, так і укладенню тимчасової угоди, необхідної для утворення митного союзу або зони вільної торгівлі.[.. .]

№ 9. Загальна декларація прав людини.

Нью-Йорк. 10 грудня 1948 р.

(Витяг)

Беручи до уваги, що визнання гідності, властиве всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що слід сприяти розвиткові дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків та жінок і вирішили сприяти соціальному прогресові та покращенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язалися сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй повазі і дотриманню держанню прав людини і основних свобод;

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання,

Генеральна Асамблея

проголошує справжню Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави для того, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти повазі до цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів,

загального й ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один одного в душі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, без жодної різниці, як то: відносно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового чи іншого становища.

Крім того, не повинно бути жодного розрізнення на основі політичного, правового чи міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві чи у підневільному становищі; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не мусить зазнавати тортур, чи жорстокого, нелюдського, чи такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на однаковий їх захист законом. Усі люди мають право на однаковий захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією чи законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання чи вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обгрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі цілковитої рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, звинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її провина не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами чи за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час, коли злочин було скоєно.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного зазіхання на недоторканість його житла,

таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право залишати будь-яку країну, у тім числі власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

1. Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

2. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні не політичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без всяких обмежень за ознакою раси, національності чи релігії одружуватися і створювати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження, під час перебування в шлюбі та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Родина є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як самостійно, так і спільно з іншими.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання і свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.
2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-яких асоціацій.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при всеосяжному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою

національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.

2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.

3. Кожний працівник має право на справедливу і гідну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і, за необхідності, доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі чи поза шлюбом, мають користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б у тому, що стосується початкової і загальної освіти. Початкова освіта має бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта має бути

загальнодоступною, а вища освіта має бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта мусить бути спрямована на повний розвиток людської особистості і на збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами і має сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насаолоджуватись мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, які є результатом наукових, літературних чи художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особистості.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина мусить зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод жодним чином не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй. [...]

І з д о с л і д ж е н ь і с т о р и к і в

Створення Бреттон-Вудської системи

(за матеріалами американського дослідника Р. Б. Будса)

[...] З 1941 по 1946 рр. економісти і співробітники державного департаменту США за підтримки адміністрацій Ф. Рузвельта та Г. Трумена наполегливо прагнули переконати керівників країн некомуністичного світу діяти на основі принципів багатосторонньої співпраці. Вони закликали до утворення системи багатополусної торгівлі, за якої державі слід було відмовитись від контролю над обмінним курсом валют, від квот, тарифів, системи преференцій і почати створювати єдину систему взаємозалежної світової економіки. [...]

[...] Програма, яку відстоювали прихильники економічного інтернаціоналізму в державному департаменті та Міністерстві фінансів США, ґрунтувалася на двох принципових моментах: на відсутності дискримінації учасників і на одночасному зниженні всіх торговельних бар'єрів. В галузі торгівлі, тарифів і встановлення обмінних курсів валют учасники угоди не повинні були надавати переваги окремим країнам чи групі країн за рахунок інших. Більше того, експортери та імпортери (незалежно від їх національної приналежності) не повинні були висувати ніяких "штучних" перешкод, як це було в 30-ті роки. За словами прихильників концепції багатосторонніх зв'язків помічника державного секретаря США У. Клейтопа і відповідального за проведення комерційної політики США Г. Хоукінса, відсутність дискримінації в торгівлі при одночасному зменшенні торговельних бар'єрів збільшила б масштаби світової торгівлі, привела б до підвищення рівня життя, зниження конкуренції між країнами і таким чином ліквідувала б одну з головних причин, що викликають війни. Під час другої світової війни вони наполегливо пропонували укласти міждержавну угоду для того, щоб у всіх країнах-учасницях цієї угоди одночасно знизити або навіть повністю ліквідувати торговельні бар'єри. [...]

28 квітня 1944 Рузвельт схвалив пропозицію Моргентау розіслати запрошення на валютно-фінансову конференцію, яка мала проводитися під егідою ООН у місті Бреттон-Вудсі (штат Нью-Гемпшир). Припускалося, що перша пленарна сесія відкриється 26 травня. [...]

Для проведення першої великої міжнародної конференції з початку Другої світової війни був вибраний готель "Маулт Вашингтон", який вважався одним із найрозкішніших літніх курортів у США. Передбачалося, що нарада в Бреттон-Вудсі відкриє цілу серію конференцій, покликаних створити умови для формування нової ери глобального співробітництва, де основними цілями держав будуть зміцнення миру і неухильне підвищення рівня життя. [...]

[...] Відповідно до статуту МВФ, затвердженого після тривалих дебатів на конференції в Бреттон-Вудсі, кожна держава-учасниця угоди була зобов'язана встановити курс національної валюти в золотому еквіваленті або у доларовому. В ході економічної діяльності держава могла дещо змінювати цей курс, але тільки в межах 1% в той чи інший бік. Надалі країни-учасниці угоди могли підвищувати або знижувати курс національних валют на 10%. Будь-яка зміна, що перевищує цей рівень, мала отримати схвалення керівництва МВФ, а представники цієї держави повинні були довести, що такі зміни викликані "фундаментальними змінами торговельного балансу" (негативне чи позитивне сальдо).

[...] Розбіжності виникали з приводу того, якої тактики – активної чи пасивної – мусить дотримуватися МВФ. Спільна заява 1944 р. передбачала, що МВФ буде пасивним, тобто не зможе купувати або продавати іноземні валюти за власною ініціативою, а повинен буде враховувати побажання країн-учасниць. ... Виходячи зі сформульованих у 1944 р. принципів і пропозицій, схвалених у Бреттон-Вудсі, країни-учасниці могли використовувати отримані валютні позики відповідно до цілей і завдань фонду, а вирішувати це мали керівні органи МВФ. [...]

Іншим чинником, ... було питання про заходи стосовно держав-боржників, якщо в їх торгівлі з країнами-кредиторами було виявлено довготривалий дисбаланс Більшість країн ... побоювалися того, що менш ніж через 10 років США поставлять під загрозу всю світову валютну систему шляхом створення величезного експортного потенціалу товарів і послуг. Представники цих країн вважали, що такі заходи позбавлять інші країни запасів золота і доларів, оскільки США за допомогою торгових бар'єрів та інших методів не дозволять їм розплачуватися товарами і послугами. Потенційні жертви США вимагали, щоб проти кредиторів, які викидають одноразово на зовнішній ринок великі запаси накопичених товарів, застосовувалися штрафи та інші санкції. [...]

В решті-решт країни-боржники, і перш за все Велика Британія, заспокоїлися, коли до тексту угоди було внесено невелику поправку. Відповідно до неї передбачалося, що коли в результаті численних позик запас валюти в МВФ зменшиться, то додаткові внески можуть бути отримані від країни, яка не має валюти, в тому разі, якщо внесуть їх золотом, позиченим для цих цілей в іншій країні-учасниці. Можливий був і зворотний варіант: якщо запас валюти зменшувався, то країни-учасниці могли вводити обмеження на обмін валюти в стосунках з тією країною-кредитором, з чієї вини це сталося. У цьому разі МВФ скорочував видачу певної валюти. Причому санкції мали здійснюватися до тих пір, поки країна, яка порушила встановлений порядок, не вживе заходів для ліквідації позитивного сальдо, що став хронічним. Але незалежно від того, вистачило б у керівництва цих фінансових організацій політичної волі оголосити про зменшення доларових запасів чи ні, вони в будь-якому разі змушені були узгоджувати свої дії з вимогами США. [...]

Позиція міністерства фінансів США стосовно Великої Британії у Бреттон-Вудсі, що передбачала створення потужного міжнародного валютного фонду під егідою США, відповідає інтересам Британії, і уряд Черчілля змушений був погодитися з цим незалежно від того, подобався цей

план його окремим членам чи ні. Однак стосовно СРСР міністерство фінансів США проводило більш терпиму політику. Позиція СРСР на цій конференції була унікальною. Загалом, у Москві розглядали проблему створення МВФ як спробу вирішити специфічні проблеми капіталістичних країн. Відповідно до радянської економічної теорії і практики вартість рубля визначалася за законами, властивими лише соціалістичній економіці, і таким чином рубль ставав спеціально створеною внутрішньої грошовою одиницею, цілком відірваною від міжнародних валютних ринків. На торговельні баланси СРСР не впливали зовнішні умови; уряд досягав позитивного торговельного балансу шляхом підтримання монополії зовнішньої торгівлі і всеосяжного економічного плану. Радянський уряд не дозволяв іноземцям мати карбованцевих рахунків. Не обмінювався рубль і на інші валюти. Він купував і продавав товари за кордоном за золото або ж використовуючи валюти інших країн.

Згідно з планом, розробленим США, розрахунки з СРСР слід було здійснювати в рублях, які потім можна було обміняти на долари, фунти чи будь-яку іншу валюту за бажанням продавця. У той час Москва вже планувала серію двосторонніх бартерних угод з країнами Східної Європи, які були б неможливі в рамках Бреттон-Вудських угод. Браун, чиказький банкір, так визначив цей парадокс: "Росія не бажає бути членом Фонду. Вона має всеохопну систему державної торгівлі і державної промисловості. Для росіян немає жодної різниці в тому, буде рубль коштувати п'ять центів чи п'ять доларів. Було б нелогічним очікувати, що нація, яка мала систему державної торгівлі і повного державного контролю над експортом та імпортом, захоче стати членом організації, яка не дозволить вводити обмеження на поточні операції і яка була створена для того, щоб вирішувати питання, пов'язані з великими торговельними дисбалансами, спричиненими торговими операціями, що їх здійснюють окремими особами. Справді, тиск, який чинився США на СРСР з метою переконати Радянський Союз приєднатися до Бреттон-Вудської угоди, був аналогічний діям Олександра I,

котрий умовляв турецького султана приєднатися до Священного союзу. Менше з тим, прихильники багатосторонньої торгівлі в США вважали, що участь СРСР у будь-якій організації, що передбачала проведення заходів щодо стабілізації і реконструкції, була абсолютно необхідна.

Однак радянські представники не тільки приїхали в Нью-Гемпшир, але й проявили себе як досить поступливі партнери. У ніч на 11 липня у процесі переговорів радянські представники в конфіденційному порядку повідомили, що СРСР хотів би підвищити свою квоту з 800 млн. дол. до 1,2 млрд. для того, щоб отримати рівну з Великою Британією кількість голосів при ухваленні рішень. До цього на конференції делегати СРСР наполягали на скороченні золотого змісту квоти для "виснажених війною держав" на 50%. Цю вимогу американці відкинули. Потім представники СРСР запропонували скоротити цю частку з 50 до 25. 13 липня представники США погодилися надати СРСР квоту в 1,2 млрд. дол., але за умови, що нещодавно видобуте в СРСР золото не буде враховуватися як золотовалютні резерви країни. Це було зроблено для того, щоб зменшити відсоток кредиту, наданого золотом, а не доларами. У відповідь на це представники СРСР попросили дати їм можливість зв'язатися з Москвою, щоб запросити відповідних інструкцій. Це прохання було сприйняте з розумінням. Якщо на міжнародних конференціях за участю Росії не були присутні Сталін і Молотов, то мати справу з росіянами було надзвичайно складно. 22 липня, в останній день роботи конференції, Молотов направив Моргентау телеграму, в якій ішлося про те, що СРСР, бажаючи продемонструвати прагнення до співпраці з США, готовий внести всю суму, незважаючи на величезні руйнування, спричинені війною. Міністр фінансів заявив, що ця поступка «стала дипломатичною перемогою США і великим кроком вперед у політичній сфері».

Чому міністерство фінансів США намагалося пов'язати несумісні речі? Чому воно намагалося запровадити суто комерційні принципи до системи міжнародних відносин? Адже не тільки Браун, але й Екклес і Ачесон

заперечували проти того, щоб іти назустріч СРСР. Вони стверджували, що єдина причина, з якої Ради беруть участь у конференції в Бреттон-Вудсі, полягає в тому, що росіяни хочуть отримати позики і кредити для реконструкції. Уайт рішуче відкинув ці аргументи і підтримав вступ СРСР до організації на економічних принципах. Москва напевно звернеться до МВФ з проханням надати їй позику для того, щоб протягом короткого часу перебудувати свою економіку. Однак СРСР швидше за все раніше ніж інші країни зуміє викупити свої рублі (продаж рублів є необхідним для сплати імпорту). Величезний сільськогосподарський і промисловий потенціал СРСР укупі з видобутком золота дадуть змогу СРСР зайняти стійке комерційне і фінансове становище протягом п'яти років. Уайт, будучи американським націоналістом, зовсім не був капіталістом-доктринером. Соціалізм і капіталізм могли діяти разом; не існувало причин, за якими сторони, чий зовнішні економічні зв'язки базувалися, з одного боку, на державній торгівлі, а з іншого – на приватному підприємстві, не могли обмінюватися товарами і послугами за допомогою спеціально створеної для цієї мети організації.

Однак Моргентгау і Уайт прагнули домогтися участі СРСР у структурах МВФ і МБРР ще й тому, що до того часу міністерство фінансів США вже стало розглядати їх не тільки як економічні, але і як політичні органи. По-перше, ці інститути були останніми органами, створеними в рамках політики Рузвельта, спрямованої на те, щоб розвіяти підозри СРСР і продовжити ділові відносини "Великої трійки" в післявоєнний період. Керівництво міністерства фінансів США розраховувало, що СРСР скористається коштами МВФ та МБРР для відновлення національної економіки. І хоча такі діячі, як Тобі і Уолкотт, були проти, в цілому керівництво США виступало за співпрацю. Обидві ці установи ставали мечем і щитом у руках президента напередодні передвиборчої боротьби з економічними націоналістами і республіканцями-ізоляціоністами. А без

участі СРСР ні МВФ, ні МБРР не могли стати міжнародними в повному розумінні цього слова.

Будс Р. Б. Бреттон-Вудская конференция Объединенных Наций в 1944 г. (К истории создания Международного валютного фонда и Международного банка реконструкции и развития) / Р. Б. Будс // Новая и новейшая история. – 1992. – № 2. – С. 32–47.

Політика СРСР з проблеми приєднання до Бреттон-Вудських угод

(точка зору російських істориків В. Княжинського, А. Багатурова і ін)

[...] Участь СРСР у проєктованих МВФ і МБРР обумовлювалась такими засадами: введення принципу єдиноначальності великих держав, сформованого в ході війни; гарантії невтручання у внутрішні справи один одного; забезпечення рівності та взаємної вигоди у діяльності цих організацій.

Пропозиції та поправки СРСР мали два напрямки: створення особливо сприятливих умов для країн, чиє господарство було зруйноване війною; врахування специфіки Радянського Союзу. До першої групи належали такі положення та поправки, внесені делегацією СРСР: початкові паритети валют мали встановлюватися МВФ за погодженням з відповідною країною; МВФ одержував право лише неофіційно повідомляти будь-якій країні-члену свої погляди; протягом перехідного періоду знову видобуте золото в країнах, що зазнали окупації, не враховується в золотий резерв при викупі національної валюти у фондї; зберігання золота у п'яти депозитаріїв (Велика Британія, Китай, СРСР, США, Франція) та облік вартості і транспортування передбачуваних потреб МВФ при переміщенні золота; зменшення збору сум місцевої валюти, що перевищують квоту; зниження розміру комісійних зборів, що стягуються за валютні операції; встановлення для СРСР квоти, достатньої для зайняття постійного місця в Директораті МВФ; МВФ буде брати до уваги різну здатність країн-членів подавати відомості.

До другої групи належали такі пропозиції і поправки: якщо фонд більшістю у дві третини голосів вирішив опублікувати доповідь про становище в країні, то в групі експертів обов'язковою є участь представника цієї країни, а сама доповідь не повинна містити матеріалу, який викликав би необхідність змін в основній структурі економічної організації країн-членів; країна-член може змінювати паритет національної валюти без згоди МВФ, якщо це не впливає на міжнародні угоди; країни з державною торгівлею не будуть викуповувати національну валюту за рахунок інвалютної виручки з експорту в тій частині, в якій ця виручка призначена для погашення позик і кредитів у наступному році.

В цілому радянська делегація ухвалила статті угоди по МВФ і МБРР, однак при цьому глава радянської делегації А. А. Громико заявив, що це не означає схвалення проекту в цілому чи частково урядом СРСР. Згодом СРСР не ратифікував статті Бреттон-Вудської угоди, а відтак не вступив до МВФ і МБРР. У жовтні 1991 р. СРСР отримав статус Спеціального асоційованого члена МВФ і МБРР.

[...] Спочатку у Вашингтоні розглядали Радянський Союз як важливий компонент післявоєнної системи економічної безпеки і розраховували на радянсько-американську співпрацю у її забезпеченні. Передбачалося, що фундаментом такої співпраці будуть економічні зв'язки двох країн. У меморандумі держдепартаменту від 11 жовтня 1945 р. про позицію Вашингтона щодо майбутньої Міжнародної торгової організації (так спочатку іменувалася система ГАТТ) підкреслювалося, що в її існуванні повинні бути зацікавлені всі: Радянський Союз – тому що йому в разі приєднання до ГАТТ буде надано режим найбільшого сприяння, інші країни – оскільки вони отримають запевнення від СРСР з приводу того, що його державна зовнішньоторгівельна політика буде визначатися винятково комерційними міркуваннями. Інші країни отримають також вигоди від того, що радянський уряд візьме на себе зобов'язання купувати на світовому ринку певний мінімум товарів.

Доброзичливу позицію стосовно Радянського Союзу зайняла американська сторона і в перебігу конференції в Бреттон-Вудсі. Було досягнуто домовленості про вагоме представництво Москви в керівних органах МВФ. На думку американського історика Р. Будса, «прихильники багатосторонньої торгівлі в США вважали вкрай необхідною участь СРСР у будь-якій організації, що передбачає вживання заходів щодо стабілізації та реконструкції» післявоєнної світової економічної системи. Згідно з досягнутими в Бреттон-Вудсі домовленостями, за розмірами квоти голосів при ухваленні рішень в МВФ Радянський Союз посідав третє місце після США і Великої Британії і, відповідно, повинен був мати значне представництво у виконкомі МВФ. В радянських офіційних колах плани участі СРСР у роботі МВФ також сприймалися позитивно і розцінювалися як засіб підвищення міжнародного престижу Радянського Союзу.

Позиція США відносно співпраці з Москвою була доброзичливою і на інших міжнародних конференціях, присвячених проблемам післявоєнного економічного співробітництва. Вашингтон шукав компромісу з Москвою, розглядаючи участь радянської сторони в роботі цих органів як одну з гарантій успіху їх роботи. СРСР у 1944-1945 рр. взяв участь у створенні МВФ, МБРР, Європейської економічної комісії, Міжнародної організації цивільної авіації та низки інших організацій міжнародно-економічного профілю. Перспективи радянсько-американського співробітництва на двосторонній основі і в рамках багатосторонніх організацій виглядали сприятливо.

Але поступово позиція радянської сторони почала змінюватися. Сталінське керівництво розуміло, що, попри надані йому завищені квоти голосів при ухваленні рішень в Бреттон-Вудських інституціях, радянські представники не зможуть ні нав'язувати там своїх проектів рішень, ні навіть на рівних відстоювати власні позиції. США разом із Великою Британією та іншими західними країнами мали в цих органах механічну більшість а право вето для жодної з країн-учасниць передбачено не

було. Отже, Москва мимоволі була змушена співставляти свою політику з устремліннями інших держав, насамперед західних, без розрахунку на взаємність. Це означало обмеження свободи СРСР у зовнішньоекономічній сфері, чого в Москві не бажали.

На радянську позицію впливали геостратегічні міркування. Визнання свободи міжнародного економічного обміну припускало, що в Східній Європі, з якої Москва планувала створити «пояс безпеки», буде проводитися політика відкритих дверей – тобто західний капітал дістане можливість безперешкодно проникати туди. За економічної слабкості Радянського Союзу, яку в Москві усвідомлювали, конкурувати із західними корпораціями радянські зовнішньоекономічні органи не могли. «Економічна втрата» Східної Європи для СРСР була неминучою. Услід за нею можна було очікувати втрати політичної з дальшим повторенням сценарію приходу до влади в східноєвропейських державах недружніх Москві урядів і утворення саме того ворожого оточення, запобігти якому мало намір радянське керівництво.

Частково жорсткість позиції Радянського Союзу пояснювалася неадекватністю уявлень радянського керівництва про міжнародну дійсність. У другій половині 40-х років у його складі відбулися деякі зміни. У березні 1946 р. через похилий вік відійшов від справ голова президії Верховної ради СРСР М. І. Калінін, чиє місце посів М. М. Швернік. У листопаді того ж року головнокомандувачем ЗС СРСР став маршал І. С. Конєв, котрий змінив на цій посаді маршала Г. К. Жукова, якого, як вважають, Й. В. Сталін побоювався через його популярність в армії і військових колах. У березні 1947 р. сам Й. В. Сталін поступився посадою міністра оборони СРСР генералові М. А. Булганіну. Раду народних комісарів було перейменовано на Раду міністрів СРСР. Проте Сталін залишився главою уряду, а міністерством закордонних справ як і раніше керував В. М. Молотов (А. Я. Вишинський змінив його в 1949 р.). Мислення радянських керівників змінювалося повільно.

Й. В. Сталін та його соратники вважали світову економіку частиною всесвітньої арени класової боротьби з імперіалізмом. Стежачи за підйомом лівих настроїв у повоєнній Європі, вони не виключали перспективи революційного вибуху в її західній частині. З цього погляду наростання кризових явищ у світовій економіці мало би сприяти зростанню революційного потенціалу, а стабілізація світової економіки – загасанню класової боротьби в зоні імперіалізму. Керуючись цим, Москва не повинна була допомагати своїм класовим ворогам – імперіалістам стримувати революційний підйом. Очікування чергової кризи на Заході як поворотного варіанту «великої депресії» пронизувало в кінці 40-х років концептуальні системи радянських ідеологів. Передчуття нової кризової хвилі і загострення міжімперіалістичних суперечностей стало основоположною тезою аналізу міжнародної ситуації, представленого у промові провідного радянського ідеолога, секретаря ЦК ВКП(б) А. А. Жданова наприкінці 1946 р. під час зборів виборців м. Москви. Ця промова набула широкого резонансу на Заході, адже А. А. Жданов уперше після завершення Другої світової війни дав від імені вищого партійного керівництва оцінку повоєнної міжнародної ситуації.

Переоцінюючи революційний потенціал повоєнних протестних настроїв у Європі і перебільшуючи економічну зацікавленість американського капіталу в торгівельно-господарській співпраці з Радянським Союзом, радянські лідери вважали, що США й інші західні країни будуть проявляти поступливість у діалозі з Москвою. Ці розрахунки не виправдалися.

Наприкінці 1945 р. радянський уряд повідомив адміністрацію США про відсутність свого наміру ратифікувати Бреттон-Вудські угоди. У 1946-1947 рр. Москва також ухилилася від приєднання до ГАТТ. СРСР зберіг "свободу рук" у сфері міжнародних економічних зв'язків, але опинився поза рамками світової системи економічного регулювання. Тим часом для нормалізації обстановки в світі співробітництво всіх країн було необхідним.

Позиция Советского Союза в отношении Бреттон-Вудской системы // Системная история международных отношений в двух томах. – М., 2009. – Т. 2. События 1945–2003 годов. – С. 27–29.

Питання спільної політики

СРСР, США і Великої Британії щодо звільнених країн Європи

(позиції англійського історика Г. Фейса і російського-американського історика В. Зубока)

[...] Відповідний документ американський уряд привіз в Ялту. Текст був названий «Декларацією про звільнену Європу». За своєю суттю він був не більш ніж черговим зізнанням у відданості ідеалам, які всі три союзники неодноразово озвучували раніше. У цьому запропонованому кредо глави держав підтверджували «... свою взаємну згоду в період тимчасової нестабільності в звільненій Європі спільно розробити політику трьох урядів з надання допомоги народам, звільненим від панування нацистської Німеччини, і допомогти народам колишніх держав-сателітів демократичними засобами вирішити свої нагальні політичні та економічні проблеми».

З цією метою декларація зобов'язала трьох лідерів допомагати народам кожної з цих держав знову досягти стану внутрішнього миру і якомога швидше шляхом вільних виборів сформувати уряди, відповідальні перед волею народу. У ній стверджувалося, що «коли, на думку трьох урядів, умови ... цього вимагатимуть», країни-переможці негайно вживуть заходів, спрямованих на те, щоб зняти з себе цю спільну відповідальність.

Внівши незначні мовні правки глави держав ухвалили і опублікували цю декларацію. Важко судити, чи поділяли радянський і британський уряди думку американців про те, що її принципи зможуть керувати подіями. Невизначений зміст її формулювань давав можливість її вільного трактування. Боротьба всередині цих країн була не просто ще однією частиною в англо-радянському суперництві за вплив у Європі. Вона була частиною світової суперечки між тими, хто підтримував домінування

Москви, і тими, хто тяжів до інших соціальних ідей і систем. Доки тривав цей спір, коаліційні угоди між настільки взаємоворожими елементами могли бути лише тимчасовими, а якщо їх відкласти і вдатися до такого рятівного засобу, як вільні вибори, які послабили б внутрішні політичні розбіжності, контролювати ситуацію, безумовно, буде складко. Що буде, якщо народ однієї з країн–сусідів Радянського Союзу, обере уряд, відверто налаштований проти Радянського Союзу? Що, буде, якщо одна з країн Заходу обере комуністичний уряд? Якщо подивитися з іншого боку, питання полягало в тому, чи буде відкинута англо-радянську спробу уникнути конфліктів за допомогою поділу сфер впливу заради високих політичних принципів, які, за певних обставин, можуть дати непередбачувані результати.

Але від зусиль поставити на чільне місце принцип, у Ялті й пізніше, не варто було відмовлятися. Декларація про звільнену Європу допомагала підтримувати опір демократичних елементів у Центральній Європі. Принципи, які вона проголошувала, могли протягом певного часу впливати на перебіг подій і стати рушійними керівним принципом в майбутньому.

Фейс Герберт. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели и мир, которого они добились / Г. Фейс. – М., 2003. – С. 494–495.

* * *

[...] Для Сталіна два аспекти радянської політики в Східній Європі – побудова системи безпеки і встановлення там нового ладу – були сторонами однієї медалі. Питання полягало в тому, як домогтися виконання обох завдань в оптимальному режимі. Дехто з радянських керівників, серед них Микита Хрущов, сподівалися, що після війни вся Європа може стати комуністичною. Сталінові цього теж хотілося, але він знав, що баланс сил для цього не достатньо вигідний. Він був переконаний: доки американські та британські війська перебувають у Західній Європі, французькі чи італійські комуністи не мають жодної надії на прихід до влади. Кремлівський «реаліст» мав намір якомога довше зберігаючи співробітництво в рамках Великої

трійки, вичавити зі своїх тимчасових капіталістичних союзників максимум можливих поступок. Оптимальним сценарієм для Сталіна було б, якби конфлікт між СРСР і західними союзниками через Східну Європу не вибухнув занадто рано і не зруйнував передчасно співпрацю великих держав.

Саме тому, як згадував Молотов, у лютому 1945 р. на Ялтинській конференції Сталін надавав величезного значення «Декларації про звільнену Європу». Рузвельт при розробці цього документа прагнув врахувати побоювання американців польського походження та інших вихідців зі Східної Європи, які критикували президента за співпрацю зі Сталіним. У Ялті Рузвельт так само вважав, що США зможуть добитися більшого від Сталіна, поводячись із ним як з партнером, незважаючи на репресії радянської влади у Східній Європі. Крім того, президент сподівався, що підпис Сталіна на декларації буде стримувати радянські власті від явного насильства, особливо в Польщі. Сталін, зі свого боку, розцінив підписання декларації як непряме визнання Рузвельтом права Радянського Союзу на зону впливу в Східній Європі. Американський президент уже визнав радянські стратегічні інтереси на Далекому Сході. Молотов був стурбований тим, що американський проект декларації містив формулювання, які припускали присутність союзних представників на території країн, окупованих Червоною армією, а також демократичне самовизначення цих країн. Сталін відповів: «Нічого, нічого, попрацюйте. Ми можемо виконувати потім по-своєму. Справа в співвідношенні сил». Радянський вождь розраховував, що збереження співпраці з США не завадить, а скоріше допоможе йому в здійсненні його цілей.

Розділ II.

Початок "холодної війни" (1946 – 1947 рр.)

№ 10. Промова Й. Сталіна на передвиборних зборах

виборців Сталінського виборчого округу

м. Москви 9 лютого 1946 р.

[...] Було б неправильно думати, що друга світова війна виникла випадково, або в результаті помилок тих чи інших державних діячів, хоча помилки безумовно мали місце. Насправді війна виникла, як неминучий результат розвитку світових економічних і політичних сил на базі сучасного монополістичного капіталізму. Марксистки не раз заявляли, що капіталістична система світового господарства приховує в собі елементи загальної кризи і військових зіткнень, що зважаючи на це розвиток світового капіталізму в наш час відбувається не як плавне і рівномірне просування вперед, а через кризи і військові катастрофи. Справа в тому, що нерівномірність розвитку капіталістичних країн зазвичай призводить з часом до різкого порушення рівноваги всередині світової системи капіталізму, причому та група капіталістичних країн, яка вважає себе менш забезпеченою сировиною і ринками збуту, зазвичай робить спроби змінити становище і переділити "сфери впливу" на свою користь – шляхом застосування збройної сили. В результаті цього виникають розкол капіталістичного світу на два ворожі табори і війна між ними.

Мабуть, можна було б уникнути воєнної катастрофи, якби була можливість періодично перерозподіляти сировину і ринки збуту між країнами згідно з їх економічним вагою – в порядку ухвалення узгоджених і мирних рішень. Але це неможливо здійснити за нинішніх капіталістичних умов розвитку світового господарства.

Таким чином, у результаті першої кризи капіталістичної системи світового господарства виникла перша світова війна, в результаті ж другої кризи виникла друга світова війна.

Це не означає, звичайно, що друга світова війна є копією першої. Навпаки, друга світова війна істотно відрізняється від першої за своїм характером. Слід мати на увазі, що головні фашистські держави – Німеччина, Японія, Італія – раніше ніж напасти на союзні країни, знищили у себе останні залишки буржуазно-демократичних свобод, встановили у себе жорстокий терористичний режим, розтоптали принцип суверенітету і вільного розвитку малих країн, оголосили політику захоплення чужих земель власною політикою і заявили привселюдно, що вони домагаються світового панування і поширення фашистського режиму у всьому світі, причому захопленням Чехословаччини і центральних районів Китаю держави осі показали, що вони готові здійснити свою погрозу щодо поневолення всіх волелюбних народів. Зважаючи на це друга світова війна проти держав осі, на відміну від першої світової війни, набула з самого початку характеру війни антифашистської, визвольної, одним із завдань якої було також відновлення демократичних свобод. Вступ Радянського Союзу у війну проти держав осі могло лише посилити, – і дійсно посилювало, – антифашистський і визвольний характер другої світової війни.

На цьому ґрунті і склалася антифашистська коаліція Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та інших волелюбних держав, яка зіграла потім вирішальну роль у справі розгрому збройних сил держав осі. Такими є справи з питанням про походження і характер другої світової війни.

[...] **Отже, які підсумки війни?** Існує один головний підсумок, на основі якого виникли решта підсумків. Цей підсумок полягає в тому, що до закінчення війни вороги зазнали поразки, а ми разом з нашими союзниками виявилися переможцями. Ми закінчили війну повною перемогою над ворогами, – в цьому головний підсумок війни. Але це занадто загальний

підсумок, і ми не можемо поставити тут крапку. Звичайно, розбити ворогів у такій війні, як друга світова війна, якої не було ще в історії людства, це значить домогтися всесвітньо історичної перемоги. Все це правильно. Але це є все ж таки загальний підсумок, і ми не можемо заспокоюватися на цьому. Щоб зрозуміти велике історичне значення нашої перемоги, слід розібратися в цій справі більш конкретно. Отже, як слід розуміти нашу перемогу над ворогами, що може означати ця перемога з погляду стану і розвитку внутрішніх сил нашої країни? Наша перемога означає, перш за все, що переміг наш радянський **суспільний** лад, що радянський суспільний лад з успіхом витримав випробування у вогні війни і довів свою цілковиту життєздатність.

Як відомо, в іноземній пресі не раз висловлювалися твердження, що радянський суспільний лад є "ризикованим експериментом", приреченим на провал, що радянський лад являє собою "картковий будиночок", який не має коренів у житті і нав'язаний народові органами Чека, що досить невеликого поштовху ззовні, аби цей "картковий будиночок" розлетівся в прах.

Тепер ми можемо сказати, що війна відкинула всі ці твердження іноземної преси, як безпідставні. Війна показала, що радянський суспільний лад є справді народним ладом, який виріс із надр народу і користується його могутньою підтримкою, що радянський суспільний лад є цілком життєздатною і стійкою формою організації суспільства.

Більше того. Тепер ідеться вже не про те, життєздатним чи ні є радянський суспільний лад, бо після наочних уроків війни ніхто із скептиків не зважується більше виступати з сумнівами щодо життєздатності радянського суспільного ладу. Тепер ідеться про те, що радянський суспільний лад виявився більш життєздатним і стійким, ніж нерадянський суспільний лад, що радянський суспільний лад є кращою формою організації суспільства, ніж будь-який нерадянський суспільний лад.

Наша перемога означає, ... що переміг наш радянський **державний лад**, що наша багатонаціональна радянська держава витримала всі випробування війни і довела свою життєздатність.

[...] Тепер ідеться вже не про життєздатність радянського державного ладу, бо його життєздатність не підлягає сумніву. Тепер ідеться про те, що радянський державний лад виявився зразком багатонаціональної держави, що радянський державний лад являє собою таку систему державної організації, де національне питання і проблема співпраці націй вирішені краще, ніж у будь-якій іншій багатонаціональній державі.

[...] Що стосується планів на більш тривалий період, то партія має намір організувати новий потужний підйом народного господарства, який дав би нам можливість підняти рівень нашої промисловості, наприклад, утричі порівняно з довоєнним рівнем. Нам потрібно досягнути того, щоб наша промисловість могла виробляти щороку до 50 мільйонів тонн чавуну до 60 мільйонів тонн сталі, до 500 мільйонів тонн вугілля, до 60 мільйонів тонн нафти. Тільки за цієї умови можна вважати, що наша Батьківщина буде застрахована від усяких випадковостей. На це піде, мабуть, три нових п'ятирічки, якщо не більше. Але цю справу можна зробити, і ми повинні її зробити.

Електронний ресурс: www.oldgazette.ru/lib/stalin/2/02.html

№ 11. Телеграма повіреного в справах США в СРСР

Дж. Кеннана державному секретареві США.

Москва. 22 лютого 1946 р. («Довга телеграма Кеннана»)

Відповідь на запит 284 Департаменту від 3 лютого стосується питань настільки заплутаних, настільки делікатних, настільки дивних для нашої форми мислення і таких важливих для аналізу нашого міжнародного оточення, що я не в змозі вмістити її в одне коротке повідомлення, не

піднімаючись, як я вважаю, до небезпечного рівня надмірного спрощення. Тому я сподіваюся, на правильне розуміння Департаментом моєї відповіді на це питання в п'яти розділах, теми яких будуть в загальних рисах такими:

- 1) Основні характеристики повоєнного радянського світогляду.
- 2) Історія цього світогляду.
- 3) Його відображення в практичній політиці на офіційному рівні.
- 4) Його відображення на неофіційному рівні.
- 5) Практичні висновки з погляду і під кутом зору політики США.

Я заздалегідь перепрошую за таке завантаження телеграфного каналу, а проте ці питання є настільки нагальними, особливо враховуючи недавні події, що, на мою думку, це слід зробити невідкладно. Далі йде

Частина I. Основні характеристики повоєнного радянського світогляду, що їх викладає офіційна пропагандистська машина, є такими:

а) СРСР як і раніше перебуває в антагоністичному «капіталістичному оточенні», з яким у довгостроковому плані не може бути постійного мирного співіснування. У 1927 році Сталін заявив делегації американських робітників:

«У процесі дальшого розвитку світової революції з'являться два центри світового значення: соціалістичний центр, який притягуватиме до себе країни, що прагнуть до соціалізму, і капіталістичний центр, який притягуватиме до себе країни, що схиляються до капіталізму. Битва між цими двома центрами за контроль над світовою економікою вирішить долю капіталізму і комунізму в усьому світі».

б) Капіталістичний світ уражений внутрішніми конфліктами, властивими самій природі капіталістичного суспільства. Ці конфлікти не

можуть бути вирішені за допомогою мирного компромісу. Найбільшим з них є конфлікт між Англією і США.

в) Внутрішні конфлікти капіталізму неминуче ведуть до воєн. Викликані таким чином війни можуть бути двох видів: міжкапіталістичні війни між двома капіталістичними державами і інтервенціоністські війни проти соціалістичного світу. Хитрі капіталісти, безуспішно намагаючись знайти вихід із внутрішніх конфліктів капіталізму, схиляються до останнього рішення.

г) Інтервенція проти СРСР, будучи катастрофою для тих, хто наважиться на неї, призвела б до нової затримки прогресу радянського соціалізму і, отже, повинна бути відвернена будь-якою ціною.

д) Конфлікти між капіталістичними державами, будучи також чреватими небезпекою для СРСР, тим не менш характеризуються величезними можливостями для просування справи соціалізму, особливо якщо СРСР зберігає свою військову міць, ідеологічну монолітність і вірність своєму нинішньому видатному керівництву.

е) Слід мати на увазі, що не весь капіталістичний світ поганий. Крім безнадійно реакційних і буржуазних елементів, він включає: 1) деякі вельми освічені і позитивні елементи, об'єднані у відповідних комуністичних партіях, і 2) деякі інші елементи (характеризую у цей час з тактичних міркувань як прогресивні або демократичні), чії сподівання, реакція і дії виявляються «об'єктивно» сприятливими для інтересів СРСР. Цих останніх слід заохочувати і використовувати в радянських цілях.

ж) Серед негативних елементів буржуазно-капіталістичного суспільства найбільш небезпечними з усіх є ті, яких Ленін називав помилковими друзями народу, а саме помірно-соціалістичні та соціал-демократичні лідери (іншими словами, некомуністичне ліве крило). Вони більш небезпечні, ніж ті махрові реакціонери, оскільки останні, принаймні, виступають під своїми справжніми прапорами, тоді як помірковані лівацькі

лідери заплутують людей, використовуючи атрибути соціалізму в інтересах реакційного капіталу.

Це все, що стосується передумов. До яких висновків вони приводять з погляду радянської політики? До таких:

а) Необхідно робити все, щоб посилити відносну міць СРСР як рушійної сили в міжнародному співтоваристві. І навпаки, не слід втрачати жодної можливості для зменшення потужності і впливу колективного, а також індивідуального капіталістичних держав.

б) Радянські зусилля, а також зусилля закордонних друзів Росії повинні бути спрямовані на поглиблення і використання відмінностей і конфліктів між капіталістичними державами. Якщо вони в кінцевому підсумку переростуть в «імперіалістичну» війну, то ця війна має бути перетворена на революційні повстання в різних капіталістичних країнах.

в) «Демократичні, прогресивні» елементи за кордоном слід максимально використовувати для чинення тиску на уряди капіталістичних країн за напрямками, що відповідають радянським інтересам.

г) Слід вести неупинну боротьбу проти закордонних соціалістичних і соціал-демократичних лідерів.

Частина 2. Історія світогляду

Перед тим, як розглянути наслідки цієї партійної лінії на практиці, я хотів би привернути увагу до деяких її аспектів.

По-перше, вона, не являє собою природний світогляд російського народу. Останній в цілому дружньо налаштований до зовнішнього світу, прагне познайомитися з його досвідом, зрівнятися з ним своїми талантами, якими він володіє, прагне понад усе жити в мирі і насолоджуватися плодами своєї праці. Партійна лінія пропонує лише тезу, яку офіційна пропагандистська машина просуває з великим умінням і наполегливістю в суспільство, котре часто абсолютно не сприймає цього всіма фібрами своєї душі. Однак лінія партії визначає світогляд і поведінку людей, що складають

апарат влади – партію, таємну поліцію та уряд, – і нам доводиться мати справу лише з цими людьми.

По-друге, будь-ласка, майте на увазі, що більшість посилянь, на яких ґрунтується ця лінія партії, просто не відповідають істині. Досвід показує, що мирне і взаємовигідне співіснування капіталістичних і соціалістичних держав є цілком можливим. Основні внутрішні конфлікти в розвинених країнах більше не є конфліктами, викликаними в першу чергу капіталістичною формою власності на засоби виробництва, а є конфліктами, що витікають з розвиненого урбанізму та індустріалізму як таких. Причиною того, що Росія досі не зіткнулася з ними, є не соціалізм, а лише її власна відсталість. Внутрішні суперечності капіталізму не завжди призводять до воєн; та не всі війни можуть бути пояснені цією причиною. Це повний нонсенс – говорити сьогодні про можливість інтервенції проти СРСР після ліквідації Німеччині та Японії, не враховуючи приклад останньої війни. Неспровокований силами нетерпимості і підливними силами, «капіталістичний» світ сьогодні цілком в змозі жити в мирі з самим собою і з Росією. Нарешті, жодна розсудлива людина не має підстав ставити під сумнів щирість поміркованих соціалістичних лідерів у західних країнах. Крім того, несправедливим є заперечення успіху їхніх зусиль у справі поліпшення становища робітничого населення в таких випадках, як наприклад, у Скандинавії, коли їм був наданий шанс показати, на що вони здатні.

Хибність цих посилок, кожна з яких сягає своїм корінням до передвоєнної історії, була досить вичерпано продемонстрована самим цим конфліктом. Англо-американські суперечності не стали основними суперечностями західного світу. Капіталістичні країни, крім країн осі, не проявили схильності до вирішення своїх протиріч за допомогою приєднання до хрестового походу проти СРСР. Замість перетворення імперіалістичної війни в громадянські війни і революцію, СРСР зіткнувся зі становищем, коли він був змушений битися пліч-о-пліч з капіталістичними державами за відому спільність цілей.

Менше з тим, всі ці тези, якими б безпідставними і неправдивими вони не були, сьогодні самовпевнено висуваються знову. На що це вказує? На те, що радянська партійна лінія не ґрунтується на якомусь об'єктивному аналізі становища за межами кордонів Росії; вона, безперечно, не має нічого спільного з умовами, що існують поза Росією, і впливає головним чином з основних внутрішніх потреб, які існували до останньої війни та існують сьогодні.

В основі неврастенічного погляду Кремля на міжнародні справи лежить традиційне й інстинктивне російське почуття присутності небезпеки. Спочатку це була невпевненість мирних людей, що займалися сільським господарством, які намагалися жити на великій відкритій рівнині по сусідству з лютими кочовими народами. Коли Росія вступила в контакт з економічно розвиненим Заходом, до цього додався страх перед більш компетентнішими, потужнішими, більш високоорганізованими товариствами в сфері економіки. Однак цей останній тип невпевненості позначався більшою мірою на правителях Росії, ніж на російському народі, оскільки російські правителі завжди відчували, що їх правління є відносно архаїчним за формою, нетривким і штучним у своїй психологічній основі, нездатним витримати порівняння чи контакт з політичними системами в країнах Заходу. З цієї причини вони завжди побоювалися іноземного проникнення, боялися прямих контактів із західним світом, боялися того, що могло б статися, якби росіяни довідалися правди про зовнішній світ або якби іноземці дізналися правди про внутрішній світ Росії. І вони навчилися домагатися безпеки лише за допомогою наполегливої, однак смертельної боротьби за повне знищення сили, що їм протистоїть, ніколи не вступаючи у взаємодію і в компроміс із нею.

Не є випадковим той факт, що марксизм, який повільно жеврів протягом півстоліття в Західній Європі, вперше по-справжньому зайнявся і яскраво розгорівся в Росії. Лише на цій землі, яка ніколи не знала дружелюбного сусіда чи якоїсь прийнятної рівноваги окремих сил,

внутрішніх чи міжнародних, могла розквітнути доктрина, в рамках якої вважається неможливим вирішити економічні суперечності суспільства мирними засобами. Після встановлення більшовицького режиму марксистська догма, що стала ще більш жорсткою і нетерпимою в результаті її лєнінської інтерпретації, стала досконалим механізмом почуття відсутності безпеки, якого більшовики зазнали ще більше, ніж попередні правителі Росії. У цій догмі, з її базовим альтруїзмом мети, вони знайшли виправдання свого інстинктивного страху перед зовнішнім світом; диктатурі, без якої вони не мислили можливість управління; жорстокостям, які вони не посміли не застосувати; жертвам, які вони визнали за необхідне вимагати. В ім'я марксизму вони пожертвували усіма етичними цінностями своїх методів і тактики. Сьогодні вони не можуть позбутися цього. Це є фіговим листком їх моральної та інтелектуальної респектабельності. Без цього вони постануть перед історією в кращому разі лише як останні з довгої низки жорстоких і марнотратних російських правителів, які неухильно рухали країну до все нових висот військової могутності, аби гарантувати зовнішню безпеку своїх внутрішньо слабких режимів. Саме тому радянські цілі повинні завжди бути прибрані в урочисті зовнішні атрибути марксизму, і тому ніхто не повинен недооцінювати важливість догми в радянських справах. Таким чином, особливості становища радянського керівництва змушують їх і в минулому, і зараз вдаватися до догм, які [очевидний пропуск у тексті – *Упор.*] зовнішній світ як злий, ворожий і загрозливий, але й містить у собі мікроби, повзучі хвороби і якому судилося загинути від внутрішніх потрясінь, що дедалі посилюються, доки міць соціалізму, яка зростає не завдасть йому завершального смертельного удару і він не поступиться своїм місцем новому і кращому світові. Цією тезою обґрунтовується те зростання військової та поліційної могутності російської держави, та ізоляція російського населення від зовнішнього світу і той мінливий та постійний тиск щодо розширення меж російської поліційної могутності, які в сукупності являють собою природні інстинктивні потреби російських правителів. У своїй основі це

всього лише неухильне просування тривожного російського націоналізму – багатовіковий рух, у якому химерно змішалися концепції нападу і захисту. Однак у своєму новому обличчі міжнародного марксизму з його підсолодженими обіцянками зневіреному, понівеченому війною зовнішньому світові він є ще небезпечніший і підступніший, ніж будь-коли раніше.

На основі вищезазначеного не слід думати, що радянська партійна лінія обов'язково є лицемірною і нещирою, коли йдеться про всіх тих, хто її проводить. Багато з них дуже мало знають про зовнішній світ і є занадто залежними в своїх судженнях, щоб поставити під сумнів [очевидний пропуск у тексті – Упор.] самогіпноз, і кому не тяжко змусити себе вірити в те, у що легко і зручно вірити. І нарешті, ми стикаємося з незбагненою таємницею, пов'язаною з тим, хто на цій великій землі дійсно отримує точну і неспотворену інформацію про зовнішній світ, якщо така людина взагалі є. В атмосфері східної секретності і таємничості, яка пронизує цей уряд, криються незліченні можливості спотворення або отруєння джерел і потоків інформації. Неповага росіян до об'єктивної правди, сама їх невіра в її існування призводять до того, що вони розглядають будь-які факти як інструменти просування до тієї чи іншої прихованої мети. Є всі підстави підозрювати, що цей уряд фактично є змовою у змові; та особисто мені, наприклад, мало віриться в те, що сам Сталін отримує яку-небудь об'єктивну картину зовнішнього світу. Тут є всі можливості для того виду тонкої інтриги, в якій росіяни є майстрами. Неможливість для іноземних урядів чітко викласти свою позицію російським керівникам – той масштаб, у якому їх відносини з Росією залежать від прихильності непомітних і безвісних радників, яких вони ніколи не бачать і на яких не можуть вплинути, – що, на мою думку, є найбільш тривожною рисою дипломатії в Москві, причому тієї, яку західним державним діячам слід добре пам'ятати, якщо вони хочуть зрозуміти природу труднощів, з якими тут стикаються.

Частина 3. Відображення радянського світогляду в практичній політиці на офіційному рівні.

Ми зараз познайомилися з характером і передісторією радянської програми. Чого можна очікувати в плані її практичного здійснення?

Радянська політика, як це зазначається у відповідному запиті Департаменту, проводиться в двох площинах: 1) офіційній площині, явленій діями, що проводяться офіційно від імені Радянського уряду, і 2) підпільній площині дій, що їх чинять установи, відповідальність за дії яких не визнає Радянський уряд.

Політика, що проводиться в обох площинах, розрахована на обслуговування основних напрямків політики від а) до г), викладених у частині 1. Дії, що вчинюються в різних площинах, , характеризуються значними розбіжностями, проте збігаються одина з одною у своїй меті, термінах і наслідках.

В офіційній площині слід звернути увагу на таке:

а) Внутрішня політика присвячена зміцненню в будь-який спосіб могутності і престижу Радянського держави: інтенсивна військова індустріалізація; максимальний розвиток збройних сил; виставлення напоказ, з тим щоб вразити сторонніх; постійна засекреченість внутрішніх питань, розрахована на те, щоб приховати слабкі сторони й інформацію від опонентів.

б) У всіх випадках, коли це вважається своєчасним і перспективним вживається зусиль задля розширення офіційних меж радянської могутності. На цей момент ці зусилля обмежуються деякими сусідніми точками, які вважаються такими, що мають безпосереднє стратегічне значення, такими як Північний Іран, Туреччина, можливо, Борнхольм. Однак у будь-який час можуть з'явитися інші точки, якщо, і в міру того, як прихована радянська політична міць буде охоплювати нові області. Так, до «дружнього» перського уряду може бути звернене прохання надати Росії порт у Перській затоці. Якщо Іспанія потрапить під контроль комуністів, може виникнути

питання про радянську базу в Гібралтарській протоці. Однак такі домагання виникнуть на офіційному рівні лише тоді, коли буде завершено неофіційну підготовку.

в) Росіяни будуть офіційно брати участь у роботі міжнародних організацій в тому випадку, коли вони бачать можливість розширення радянського впливу або стримування чи розмивання впливу інших. Москва розглядає ООН не як механізм постійного і стійкого світового співтовариства, заснованого на взаємних інтересах і цілях всіх країн, а як арену, що забезпечує можливість досягнення вищезазначених цілей. Ради залишаться в ООН до тих пір, поки буде вважатися, що ця організація служить досягненню цієї мети. Однак якщо колись вони прийдуть до висновку, що ООН завдає шкоди досягненню цілей розширення їх впливу, і якщо вони побачать кращі перспективи досягнення цих цілей в інших напрямках, вони, без сумніву, вийдуть з ООН. Це буде означати, однак, що вони вважають себе достатньо сильними, аби зруйнувати єдність інших країн за допомогою свого виходу, зробити ООН неефективною в плані загрози їх цілям чи безпеці й замінити її міжнародним інструментом, що є більш ефективним, з їхнього погляду. Таким чином, радянське ставлення до ООН значною мірою буде залежати від лояльності інших країн стосовно цієї організації і від ступеня енергійності, рішучості й згуртованості, з якою ці країни захищають в ООН мирну і перспективну концепцію міжнародного життя, яку ця організація являє собою згідно з нашим способом мислення. Я знову підкреслюю, що Москва не має абстрактної прихильності ідеалам ООН, її ставлення до цієї організації й далі буде в цілому прагматичним і заснованим на тактичних міркуваннях.

г) Стосовно колоніальних районів і відсталих або залежних народів радянська політика навіть на неофіційному рівні буде спрямована на послаблення міцності, впливу і зв'язків розвинених західних країн, ґрунтуючись на теорії, що, доки ця політика проводиться успішно, буде утворюватися вакуум, який сприятиме комуністичному радянському

проникненню. Таким чином, радянський тиск щодо участі в угодах з опіки, на мою думку, є прагненням здобути можливість ускладнювати і стримувати вплив Заходу в цих точках, а не забезпечити основний канал для просування радянського впливу. Не можна сказати, що останній мотив відсутній, проте в цих цілях Ради воліють покладатися на інші канали, ніж офіційні угоди про опіку. Отже, можна очікувати, що Ради будуть просити про участь в будь-яких угодах про опіку чи схожих угодах і використовувати здобуті таким чином важелі, задля послаблення впливу Заходу на ці народи.

д) Росіяни енергійно прагнутимуть розширювати радянське представництво та офіційні зв'язки з країнами, в яких, на їхню думку, є великі можливості протиставлення західним центрам влади. Це стосується таких широко розкиданих географічних точок, як Німеччина, Аргентина, країни Близького Сходу і т.д.

е) У міжнародних економічних питаннях радянська політика буде фактично визначатися прагненням Радянського Союзу і в цілому сусідніх районів, в яких домінує Радянський Союз, до автаркії. Це, однак, буде основною політикою. Що стосується офіційної лінії, то позиція тут поки не ясна. Радянський уряд проявляє дивну стриманість з часу припинення ворожих відносин у галузі міжнародної торгівлі. Якщо намітяться великі довгострокові кредити, я вважаю, що Радянський уряд може знову лицемірно виступити, як це було в 30-і роки, за бажаність розвитку міжнародних економічних зв'язків у цілому. В іншому разі я вважаю можливим, що радянська зовнішня торгівля може бути значною мірою обмежена власне радянською сферою безпеки, включаючи окуповані райони Німеччини, і може проявитися холодне офіційне ставлення до принципу загального економічного співробітництва між країнами.

ж) Що стосується культурного співробітництва, то тут також буде відзначатися нещира підтримка бажаності поглиблення культурних контактів між народами, однак на практиці це жодним чином не буде інтерпретуватися як потенціал до зниження рівня безпеки радянських народів. Практичні

прояви радянської політики в цьому зв'язку будуть обмежуватися вузькими каналами ретельно контрольованих офіційних візитів і функцій, характеризуватися надлишком горілки і промов та відсутністю постійних результатів.

з) Окрім цього, радянські офіційні відносини будуть здійснюватися відповідно до так званого «правильного» курсу стосовно окремих іноземних урядів, надання особливої уваги престижу Радянського Союзу і його представників, а також ретельному дотриманню протоколу на відміну від хороших манер.

Частина 4. Нижчезазначене може бути сказане відносно того, що можна очікувати від здійснення основних напрямків радянської політики на неофіційному чи підпільному рівні, тобто на рівні, за який Радянський уряд на себе відповідальності не бере.

Ось які установи слугують для просування політики на цьому рівні:

1. Внутрішнє центральне ядро комуністичних партій в інших країнах. Може здатися, що багато осіб, які належать до цієї категорії, діють особисто, проте насправді вони тісно взаємодіють у рамках підпільного оперативного директорату світового комунізму, прихованого Комінтерну, жорстко координованого і керованого Москвою. Важливо пам'ятати, що це внутрішнє ядро фактично діє на підпільній основі, незважаючи на легальне існування партій, з якими воно асоціюється.
2. Рядові члени комуністичних партій. Зверніть увагу на відмінність, відзначену між ними та особами, вказаними в пункті 1. В останні роки ця відмінність стала ще більш чіткою. Раніше іноземні комуністичні партії являли собою дивну (і, з погляду Москви, часто незручну) суміш підпільної і законної діяльності, однак зараз конспіративний елемент акуратно сконцентрований у внутрішньому

колі і направлений у підпілля, тоді як рядові члени – просто не посвячені в реалії руху – висуваються вперед як справжні внутрішні прихильники певних політичних тенденцій у своїх країнах, абсолютно не поінформовані про конспіративний зв'язок з іноземними державами. Лише в деяких країнах, де комуністи сильні кількісно, вони регулярно проявляються і діють як орган. Як правило, їх використовують для проникнення і здійснення впливу або для контролю, залежно від обставин, над іншими організаціями, які меншою мірою можуть бути запідозрені як інструмент впливу радянського уряду, задля того, щоб досягнути їх мети через [очевидний пропуск у тексті – Упор.], а не виступаючи безпосередньо як окрема політична партія.

3. Широке коло національних асоціацій чи органів, над якими можна домінувати або на які можна впливати засобом такого проникнення. Сюди належать: профспілки, молодіжні спілки, жіночі організації, товариства, складені за національною ознакою, релігійні товариства, соціальні організації, культурні групи, ліберальні журнали, видавництва і т.д.
4. Міжнародні організації, до яких також можна проникнути шляхом здійснення впливу на різні національні компоненти. Найважливішими з них є профспілкові, молодіжні та жіночі організації. Особливого, майже життєво важливого значення надається в цьому зв'язку міжнародному робітничому рухові.

Москва бачить в цьому можливість обійти західні уряди в міжнародних справах і створити міжнародне лоббі, здатне змусити уряди в різних країнах вживати заходів, що відповідають радянським інтересам, і паралізувати дії, що йдуть урозріз з інтересами СРСР.

5. Російська православна церква з її закордонними гілками і через неї – східна православна церква в цілому.

6. Спільнослов'янський рух та інші рухи (вірменський, азербайджанський, туркменський та ін.), що базуються на національних групах у рамках Радянського Союзу.
7. Уряд або правлячі групи, які готові тією чи іншою мірою сприяти просуванню радянських цілей, такі як болгарський і югославський уряди, північноперсидський режим, китайські комуністи та ін. Не тільки пропагандистські машини, але і практична політика цих режимів може бути значною мірою надана в розпорядження СРСР.

Можна припустити, що складові частини цього великого апарату будуть таким чином використовуватися залежно від їх індивідуального характеру:

а) Для підриву загального політичного і стратегічного потенціалу найбільших західних держав у цих країнах буде застосовано зусиль для послаблення віри у власні сили на національному рівні, обмеження заходів у царині національної оборони, посилення заворушень на соціальному і виробничому ґрунті, стимулювання всіх форм розпаду єдності. Усім, хто має привід до невдоволення, будь то з економічних чи расових причин, буде нагально запропоновано домагатися вирішення своїх проблем не через взаємодію і компроміс, а шляхом жорстокої боротьби за руйнування інших елементів суспільства. В такому разі бідні будуть протиставлятися багатим, чорні – білим, молодь – літнім людям, приїжджі – тим, хто давно проживає у тому чи іншому місці, і т.д.

б) У неофіційному плані особливо жорстоких заходів буде вжито для ослаблення міцності і впливу західних держав стосовно колоніальних відсталих або залежних народів. На цьому рівні будуть дозволені всі прийоми. Будуть нещадно викриватися і використовуватися помилки і слабкі сторони західної колоніальної адміністрації. Ліберальна громадська думка в західних країнах буде мобілізована з метою послаблення колоніальної політики. Стимулюватиметься обурення серед залежних народів. І в той час як буде заохочуватися прагнення цих сил до досягнення незалежності від

західних держав, доміновані Радами маріонеткові політичні механізми, будуть готуватися до захоплення влади у відповідних колоніальних районах після того, як вони здобудуть незалежність.

в) У випадках, коли окремі уряди стоять на шляху досягнення радянських цілей, буде чинитися тиск, з метою їх усунення. Це може мати місце у випадках, коли уряди прямо протистоять цілям радянської зовнішньої політики (Туреччина, Іран), коли вони закривають свої кордони від комуністичного проникнення (Швейцарія, Португалія) або коли вони занадто сильно конкурують, як лейбористський уряд в Англії, у плані морального домінування над елементами, над якими важливо домінувати комуністам. (Часто в одному такому випадку є два елементи; Комуністична опозиція тоді стає особливо різкою і жорстокою).

г) В інших країнах комуністи будуть, здебільшого прагнути до знищення всіх форм особистої незалежності: економічної, політичної чи моральної. Їх система може поводитися лише з особами, цілком залежними від вищої влади. Отже, особи, які є незалежними у фінансовому плані, як то окремі бізнесмени, землевласники, фермери, що досягли успіху, ремісники і всі ті, хто виконує керівні функції на місцевому рівні або має авторитет на місцях, наприклад популярні місцеві релігійні чи політичні діячі, піддаються анафемі. Не випадково, що навіть в СРСР місцеві керівники постійно переміщуються з однієї роботи на іншу, для того щоб, вони ніде не пускали коріння.

д) Буде робитися все можливе, щоб зіштовхнути західні держави між собою. Серед американців будуть поширюватися антибританські розмови, а в Британії – антиамериканські. Європейців, у тім числі німців, будуть вчити ненавидіти обидві англосаксонські держави. Там, де недовіра існує, вона буде підігріватися, а де її немає – розпалюватись. Буде докладено всіх зусиль, щоб дискредитувати і підірвати будь-які заходи, які несуть небезпеку утворення будь-якої єдності чи згуртованості між іншими [очевидний пропуск у тексті – *Упор.*] з якого Росія могла б бути виключена. Таким

чином, будь-який вид міжнародної організації, що не піддається комуністичному проникненню та контролю, чи то католицька [очевидний пропуск у тексті – *Упор.*] з міжнародних економічних проблем чи міжнародне братство представників королівських сімей і аристократії, обов'язково опиниться під вогнем багатьох і часто [очевидний пропуск у тексті – *Упор.*].

е) В цілому, будь-які радянські зусилля в неофіційному міжнародному плані будуть негативними і деструктивними за своїм характером і будуть спрямовані на підрив джерел сили, які не підлягають радянському контролю. Це цілком відповідає основному радянському інстинкту, що не може бути компромісу з протиборчою силою і конструктивну роботу можна розпочати, лише якщо комуністична влада домінує. Однак на все це буде безупинно чинитися тиск, аби проникнути й захопити контроль над ключовими позиціями в адміністративному і особливо поліційному апараті іноземних держав.

Радянський режим є переважно поліційним режимом, що виник у тьмяному напівсвітлі царських поліційних інтриг, який звик думати в першу чергу під кутом зору поліційної могутності. Це ніколи не слід випускати з поля зору при оцінці радянських мотивів.

Частина 5. [Практичні висновки під кутом зору політики США]

Підсумовуючи, ми маємо тут справу з політичною силою, фанатично прихильною до думки, що з США не може бути досягнуто постійного модус вівенді, що є бажаним і необхідним підірвати внутрішню гармонію нашого суспільства, руйнувати наш традиційний спосіб життя, ліквідувати міжнародний вплив нашої держави, аби гарантувати безпеку радянської влади. Ця політична сила має у своєму повному розпорядженні енергію одного з найбільших у світі народів і ресурси найбагатшої національної території в світі й керована глибокими і потужними течіями російського націоналізму. Крім того, вона має розгалужений апарат для здійснення

впливу в інших країнах, апарат, який є вражаюче гнучким і різноманітним, яким керують люди, чий досвід і навички в царині підпільних методів не мають рівних в історії. Нарешті, вона, ймовірно, недоступна для міркувань реальності в її основних реакціях. На відміну від нас, багатий фонд об'єктивних фактів про людське суспільство не є для неї мірою, з якою постійно співвідноситься і реформується світогляд, а лише привласненим мішком, з якого довільно і тенденційно вибираються окремі предмети на підтримку вже сформованого світогляду. Припускаю, це неприємна картина. Проблема того, як поводитися стосовно цієї сили, є, поза сумнівом, найбільшим завданням, з яким коли-небудь стикалася наша дипломатія і, ймовірно, з яким коли-небудь зіткнеться. Це має бути точкою відліку всієї нашої загальної політичної роботи тепер. До неї слід підходити так само ретельно й обережно, як до розв'язання найбільшої стратегічної проблеми в ході війни, докладаючи, якщо необхідно, не менше зусиль і в тому, що стосується планування. Я не можу намагатися запропонувати тут відповіді на всі запитання. Але я хотів би заявити, що в наших силах вирішити цю проблему, причому не скочуючись до якого-небудь загального військового конфлікту. І для підтримки цієї переконаності я хотів би навести деякі міркування більш оптимістичного характеру: Радянська влада, на відміну від влади в гітлерівській Німеччині, не є ні схематичною, ні авантюрною. Вона не діє на основі встановлених планів. Вона не ризикує без необхідності. Будучи несприйнятливою до логіки розуму, вона дуже чутлива до логіки сили. З цієї причини вона може легко відступити і зазвичай так чинить, якщо на будь-якому етапі вона стикається з сильною протидією. Отже, якщо супротивник має достатню силу і виразно доводить свою готовність вдатися до неї, йому рідко доводиться робити це. За належного підходу до ситуацій, що виникають, виключеним є розвиток подій, пов'язаний із втратою престижу.

2) Порівняно із Західним світом у цілому Ради все ще залишаються значно слабшою силою. Отже, їх успіх залежатиме від реального рівня

згуртованості, твердості й енергійності, якого зможе досягти Західний світ. Ми можемо впливати на цей чинник.

3) Успіх радянської системи, як форми внутрішньої влади, ще остаточно не доведений. Їй треба ще продемонструвати, що вона зможе витримати найважливіше випробування послідовної передачі влади від однієї особи чи групи осіб до іншої. Перша така передача сталася у зв'язку зі смертю Леніна, і її наслідки вражали радянську державу протягом 15 років. Друга передача станеться після смерті Сталіна чи його відходу у відставку. Але навіть це не буде останнім випробуванням. У зв'язку з недавньою територіальною експансією радянська внутрішня система буде і зараз зазнає ряд додаткових напружень, які свого часу лягли важким тягарем на царизм. Тут ми переконані, що ніколи з часів громадянської війни російський народ у своїй масі емоційно не був такий далекий від доктрин комуністичної партії, ніж тепер. Партія в Росії стала зараз найбільшим і на даний момент надзвичайно успішним апаратом диктаторської влади, проте вона перестала бути джерелом натхнення. Таким чином, не слід вважати доведеними внутрішню міцність і ефективність руху.

4) Вся радянська пропаганда за межами радянської сфери безпеки є в основному негативною і деструктивною. Отже, їй відносно легко буде протиставити будь-яку і дійсно конструктивну програму. З цих причин, я думаю, ми можемо підійти спокійно і з легким серцем до вирішення проблеми того, як чинити стосовно Росії. Відносно визначення цього підходу я хотів би лише на завершення зробити такі зауваження:

1) Нашим першим кроком має стати сприйняття і визнання характеру руху, яким би він не був, з яким ми маємо справу. Ми повинні вивчати його з тією ж сміливістю, неупередженістю, об'єктивністю і з тією ж рішучістю не піддатися на емоційні провокації чи бути відведеними в бік, з якою лікар вивчає неслухняного й нерозсудливого пацієнта.

2) Ми повинні забезпечити, щоб наша громадськість знала реальне становище в Росії. Значення цього неможливо переоцінити. Сама лише преса

не може зробити цього. Це повинен робити в основному уряд, який обов'язково має великий досвід і краще поінформований про відповідні практичні проблеми. Тут нас не повинна стримувати огидність картини. Я впевнений, у нашій країні сьогодні було б набагато менше істеричного антирадянзму, якби реалії цього становища краще осягнув наш народ. Немає нічого небезпечнішого чи жахливішого, ніж невідомість. Хтось може сказати, що розголошення великої інформації про наші труднощі з Росією несприятливо вплине на російсько-американські відносини. Я вважаю, що якщо тут і є якась реальна небезпека, то це та, з якою ми повинні мати сміливість зустрітися віч на віч, і чим швидше, тим краще. Однак я не бачу, чим ми ризикуємо. Наша ставка в цій країні, навіть якщо почнуться величезні демонстрації на підтримку нашої дружби з російським народом, надзвичайно мала. Ми тут не маємо капіталовкладень, які треба охороняти, фактично не маємо торгівлі тієї, яку можна втратити, практично не маємо наших громадян, котрих треба захищати, і мало є культурних контактів, які треба зберігати. Наша єдина ставка полягає не в тому, що ми маємо, а в тому, на що ми сподіваємося, і я переконаний, що ми матимемо більше шансів домогтися здійснення наших надій, якщо наша громадськість буде освіченою і якщо наші відносини з росіянами базуватимуться на реалістичній, фактичній основі.

3) Багато що залежить від здоров'я та енергійності нашого суспільства. Світовий комунізм схожий на хвороботвірного паразита, який харчується лише хворими тканинами. Це точка, в якій перехрещуються внутрішня і зовнішня політика. Кожний сміливий і гострий захід, спрямований на розв'язання внутрішніх проблем нашого суспільства, на зміцнення впевненості в наших власних силах, дисципліни, морального і громадського духу нашого народу, є дипломатичною перемогою над Москвою, яка варта тисяч дипломатичних нот і спільних комюніке. Якщо ми не зможемо позбавитися фаталізму і байдужості перед лицем вад нашого

суспільства, то скористається цим Москва – Москва не може не скористатися цим у своїй зовнішній політиці.

4) Ми повинні висунути перед іншими націями значно позитивнішу й конструктивнішу картину того світу, який ми хотіли б бачити, ніж ми висували в минулому. Недостатньо лише закликати людей розвивати політичні процеси, подібні до наших. Багато народів, принаймні в Європі, стомлені й перелякані досвідом минулого, вони більше зацікавлені в безпеці, а ніж в абстрактній свободі. Вони воліють більше одержувати поради, а ніж брати на себе відповідальність. Ми маємо бути в кращому становищі, ніж росіяни, щоб дати їм це. І якщо ми не зробимо цього, росіяни обов'язково зроблять.

5) Нарешті, ми повинні володіти мужністю і впевненістю, щоб дотримуватися наших власних методів і концепцій людського суспільства. Зрештою, найбільша небезпека, з якою ми можемо зіткнутися, при розв'язанні цієї проблеми радянського комунізму, полягає в можливості того, що ми дозволимо собі стати такими ж, як ті, кому ми протистоїмо.

Кеннан

Длинная телеграмма Дж. Кеннана. 22 февраля 1946 г. Первые письма с холодной войны / В. Л. Мальков // Международная жизнь. – 1990. – № 11. – С. 140–148.

№ 12. Черчилль В. «М'язи миру» Промова 5 березня 1946 р. в Фултоні

Я радий був сьогодні приїхати до вас у Вестмінстерський коледж і вважаю для себе великою честю отримати від вас вчений ступінь. Мушу сказати, що слово «Вестмінстер»¹ чомусь здається мені знайомим. Маю таке враження, ніби я десь чув його й раніше. І справді, адже саме у Вестмінстері я здобув свою головну освіту в галузі політики, діалектики, риторики, ну і в деяких інших галузях. По суті, той Вестмінстер, який настільки багато чого

мене навчив, і коледж, у якому навчаєтесь ви, – заклади дуже схожі або, принаймні досить споріднені.

Вважаю також великою честю – для приватної особи, мабуть, небаченою – бути представленим академічній аудиторії самим президентом Сполучених Штатів Америки. Незважаючи на свої численні й непрості обов'язки, яких містер президент не шукає, але від яких і не біжить, він визнав за можливе подолати більше тисячі миль, аби вшанувати і звеличити своєю присутністю нашу сьогоднішню зустріч, давши мені тим самим можливість виступити зі зверненням до братнього народу Америки, а також до своїх співвітчизників по іншій бік океану, в надії також бути почутим і в інших країнах світу. У своєму вступному слові містер президент висловив бажання, яке, я не сумніваюся, збігається і з вашим, щоб я почувався вільним чесно і відверто поділитися з вами своїми міркуваннями про стан світових справ у наші тяжкі й неспокійні часи. Я радо скористаюся наданою мені свободою і думаю, що маю право на це, тим більше що тих честолюбних цілей, які я ставив перед собою в пору своєї юності, я вже давно досягнув, набагато перевершивши найсміливіші свої очікування. В той же час я хотів би з усією упевненістю підкреслити, що не виконую нічиєї офіційної місії і не маю жодного офіційного статусу, бо промовляю лише від власного імені. У моїх словах не варто вбачати нічого, крім того, що ви почувете.

Все це дає мені підстави, підкріплені досвідом усього мого життя, поміркувати над тими проблемами, які виникли перед нами сьогодні, після нашої повної перемоги в недавно завершеній війні, і спробувати переконати вас, наскільки це в моїх силах, що все, що було досягнуте ціною таких численних жертв і страждань, не мусить бути втрачене, і в цьому я вбачаю запоруку безпеки й процвітання людства в майбутньому.

Сполучені Штати Америки перебувають сьогодні на вершині могутності, будучи наймогутнішою в світі державою, і це можна розцінити як свого роду випробувальний момент для американської демократії, бо перевага в силі означає й величезну відповідальність перед

майбутнім. Озираючись навколо себе, ви повинні піклуватися не тільки про виконання свого обов'язку перед усім людством, а й про те, щоб ви не опускалися нижче досягнутого вами високого рівня. Перед обома нашими країнами відкриваються нові, блискучі перспективи і можливості. Відмовившись від них, або знехтувавши ними, або ж використавши їх не повною мірою, ми накликали б на себе осуд наших нащадків на довгі часи. Необхідно, щоб послідовність у думках, наполегливість у досягненні цілей і велична простота в рішеннях визначали й спрямовували політику англомовних країн у роки миру точно так само, як і в роки війни. Ми зобов'язані впоратися з цим нелегким завданням, і я не сумніваюся, що нам це вдасться.

Американські військові, зіштовхуючись із серйозними ситуаціями, зазвичай формулюють назви своїх директив словами «генеральна стратегічна концепція», і в цих словах полягає велика мудрість, бо вони допомагають сформулювати поставлені перед ними завдання гранично ясно. У чому ж полягає наша генеральна стратегічна концепція, яку нам з вами потрібно прийняти сьогодні? Саме у гарантовані безпеки і благоденства, свободи і процвітання всіх чоловіків і всіх жінок у всіх будинках і у всіх родин на всій землі. Але насамперед я маю на увазі безліч будинків, як приватних, так і багатоквартирних, мешканці яких, заробляючи на життя найманою працею, примудряються, незважаючи на всі мінливості й труднощі життя, захищати своїх домочадців від злигоднів та поневірянь і виховувати своїх дітей у дусі шанування Бога, тобто відповідно до тих високих моральних принципів, які відіграють таку важливу роль у житті людини.

Щоб мільйони і мільйони людей, що живуть у цих будинках, дійсно почувалися безпечно, вони мають бути захищені від двох жахливих мародерів – війни і тиранії. Всі ми добре знаємо, які жахливі потрясіння переживає пересічна родина, коли на її годувальника падають прокляття війни, завдаючи незліченних страждань також і тим, заради чийого добробуту він трудиться в поті чола. Ми з жахом дивимося на страшні

руйнування, яких зазнала Європа, яка багато в чому втратила свою колишню велич, і значна частина Азії. Коли в результаті чорних задумів злодійських умів, заохочувані агресивними устремліннями могутніх держав, на величезних просторах землі руйнуються самі підвалини цивілізованого суспільства, простим людям доводиться стикатися з такими неймовірними труднощами, з якими вони не в змозі впоратися. Вони бачать навколишній світ спотвореним, таким, що розпався на шматки, перетвореним на страшне місиво. Стоячи тут перед вами в цей тихий, погожий день, я здригаюся від думок про те, які тяжкі часи переживають зараз мільйони людей і який страшний час їх чекає, якщо на землю тихою ходою прийде непроханий гість – голод. Існує вираз «незчисленна сума людських страждань». І справді, хто може порахувати, чому дорівнює ця сума? Наше першочергове завдання – більше того, наш найвищий обов'язок – уберегти оселі простих людей від жахів і потрясінь ще однієї такої ж війни, і в цьому, я думаю, всі зі мною погодяться.

Визначивши «генеральну стратегічну концепцію» і оцінивши необхідні для її здійснення ресурси, наші американські колеги-військові завжди переходять до наступного етапу – вибору способу, за допомогою якого ця концепція може бути реалізована. Що ж, у цьому відношенні країни світу також дійшли повної згоди. Вже розпочала свою роботу всесвітня організація, ООН, що є спадкоємицею Ліги Націй і створена головним чином для запобігання новій війні. Приєднання до ООН Сполучених Штатів², враховуючи величезну роль вашої країни в міжнародних справах, надає цій новій організації особливого авторитету. Ми повинні постійно дбати про те, щоб робота ООН була якомога продуктивнішою і мала реальний, а не показний характер, щоб організація ця була активною дієвою силою, а не просто трибуною для марнословства, щоб вона стала справжнім Храмом Миру, де колись будуть вивішені щити з гербами величезної кількості країн, а не перетворилася на другу Вавилонську вежу чи на місце для взаємної помсти. Перш ніж нам вдасться позбутися необхідності покладати гарантії

своєї національної безпеки лише на збройні сили, ми матимемо впевнитись, що наш спільний Храм Миру зведено не на сипучих пісках чи болотній трясовині, а на твердій, кам'яній основі. Будь-хто здатний реально мислити, розуміє, що нас чекає довгий і важкий шлях, але якщо ми виявимо таку ж послідовність і наполегливість у наших діях, яку виявляли в роки війни – хоча, на жаль, не в роки перепочинку між війнами, – то можна не сумніватися, що врешті-решт ми досягнемо нашої мети.

З чого ж почати? Хотів би зробити стосовно цього одну конкретну і цілком реальну пропозицію. Жоден суд, ні адміністративний, ні кримінальний, не може нормально функціонувати без шерифів і поліцейських. Так само Організація Об'єднаних Націй не зможе ефективно працювати, якщо не матиме у своєму розпорядженні міжнародні збройні сили. У такій справі потрібно діяти не поспішаючи, крок за кроком, але починати ми повинні вже зараз. Пропоную, щоб кожна держава, яка належить до Організації Об'єднаних Націй виділила в її розпорядження певну кількість ескадрилій. Ці ескадрильї будуть проходити навчання і військову підготовку у себе на батьківщині, а потім їх будуть перекидати в порядку ротації з однієї країни до іншої. Військова форма у льотчиків може бути національна, але нашивки на ній мають бути інтернаціональні. Ніхто не може вимагати, щоб якимось із цих з'єднань воювало проти власної країни, але у всіх інших відношеннях вони мають бути цілком підпорядковані ООН. Почати формування міжнародних збройних сил слід на достатньо скромній основі, а потім, у міру збільшення довіри до них, можна перейти і до поступового їх нарощування. Цей задум, що виник у мене ще після Першої світової війни, так і не був здійснений, і мені б дуже хотілося вірити, що він таки стане реальністю, причому в найближчому майбутньому.

У той же час повинен сказати, що було б великою помилкою довірити всесвітній організації, яка поки ще переживає період дитинства, секретну інформацію про виробництво і способи застосування атомної бомби – інформацію, яка є спільним надбанням Сполучених Штатів, Великої Британії

і Канади. Було б справжнім божевіллям і злочинною необачністю зробити цю інформацію доступною для загального користування в нашому далеко ще не спокійному і не об'єднаному світі. Жодна людина в жодній країні на нашій землі не стала спати гірше ночами від того, що секрет виробництва атомної зброї, а також відповідна технологічна база і сировина зосереджені сьогодні в основному в американських руках. Але я не думаю, що всі ми спали б так само спокійно, якби ситуація була прямо протилежною, і монополією на цей жахливий засіб масового знищення заволоділа – хоча б тимчасово – якась комуністична чи неофашистська держава. Одного лише страху перед атомною бомбою було б достатньо, щоб вони змогли нав'язати вільному, демократичному світові одну із своїх тоталітарних систем, і наслідки цього були б просто жахливі. Однак з Божої волі цього не трапилося, і в нас вистачить часу, щоб навести у нашому домі лад ще до того, як ми зможемо опинитися перед такою загрозою. Якщо ми докладемо максимум зусиль, то зуміємо зберегти достатню перевагу в цій галузі і тим самим запобігти небезпеці застосування ким би то не було і коли б то не було цієї смертоносної зброї. З часом, коли встановиться справжнє братерство людей, яке реально втілиться в установі міжнародної організації, котра володітиме всіма необхідними засобами, щоб з нею рахувався увесь світ, розробки в галузі атомної енергії можна буде без усіляких побоювань передати цій міжнародній організації.

А тепер я хотів би перейти до другого із двох лих, які я назвав, що загрожують кожному дому, кожній родині, кожній людині, – а саме до тиранії. Ми не можемо закривати очі на той факт, що демократичні свободи, якими користуються громадяни на всіх територіях Британської імперії³, не забезпечені в багатьох інших державах, зокрема й у досить могутніх. Життя простих громадян у цих державах триває під жорстким контролем і постійним наглядом різного роду поліційних режимів, котрі мають необмежену владу, яку здійснює або особисто диктатор, або вузька група осіб за посередництва привілейованої партії і політичної поліції. Не наша

справа – особливо зараз, коли ми самі маємо стільки труднощів, – насильно втручатися у внутрішні справи країн, з якими ми не воювали і які не можуть бути віднесені до числа переможених. Але разом з тим ми повинні невпинно і безкомпромісно проголошувати великі принципи демократичних прав і свобод людини, які є спільним надбанням усіх англомовних народів і які виражені найяскравіше в американській Декларації незалежності, що вмістила в себе традиції таких засадничих актів, як Велика хартія вольностей⁴, Білль про права⁵, Хабеас Корпус⁶, положення про суд присяжних і, нарешті, англійське загальне право⁷.

Все це означає, що, по-перше, громадяни будь-якої країни мають право обирати уряд своєї країни та змінювати характер або форму правління, за якої вони живуть, шляхом вільних, безперешкодних виборів, що проводяться шляхом таємного голосування, і право це має забезпечуватись конституційними нормами цієї країни, по-друге, в будь-якій країні має панувати свобода слова та думки і, по-третє, суди мають бути незалежні від виконавчої влади та вільні від впливу будь-яких партій, а правосуддя, яке вони здійснюють, мусить бути засноване на законах, схвалюваних широкими верствами населення цієї країни або освячених часом і традиціями цієї країни. У цьому полягають основоположні принципи демократичних свобод, про які повинні пам'ятати у кожному будинку і в кожній родині. У цьому ж полягає і суть відозви англійського та американського народів, з якою вони звертаються до всього людства. Нехай же слово у нас ніколи не розходиться з ділом, а справа – зі словом.

Я вам назвав дві головні небезпеки, що загрожують кожному дому і кожній родині, – війну і тиранію. Але я не згадав про бідність і нестатки, які для багатьох людей є основною причиною турбот і тривоги. Якщо буде усунено небезпеку війни і тиранії, то не може бути жодних сумнівів у тому, що розвиток науки і міжнародного співробітництва дозволить людству, яке пройшло таку жорстоку школу війни, досягти в найближчі кілька років, максимум у найближчі кілька десятиліть, такого стрімкого зростання

матеріального добробуту, якого воно не знало за всю свою багатовікову історію. А поки що, у наш безрадісний і нелегкий час, ми опинилися під владою голоду й відчаю, спричинених колосальною напругою і величезними жертвами, яких коштувала нам війна. Але час цей мине, до того ж, я думаю, дуже швидко, і тоді не залишиться жодних причин, крім хіба що людської дурості і нелюдських злочинів, які завадили б настанню для усіх народів землі століття справжнього достатку. Я люблю наводити слова, почуті мноюдесь із півстоліття тому від блискучого оратора і мого хорошого друга, американця ірландського походження містера Берка Кокрана: «Всім усього вистачить на землі нашій. Вона у нас щедра мати і нагодує всіх своїх дітей досхочу, аби лиш вони не забували обробляти та удобрювати її ґрунт і жили в мирі, справедливості та злагоді». Упевнений, що ви теж так думаєте.

І далі дотримуючись нашого з вами методу «генеральної стратегічної концепції», переходжу тепер до головного з того, що хотів би вам сьогодні сказати. Мені важко уявити, щоб забезпечення ефективних заходів із запобігання новій війні та розвитку тісного співробітництва між народами було можливе без створення того, що я б назвав братерським союзом англomовних країн. Тут я маю на увазі особливі відносини між Великою Британією і Британською Співдружністю націй, з одного боку, і Сполученими Штатами Америки, з іншого. Зараз не на часі проголошення загальних фраз, тому я постараюся бути якомога більш конкретнішим. Такого роду братерський союз означає не тільки всебічне зміцнення дружби і взаєморозуміння між нашими двома настільки схожими політичними і суспільними системами та народами, але й продовження тісного співробітництва між нашими військовими радниками з дальшим переходом до спільного виявлення потенційної військової загрози, розробки схожих видів озброєнь та інструкцій стосовно поводження з ними, а також взаємного обміну офіцерами та курсантами військових і військово-технічних навчальних закладів. Це має поєднуватись з такими заходами з гарантування взаємної безпеки, як спільне використання усіх наявних у кожній з наших

країн у різних точках Земної кулі військово-морських і військово-повітряних баз, що дозволить подвоїти мобільність як американських, так і британських військово-морських і військово-повітряних сил і дасть, у результаті стабілізації світової обстановки, значну економію фінансових коштів. Вже й зараз у нашому спільному користуванні перебуває ціла низка островів, і в найближчому майбутньому їх число збільшиться.

Сполучені Штати вже мають довгостроковий договір про оборону з домініоном Канадою, нашим відданим союзником по Британській Співдружності націй. Америко-канадський договір ґрунтується на більш реальних основах, ніж багато з тих, що зазвичай укладаються в рамках суто формальних союзів, і такий принцип повного врахування взаємних інтересів має бути поширений на всі країни Співдружності. Тільки так ми зможемо гарантувати нашу колективну безпеку і зможемо разом працювати в ім'я високих і зрозумілих усім цілей, задля нашого спільного блага, не порушуючи при цьому інтересів решти країн.

Настане такий час – а я впевнений, що він настане, – коли стане реальністю інститут спільного громадянства, але віддамо це волі майбутнього, чия простягнена руку багато хто з нас бачить уже тепер.

Однак перш за все ми повинні запитати себе, чи не завадять особливі відносини між Сполученими Штатами і Співдружністю виконанню наших спільних обов'язків перед Організацією Об'єднаних Націй, що має бути нашою головною турботою? Моя відповідь однозначна: такого роду відносини між будь-якими країнами не тільки не перешкоджають цьому, але й, навпаки, слугуватимуть надійним засобом, за допомогою якого така всесвітня організація, як ООН, досягне по-справжньому високого статусу і дієвого впливу. Вже зараз існують особливі відносини між Сполученими Штатами і Канадою, про що я вже згадував, і водночас Сполучені Штати встановили такі ж відносини з південноамериканськими республіками. Ми, британці, уклали договір про співробітництво і взаємодопомогу строком на 20 років з Радянською Росією, і я цілком згоден з містером Бевіном,

міністром закордонних справ Великобританії, що цей договір може бути продовжений до 50 років – ми, принаймні, готові на це. Нашою єдиною метою в таких договорах є саме взаємодопомога і співпраця. Союз Британії з Португалією не переривається з моменту його укладення, тобто з 1384 року, і особливо плідним наше співробітництво з цією країною було в критичні моменти недавно завершеної війни. Жодна з названих мною угод не суперечить спільним інтересам будь-яких країн, які є суб'єктами міжнародних договорів, або діяльності будь-якої всесвітньої організації, – навпаки, вони тільки сприяють їм. Недарма ж сказано: «В домі Отця Мого помешкань багато»⁸. Союзи, що передбачають особливі, двосторонні відносини між державами–членами Організації Об'єднаних Націй, але не мають агресивної спрямованості проти будь-яких інших країн і не приховують у собі якихось прихованих задумів, несумісних зі Статутом ООН, не лише нікому не завдають шкоди, але і є дуже корисними – я б навіть сказав, просто необхідними.

Раніше я казав про Храм Миру. Храм цей повинні зводити будівельники з усіх кінців світу. Якщо двоє будівельників добре знають один одного, якщо вони мають гарні стосунки, якщо їх родини спілкуються між собою, якщо вони мають взаємну «віру один в одного, надію на краще майбутнє один одного і терпимість до недоліків один одного» (наводжу вдале висловлювання, яке прочитав днями в якійсь із ваших газет), то чому б їм не працювати разом, розв'язуючи спільні завдання як друзям і партнерам? Чому б їм не користуватися спільними знаряддями праці, підвищуючи цим продуктивність своєї роботи? І справді, чому б їм не робити цього? Бо в іншому разі Храм Миру не буде побудований, а якщо і буде, то невдовзі розвалиться на шматки, відтак ми знову переконаємось, що так нічому й не навчилися, і нам доведеться знову, вже втретє, навчатися в жорстокій школі війни, і наука ця буде нам коштувати у сто разів більше, ніж та, яку ми нещодавно пройшли. І тоді повернеться темне середньовіччя, повернеться на лискучих крилах науки кам'яний вік, а ті досягнення думки, які обіцяли

людству незмірні матеріальні блага, можуть стати його повним знищенням. Знайте ж, кажу я вам: часу в нас залишається зовсім небагато. Ми не можемо допустити, щоб події розвивалися самопливом і щоб настав такий час, коли щось змінити буде вже занадто пізно. Якщо для цього потрібен братерський союз, про який я казав, з усіма перевагами, що він може нам дати, з-поміж яких головна – зміцнення взаємної безпеки наших двох країн, то давайте зробимо так, щоб про цю велику подію дізналося все людство і щоб цей союз зіграв свою помітну роль у зведенні фундаменту міцного миру. Давайте оберемо дорогу мудрості. Краще вчасно попередити хворобу, ніж лікувати її.

Сьогодні на сцену повоєнного життя, яка ще зовсім недавно сяjala в яскравому світлі союзницької перемоги, лягла чорна тінь. Ніхто не може сказати, чого можна очікувати найближчим часом від Радянської Росії і керованого нею міжнародного комуністичного співтовариства і якими є межі, якщо вони взагалі існують, їх експансіоністських устремлінь і наполегливих старань повернути увесь світ до своєї віри. Я особисто захоплююся героїчним російським народом і з великою повагою ставлюся до мого товариша по військовому часові маршала Сталіна. У Британії, – як, я не сумніваюся, і у вас в Америці теж, – з глибокою симпатією і щирою прихильністю ставляться до всіх народів Радянської Росії. Незважаючи на численні розбіжності з росіянами та усіякі пов'язані з цим проблеми, ми маємо намір і надалі зміцнювати з ними дружні стосунки. Нам зрозуміле бажання росіян убезпечити свої західні кордони і тим самим усунути можливість нової німецької агресії. Ми раді тому, що Росія посіла належне їй по праву місце серед провідних країн світу. Ми раді бачити її прапор на широких просторах морів. А головне, ми раді, що зв'язки між російським народом і нашими двома спорідненими народами по обидві сторони Атлантики набувають все більш регулярного і міцного характеру. У той же час вважаю своїм обов'язком звернути вашу увагу на деякі факти, що дають уявлення про

нинішнє становище в Європі, викладаючи їх перед вами такими, якими їх бачу, проти чого, хочу сподіватися, ви не будете заперечувати.

Простягнувшись через весь континент від Штеттіна⁹ на Балтійському морі і до Трієста на Адріатичному морі, на Європу опустилася "залізна завіса". Столиці держав Центральної та Східної Європи – держав, чия історія налічує багато і багато століть, – опинились по інший бік завіси. Варшава і Берлін, Прага і Відень¹⁰, Будапешт і Белград, Бухарест і Софія – всі ці славетні столичні міста з усіма своїми жителями і з усім населенням довколишніх міст і районів потрапили, як би я це назвав, до сфери радянського впливу. Вплив цей проявляється в різних формах, але уникнути його не може ніхто. Більше того, ці країни зазнають усе більш відчутного контролю, а нерідко і прямого тиску з боку Москви. Лише Афінам, столиці стародавньої та вічно прекрасної Греції, було надано можливість вирішувати своє майбутнє на вільних і рівних виборах, проведених під наглядом Великої Британії, Сполучених Штатів і Франції. Польський уряд, контрольований Росією і явно заохочуваний нею, вживає стосовно Німеччини жахливих і здебільшого необґрунтовано жорстких санкцій, що передбачають масову, нечувану за масштабами депортацію німців, яких мільйонами виставляють за межі Польщі. Комуністичні партії східноєвропейських держав, які ніколи не відзначалися численністю, здобули у житті своїх країн непомірно величезну роль, явно не пропорційну кількості членів партії, а тепер прагнуть отримати і цілком безконтрольну владу. Уряди в усіх цих країнах інакше як поліційними не назвеш, і про існування справжньої демократії в них, за винятком хіба що Чехословаччини, говорити, принаймні тепер, не доводиться. Туреччина і Персія¹¹ не на жарт стривожені пред'явленими Москвою територіальними претензіями і її пов'язаним з цим тиском, а в Берліні росіяни намагаються створити щось на кшталт комуністичної партії, задля того, щоб вона стала правлячою в підконтрольній їм окупаційній зоні Німеччини, і з цієї метою надають цілій групі німецьких лідерів, які сповідують ліві погляди, особливе заступництво. А тим часом, коли у червні

минулого року завершилися останні бої, американські та британські війська, відповідно до раніше досягнутої домовленості, відійшли на захід углиб аж до 150 миль, причому по всій лінії фронту, протяжність якої становить майже 400 миль, тим самим поступившись цією величезною територією нашим російським союзникам, хоча вона й була завойована арміями західних країн. І якщо тепер Радянський уряд спробує, всупереч бажанню Заходу, побудувати в своїй окупаційній зоні прокомуністичну Німеччину, то це призведе до виникнення у британській та американській зонах нових і дуже серйозних проблем, оскільки німці, які програли війну, побачать у цьому можливість стати предметом торгів між Радами і країнами західної демократії. Які б висновки не були зроблені з викладених мною фактів – адже це реальні факти, а не мої пусті домисли, – ми бачимо сьогодні не ту демократичну Європу, заради побудови якої билися у війні. І це не та Європа, яка може стати гарантом міцного миру.

Повоєнний світ не може стати по-справжньому безпечним без побудови нової, єдиної Європи, жодна з націй якої не повинна відчувати себе геть відкинутою з європейської сім'ї народів. Причиною обох світових воєн, свідками яких ми були, як і будь-яких інших воєн колишніх часів, були чвари між найбільшими і найдавнішими європейськими народами. Вже двічі за останню чверть століття ми бачили, як Сполучені Штати, всупереч своїй волі і своїм традиціям, всупереч цілком зрозумілому небажанню брати участь у будь-якого роду конфліктах, були все ж втягнуті у війну об'єктивними силами, яким протистояти вони не могли, і американська допомога в обох випадках багато в чому забезпечила перемогу нашого правого діла, яка дісталася, на жаль, ціною величезних жертв і руйнувань. Вже двічі Америка змушена була посилати мільйони своїх синів за Атлантичний океан, де вони знаходили війну і хаос, але віднині війна та хаос самі будуть знаходити ту країну, де хотіли б запанувати, в якій би точці Землі вона не була, – чи там, де сонце сходить, чи там, де воно заходить, чи десь у проміжку між цими точками. Ось чому ми повинні, діючи в рамках Організації Об'єднаних Націй

та у відповідно до її Статуту, робити все від нас залежне заради досягнення великої мети – забезпечення міцного миру в Європі. Важливішого за цією місією, як мені здається, нічого бути не може.

З нашого боку «залізної завіси», що розділила надвоє всю Європу, теж є немало причин для занепокоєння. Хоча серйозному зростанню впливу Італійської комуністичної партії заважає той факт, що вона змушена підтримувати домагання комуністично налаштованого маршала Тіто на колишні італійські території в районі верхньої частини Адріатичного моря, майбутнє Італії залишається багато в чому невизначеним. Що стосується Франції, то я не можу собі уявити, щоб відродження Європи стало можливим без відновлення колишнього значення цієї великої країни. Все своє життя в політиці я стояв за сильну Францію і ніколи не втрачав віри в її особливе призначення, навіть у найтяжчі для неї часи. Я і тепер не втрачаю цієї віри.

У цілому ряді країн в усьому світі, хоча вони й розташовані далеко від російських кордонів, створюються комуністичні «п'яті колони», які діють на диво злагоджено й узгоджено, цілком відповідно до керівних вказівок, що виходять із комуністичного центру. Комуністичні партії та їх «п'яті колони» в усіх цих країнах являють собою загрозу для християнської цивілізації величезну і тому, що на жаль, зростає, і винятком є лише Сполучені Штати Америки та Британська Співдружність націй, де комуністичні ідеї поки що не набули значного поширення.

Такими є реальні факти, що з ними ми стикаємося сьогодні, буквально на другий день після великої перемоги, здобутої нами, спільно з нашими доблесними товаришами по зброї, в ім'я свободи і демократії в усьому світі. Але, якими б гнітючими не здавались нам ці факти, було б украй нерозумно і недалекоглядно з нашого боку не враховувати їх і не робити з них належних висновків, доки ще не надто пізно.

Стан справ на Далекому Сході, і особливо в Маньчжурії, також викликає тривогу. Умови угоди, досягнутої на Ялтинській конференції¹², в якій брав участь і я, були надзвичайно вигідними для Радянської Росії, і

пояснюється це тим, що в момент підписання угоди ніхто не міг поручитися, що війна з Німеччиною не затягнеться до літа, а то й до осені 1945 року. З іншого боку, тоді всім здавалося, що війна з Японією триватиме не менше ніж 18 місяців після завершення війни з Німеччиною. Ви в Америці настільки добре поінформовані про ситуацію на Далекому Сході і є такими добрими друзями Китаю, що далі поширюватися на цю тему я не маю жодної необхідності.

Я вважав своїм обов'язком змалювати вам ту лиховісну тінь, яка нависла над нашим світом – як на Заході, так і на Сході. В той час коли підписували Версальський договір¹³, я обіймав високу посаду міністра і був близьким другом Ллойда Джорджа, котрий очолював у Версалі британську делегацію. Хоч я і не був згоден багато з чим із того, що там відбувалося, в цілому Версальська зустріч справила на мене незабутнє враження. Нинішня ситуація вселяє в мене значно менше оптимізму, а ніж тодішня. Ті дні були часом великих надій і абсолютної впевненості в тому, що з війнами покінчено раз і назавжди і що Ліга Націй зможе вирішити будь-які міжнародні проблеми. Нині я не маю таких надій і не маю абсолютної впевненості в безхмарному майбутті нашого стражденного світу.

Водночас я навіть не допускаю думки про те, що нова війна є неминучою, тим більше в найближчому майбутньому. Моя впевненість ґрунтується на тому, що наші долі все ще в наших руках і нам усе ще підвладний порятунок нашого майбутнього. Саме тому я вважав своїм обов'язком поділитися з вами сьогодні деякими своїми думками та міркуваннями, скориставшись для цього наданою мені чудовою можливістю. Я не вірю, що Радянська Росія хоче нової війни. Швидше, вона хоче, щоб їй дісталася якомога більше плодів минулої війни і щоб вона могла нескінченно нарощувати свою міць з одночасною експансією своєї ідеології. Сьогодні, поки ще маємо час, наше головне завдання полягає в запобіганні новій війні і в створенні у всіх країнах необхідних умов для розвитку свободи і демократії, і вирішити це завдання ми повинні

якнайшвидше. Ми не зможемо уникнути труднощів і небезпек, якщо будемо просто заплющувати на них очі. Ми не зможемо їх уникнути, якщо будемо сидіти склавши руки і чекати з моря погоди. Точно так само ми не зможемо їх уникнути, якщо будемо проводити політику нескінченних поступок і компромісів. Нам потрібна тверда й розумна політика угод і договорів на взаємоприйнятній основі, і чим довше ми будемо з цим зволікати, тим більше нових труднощів і небезпек у нас виникне.

Спілкуючись у роки війни з нашими російськими друзями і союзниками, я прийшов до висновку про те, що найбільше вони захоплюються силою і найменше поважають слабкість, особливо військову. Тому ми повинні відмовитися від доктрини рівноваги сил, або, як її ще називають, доктрини політичної рівноваги між державами, що вже віджила своє. Ми не можемо і не повинні будувати свою політику, виходячи з мінімальної переваги і тим самим провокуючи кого б то не було помірятися з нами силами. Якщо країни Заходу будуть єдині у своїй неухильній відданості принципам, закладеним у Статуті Організації Об'єднаних Націй, то вони своїм прикладом навчать поважати ці принципи й інших. Якщо ж вони будуть роз'єднані у своїх діях або будуть нехтувати своїм обов'язком і втратять дорогоцінний час, то нас і справді може чекати катастрофа.

Коли свого часу я побачив небезпеку, що наближається, і звернувся до своїх співгромадян і до всього світу із закликом зупинити її, ніхто не прислухався до моїх слів. А тим часом аж до 1933 чи навіть до 1935 року Німеччину ще можна було врятувати від страшної долі, що її очікувала, і людство уникнуло б тих незчислимих бід, що їх обрушив на нього Гітлер. У всій світовій історії не знайдете іншого прикладу війни, якої можна було б так само легко уникнути, як недавньої кривавої бійні, що пройшла спустошливою ходою всією землею. Потрібно лише було своєчасно вжити необхідних заходів, і, я впевнений, Другу світову війну було б відвернено, причому без єдиного пострілу, а Німеччина змогла б стати процвітаючою, могутньою і всіма шанованою країною. Однак ніхто не вірив у небезпеку, що

насувається, і поступово, одна за одною, країни світу виявилися втягнутими у жахливий вир війни. Ми не повинні допустити повторення такої катастрофи, і досягнути цього сьогодні, в 1946 році, можна лише шляхом налагодження нормальних відносин і всеосяжного взаєморозуміння з Росією під егідою Організації Об'єднаних Націй. Підтримання таких відносин протягом багатьох і багатьох мирних років має забезпечуватися не лише авторитетом ООН, але й усією міццю США, Великобританії та інших англомовних країн і їх союзників. Такою в основних рисах є суть моїх пропозицій, які я дозволив собі представити моїй шанованій аудиторії у своєму сьогоднішньому виступі, якому я дав назву «М'язи миру».

Ніхто не повинен недооцінювати силу Великобританії та Британської Співдружності націй. Так, сьогодні 46 мільйонів британців на нашому Острові дійсно зазнають труднощів з продовольством, яким в умовах воєнного часу вони могли забезпечувати себе лише наполовину, і становище поки що не змінюється в кращий бік; так, відновлення промисловості і відродження нашої міжнародної торгівлі після 6 років виснажливої війни дається нам нелегко і потребує від нас ще чимало зусиль, але це зовсім не означає, що ми не зуміємо пережити ці темні роки поневірянь і витримати випробування, що випали на нашу долю, з тією ж честю, з якою пройшли через роки війни. Не мине й півстоліття, як 70 або 80 мільйонів британців, які проживають як на нашому маленькому острові, так і в усьому широкому світі – що не заважає їм бути єдиними у своїй прихильності давнім британським традиціям, британському способу життя і справі збереження миру між народами, – будуть жити в мирі і щасті, користуючись усіма благами цивілізації. Якщо народи Великої Британії та Британської Співдружності націй об'єднують свої зусилля з народом Сполучених Штатів Америки на основі тісного співробітництва в усіх галузях і сферах – і в повітрі, і на морі, і в науці, і в технології, і в культурі, – то світ забуде про той неспокійний час, коли горезвісна, але настільки нестійка рівновага сил могла провокувати деякі країни на проведення політики непомірних амбіцій і

авантюризму, і людство нарешті зможе жити в умовах повної та гарантованої безпеки. Якщо ми будемо твердо дотримуватися принципів, передбачених Статутом Організації Об'єднаних Націй, і йти вперед зі спокійною і тверезою впевненістю у своїй силі, але не домагатися при цьому чужих територій чи багатств і не прагнучи встановити тотальний контроль над думками наших громадян; якщо моральні і матеріальні сили британців та їх прихильність високим ідеалам будуть об'єднані з вашими в братському союзі наших країн і народів, то перед нами відкриється широка дорога в майбутнє – і не тільки перед нами, але й перед усім людством, і не тільки протягом життя одного покоління, але й на багато століть вперед.

Примітки

1 «Вестмінстер» як в Англії, так і в Америці часто називають англійський парламент, оскільки будинок парламенту розташований у Вестмінстері, центральному районі Лондона. Це і дало Черчіллю підставу почати свою промову з гри слів, побудованої на співзвуччі назви американського коледжу і англійського парламенту. Крім того, Черчілль у жартівливій формі дав своїй аудиторії зрозуміти, що як політик, оратор і багато в чому як особистість він сформувався, коли був членом парламенту і прем'єр-міністром Англії, котрому часто доводиться виступати перед парламентом.

2 Цією фразою Черчілль натякає на те, що, хоча Сполучені Штати і були ініціатором створення Ліги Націй, яка проіснувала з 1919 по 1946 рр., вони до неї так і не вступили.

3 Британська імперія, до якої входили Велика Британія та її колоніальні володіння, до кінця Першої світової війни становила понад 25 відсотків світової території і населення. Від 20-х рр. минулого століття, в процесі розпаду колоніальної системи, значення та міць Британської імперії почали стрімко падати, і з 1938 по 1947 рр. вона називалася Британською Співдружністю націй. На сьогодні це міждержавне об'єднання, офіційно очолюване королевою Англії, іменується просто Співдружністю і включає, крім Великої Британії, ще 47 держав, до числа яких входять колишні англійські колонії, домініони і залежні території. Цілком очевидно, що Черчілль, на чиїх очах руйнувалася Британська імперія, використовує цю застарілу назву цілком свідомо, як своєрідний ораторський прийом – в якості свого роду ораторського прийому – з метою підкреслити значення Великої Британії та Британської Співдружності націй.

4 Велика хартія вольностей – грамота, підписана у 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним під тиском повсталих баронів надала ширші права великим феодалам; поряд з іншими актами становить основу англійської конституційної практики.

5 Білль про права – прийнятий у 1689 р. з метою обмеження влади Корони та гарантії прав англійського парламенту; заклав основи англійської конституційної монархії.

6 Хабеас Корпус Акт – англійський закон про недоторканість особи, що приписує пред'явлення арештованого до суду протягом певного терміну, відведеного для належного судового розгляду і встановлення законності арешту; прийнятий у 1679 р.

7 Загальне право – традиційне не кодифіковане, тобто не систематизоване у вигляді кодексу, право Великобританії.

8 Евангелие от Иоанна, XIV, 2.

9 Штеттіна – німецька назва польського міста Щеціна.

10 Наприкінці Другої світової війни Австрію було розділено на чотири окупаційні зони – американську, британську, французьку і радянську; Відень увійшов до радянської зони. Наприкінці 1945 р. в Австрії відбулися вільні, демократичні вибори, в результаті яких ця держава набула статусу незалежної, а окупаційні зони було скасовано.

11 Персія – офіційна назва Ірану до 1935 р.

12 Ялтинська, або Кримська, конференція – відбулася 4-11 лютого 1945 р. в Ялті; у конференції брали участь глави урядів трьох союзних держав у Другій світовій війні: Й. В. Сталін (СРСР), Ф.-Д. Рузвельт (США) і У. Черчилль (Велика Британія). Були намічені основні принципи повоєнної політики союзних держав з метою створення міцного миру і системи міжнародної безпеки. СРСР висловив згоду на певних умовах вступити у війну проти Японії через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі.

13 Версальський мирний договір, який завершив Першу світову війну, був підписаний у Версалі 28 червня 1919 р. державами-переможницями – США, Британською імперією, Францією, Італією та іншими країнами, з одного боку, і переможеною Німеччиною, з іншого.

Черчилль У. Мировой кризис / У. Черчилль. – М., 2003. – С.744–760.

**№ 13. Із інтерв'ю Й. Сталіна
кореспонденту «Правди» про промову В. Черчілля
у Фултоні 13 березня 1946 р.**

Днями один із кореспондентів «Правди» звернувся до тов. Сталіна з проханням роз'яснити низку питань, пов'язаних із промовою сера Черчілля. Тов. Сталін дав відповідні роз'яснення, які наведені нижче як відповіді на запитання кореспондента.

З а п и т а н н я . Як Ви розцінюєте останню промову п. Черчілля, яку він виголосив у Сполучених Штатах Америки.

В і д п о в і д ь . Я розцінюю її як небезпечний акт, розрахований на те, щоб посіяти насіння розбрату між союзними державами і ускладнити їх співробітництво.

З а п и т а н н я . Чи можна вважати, що промова п. Черчілля завдає шкоди справі миру і безпеки.

В і д п о в і д ь . Безумовно, так. По суті справи п. Черчілль стоїть тепер на позиції паліїв війни. І п. Черчілль тут не самотній, – він має друзів не тільки в Англії, але і в Сполучених Штатах Америки.

Слід зазначити, що сер Черчілль і його друзі разюче нагадують в цьому відношенні Гітлера і його друзів. Гітлер почав справу розв'язання війни з того, що проголосив расову теорію, оголосивши, що тільки люди, які розмовляють німецькою мовою, є повноцінною нацією. П. Черчілль починає справу розв'язання війни теж із расової теорії, стверджуючи, що тільки нації, які говорять англійською мовою, є повноцінними націями, покликаними вершити долі усього світу. Німецька расова теорія привела Гітлера і його друзів до того висновку, що німці, як єдино повноцінна нація, повинні панувати над іншими націями. Англійська расова теорія приводить п. Черчілля і його друзів до того висновку, що нації, які говорять англійською мовою, як єдино повноцінні, повинні панувати над іншими націями світу.

По суті справи п. Черчілль і його друзі в Англії і США пред'являють націям, що не розмовляють англійською мовою, щось на зразок ультиматуму: визнайте наше панування добровільно, і тоді все буде гаразд, – в іншому разі не минути війни.

Але нації проливали кров протягом п'яти років жорстокої війни заради свободи і незалежності своїх країн, а не заради того, щоб замінити панування гітлерів пануванням черчіллів. Цілком імовірно тому, що нації, які не розмовляють англійською мовою і становлять разом з тим величезну більшість населення світу, не погодяться піти у нове рабство.

Трагедія п. Черчілля полягає в тому, що він, як закоренілий торі, не розуміє цієї простої і очевидної істини.

Безсумнівно, що установка п. Черчілля є установкою на війну, заклик до війни з СРСР. Ясно також і те, що така установка п. Черчілля є несумісною з дійсним союзним договором між Англією і СРСР. Щоправда, п. Черчілль для того, щоб заплутати читачів, мимохідь заявляє, що термін радянсько-англійського договору про взаємодопомогу і співпрацю цілком можна було б продовжити до 50 років. Але як поєднати таку заяву п. Черчілля з його установкою на війну з СРСР, з його проповіддю війни проти СРСР? Зрозуміло, що ці речі ніяк не можна поєднати. І якщо п. Черчілль, котрий закликає до війни з Радянським Союзом, вважає водночас можливим подовження терміну англо-радянського договору до 50 років, то це значить, що він розглядає цей договір, як порожній папірець, потрібний йому лише для того, щоб прикрити ним і замаскувати свою антирадянську установку. Тому не можна ставитися серйозно до фальшивих заяв друзів п. Черчілля в Англії про подовження терміну радянсько-англійського договору до 50 і більше років. Подовження терміну договору не має сенсу, якщо одна із сторін порушує договір і перетворює його на порожній папірець.

З а п и т а н н я . Як ви розцінюєте ту частину промови сера Черчілля, де він нападає на демократичний лад сусідніх із нами європейських

держав і де він критикує добросусідські стосунки, що встановилися між цими державами і Радянським Союзом.

В і д п о в і д ь . Ця частина промови п. Черчілля є сумішшю елементів наклепу з елементами грубості і безтактності.

П. Черчілль стверджує, що «Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія – всі ці знамениті міста і населення в їх районах перебувають у радянській сфері і всі підкоряються в тій чи іншій формі не тільки радянському впливові, але і значною мірою контролю Москви, що посилюється». П. Черчілль кваліфікує все це, як «експансіоністські тенденції» Радянського Союзу, що не мають кордонів.

Не потрібно особливих зусиль, щоб показати, що п. Черчілль грубо і безпардонно зводить наклеп тут як на Москву, так і на поймаєні сусідні з СРСР держави.

По-перше, абсолютно абсурдно говорити про винятковий контроль СРСР у Відні та Берліні, де є Союзні Контрольні Ради* з представників чотирьох держав і де СРСР має лише 1/4 частину голосів. Буває, що інші люди не можуть не обмовляти, але треба все-таки знати міру.

По-друге, не можна забувати такої обставини. Німці здійснили вторгнення в СРСР через Фінляндію, Польщу, Румунію, Болгарію, Угорщину. Німці могли здійснити вторгнення через ці країни тому, що в цих країнах існували тоді уряди, ворожі Радянському Союзові. Внаслідок німецького вторгнення Радянський Союз безповоротно втратив у боях з німцями, а також через німецьку окупацію і вивезення радянських людей на німецьку каторгу – близько семи мільйонів осіб. Інакше кажучи, Радянський Союз втратив людьми у кілька разів більше, ніж Англія і (Сполучені Штати Америки, разом узяті). Можливо, що подекуди схильні забути ці колосальні жертви радянського народу, що забезпечили звільнення Європи від гітлерівського ярма. Але Радянський Союз не може забути про них. Звідси запитання: що ж може бути дивного в тому, що Радянський Союз, бажаючи забезпечити себе на майбутнє, намагається домогтися того, щоб у цих країнах

існували уряди, які лояльно ставляться до Радянського Союзу? Як можна, не збожевилити, кваліфікувати ці мирні прагнення Радянського Союзу як експансіоністські тенденції нашої держави?

Пан Черчілль стверджує, далі, що «Польський уряд, котрий перебуває під пануванням росіян, був заохочуваний до величезних несправедливих зазіхань на Німеччину».

Тут у кожному слові грубий і образливий наклеп. Сучасною демократичною Польщею керують видатні люди. Вони довели на ділі, що уміють захищати інтереси і гідність своєї батьківщини так, як не вміли це робити їхні попередники. Яку має п. Черчілль підставу стверджувати, що керівники сучасної Польщі можуть допустити в своїй країні «панування» представників яких би то не було іноземних держав? Чи не тому обмовляє тут п. Черчілль «росіян», що має намір посіяти насіння розбрату у відносинах між Польщею та Радянським Союзом? ...

[...] Що стосується нападок п. Черчілля на Радянський Союз, у зв'язку з розширенням західних кордонів Польщі за рахунок захоплених у минулому німцями польських територій, то тут, як мені здається, він явно пересмикує карти. Як відомо, рішення про західні кордони Польщі було прийняте на Берлінській конференції трьох держав на основі вимог Польщі. Радянський Союз неодноразово заявляв, що він вважає вимоги Польщі правильними і справедливими. Цілком імовірно, що п. Черчілль незадоволений цим рішенням. Але чому п. Черчілль, не шкодуючи стріл проти позиції росіян у цьому питанні, приховує від своїх читачів той факт, що рішення було прийняте на Берлінській конференції одноголосно, що за рішення голосували не тільки росіяни, але також англійці і американці? Для чого знадобилося п. Черчіллю вводити людей в оману?

Пан Черчілль стверджує далі, що «комуністичні партії, які були дуже незначні у всіх цих східних державах Європи, досягли виняткової сили (що набагато перевершує їх чисельність), і прагнуть усюди встановити тоталітарний контроль, поліційні уряди превалюють майже у всіх цих

країнах і дотепер, за винятком Чехословаччини, у них не існує ніякої справжньої демократії».

Як відомо, в Англії керує нині державою одна партія, партія лейбористів, причому опозиційні партії позбавлені права брати участь в уряді Англії. Це називається у п. Черчілля справжнім демократизмом. У Польщі, Румунії, Югославії, Болгарії, Угорщині керує блок декількох партій – від чотирьох до шести партій, – причому опозицію, якщо вона є більш-менш лояльною, забезпечено правом участі в уряді. Це називається у п. Черчілля тоталітаризмом, тиранією, поліцейщиною. Чому, на якій підставі, – не чекайте відповіді від п. Черчілля. Пан Черчілль не розуміє, в яке смішне становище він ставить себе своїми галасливими промовами про тоталітаризм, тиранію, поліцейщину.

Панові Черчіллю хотілося б, щоб Польщею керували Сикорський і Андерс, Югославією – Михайлович і Павеліч, Румунією – князь Штірбу і Радеску*, Угорщиною і Австрією – який-небудь король з дому Габсбургів і т.п. П. Черчілль хоче запевнити нас, що ці пани з фашистською підворіття можуть забезпечити «справжній демократизм». Таким є «демократизм» п. Черчілля.

П. Черчілль блукає навколо правди, коли він говорить про зростання впливу комуністичних партій у Східній Європі. Слід, однак, зауважити, що він не зовсім точний. Вплив комуністичних партій зріс не тільки в Східній Європі, але майже у всіх країнах Європи, де раніше панував фашизм (Італія, Німеччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Фінляндія) або де була німецька, італійська чи угорська окупація (Франція, Бельгія, Голландія, Норвегія, Данія, Польща, Чехословаччина, Югославія, Греція, Радянський Союз і т.п.).

Зростання впливу комуністів не можна вважати випадковістю. Воно являє собою цілком закономірне явище. Вплив комуністів виріс тому, що у важкі роки панування фашизму в Європі комуністи виявилися надійними, сміливими, самовідданими борцями проти фашистського режиму, за свободу народів. Сер Черчілль іноді згадує у своїх промовах про «простих людей з

невеликих будинків», по-панськи поплескуючи їх по плечу і прикидаючись їх другом. Але ці люди не такі вже й прості, як може здатися на перший погляд.

Вони «прості люди», мають власні погляди, власну політику, і вони вміють постояти за себе. Це вони, мільйони цих "простих людей", забалотували в Англії п. Черчілля і його партію, віддавши свої голоси лейбористам. Це вони, мільйони цих "простих людей", ізолювали в Європі реакціонерів, прихильників співпраці з фашизмом і віддали перевагу лівим демократичним партіям. Це вони, мільйони цих "простих людей", випробувавши комуністів у вогні боротьби і опору фашизмові, вирішили, що комуністи цілком заслуговують на довіру народу. Так зріс вплив комуністів у Європі. Таким є закон історичного розвитку.

Звичайно, п. Черчіллю не подобається такий розвиток подій, і він б'є на сполох, апелюючи до сили. Але йому так само не подобалася поява радянського режиму в Росії після першої світової війни. Він так само бив тривогу й зорганізував військовий похід «14 держав» проти Росії, поставивши собі за мету повернути назад колесо історії. Але історія виявилася сильнішою за черчіллевську інтервенцію, і донкіхотські замашки п. Черчілля призвели до того, що він зазнав тоді повної поразки. Я не знаю, чи вдасться п. Черчіллю і його друзям організувати після другої світової війни новий військовий похід проти «Східної Європи».

Але якщо їм це вдасться, – що мало ймовірно, бо мільйони «простих людей» стоять на сторожі справи миру, – то можна з впевнено сказати, що вони будуть биті так само, як вони були побиті в минулому, 26 років тому.

Внешняя политика Советского Союза, 1946 г. – М., 1952. – С. 45–53.

**№ 14. Промова В. Черчілля "Трагедія Європи"
в Цюріхському університеті 19 вересня 1946 р.**

Пане Президенте, Пані та Панове!

Сьогодні мені надана велику честь виступити перед вами з промовою в стінах цього найстарішого університету. Я високо ціную надану мені можливість.

Сьогодні мені б хотілося торкнутися теми трагедії Європи. Цей величний континент, який об'єднує в собі найпрекрасніші і оброблені частини землі, з помірним і рівномірним кліматом, є батьківщиною всіх великих народів західного світу. Це є джерело християнської віри і християнської моралі. Тут зародилася майже вся культура, мистецтво, філософія і наука давніх часів і сучасного світу. Якби Європа одного разу об'єдналася і визнала свою спільну спадщину, не було б меж щастю, процвітання і славі трьох-чотирьох мільйонів її жителів. Однак Європа також дала початок низку страхітливих націоналістичних чвар, породжених Тевтонськими народами в їх прагненні до влади, свідками яких стало двадцять століття і багато хто з нас. Ці розбрати підривають мир і затьмарюють майбутнє всього людства.

Дивно, але факт, що велика Республіка по той бік Атлантичного океану, в решті-решт, усвідомила, що розвал і поневолення Європи зачепить і її долю і простягла руку допомоги йзаступництва, щоб не повернулися часи похмурого середньовіччя з усією своєю жорстокістю й убогістю. Панове, але ж часи ці можуть ще повернутися.

У якому занепаді опинилась нинішня Європа? Деяким з малих держав справді вдалося прийти до тями, але на більшості територій великі полчища понівечених, голодних, змучених турботами і розгублених людей здивовано поглядають на руїни своїх міст і жител та вдивляються в темний обрій, очікуючи приходу нової біди, свавілля і мук. Серед переможців лунає гул голосів; серед переможених – лише похмурий безмовний відчай. І це все, чого домоглися жителі Європи, поділені на стільки давніх держав та

народностей, і Германські племена, роздираючи один одного на шматки і несучи спустошення всьому довкіллю.

Однак, протягом усього цього часу, існує й інший шлях, і якщо більшість людей з різних країн стане на цей шлях цілком і з доброї волі, стан справ перетвориться чудесно, і через кілька років вся Європа, або її більша частина, стане так само вільною і щасливою, як сучасна Швейцарія. Але що це за вищий шлях? Це шлях відтворення Європейської Сім'ї, або тієї її частини, яку ми здатні відродити, і надання їй такого устрою, щоб вона змогла жити в мирі та безпеці і бути вільною. Ми повинні збудувати щось схоже на Сполучені штати Європи. І тільки таким чином сотні мільйонів трудящих зможуть знову знайти прості й радості і надії, заради яких варто жити. А стати на цей шлях просто. Все, що для цього потрібно, це дозволити сотням мільйонів чоловіків і жінок творити добро замість зла і отримувати в нагороду благословення, а не прокляття.

Багато чого, пані та панове, на шляху до досягнення цієї мети було зроблено зусиллями Пан'європейського Союзу, який багато чим зобов'язаний Графові Куденхове-Калергі, і який користувався підтримкою знаменитого Французького патріота і державного діяча Арістіда Бріана. Також існує колосальна організація теоретичних основ і практичного застосування, яка була створена в атмосфері великих надій у період після завершення Першої світової війни. Я маю на увазі Лігу націй. Ліга націй не була приречена на провал через свої переконання і погляди. Ліга націй зазнала поразки, тому що держави, які її створили, зрадили цим переконанням. Вона розпалася, тому що члени уряду тих днів боялися поглянути в обличчя фактам і вжити заходів, поки ще залишався час. Ця катастрофа не може повторитися. Тепер ми маємо багато знань і матеріалу для будівництва; а також гіркий досвід, за який ми дорого заплатили, щоб спонукати будівничих до дії.

Два дні тому з великою радістю я прочитав у газетах про те, що мій друг Президент Трумен висловив розуміння й інтерес до цього грандіозного плану. І немає таких причин, через які регіональна організація Європи могла

б якось суперечити ідеалам Всесвітньої організації об'єднаних націй. Навпаки, я переконаний, що більше об'єднання буде по-справжньому міцним, тільки якщо воно буде засноване на менших логічно послідовних природних союзах. У західній півкулі вже існує такий природний союз. Ми Британці, маємо власну Співдружність націй. Такі союзи не послаблюють, а, навпаки, посилюють світовий устрій. Вони насправді є його основною опорою. Чому б не бути існувати і Європейському об'єднанню, яке могло б дати підсилене почуття патріотизму і спільного громадянства розрізненим народам цього неспокоїного і могутнього континенту? Чому б йому не зайняти своє законне місце в лаві інших великих об'єднань, щоб зробити власний внесок у формування майбутнього людства? Для того, щоб цього досягти, мільйонам сімей, які розмовляють різними мовами, слід здійснити свідомий подвиг віри.

Ми всі знаємо про те, що обидві Світові війни, через які ми пройшли, стали результатом марного, але пристрасного бажання знову об'єднаної Німеччини панувати в світі. У цій останній сутичці були скоєні злочини і масові вбивства, які можуть зрівнятися лише з навалою Монголів в чотирнадцятому столітті, і які за свою жорстокість не мають рівних в історії. Винний має бути покараний. Німеччині має бути відмовлено в можливості переозброєння і розв'язування ще однієї жорстокої війни. І коли ми це виконаємо, а ми це виконаємо і виконуємо вже зараз, тоді відплата має завершитись прийти кінець. Як сказав Пан Гладстоун багато років тому, ми повинні здійснити «благословенний акт забуття». Ми всі повинні будемо повернутися спиною до жахів минулого. Ми не можемо дозволити собі нести з собою крізь час ненависть і бажання помсти, що виростає з минулих ран. Якщо ми хочемо врятувати Європу від нескінченних мук і, безумовно, від фатального кінця, ми повинні зробити акт віри в Європейську сім'ю і акт забуття всіх злочинів і безумств минулого. Чи здатні народи Європи досягти цих висот звільнення душі й інстинктів духу людського? Якщо здатні, то все зло і заподіяні рани зможуть бути викуплені пережитими муками. Чи хочемо ми захлинутися в іще одній агонії? Невже єдиний урок історії полягає в

тому, що людство не здатне на розуміння? Нехай буде справедливість, милосердя і свобода. Народи повинні тільки забажати цього, і бажання їх серцець здійсниться.

Те, що я зараз скажу, здивує вас. Першим кроком на шляху до відтворення Європейської сім'ї мусить стати партнерство між Францією та Німеччиною. Тільки таким чином Франція зможе відновити своє духовне і культурне панування в Європі. Відродження Європи неможливе без сильної духом Франції та сильної духом Німеччини. Ідеальний устрій Сполучених штатів Європи має на увазі те, що матеріальна міць однієї держави не є настільки важливою. Малі держави мають бути рівнозначні великим і повинні заробити своє добре ім'я шляхом власного внеску до загальної справи. Найстарші держави і князівства Німеччини, добровільно об'єднані у федеральну систему для загальної зручності, можуть зайняти окремі місця у складі Сполучених штатів Європи. Я не буду розписувати докладний план дій для мільйонів людей, які бажають бути щасливими і вільними, процвітаючими та захищеними, які хочуть насолоджуватися чотирма свободами, що про них говорив великий Президент Рузвельт, і жити відповідно до принципів, визначених в Атлантичній хартії. Якщо це є їхнє бажання, якщо це є бажання Європейців із стількох країн, їм лишається тільки сказати про це, і кошти неодмінно будуть знайдені, і механізми виконання цього бажання будуть запущені.

Але я маю попередити вас. Часу може виявитися не так і багато. Зараз ми на перепочиваємо. Гармати припинили вогонь. Битву завершено, але небезпека ще не минула. Якщо ми маємо намір утворити Сполучені штати Європи, чи схожий союз під іншою назвою, ми повинні починати зараз.

Зараз ми дивним і тривожним чином живемо під щитом, або я б навіть сказав захистом атомної бомби. Атомна бомба все ще перебуває в руках тієї держави і того народу, який ніколи не вдасться до її використання за винятком випадків дискримінації прав і свобод. Але може статися і так, що через кілька років ця нечувана машина знищення буде дуже поширена, і

катастрофа, яку спричинять її використанням відразу декілька ворогуючих країн, не тільки покладе край тому, що ми називаємо цивілізацією, а просто знищить саму Землю.

Тепер я маю підсумувати всі пропозиції, подані на ваш розгляд. Нашою постійною метою має бути піднесення й утвердження потужної міці Організації об'єднаних націй. Згідно і в рамках цього устрою світу, ми повинні відтворити Європейську сім'ю у формі регіонального об'єднання, яке, можливо, буде називатися Сполученими штатами Європи. Якщо на початковому етапі не всі держави Європи матимуть бажання чи можливість вступити в союз, ми, менше з тим, повинні і далі формувати й об'єднувати в союз країни, готові до вступу. Ідея визволення простих людей всіх національностей і країн від війни чи поневолення має бути заснована на твердих принципах, на сторожі яких має стояти готовність усіх чоловіків і жінок краще прийняти смерть, а ніж скоритися тиранії. У всій цій невідкладній роботі Франція і Німеччина повинні разом взяти на себе лідерські зобов'язання. Великобританія, Британська співдружність націй, могутня Америка і, я сподіваюся, Радянська Росія – дійсно будуть або, що ж, повинні стати друзями і обстоювати її право жити і процвітати.

Черчилль У. Мускулы мира / У. Черчилль. – М., 2004. – С. 496–504.

№ 15. Аналітичний огляд, підготовлений послом СРСР в США

М. Новиковим міністру закордонних справ В. Молотову

27 вересня 1946 р.

(Зовнішня політика США у повоєнний період)

Зовнішня політика США, що відображає імперіалістичні тенденції американського монополістичного капіталу, характеризується в повоєнний період прагненням до світового панування^[1]. Саме таким є істинний зміст неодноразових заяв президента Трумена та інших представників американських керівних кіл про те, що США мають право на керівництво

^[1] Тут і далі підкреслено В. М. Молотовим

світом. На службу цій зовнішній політиці поставлено всі сили американської дипломатії, армії, авіації, військово-морського флоту, промисловості та науки. З цією метою розроблено обширні плани експансії, здійснювані як дипломатичним шляхом, так і шляхом створення далеко за межами США системи військово-морських і авіаційних баз, гонки озброєнь, створення все нових і нових видів зброї.

1. а) Зовнішня політика США проводиться зараз **за обставин, дуже відмінних** від тих, які існували в передвоєнний період.

Ці обставини цілком відповідають розрахункам тих реакційних кіл, які сподівалися, що в період другої світової війни їм вдасться залишитися, принаймні, протягом тривалого часу в стороні від головних битв у Європі і в Азії. Їх розрахунок полягав у тому, що Сполучені Штати Америки, – якщо їм не вдасться зовсім ухилитися від безпосередньої участі у війні, – вступлять у неї лише в останній момент, коли вони без великих зусиль зможуть вплинути на її результат, цілком забезпечивши свої інтереси. При цьому малося на увазі, що головні конкуренти США будуть в цій війні зломлені або значно ослаблені, і США, з огляду на цю обставину, постануть у **ролі наймогутнішого** чинника при вирішенні основних питань повоєнного світу. Розрахунки ці витікали також із того припущення, дуже поширеного в США у перший період війни, що і Радянський Союз, який зазнав нападу німецького фашизму в червні 1941 року, буде в результаті війни виснажений або навіть зовсім знищений.

Дійсність не виправдала всіх розрахунків американських імперіалістів.

б) Дві головні агресивні держави – фашистська Німеччина і мілітаристська Японія, які виступили водночас основними конкурентами США, як в економічній, так і в зовнішньополітичній царинах, були в результаті війни розгромлені. Третя велика держава – Великобританія, яка відчула сильні удари війни, має зараз величезні економічні і політичні труднощі. Політичні підвалини Британської імперії помітно розхиталися,

набуваючи в деяких випадках кризового характеру, як, наприклад, в Індії, Палестині, Єгипті.

Європа вийшла з війни з абсолютно розбалансованою економікою, і економічна розруха, що виникла в ході війни, не може бути швидко усунена. Всі країни Європи та Азії відчують колосальну потребу в товарах широкого вжитку, в промисловому і транспортному устаткуванні і т. д. Такі обставини відкривають перед американським монополістичним капіталом перспективу **величезних поставок товарів та імпорту капіталу** до цих країн, що дозволило б йому вкорінитися у їхньому народному господарстві.

Реалізація цієї можливості означала б серйозне зміцнення економічних позицій США в усьому світі і стала б одним з етапів на шляху до встановлення світового панування США.

в) З іншого боку, не виправдалися розрахунки тих кіл США, які виходили з того, що Радянський Союз буде в ході війни знищений або вийде з неї настільки ослабленим, що заради економічної допомоги змушений буде піти на уклін до США. У такому разі йому можна було б продиктувати такі умови, які забезпечували б США можливість без перешкод з боку СРСР здійснювати свою експансію в Європі і Азії.

Насправді, незважаючи на всі господарські труднощі повоєнного періоду, пов'язані з величезною шкодою, якої завдала війна та німецько-фашистська окупація, Радянський Союз і далі залишається економічно незалежним від зовнішнього світу та відновлює своє народне господарство власними силами.

Разом з тим, **СРСР має зараз значно міцніші** міжнародні позиції, ніж в **передвоєнний** період. Завдяки історичним перемогам радянської зброї радянські збройні сили перебувають на території Німеччини та інших колишніх ворожих країн, слугуючи гарантією того, що ці країни не будуть знову використані для нападу на СРСР. У таких колишніх ворожих країнах, як **Болгарія, Фінляндія, Угорщина і Румунія**, в результаті їх перебудови на демократичних засадах створено режими, що ставлять собі завданням

зміцнення і підтримку дружніх відносин з Радянським Союзом. У звільнених Червоною Армією або за її допомогою слов'янських країнах – Польщі, Чехословаччині, Югославії – також створені і міцніють демократичні режими, що підтримують відносини з Радянським Союзом на основі угод про дружбу і взаємодопомогу.

Величезна питома вага СРСР у міжнародних справах взагалі і в європейських справах зокрема, незалежність його зовнішньої політики, економічна і політична допомога, яку він надає сусіднім країнам, як союзним, так і колишнім ворожим, приводять до зростання політичного впливу Радянського Союзу в цих країнах і до дальшого зміцнення в них демократичних тенденцій.

Таку обстановку у східній та південно-східній Європі американські імперіалісти не можуть не розглядати як перешкоду на шляху експансіоністської зовнішньої політики США.

2. а) Зовнішню політику США визначають зараз не ті кола демократичної партії, які (як це було за життя Рузвельта) прагнуть до зміцнення співпраці трьох великих держав, що становили під час війни основу антигітлерівської коаліції. Прихід до влади президента Трумена, – людини, політично нестійкої, з певними консервативними тенденціями, – і наступне за цим призначення Бірнса державним секретарем, ознаменувалися посиленням впливу на зовнішню політику США з боку найреакційніших кіл демократичної партії. Безперервно нарощувана реакційність зовнішньополітичного курсу США, які наблизилися внаслідок цього до політики, обстоюваної республіканською партією, створила ґрунт для тісного співробітництва в цій царині між крайнім правим крилом демократичної партії і республіканською партією. Ця співпраця двох партій, що оформилася в обох палатах конгресу як неофіційний блок реакційних південних демократів і старої гвардії республіканців на чолі з Ванденбергом і Тафтом, особливо яскраво проявляється в тому, що у своїх заявах з питань зовнішньої політики діячі обох партій виступають, по суті, з єдиною

програмою. У конгресі і на міжнародних конференціях, де в делегаціях США, як правило, представлені відомі республіканці, останні активно підтримують зовнішню політику уряду, часто з огляду на це іменовану, притому навіть в офіційних висловлюваннях, «двопартійною» зовнішньою політикою.

б) Водночас різко зменшився вплив на зовнішню політику з боку послідовників рузвельтівського курсу на співпрацю миролюбних держав. Відповідні кола в уряді, в конгресі і в керівництві демократичної партії все більше і більше відтісняються на задній план. Суперечності в царині зовнішньої політики, наявні між прихильниками Уоллеса-Пеппера, з одного боку, і прихильниками реакційної «двопартійної» політики, з іншого боку, проявилися недавно дуже гостро у виступі Уоллеса, що призвів до його відставки з посади міністра торгівлі. Відставка Уоллеса означає перемогу реакційних кіл демократичної партії і того зовнішньополітичного курсу, який проводить Бірнс у співпраці з Ванденбергом і Тафтом.

3. Наочними показниками прагнення США до встановлення світового панування є збільшення військового потенціалу мирного часу та організація великої кількості військово-морських і авіаційних баз як в США, так і за їх межами.

Влітку 1946 року вперше в історії країни конгрес ухвалив закон про формування армії мирного часу не на добровільних засадах, а на основі загальної військової повинності. Значно збільшено і розміри армії, яка має скласти на 1 липня 1947 близько 1 мільйона осіб. Розміри військово-морського флоту США після завершення війни зменшилися зовсім не істотно порівняно з військовим часом. Зараз американський флот займає перше місце в світі, залишаючи далеко позаду себе військовий флот Англії, не кажучи вже про інші держави.

Колосально зросли витрати на армію і військово-морський флот, становлячи за бюджетом 1946-1947 років 13 мільярдів доларів (близько 40 відсотків від усього бюджету, що складає 36 мільярдів доларів) і

перевершують більш ніж в 10 разів відповідні витрати за бюджетом 1938 року, коли вони не сягали й 1 мільярда.

Ці величезні суми з бюджету витрачаються, поряд із утриманням великої армії, флоту й авіації, також і на створення дуже великої системи військово-морських і авіаційних баз на Атлантичному й Тихому океанах. За наявними офіційними планами, протягом найближчих років має бути збудовано на Атлантичному океані 228 баз, опорних пунктів і радіостанцій і на Тихому океані – 258. Значна частина цих баз і опорних пунктів розташована поза межами Сполучених Штатів. В Атлантичному океані є або підлягають обладнанню бази на таких закордонних острівних володіннях: Ньюфаундленд, Ісландія, Куба, Тринідад, Бермуди, Багамські острови, Азорські острови та багато інших; на Тихому океані: колишні японські мандатні володіння – Маріанські, Каролінські і Маршальські острови, Бонін, Рюкю, Філіппіни, Галапагоські острови (належать Еквадору).

Розташування американських баз на островах, віддалених здебільшого на 10-12 тисяч кілометрів від території США і розташованих по інший бік Атлантичного й Тихого океанів, чітко вказує на наступальний характер стратегічних задумів командування армії і флоту США. Підтвердженням цього є також і та обставина, що американський військово-морський флот посилено вивчає морські підступи до європейських рубежів. З цією метою американські військові кораблі відвідали протягом 1946 року порти Норвегії, Данії, Швеції, Туреччини, Греції. Крім того, американський військовий флот безперервно крейсує в Середземному морі.

Всі ці факти чітко вказують, що в реалізації планів встановлення світового панування США вирішальну роль надають своїм збройним силам.

4. а) Одним з етапів здійснення панування над світом з боку США є їх домовленість з Англією про частковий поділ світу на ґрунті взаємних поступок. Основні лінії негласної угоди між США і Англією з приводу поділу світу полягають, як це показують факти, у тому, що вони домовилися про включення Сполученими Штатами до сфери свого впливу

на Далекому Сході Японії і Китаю, тоді як США зі свого боку погодились не чинити перешкод Англії у вирішенні індійської проблеми, а також у зміцненні її впливу в Сіамі та Індонезії.

б) У зв'язку з цим поділом США зараз господарюють в Китаї і в Японії без будь-якої перешкоди з боку Англії.

Американська політика в Китаї прагне до повного економічного і політичного підпорядкування його контролю американського монополістичного капіталу. Дотримуючись цієї політики, американський уряд не зупиняється навіть перед втручанням у внутрішні справи Китаю. Зараз у Китаї перебуває понад 50 тисяч американських солдатів. Неодноразово американська морська піхота брала безпосередню участь у воєнних діях проти народно-визвольних військ. Так звана «посередницька» місія генерала Маршалла є лише прикриттям фактичного втручання у внутрішні справи Китаю.

Про те, як далеко зайшла політика американського уряду стосовно Китаю, свідчить той факт, що зараз він прагне здійснити контроль над китайською армією. Нещодавно уряд США вніс на обговорення конгресу законопроект про військову допомогу Китаю, який передбачає повну реорганізацію китайської армії, навчання її за допомогою американських військових інструкторів і забезпечення американським озброєнням та спорядженням. З метою реалізації цієї програми до Китаю буде направлено американську консультативну військову місію у складі армійських і морських офіцерів.

Китай поступово перетворюється на плацдарм американських збройних сил. Американські повітряні бази розташовані на всій його території. Головні з них розташовані у Бейпіні, Циндао, Тяньцзіні, Нанкіні, Шанхаї, Ченду, Чунціні і Куньміні. У Циндао розташована основна американська військово-морська база в Китаї. Там же розташований штаб 7-го флоту. Крім того, в Циндао і його околицях зосереджено більше 30000 солдатів американської

морської піхоти. Заходи, які провела в Північному Китаї американська армія, показують, що вона розраховує залишитися там на тривалий термін.

В Японії, незважаючи на присутність там невеликого контингенту американських військ, контроль зосереджено в руках американців. Хоча англійський капітал має істотні інтереси в японській економіці, англійська зовнішня політика стосовно Японії проводиться так, щоб не перешкоджати американцям здійснювати проникнення в японське народне господарство і підпорядковувати його своєму впливові. У Далекосхідній Комісії у Вашингтоні та в Союзній Раді в Токіо англійські представники, як правило, солідаризуються з представниками США, які проводять цю політику.

Заходи американських окупаційних властей в царині внутрішньої політики, спрямовані на підтримку реакційних класів і груп, що їх США розраховують використовувати в боротьбі проти Радянського Союзу, також дістають співчутливе ставлення з боку Англії.

в) Аналогічну лінію відносно англійської сфери впливу на Далекому Сході проводять і Сполучені Штати. За останній час США припинили свої спроби вплинути на розв'язання індійських питань, до яких вони вдавалися в ході минулої війни. Зараз нерідко трапляються випадки, коли солідна американська преса, яка більш-менш правильно висвітлює офіційну політику уряду США, висловлюється в позитивному дусі з приводу англійської політики в Індії. Американська зовнішня політика не перешкоджає також британським військам придушувати спільно з голландською армією національно-визвольний рух в Індонезії. Більше того, відомі навіть факти сприяння з боку Сполучених Штатів цій британській імперіалістичній політиці шляхом передачі американського озброєння та спорядження англійським і голландським військам в Індонезії, відправки з США до Індонезії голландських військових моряків і т. д.

5. а) Якщо розподіл світу на Далекому Сході між США і Англією можна вважати доконаним фактом, то не можна сказати, що аналогічна ситуація склалася в басейні Середземного моря і в прилеглих до нього країнах. Факти

швидше свідчать, що такої угоди в районі Близького Сходу і Середземного моря поки ще не досягнуто. Складність угоди між США і Англією в цьому районі полягає в тому, що поступки з боку Англії Сполученим Штатам у Середземноморському басейні мали б серйозні наслідки для всього майбутнього Британської імперії, для якої він має виключне стратегічне і економічне значення. Англія була б не проти використовувати американські збройні сили і вплив у цьому районі, спрямувавши їх на північ проти Радянського Союзу. Однак Сполучені Штати зацікавлені не в тому, щоб надавати допомогу і підтримку Британській імперії в цьому вразливому для неї пункті, а в тому, щоб самим ґрунтовніше проникнути в Середземноморський басейн і на Близький Схід, який приваблює їх своїми природними ресурсами, найперше, нафтою.

б) Американський капітал за останні роки досить інтенсивно укоренюється в економіку близькосхідних країн, особливо в нафтопромисловість. Американські нафтові концесії зараз є у всіх близькосхідних країнах, які мають джерела нафти (Ірак, Бахрейн, Кувейт, Єгипет, Саудівська Аравія). Американський капітал, що вперше проявив себе в нафтовій промисловості Близького Сходу лише в 1927 році, контролює зараз близько 42 відсотків усіх розвіданих нафтових запасів Близького Сходу (без Ірану). Із загальної кількості розвіданих запасів в 26,8 млрд. барелів понад 11 млрд. барелів припадає на частку концесій США. Прагнучи забезпечити дальший розвиток своїх концесій в окремих країнах, часто дуже великих (як, наприклад, в Саудівській Аравії), американські нафтові компанії планують будівництво трансаравійського нафтопроводу, який повинен буде перекачувати нафту з американської концесії в Саудівській Аравії і в інших країнах на південно-східне узбережжя Середземного моря – в порти Палестини і Єгипту.

Здійснюючи експансію на Близькому Сході, американський капітал має своїм найбільшим суперником англійський капітал, який завзято пручається цій експансії. Запеклий характер конкуренції між ними є головним

чинником, що перешкоджає Англії та Сполученим Штатам добитись домовленості про розподіл сфер впливу на Близькому Сході, якої можна досягнути лише за рахунок прямих британських інтересів у цьому районі.

Як приклад вельми гострих суперечностей у політиці США і Англії на Близькому Сході можна навести Палестину, де останнім часом США проявляють велику ініціативу, яка створює чимало труднощів для Англії, як, наприклад, у випадку з вимогою уряду США допустити в Палестину 100 тисяч євреїв з Європи. Американська зацікавленість у Палестині, яка назовні виражається у співчутті до сіоністської справи, фактично означає лише, що американський капітал розраховує шляхом втручання в палестинські справи проникнути в економіку Палестини. Вибір порту Палестини як одного з кінцевих пунктів американського нафтопроводу багато що пояснює у зовнішній політиці США щодо палестинського питання.

в) Неврегульованість взаємин між Англією і США на Близькому Сході частково проявляється і в значній активності американського воєнно-морського флоту в східній частині Середземного моря, що не може не йти врозріз із основними інтересами Британської імперії. Ця активність флоту США без сумніву пов'язана також з американськими нафтовими та іншими економічними інтересами на Близькому Сході.

Слід, однак, мати на увазі, що такі факти, як відвідання американським лінкором «Міссурі» чорноморських проток, візит американського флоту в Грецію і великий інтерес, який дипломатія США проявляє до проблеми проток, мають подвійний сенс. З одного боку, вони означають, що США вирішили закріпитися в басейні Середземного моря для підтримки своїх інтересів у країнах Близького Сходу, і що вони обрали знаряддям цієї політики військово-морський флот. З іншого боку, ці факти являють собою військово-політичну демонстрацію проти Радянського Союзу. Зміцнення позиції США на Близькому Сході і створення умов для базування американського військового-морського флоту в одному або декількох пунктах Середземного моря (Трієст, Палестина, Греція, Туреччина) буде

означати виникнення нової загрози для безпеки південних районів Радянського Союзу.

б. а) Ставлення США до Англії визначається двома основними обставинами. З одного боку, США розглядають Англію як свого найбільшого потенційного конкурента, з іншого боку, Англію Сполучені Штати бачать, як можливого союзника. Поділ деяких районів земної кулі на сфери впливу США та Англії створив можливість, якщо не для відвернення суперництва між ними, що є неможливим, то, щонайменше, для повного послаблення його. Разом з тим, такий поділ полегшує їм досягнення економічного і політичного співробітництва.

б) Англія потребує американських кредитів для реорганізації свого розладнаного війною господарства, для отримання яких вона змушена піти на значні поступки. Саме в цьому і полягає значення позики, яку США недавно надали Англії. За допомогою позики Англія зможе зміцнити свою економіку. У той же час, ця позика прочиняє двері для проникнення американського капіталу до меж Британської імперії. Вузькі рамки, в яких останнім часом перебувала торгівля країн так званого стерлінгового блоку, – тепер розширені і дають можливість американцям торгувати з британськими домініонами, Індією та іншими країнами стерлінгового блоку (Єгипет, Ірак, Палестина).

в) Політична підтримка, яку надають Англії Сполучені Штати, вельми часто проявлялася в міжнародних подіях повоєнного періоду. На останніх міжнародних конференціях США і Англія цільно координують свою політику, особливо в тих випадках, коли її необхідно протиставити політиці Радянського Союзу. США надають Англії морально-політичну допомогу у її реакційній політиці в Греції, Індії, Індонезії. Повну співпрацю американської та англійської політики можна спостерігати у відношенні слов'янських та інших сусідніх з Радянським Союзом країн. Найважливіші демарші США і Англії в цих країнах після завершення війни мали цілком аналогічний і паралельний характер. Такі ж риси узгодженості має політика

США і Англії в Раді Безпеки Об'єднаних Націй (особливо, в питаннях про Іран, Іспанію, Грецію, про виведення іноземних військ із Сирії та Лівану і т. д.).

г) Правлячі кола США, вочевидь, співчутливо ставляться до ідеї військового союзу з Англією, але тепер справа ще не дійшла до того, щоб укласти офіційний союз. Промова Черчілля у Фултоні, що закликає до укладення англо-американського військового союзу з метою встановлення спільного панування над світом, тому й не була офіційно підтримана Труменом чи Бірнсом, хоча Трумен своєю присутністю фактично санкціонував заклик Черчілля.

Але якщо США не йдуть зараз на укладення військового союзу з Англією, то все ж практично вони підтримують з нею найтісніший контакт з військових питань. Об'єднаний англо-американський штаб у Вашингтоні існує й досі, незважаючи на те, що після закінчення війни минуло більше року. Триває і частий особистий контакт між керівними військовими діячами Англії та США. Недавня поїздка фельдмаршала Монтгомері до Америки є одним із свідчень цього контакту. Характерно, що в результаті своїх зустрічей з керівними військовими діячами США Монтгомері заявив про те, що англійську армію буде побудовано за зразком американської. Проводиться співпраця також і між військовими флотами двох країн. У цьому зв'язку достатньо згадати участь англійського флоту в недавніх маневрах американського флоту в Середземному морі і участь американського флоту в Північному морі восени поточного року.

д) Нинішні взаємини між Англією і Сполученими Штатами, незважаючи на тимчасове досягнення домовленостей щодо дуже важливих питань, є внутрішньо вельми суперечливими і не можуть бути довговічними.

Економічна допомога Сполучених Штатів криє у собі небезпеку для Англії у багатьох відношеннях. Не кажучи вже про те, що Англія через отримання позики потрапляє у відому фінансову залежність від США, від якої їй нелегко буде звільнитися, слід мати на увазі, що створені позикою

умови для проникнення американського капіталу до меж Британської імперії можуть спричинити серйозні політичні наслідки. Країни, що входять до складу Британської імперії або залежні від неї, можуть під економічним впливом з боку потужного американського капіталу переорієнтуватися на Сполучені Штати, наслідуючи відносно цього приклад Канади, яка все більше і більше виходить з-під впливу Англії, орієнтуючись при цьому на США. Зміцнення американських позицій на Далекому Сході може стимулювати такий же процес і в Австралії та Новій Зеландії. В арабських країнах Близького Сходу, які прагнуть емансипуватися від Британської імперії, серед правлячих класів також є групи, які не проти сторгуватися з США. Цілком можливо, що саме Близький Схід стане тим центром англо-американських протиріч, де будуть підірвані укладені нині угоди між США і Англією.

7. а) «Жорстка» політика щодо СРСР, проголошена Бірнсом після зближення реакційних демократів з республіканцями, є зараз основним гальмом на шляху до співпраці великих держав. Вона полягає, головним чином, у тому, що в повоєнний період США більше не проводять політики зміцнення співробітництва Великої Трійки (або Четвірки) і, навпаки, прагнуть до того, щоб підірвати єдність цих держав. Мета, яка при цьому ставиться, полягає в тому, щоб нав'язати Радянському Союзові волю інших держав. До цього саме схиляється здійснювана з благословення США спроба деяких держав підірвати або зовсім скасувати принцип вето в Раді Безпеки Об'єднаних Націй. Це дало б Сполученим Штатам можливість створення вузьких угруповань і блоків серед великих держав, спрямованих найперше проти Радянського Союзу, і тим самим розколоти єдиний фронт Об'єднаних Націй. Відмова великих держав від вето перетворила б Організацію Об'єднаних Націй на англосаксонську вотчину, в якій керівну роль мали б Сполучені Штати.

б) Нинішня політика американського уряду щодо СРСР спрямована також на те, щоб обмежити або витіснити вплив Радянського Союзу з

сусідніх країн. Здійснюючи її, США намагаються проводити на різних міжнародних конференціях або безпосередньо в самих цих країнах заходи, які виражаються, з одного боку, в підтримці реакційних сил у колишніх ворожих або союзних країнах–сусідах СРСР, з метою створення перешкод процесам демократизації цих країн, а з іншого боку, в тому, щоб забезпечити позиції для проникнення американського капіталу в їхню економіку. Така політика робить ставку на те, щоб послабити і роз'єднати дружні СРСР демократичні уряди, що стоять тут при владі, і далі – замінити їх новими урядами, які виконували б слухняно політику, яку диктуватимуть із США. У цій політиці США дістають повну підтримку з боку англійської дипломатії.

в) Однією з найбільш важливих ланок загальної політики США, спрямованої на обмеження міжнародної ролі СРСР у повоєнному світі, є політика щодо Німеччини. Заходи щодо зміцнення реакційних сил з метою протидії демократичній перебудові, що супроводжуються абсолютно недостатніми заходами щодо демілітаризації, здійснюються США в Німеччині особливо наполегливо.

Американська окупаційна політика не ставить своїм завданням ліквідацію залишків німецького фашизму і перебудову німецького політичного життя на демократичних засадах задля того, щоб Німеччина перестала існувати, як агресивна сила. США не вживають заходів по ліквідації монополістичних об'єднань німецьких промисловців, на які німецький фашизм спирався в підготовці агресії і веденні війни. Не проводиться і аграрна реформа з ліквідацією великих поміщиків, які були також надійною опорою гітлеризму. Разом з тим, США передбачають можливість припинення союзницької окупації німецької території ще до виконання головних завдань окупації, що полягають у демілітаризації та демократизації Німеччини. Тим самим були б створені передумови для відродження імперіалістичної Німеччини, яку США розраховують використовувати в майбутній війні на своєму боці. Не можна не бачити, що

така політика має чітко окреслене антирадянське вістря і являє собою серйозну небезпеку для справи миру.

г) Численні висловлювання американських державних, політичних і військових діячів з приводу Радянського Союзу і його зовнішньої політики у винятково ворожому дусі вельми характерні для нинішнього ставлення правлячих кіл США до СРСР. Ці висловлювання підхоплює в ще більш розгнuzданому тоні абсолютна більшість органів американської преси. Розмови про «третю війну», що мають на увазі війну проти Радянського Союзу, навіть прямий заклик до цієї війни з погрозою застосування атомної бомби, – таким є зміст висловлювань реакціонерів на публічних мітингах і в пресі з приводу відносин з Радянським Союзом. На сьогодні проповідь війни проти Радянського Союзу не є монополією лише вкрай правої, жовтої американської преси, представленої газетними об'єднаннями Херста та Маккорміка. До цієї антирадянської кампанії включилися також і більш «солідні» й «респектабельні» органи консервативного друку, на кшталт «Нью-Йорк Таймс» і «Нью-Йорк Геральд Трибюн». Для цих органів консервативної преси показовими є численні статті Уолтера Ліппмана, у яких він майже без усілякого маскування закликає США завдати удару по Радянському Союзі у найбільш вразливих місцях півдня і південного сходу СРСР.

Основна мета цієї антирадянської кампанії американської «громадської думки» полягає в тому, щоб здійснити на Радянський Союз політичний натиск і змусити його піти на поступки. Іншою, не менш важливою, метою кампанії є прагнення створити атмосферу військового психозу серед стомлених від війни широких масах, яка допомогла б уряду провести заходи зі збереження в США високого військового потенціалу. Саме в такій атмосфері було проведено через конгрес закон про введення військової повинності в мирний час, прийнято величезний військовий бюджет і розробляються плани будівництва розгалуженої системи військово-морських і авіаційних баз.

д) Всі ці заходи зі збереження високого військового потенціалу не є, звісно, самоціллю. Вони призначені лише для того, щоб підготувати умови для завоювання світового панування в накреслюваній найбільш войовничими колами американського імперіалізму новій війні, терміни якої, зрозуміло, не може ніхто зараз визначити.

Слід цілком давати собі звіт у тому, що підготовку до майбутньої війни США здійснюють із розрахунком на війну проти Радянського Союзу, який є для американських імперіалістів головною перешкодою на шляху США до світового панування. Про це свідчать такі факти, як тактичне навчання американської армії для війни з СРСР, як з майбутнім супротивником, розташування американських стратегічних баз у районах, звідки можна завдавати ударів по радянській території, посилене вивчення і зміцнення арктичних районів, як ближніх підступів до СРСР, і спроби створити умови в Німеччині та Японії для використання їх у війні проти СРСР.

Новиков 27.09.46 р.

Внешняя политика США в послевоенный период. Первые письма с холодной войны
/ В. Л. Мальков // Международная жизнь. – 1990. – № 11. – С. 148–154.

**№ 16. Виступ президента Г. Трумена
на спільному засіданні палат конгресу США.
Вашингтон. 12 березня 1947 р. («Доктрина Трумена»)**

Пане президенте, пане спікер, члени Конгресу Сполучених Штатів!

Моя поява перед об'єднаною сесією конгресу спричинена тривожною ситуацією, що склалася сьогодні в світі. Ідеться про зовнішню політику і національну безпеку нашої країни. Один з аспектів нинішньої ситуації, який я маю намір представити сьогодні на ваш розгляд і рішення, стосується Греції та Туреччини.

Сполучені Штати отримали від грецького уряду терміновий запит про надання йому фінансової та економічної допомоги. Попередні доповіді Американської економічної місії, що перебуває зараз у Греції, та

американського посла в Греції підтверджують прохання уряду Греції про нагальну необхідність допомоги для забезпечення виживання Греції як вільної держави.

Я не думаю, що американський народ і конгрес забажають не почути прохання грецького уряду.

Греція – небагата країна. Відсутність достатніх природних ресурсів завжди змушувала грецький народ тяжко трудитися, щоб вижити. З 1940 р. ця працьовита і миролюбна країна пережила інтервенцію, чотирирічну ворожу окупацію і гостру внутрішню боротьбу. Коли визвольні сили увійшли до Греції, вони виявили, що німці, відступаючи, зруйнували практично всі залізничні й автомобільні дороги, портові споруди, засоби зв'язку і торговий флот. Було спалено понад тисячу сіл. 85 відсотків дітей виявилися хворими на туберкульоз. Домашня худоба, птиця і водна живність майже повністю зникли. Інфляція ліквідувала практично всі заощадження.

В результаті таких трагічних обставин войовничій меншості, яка скористалася людськими негараздами і бідністю, вдалося створити в країні політичний хаос, який на сьогодні зробив економічне відродження неможливим.

Сьогодні Греція не має коштів для фінансування імпорту тих товарів, які необхідні для простого виживання. За цих обставин народ Греції не може досягнути успіху у вирішенні своїх проблем реконструкції господарства. Греція відчайдушно потребує фінансової та економічної допомоги, яка дозволила б їй відновити закупівлі продовольства, одягу, палива і посівного матеріалу. Все це вкрай необхідне для виживання її народу і може бути придбане лише за кордоном. Греція повинна отримати допомогу для імпорту товарів, необхідних для відновлення внутрішнього порядку і безпеки, таких бажаних для її політичного та економічного відродження.

Грецький уряд також попросив допомоги у вигляді досвідчених американських адміністраторів, економістів та інженерів для забезпечення

ефективного використання наданої йому фінансової та іншої допомоги з метою створення стабільної самодостатньої економіки та вдосконалення державного механізму.

Сьогодні самому існуванню грецької держави загрожує терористична діяльність декількох тисяч озброєних осіб, керованих комуністами, які кидають виклик урядовій владі у ряді місцевостей, особливо в тих, які розташовані біля північних кордонів країни. Комісія, призначена Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй, займається зараз розслідуванням тривожної ситуації в Північній Греції і нібито здійснюваних порушень кордонів, що проходять між Грецією та Албанією, Болгарією та Югославією.

Тим часом грецький уряд не в змозі впоратися з ситуацією. Грецька армія слабка і погано оснащена. Якщо їй належить відновити владу уряду на всій грецькій території, то вона потребує спорядження і озброєння. Греція потребує допомоги, щоб стати самодостатньою і сповненою самоповаги демократичною країною.

Цю допомогу їй повинні надати Сполучені Штати. Ми вже надали Греції певну економічну та іншу допомогу, але її недостатньо.

У світі не існує іншої країни, до якої може звернутися демократична Греція. Жодна інша країна не готова і не здатна надати необхідну підтримку демократичному грецькому урядові.

Англійський уряд, який раніше допомагав Греції, не зможе з 31 березня далі надавати фінансову чи економічну допомогу. Великобританія змушена скоротити або припинити виконання своїх зобов'язань у низці країн світу, зокрема й у Греції.

Ми розглянули питання про те, яким чином зможе допомогти в цій кризі Організація Об'єднаних Націй. Але склалася тяжка ситуація, що вимагає негайних дій, а ООН і пов'язані з нею організації не можуть надати допомогу необхідного характеру.

Грецький уряд функціонує в атмосфері хаосу та екстремізму. Він зробив багато помилок. Надання допомоги цій країні не означає, що Сполучені

Штати виправдовують усе, що грецький уряд зробив чи зробить. Ми засуджували раніше і засудуємо тепер екстремістські заходи, вжиті як правими, так і лівими. Ми рекомендували раніше проявляти терпимість, рекомендуємо проявляти її і зараз.

Сусідка Греції, Туреччина, також заслуговує нашої уваги. Цілком очевидно, що для волелюбних народів світу майбутнє Туреччини як незалежної і економічно здорової держави не менш важливо, ніж майбутнє Греції. Обставини, в яких опинилася сьогодні Туреччина, істотно відрізняються від грецької ситуації. Туреччина уникла тих лих, яких зазнала Греція. І в роки війни Сполучені Штати і Великобританія надавали Туреччині матеріальну допомогу.

І тим не менше Туреччина потребує зараз нашої допомоги.

Після завершення війни Туреччина запросила фінансову допомогу у Великобританії та Сполучених Штатів з метою проведення модернізації країни, необхідної для збереження національної територіальної цілісності. Ця територіальна цілісність є життєво важливою для збереження порядку на Середньому Сході.

Англійський уряд повідомив нам, що у зв'язку з їх власними труднощами він не зможе далі надавати фінансову чи економічну допомогу Туреччині.

Як і у випадку з Грецією, якщо Туреччині належить отримувати допомогу, її мають надати Сполучені Штати. Ми є єдиною країною, здатною надати таку допомогу.

Я усвідомлюю повною мірою широке коло наслідків можливого рішення про надання Сполученими Штатами допомоги Греції й Туреччині і я зараз обговорю ці наслідки разом з вами.

Однією з головних цілей зовнішньої політики Сполучених Штатів є створення умов, за яких ми та інші держави світу зможемо виробити спосіб життя, вільний від примусу. У перебігу війни з Німеччиною та Японією це питання було основним. Ми здобули перемогу над країнами, які хотіли нав'язати іншим народам власну волю і власний спосіб життя.

Для того, щоб гарантувати мирний, вільний від примусу розвиток держав, Сполучені Штати взяли на себе керівну роль у створенні Об'єднаних Націй. Цю організацію утворено з метою забезпечення всім її членам свободи і незалежності на тривалий час. Однак ми не доб'ємося нашої мети, якщо не виявимо готовності допомогти волелюбним народам убезпечити власні вільні інститути і власну територіальну цілісність від агресорів, які прагнуть нав'язати їм свої тоталітарні режими. Це є лише відвертим визнанням, що тоталітарні режими, нав'язані народам в результаті прямої чи непрямой агресії, підривають основи міжнародного миру а, отже, і безпеки Сполучених Штатів.

Народам низки країн світу в недавньому минулому було нав'язано тоталітарні режими. Уряд Сполучених Штатів часто висловлював протести проти примусу та залякування, які порушували Ялтинську угоду і мали місце у Польщі, Румунії та Болгарії. Я маю також сказати, що аналогічні події розвивалися і в низці інших країн.

На цьому етапі світової історії майже всі країни повинні самі вибрати власний спосіб життя. Але надто вже часто цей вибір виявляється невільним.

Один спосіб життя заснований на волі більшості і відзначається вільними інститутами, представницьким урядом, вільними виборами, гарантіями особистої свободи, свободою слова і релігії та свободою від політичного гніту.

Другий спосіб життя базується на волі меншості, силою нав'язаній більшості. Він спирається на терор і гноблення, контрольовану пресу і радіо, підтасовані вибори і придушення особистих свобод.

Я переконаний, що політикою Сполучених Штатів має бути підтримка вільних народів, які чинять опір зовнішньому тискові або спробам збройної меншості підпорядкувати їх собі.

Я переконаний, що ми повинні допомогти вільним народам самим визначити власне майбутнє.

Я переконаний, що нашу допомогу слід надавати найперше економічними і фінансовими коштами, які є суттєво важливими для економічної стабільності й забезпечення нормального розвитку політичних процесів.

Світ не є статичним і статус-кво не є священним. Але ми не повинні дозволити змінювати статус-кво, що є порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй, такими методами, як примус, або такими прийомами, як політична інфільтрація. Надаючи допомогу вільним і незалежним державам у збереженні їхньої свободи, Сполучені Штати утвердять принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Досить поглянути на карту, щоб усвідомити, що виживання і цілісність грецької держави є вкрай важливими у світовому масштабі. Якщо Греція потрапить під контроль збройної меншості, результати цього для Туреччини, її сусідки, проявляться негайно й будуть вельми серйозними. Сум'яття і безлад можуть поширитись усим Середнім Сходом.

Більше того, зникнення Греції як вільної держави справить значний вплив на ті країни Європи, чиї народи долають величезні складності, щоб захистити власну свободу і незалежність, намагаючись одночасно відновити збиток, завданий війною.

Буде незмірною трагедією, якщо ці країни, що ведуть з незначними шансами на успіх таку тривалу боротьбу, втратять перемогу, заради досягнення якої вони зазнали таких великих жертв. Крах вільних інститутів і втрата незалежності виявилися б згубними не тільки для них, але і для всього світу. Розчарування і, можливо, повна катастрофа швидко б стали долею сусідніх народів, які прагнуть зберегти власну свободу і незалежність.

Якщо нам не вдасться допомогти Греції та Туреччині в цей доленосний час, наслідки цього будуть вельми тяжкими не тільки для Заходу, але і для Сходу.

Ми повинні діяти негайно і рішуче.

Тому я прошу конгрес затвердити асигнування на допомогу Греції і Туреччині у розмірі 400 мільйонів доларів на період, до 3 червня 1948 року. Роблячи запит на ці кошти, я врахував максимальний розмір допомоги, яку буде надано Греції з тих 350 мільйонів доларів, наданих у відповідь на мій запит за недавнім рішенням конгресу для запобігання голоду і страждань у країнах, розорених війною.

На додаток до засобів я прошу конгрес санкціонувати направлення цивільного і військового персоналу до Греції і Туреччини на прохання цих країн. Це необхідно для надання допомоги у вирішенні завдань реконструкції та з метою контролю за використанням тієї фінансової і реальної допомоги, яку може бути надано. Я рекомендую, щоб були виділені кошти, необхідні для організації інструктажу та навчання спеціально відібраного грецького і турецького персоналу.

І нарешті, я прошу, щоб конгрес затвердив закони, які дозволять невідкладно і найбільш ефективно використовувати надані кошти для придбання необхідних товарів, продовольства і обладнання.

У разі виникнення потреби у додаткових коштах чи додаткових повноваженнях для реалізації наміченого в цьому посланні я неодмінно повідомлю про це конгрес. У цьому питанні виконавча і законодавча гілки уряду повинні працювати спільно.

Ми обираємо дуже відповідальне рішення у визначенні шляху. Я не рекомендував би цього шляху, якби альтернатива не мала ще серйознішого характеру. Сполучені Штати вклали 341 мільярдів доларів у перемогу в Другій світовій війні. Цей внесок є і нашим внеском у свободу і мир в усьому світі.

Рекомендована мною допомога Греції і Туреччині становить трохи більше однієї десятої одного відсотка цього вкладу. Здоровий глузд підказує, що нам слід обережати цей внесок і стежити за тим, щоб він не виявився марним.

Тоталітарні режими підживлюються убогістю і нестатками. Їх насіння виростає і поширюється на безплідному ґрунті бідності й заворушень. Вони досягають повної зрілості, коли надія людей на краще життя вмирає. Ми повинні зберегти цю надію живою. Вільні люди світу сподіваються на нашу підтримку в збереженні їх свобод.

Якщо ми зазнаємо невдачі в здійсненні нашого керівництва, ми поставимо під загрозу мир у всьому світі. Разом з тим ми поставимо під загрозу добробут нашої власної держави. Швидкий розвиток подій поклав на нас величезну відповідальність.

Я переконаний, що конгрес правильно оцінить цю відповідальність.

Електронний ресурс [www. grinchevskiy. ru](http://www.grinchevskiy.ru) / ... / doktrina - trumen a ...

№ 17. Промова державного секретаря США

Дж. Маршалла в Гарвардському університеті.

5 червня 1947 р. («План Маршалла»)

Я глибоко вдячний керівництву Гарвардського університету і вражений повагою, честю й визнанням, які виявили до мене сьогодні зранку. Мене дійсно сповнюють почуття, і я боюся, що не зможу виправдати таку високу довіру. Перебувати в цьому прекрасному історичному місці, у цей чудесний день і на цих чудових зборах, – усе це неймовірно вражає людину мого становища.

Говорячи про необхідність відновлення Європи, ми можемо точно оцінити масштаби людських втрат, очевидне руйнування міст, заводів, шахт і залізниць, однак за останні місяці стало зрозуміло, що це очевидне руйнування, імовірно, має менш серйозний характер, ніж зрушення в самій структурі європейської економіки. Умови останніх десяти років були вкрай ненормальними. Підготовка до війни й зусилля з ведення війни поглинули всі ресурси національних економік. Устаткування стало непридатним або повністю застаріло. Під деспотичним і руйнівним правлінням нацистів практично всі підприємства були залучені до німецької військової машини.

Давні комерційні зв'язки, приватні організації, банки, страхові й транспортні компанії зникли через втрату капіталу, поглинання у процесі націоналізації або просто були знищені. У багатьох країнах серйозно похитнулася довіра до місцевої валюти. Економічна система Європи за час війни була повністю зруйнована. Відновлення було дуже сповільнене через те, що через два роки після припинення воєнних дій умови миру з Німеччиною й Австрією усе ще не було погоджено. Але навіть за швидкого вирішення цих складних проблем відновлення економічної структури Європи, очевидно, триватиме набагато більше часу й вимагатиме більше зусиль, ніж очіувалося.

Тому уряди змушені використовувати наявну іноземну валюту й кредити, щоб імпортувати товари першої необхідності з-за кордону. Це виснажує фінансові ресурси, вкрай необхідні для відновлення. У результаті швидко розвивається надзвичайно серйозна ситуація, яка не обіцяє світові нічого доброго. Сучасна система поділу праці, на якій заснований обмін продукцією, перебуває під загрозою повного руйнування.

Правда полягає в тому, що на найближчі три чи чотири роки потреби Європи в іноземному продовольстві та інших необхідних товарах – в основному з Америки – настільки перевищують її нинішню платоспроможність, що їй необхідна буде значна додаткова допомога, або вона зіштовхнеться з досить серйозним загостренням ситуації в економічній, соціальній і політичній сферах.

Рішення проблеми полягає в тому, щоб розірвати замкнене коло й відновити впевненість європейських народів в економічному майбутньому їхніх країн і Європи в цілому. Необхідно створити широкий простір, де промисловці й селяни будуть мати можливість і бажання обмінювати свою продукцію на гроші, вартість яких у довгостроковій перспективі не підлягає сумніву.

Крім деморалізуючого ефекту для світу в цілому й можливості безладу, викликаного розпачем народів, що бідують, усім мають бути очевидні

наслідки для економіки Сполучених Штатів. Зрозуміло, що Сполучені Штати повинні зробити все можливе, щоб надати допомогу в оздоровленні світової економіки, без чого не може бути ні політичної стабільності, ні гарантій миру.

Наша політика спрямована не проти якої-небудь країни чи доктрини, а проти голоду, убогості, розпачу й хаосу. Її метою має бути відродження працюючої світової економіки, щоб забезпечити появу політичних і соціальних умов, за яких можуть існувати незалежні суспільні інститути. Я впевнений, таку допомогу не слід надавати вроздріб у міру розвитку різних криз. Будь-яка допомога, яку буде надавати наш уряд, повинна бути вирішенням проблеми. Я впевнений, що уряд будь-якої країни, що бажає брати участь у відновленні, знайде повне розуміння з боку уряду Сполучених Штатів. Ніякий уряд, що маневрує з метою заблокувати відновлення інших країн, не може очікувати на допомогу від нас. Більше того, уряди, політичні партії чи групи, які намагаються увічнити людську убогість для того, щоб одержати політичні або інші дивіденди, зустрінуть протидію з боку Сполучених Штатів.

Уже ясно, що до того, як уряд Сполучених Штатів зможе спрямувати свої подальші зусилля на поліпшення ситуації й допоможе європейському світові стати на шлях відновлення, країни Європи мають досягти певної згоди із приводу ситуації й участі, яку самі ці країни візьмуть у цьому процесі, щоб дії, які може розпочати наш уряд, мали належний ефект.

Наш уряд не має можливостей і не може ефективно в односторонньому порядку взяти на себе відповідальність за розробку програми, спрямованої на те, щоб поставити на ноги економіку Європи. Це справа європейців. Я думаю, ініціатива має виходити з Європи. Роль нашої країни повинна проявитися в дружній допомозі у складанні європейської програми й дальшій підтримці цієї програми, настільки, наскільки це може бути доцільним для нас. Програма має бути спільною, схваленою декількома, якщо не всіма, європейськими країнами

Важливою умовою будь-яких успішних дій з боку Сполучених Штатів є розуміння народом Америки сутності проблеми й необхідних засобів її вирішення. Тут немає місця політичним пристрастям і упередженням. За умови далекоглядності й готовності нашого народу витримати величезну відповідальність, яку історія, мабуть, поклала на нашу країну, труднощі, які я описав, можуть бути й будуть переборені.

Я шкодую, що щоразу, коли я говорив привселюдно про нашу міжнародну ситуацію, обставини змушували мене вдаватися до досить спеціальної дискусії. Але, на мою думку, дуже важливо, щоб наш народ отримав загальне розуміння існуючих реальних проблем, а не реагував, виходячи з почуттів, упереджень чи мінливого настрою. Як я щойно сказав більш формально, ми перебуваємо далеко від місця цих нещасть.

На такій відстані практично неможливо, просто читаючи або слухаючи або навіть дивлячись фотографії чи фільми, усвідомити всю серйозність обставин, що склалися. Більше того, від правильного рішення залежить майбутнє всього світу. Я вважаю, значною мірою воно залежить від усвідомлення американським народом того, які фактори ситуації справді є найважливішими. Як реагують народи? Які мотиви цих реакцій? Які страждання? Які потреби? Що можна зробити найкраще? Що необхідно зробити?

Електронний ресурс <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Я не можу не повідомити вам, що ситуація в світі залишається вкрай серйозною. Це має бути очевидним усім мислячим людям. Коли говорять про потреби відновлення Європи, то правильно оцінюють масштаби людських втрат, очевидне руйнування міст, заводів, шахт і залізниць, однак за останні місяці стало ясно, що це очевидне руйнування, ймовірно, має менш серйозний характер порівнянно зі зрушеннями в самій структурі європейської економіки. Останні десять років умови були найвищою мірою ненормальними. Гарячкова підготовка до війни охоплювала всі аспекти

народного господарства. Машини вичерпали свій ресурс або повністю застаріли. Згідно руйнівному для економіки нацистському закону, фактично кожне підприємство було пристосоване для потреб німецької військової машини. Найстарші комерційні зв'язки, приватні установи, банки, страхові компанії і пароплавства зникли шляхом розорення, поглинання або націоналізації. Ділові структури Європи протягом війни цілком занепали. Відновлення було серйозно затримане тим фактом, що за два роки після завершення військових дій мирну угоду з Німеччиною та Австрією досі не було підписано.

Є ще один аспект цього питання, водночас і цікавий, і серйозний. Фермери завжди виробляли продукти харчування, щоб обміняти їх жителям міст на інші життєві потреби. Це поділ праці – основа сучасної цивілізації. Сьогодні він перебуває під загрозою. Міста і міські галузі промисловості не виробляють потрібні товари, щоб обміняти їх на продовольство фермерам. Мається величезна нестача сировини і палива. Машин, як я вже сказав, не вистачає, або ж вони повністю зношені. Фермери не можуть знайти необхідні їм товари в продажі. Тим часом, люди в містах потребують їжі і палива, в деяких областях Європи постає привид голоду. Тому уряди змушені використовувати свої бюджетні гроші і кредити, щоб закупити товари першої необхідності за кордоном. Це вичерпує капітал, вкрай необхідний для реконструкції економіки. Сучасна система поділу праці, на якій базується обмін продуктами, ризикує зламатися. Правда в тому, що на наступні три або чотири роки потреби Європи в іноземному продовольстві та інших найважливіших продуктах – в основному з Америки – настільки перевищують її нинішню платіжну спроможність, що їй потрібно надати значну додаткову допомогу, або вона зіткнеться з дуже серйозним загостренням ситуації в економічній, соціальній та політичній галузях.

Крім деморалізуючого ефекту для світу в цілому і можливостей заворушень, які виникнуть внаслідок відчаю бідуючих народів, усім мають бути очевидні наслідки для економіки Сполучених Штатів. Логічно, що

Сполучені Штати повинні зробити те, що спроможні зробити, щоб допомогти в стабілізації світової економіки, без якої не може бути жодної політичної стабільності і жодної впевненості в світі. Наша політика спрямована не проти якоїсь країни чи доктрини, а проти голоду, убогості, розпачу й хаосу. Її метою має бути відродження світової економіки, щоб з її допомогою створити такі політичні та соціальні умови, за яких можуть існувати вільні установи.

Будь-який уряд, який бажає надати допомогу у відновленні інших країн, отримає розуміння і підтримку з боку уряду Сполучених Штатів. Ніякий уряд, який маневрує з метою заблокувати відновлення інших країн, не може очікувати від нас допомоги. Більше того, уряди, політичні партії або групи, які намагаються увічнити людську убогість для того, щоб отримати політичні чи інші дивіденди, наштовхнуть на протидію Сполучених Штатів.

Величезне значення для вирішення цієї проблеми полягає в розумінні американцями характеру проблеми і засобів, які будуть застосовані для її вирішення. Політична прихильність та упередження не повинні грати тут ніякої ролі. Тільки в разі готовності з боку наших людей мужньо зустріти ту величезну відповідальність, покладену на нас ходом історії, труднощі, які я виокремив, можуть і будуть подолані.

Електронний ресурс http://www.coldwar.ru/bases/marshall_plan.php

**№ 18. Запис бесіди Й. Сталіна
з чехословацькою урядовою делегацією.
9 липня 1947 р.¹**

Таємно

м. Москва

Були присутні тов. Й.В. Сталін, тов. Молотов В.М., прем'єр-міністр Чехословацької республіки Готвальд, міністр закордонних справ Масарик, міністр юстиції Дртіна, генеральний секретар МЗС Чехословацької республіки Гендріх і посол Чехословаччини Горак.

Тов. Сталін запитує у Готвальда, які у Вас питання до нас.

Готвальд відповідає, що вони хотіли б обговорити три основні питання:

1. про участь у Паризькій нараді 12 липня 1947 р.,²
2. про договір Чехословацької республіки з Францією,
3. про торгові переговори Чехословацької делегації з міністром зовнішньої торгівлі СРСР.

Тов. Сталін уточнює у Готвальда, з якого питання вони хотіли б почати обговорення.

Готвальд відповідає, що краще б з першого.

Тов. Сталін говорить, що приблизно через 2-3 дні після приїзду тов. Молотова В.М. з Парижа югослави запитали нас, як їм бути, брати участь у нараді 12 липня в Парижі чи ні, і висловили свою думку, що вони планують, відмовитися від участі в цій нараді, потім з таким же запитанням до нас звернулися Румунія і Болгарія. Ми думали спочатку, що краще дати пораду поїхати на цю нараду і там на місці зірвати її, і потім на підставі отриманих матеріалів від наших послів переконалися, що під ширмою кредитної допомоги Європі організовується щось на зразок західного блоку проти Радянського Союзу. Тоді ми вирішили твердо і сказали свою думку всім, що ми проти участі у цій нараді 12 липня 1947 р.

Ми були здивовані, що Ви вирішили брати участь у цій нараді. Для нас це питання – питання дружби Радянського Союзу з Чехословацькою республікою. Ви об'єктивно допомагаєте, хочете Ви цього чи ні, але допомагаєте ізолювати Радянський Союз. Погляньте, що виходить. Всі країни, які мають з нами дружні відносини, не беруть участі в цій нараді, а Чехословаччина, яка теж перебуває у дружніх стосунках з нами, бере участь. Значить, вирішать вони, не така вже міцна дружба у Чехословацької республіки з Радянським Союзом, раз її так легко вдалося перетягнути на бік ізоляції Радянського Союзу, проти Радянського Союзу. Це буде розцінено як перемога проти Радянського Союзу. Ми і наш народ не зрозуміємо

цього. Вам слід скасувати своє рішення, треба відмовитися від участі на цій нараді, і чим швидше Ви це зробите, тим буде краще.

Масарик просить тов. Сталіна врахувати, що Чехословацькому урядові було відомо про залежність чехословацької промисловості від Заходу. Представники промисловості вважали за доцільне брати участь у нараді, аби не втратити нагоди отримати кредит. Одночасно з цим приїхала до Праги польська делегація і заявила нам, що вони вирішили брати участь у нараді в Парижі. В результаті рішення Чехословацького уряду про участь в нараді в Парижі 12 липня 1947 р. ухвалили одностайно всі політичні партії.

Далі Масарик вів, що він не збирається знімати з себе відповідальності за те, що і він обстоював участь у цій нараді, але просить врахувати, що цим рішенням ні він, ні уряд Чехословацької республіки нічого не хотіли вчинити поганого проти Радянського Союзу. Масарик на завершення просить тов. Сталіна і тов. Молотова полегшити їхнє становище.

Тов. Молотов зауважує Масарикові, що сама Ваша участь в нараді буде спрямована проти Радянського Союзу.

Масарик відповідає, що він, уряд, всі партії і весь чехословацький народ не хочуть і не зроблять нічого проти Радянського Союзу

Тов. Сталін каже, що ми не сумнівалися і не сумніваємося у Вашій дружбі до нас, але на ділі об'єктивно виходить навпаки.

Дртіна каже, що він від власного імені і від партії, до якої він належить, заявляє, що якщо наше рішення спрямоване проти Радянського Союзу, то моя партія не хоче цього і не буде цього робити, моя партія не буде робити навіть того, що давало б привід тлумачити нашу дію проти Радянського Союзу. Одночасно з цим Дртіна просить врахувати, що Чехословацька республіка відрізняється від усіх інших слов'янських країн, крім СРСР, тим, що її експорт та імпорт на 60% залежить від західних країн.

Тов. Сталін зауважує, що у Чехословаччина має пасивний торговельний баланс із Заходом і Чехословаччина змушена вивозити валюту на захід.

Дртіна каже, що він має на увазі обсяг вивозу і ввозу і що народ Чехословацької республіки вважає так, що якщо ми не будемо брати участі в цій нараді, значить, і не отримаємо кредиту, а отже, ми знизимо життєвий рівень нашого населення, бо торгівля Чехословацької республіки з Радянським Союзом у 1947 р. різко скоротилась. *Дртіна* завершує свій виступ проханням допомогти їм вийти з такого становища, збільшити торгівлю з Чехословаччиною.

Тов. Сталін каже, що нам потрібні деякі вироби, які можна отримати в Чехословаччині, так, наприклад, труби для нафтопромисловості, рейки для вузькоколіїної залізниці, вагони і т. д., і ми можемо допомогти Чехословаччині, тобто можемо укласти торговий договір, вигідний для обох сторін.

Готвальд каже, що Чехословаччина багато вивозить на Захід виробів легкої і текстильної промисловості, а Радянський Союз їх поки що не купує.

Тов. Сталін каже, чому, купимо.

Готвальд просить тов. Сталіна і тов. Молотова записати в комюніке так, щоб було видно, що дає нам Радянський Союз в результаті приїзду чехословацької делегації.

Масарик і *Дртіна* просять тов. Сталіна і тов. Молотова допомогти їм формулювати відмову від участі в нараді у Парижі.

Тов. Сталін каже, що потрібно подивитись, як формулювали свою відмову болгари, порадитися вам між собою і правильно сформулювати причини відмови.

З другого питання, про договір з Францією, тов. Сталін каже, що за заявою Бенеша виходить так, як ніби ми, Радянський Союз, проти договору про дружбу і взаємодопомогу Чехословаччини з Францією. Це неправильно. Ми хочемо, щоб Чехословаччина уклала договір про дружбу і взаємодопомогу з Францією, але ми також хочемо, щоб цей ваш договір був не гіршим, ніж з Радянським Союзом, з Югославією, з Польщею. Цього ми

хочемо. З питань негайної допомоги у випадку агресії тов. Сталін каже, що Чехословаччині потрібна негайна допомога, бо вона країна маленька.

Тов. Сталін далі каже, що він не розуміє, чому сателіти Німеччини – такі, як Австрія, Угорщина та ін. – як агресори можуть бути кращими, ніж сама Німеччина. Історія нас вчить, що не обов'язково, щоб Німеччина сама стала агресором, вона це може зробити і за допомогою своїх сателітів. Отже, Радянський Союз хоче тільки одного, щоб договір Чехословацької республіки з Францією був не гіршим від тих договорів, які Чехословацька республіка має з Радянським Союзом, Югославією та Польщею.

Масарик каже, що коли у нього був на прийомі посол Франції Дежан з питання договору про дружбу і взаємодопомогу Чехословацької республіки з Францією, то Дежан йому прямо заявив, що Чехословаччина вимагає від Франції більше, ніж це записано в договорі Радянського Союзу з Францією.

Тов. Сталін підтверджує, що дійсно в договорі Радянського Союзу з Францією не записано про негайну допомогу сторін у разі агресії – через недогляд з нашого боку, але ми збираємося підправити цей договір в цій частині. Одночасно з цим слід врахувати, що в договорі з Англією записано про негайну допомогу сторін у разі агресії.

Готвальд каже, що він має ще кілька дрібніших питань і що він напише про це тов. Сталіну.

Тов. Сталін згоден.

На завершення бесіди тов. Сталін нагадує Готвальду і всім членам Чехословацької делегації про те, що слід відмовитись від участі у конференції в Парижі сьогодні, тобто 10 липня 1947 року.

Масарик каже, що вони завтра обговорять це питання і лише до вечора зможуть надіслати свою думку урядові.

Тов. Сталін каже, що це слід зробити негайно.

Делегація дякує тов. Сталінові і тов. Молотову за прийом і за необхідні поради і обіцяє зробити все так, як домовилися.

Записав *Бодров*.

¹ Існує кілька варіантів запису цієї зустрічі. В 1996 р. було опубліковано офіційний варіант запису, зроблений чехословацької стороною. У ньому більш докладно і обширно викладені позиції Чехословацьких політиків, у першу чергу Я. Масарика і П. Дртіни, у зв'язку з необхідністю відмови від участі в Паризькій конференції, а також з питання про укладення чехословацько-французького договору. Ще один варіант запису бесіди зробив член делегації П. Дртіна і опублікував його у своїх мемуарах. Саме у Дртіни наведено епізод переговорів, коли Сталін для аргументації своїх вимог відмови від плану Маршалла використовував карту Європи, обгрунтовуючи тезу про загрозу з боку Німеччини.

² Ідеться про Паризьку конференцію 16 європейських країн-учасниць «плану Маршалла», що відбулася 12–15 липня 1947 р. Радянська позиція щодо питання участі в роботі цієї конференції на рубежі червня-липня 1947 р. зазнала істотних змін. Наприкінці червня радянська сторона, висловлюючи своє ставлення до майбутньої конференції, інформувала керівництво компартій Польщі, Чехословаччини та Югославії про те, що вона прийняла запрошення Англії і Франції про участь СРСР у нараді трьох міністрів закордонних справ і бажає, щоб «дружні союзні країни, зі свого боку, проявили відповідну ініціативу щодо забезпечення своєї участі в розробці зазначених економічних заходів і заявили свої претензії...» (АВП РФ. Ф. 06. Оп. 9. П. 18. Д. 214. Л. 19). Рішення чехословацького уряду про участь у конференції за «планом Маршалла», прийняте 4 липня 1947 р., відповідало цій орієнтації.

Однак у процесі роботи наради міністрів закордонних справ трьох держав, яка передувала Паризькій конференції і на якій попередньо обговорювалися проблеми економічного відновлення Європи (27 червня – 2 липня 1947 р.), в позиції радянської сторони почалися зрушення від знаку «плюс» до знаку «мінус». Ці зрушення були викликані, з одного боку, достатньо гострими розбіжностями сторін, що проявились у процесі обговорення. Про них уже 29 червня 1947 р. повідомляв В. М. Молотов Москві, вказуючи, що виступи міністрів Англії і особливо Франції свідчать про прагнення «влізти у внутрішню економіку європейських країн». З іншого боку, важливу роль відіграла інформація, отримана в Москві закритими каналами, про домовленості, досягнуті між Англією і США. 30 червня 1947 р. ця інформація терміново була передана в Париж Молотову. Москва інформувала про зміст цих домовленостей: «... план Маршалла має розглядатися як план реконструкції Європи, а не допомога Європі ... Реконструкція Європи може бути здійснена за допомогою створення серії функціональних комітетів з вугілля, транспорту, сільського господарства та продовольства... У комітетах будуть

представлені малі країни Європи... Будь-яка організація, створена для реалізації плану Маршалла, повинна перебувати поза ООН. Це пояснюється тим, що Німеччина не є членом об'єднаних націй... Німеччина все ще є ключем європейської економіки. Тому вона має бути однією з основ будь-якого плану відновлення континенту... » (АП РФ. Ф. 3. Оп. 63. Д. 270. Л. 59-60). Для радянського керівництва така позиція Заходу щодо Німеччини та її місця в реалізації «плану Маршалла» була неприйнятною.

5 липня 1947 р., тобто наступного дня після прийняття чехословацьким урядом рішення про участь у роботі Паризької конференції, ЦК ВКП (б) направив К. Готвальду листа, у якому повідомляв про зміну позиції Москви. У ньому, зокрема, йшлося: «12 липня англо-французи запрошують нас на нараду представників європейських держав для обговорення, мабуть, тих же питань, які розглядалися на Паризькій нараді. Цього разу радянський уряд не буде брати участі в нараді». Чехословацький уряд опинився у двозначному становищі. Прагненням знайти вихід зі сформованої ситуації і була викликана поїздка делегації до Москви.

Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. В 2-х тт. Документы. Т. 1. 1944–1948 гг. – М., 1999. – С. 462–466.

№ 19. Із доповідної записки

академіка Є. С. Варги В. М. Молотову про «план Маршалла»

(Витяг)

[...] Вирішальне значення при висуненні «плану Маршалла» мало економічне становище США. «План Маршалла» мав бути найперше зброєю пом'якшення чергової економічної кризи, наближення якої вже ніхто в США не заперечує ... Таким чином, США у власних інтересах мають дати набагато більше кредитів, ніж вони давали досі, щоб звільнитися від зайвих товарів усередині країни, навіть якщо заздалегідь відомо, що частину цих кредитів ніколи не буде оплачено ... Сенс «плану Маршалла» на цьому тлі такий. Якщо вже в інтересах самих США потрібно віддати за кордон американські товари на багато мільярдів доларів у кредит ненадійним боржникам, то треба постаратися отримати з цього максимальні політичні вигоди.

Наринский М. М. СССР и «план Маршалла» / М. М.

Наринский // Осмысление истории. – М., 1996.– С. 114.

**№ 20. Из телеграми
посла СРСР в США М. Новикова В. М. Молотову
Вашингтон, 24 червня 1947 р.
(Витяг)**

[...] При цьому основні цілі зовнішньої політики США, що становлять сутність «доктрини Трумена», – призупинення демократизації країн Європи, стимулювання сил, що протистоять Радянському Союзові, і створення умов для закріплення позицій американського капіталу в Європі та Азії – залишаються без істотних змін. Уважний аналіз «плану Маршалла» показує, що в результаті він зводиться до створення західноєвропейського блоку як знаряддя американської політики... Таким чином, «план Маршалла» замість колишніх розрізнених дій, спрямованих на економічне і політичне підпорядкування європейських країн американському капіталу і створення антирадянських угруповань, передбачає більш обширну акцію, маючи на увазі вирішення проблеми ефективнішим способом.

Наринский М. М. СССР и «план Маршалла» / М. М. Наринский
// Осмысление истории. – М., 1996.– С. 114–115.

№ 21. Доповідь члена Політбюро, секретаря ЦК ВКП (б)

А. Жданова на установчій нараді Комінформу.

Шклярська Поремба (Польща). 25 вересня 1947 р.

(Витяг)

Про міжнародне становище

Повоєнна світова обстановка

Завершення другої світової війни спричинило істотні зміни всієї міжнародної обстановки. Воєнний розгром блоку фашистських держав,

антифашистський визвольний характер війни, вирішальна роль Радянського Союзу в перемозі над фашистськими агресорами різко змінили співвідношення сил між двома системами – соціалістичною і капіталістичною – на користь соціалізму.

У чому суть цих змін?

Головним результатом другої світової війни став факт військової поразки Німеччини і Японії – двох найбільш милітаристських і агресивних країн капіталізму. Реакційні імперіалістичні елементи у всьому світі, особливо в Англії, в США і Франції, покладали особливі надії на Німеччину і Японію, і насамперед на гітлерівську Німеччину, по-перше, як на силу, найбільш здатну завдати удару Радянському Союзові для того, щоб якщо не знищити, то, в усякому разі, послабити його і підірвати його вплив, і, по-друге, як на силу, здатну розгромити революційний робочий і демократичний рух у самій Німеччині і у всіх країнах, що були об'єктом гітлерівської агресії, і зміцнити тим самим загальне становище капіталізму. У цьому полягала одна з головних причин довоєнної, так званої мюнхенської, політики «умиротворення» і заохочення фашистської агресії, політики, яку послідовно проводили правлячі імперіалістичні кола Англії, Франції та США.

Але надії англо-франко-американських імперіалістів на гітлерівців, не виправдалися. Гітлерівці виявилися слабкішими, а Радянський Союз і волелюбні народи – сильнішими, ніж припускали мюнхенівці. У результаті другої світової війни головні сили войовничої міжнародної фашистської реакції виявилися розбитими і на тривалий час виведеними з ладу.

У зв'язку з цим світова капіталістична система в цілому зазнала ще однієї серйозної шкоди. Якщо найважливішим підсумком першої світової війни став прорив єдиного імперіалістичного фронту і відхід Росії від світової системи капіталізму, якщо в результаті перемоги соціалістичного ладу в СРСР капіталізм перестав бути єдиною всеохопною системою світового господарства, то друга світова війна і розгром фашизму, послаблення світових позицій капіталізму і посилення антифашистського руху привели до

відходу від імперіалістичної системи низки країн центральної та південно-східної Європи. У цих країнах виникли нові, народні, демократичні режими. [...]

Незмірно зросли в результаті війни міжнародне значення і авторитет СРСР. СРСР був керівною силою і душею військового розгрому Німеччини та Японії. Навколо Радянського Союзу об'єдналися демократичні, прогресивні сили всього світу. Соціалістична держава витримала найбільші випробування війни і з смертельної сутички з найсильнішим ворогом вийшла переможцем. Замість ослаблення СРСР сталося його посилення.

Істотно змінилося і обличчя капіталістичного світу. З шести так званих великих імперіалістичних держав (Німеччина, Японія, Англія, США, Франція, Італія) три вибули в результаті військового розгрому (Німеччина, Італія, Японія). Франція також послабшала і втратила своє колишнє значення як велика держава. Таким чином, залишились тільки дві «великі» світові імперіалістичні держави – Сполучені Штати і Англія. Але в однієї з них, у Англії, позиції виявилися підірваними. Під час війни англійський імперіалізм показав себе ослабленим у військовому і політичному відношеннях. У Європі Англія виявилася безсилою перед німецькою агресією. В Азії найбільша імперіалістична держава – Англія – не зуміла власними силами втримати за собою свої колоніальні володіння. Втративши тимчасово свої зв'язки з колоніями, що забезпечували метрополію продовольством і сировиною і поглинали значну частину її промислової продукції, Англія опинилась у військово-господарській залежності від американських продовольчих і промтоварних поставок, а після завершення війни стала зростати фінансово-економічна залежність Англії від США. Після завершення війни Англії хоча і вдалося повернути собі колонії, проте їй довелося зіткнутися із зміцнілим в колоніях впливом американського імперіалізму, який розгорнув під час війни свою активність у всіх тих районах, які вважалися до війни монопольною сферою впливу англійського капіталу (Арабський Схід, Південно-Східна Азія). Зміцнився вплив Америки в домініонах Британської імперії і в

Південній Америці, де колишня роль Англії значною і все більшою мірою переходить до США.

Загострення в результаті другої світової війни кризи колоніальної системи виразилося в потужному підйомі національно-визвольного руху в колоніях і в залежних країнах. Тим самим було поставлено під загрозу тили капіталістичної системи. Народи колоній не бажають більше жити по-старому. Панівні класи метрополії не можуть більше по-старому управляти колоніями. Спроби придушення національно-визвольного руху військовою силою наштовхуються тепер на дедалі сильніший збройний опір народів колоній, призводять до затяжних колоніальних воєн (Голландія – Індонезія, Франція – В'єтнам).

Будучи продовженням нерівномірності розвитку капіталізму в окремих країнах, війна привела до дальшого загострення цієї нерівномірності. З усіх капіталістичних держав тільки одна капіталістична держава – США – вийшла з війни не ослабленою, а значно посиленою як в економічному, так і у військовому відношенні. Американські капіталісти добряче нажилися на війні. У той же час, американський народ не зазнав супутніх війні поневірянь, гніту окупації, повітряних бомбардувань, а людські жертви США, що вступили у війну фактично на останньому етапі, коли долю війни було вже вирішено, виявилися порівняно невеликими. Для США війна послужила, перш за все, поштовхом до широкого розгортання промислового виробництва, до рішучого посилення експорту (головним чином, в Європу).

Закінчення війни поставило перед Сполученими Штатами Америки низку нових проблем. Капіталістичні монополії прагнули зберегти свої прибутки на колишньому, високому рівні. З цією метою вони домагалися того, щоб обсяг поставок військового часу не скорочувався. Але для цього США необхідно було утримати за собою ті зовнішні ринки, які поглинали американську продукцію під час війни, і опанувати нові ринки, оскільки в результаті війни різко знизилася купівельна спроможність більшості держав. Посилилася також фінансово-економічна залежність цих держав від

США. США вклали за кордоном кредитів на суму 19 млрд. доларів, не рахуючи вкладень до міжнародного банку і міжнародного валютного фонду. Головні конкуренти США – Німеччина та Японія – зникли зі світового ринку, і це створило нові, дуже великі можливості для США.

Якщо до другої світової війни найбільш впливові реакційні кола американського імперіалізму дотримувалися політики ізоляціонізму і утримувались від активного втручання в справи Європи чи Азії, то в нових повоєнних умовах господарі Уолл-Стріт перейшли до нової політики. Вони висунули програму використання всієї американської військової та економічної потужності для того, щоб не тільки утримати і закріпити завойовані за період війни закордонні позиції, але і максимально їх розширити, замінивши собою на світовому ринку Німеччину, Японію, Італію. Різке ослаблення економічної могутності інших капіталістичних держав створило можливість спекулятивного використання повоєнних економічних труднощів, які полегшують підпорядкування цих країн американському контролю і, зокрема, використання повоєнних економічних труднощів Великої Британії. США проголосили новий, відверто загарбницький, експансіоністський курс.

Новий, відверто експансіоністський курс США поставив своєю метою встановлення світового панування американського імперіалізму. [...]

Але на шляху прагнення США до світового панування стоїть СРСР з його зростаючим міжнародним впливом – оплот антиімперіалістичної і антифашистської політики, стоять країни нової демократії, що вийшли з-під контролю англо-американського імперіалізму, стоять робітники всіх країн, у тому числі робітники самої Америки, не бажаючи нових воєн за панування своїх гнобителів. Тому новий експансіоністський і реакційний курс політики США розрахований на боротьбу проти СРСР, проти країн нової демократії, проти робітничого руху в усіх країнах, проти робітничого руху в США, проти визвольних антиімперіалістичних сил у всіх країнах.

Американські реакціонери, стривожені успіхами соціалізму СРСР, успіхами країн нової демократії і зростанням робітничого і демократичного руху в усіх країнах світу після війни, схильні взяти на себе завдання «врятувати» капіталістичної системи від комунізму.

Таким чином, відверто експансіоністська програма США надзвичайно нагадує безславно провалену авантюристську програму фашистських агресорів – теж, як відомо, недавніх претендентів на світове панування.

Подібно до того, як гітлерівці, готуючи розбійницьку агресію, прикривалися своїм антикомунізмом для того, щоб забезпечити можливість пригнічувати і поневолювати всі народи і, найперше власний народ, сучасні правлячі кола США маскують свою експансіоністську політику і навіть свій наступ на життєві інтереси слабшого імперіалістичного конкурента, – Англії – уявно оборонними антикомуністичними завданнями. Запальна гонка озброєнь, будівництво нових військових баз і створення плацдармів американських збройних сил у всіх частинах світу фальшиво аргументовані міркуваннями «оборони» від фантастичної військової загрози з боку СРСР. Американська дипломатія, діючи методами залякування, підкупу і шантажу, легко вириває в інших капіталістичних країн і, найперше в Англії згоду на легальне закріплення переважно американських позицій в Європі та Азії – в західних зонах Німеччини, в Австрії, в Італії, в Греції, Туреччині, Єгипті, Ірані, Афганістані, Китаї, Японії і т.д.

Американські імперіалісти, розглядаючи себе як головну силу, що протистоїть СРСР, країнам нової демократії, робітничому і демократичному рухові в усіх країнах світу, як оплот реакційних, антидемократичних сил у всьому світі, буквально на другий день після закінчення другої світової війни взялися до відновлення ворожого СРСР і світовій демократії фронту, до заохочення антинародних реакційних сил колабораціоністів і колишніх капіталістичних ставлеників в європейських країнах, звільнених від гітлерівського ярма і почали влаштовувати життя за власним вибором.

Найбільш злісні, імперіалістичні політики, втративши рівновагу услід за Черчиллем стали висувати плани якнайшвидшого здійснення превентивної війни проти СРСР, відкрито закликаючи використовувати проти радянських людей тимчасову американську монополію на атомну зброю. Підбурювачі нової війни намагаються залякати і шантажувати не тільки СРСР, але й інші країни і, зокрема, Китай та Індію, з наклепом зображуючи СРСР як можливого агресора, а себе висуваючи як «друзів» Китаю та Індії і «рятівників» від комуністичної небезпеки, що покликані «допомогти» найслабшим. Таким чином досягається завдання утримання Індії та Китаю в покорі імперіалізму і їх дальшого політичного й економічного поневолення.

Нова розстановка політичних сил після війни і утворення двох таборів – табору імперіалістичного й антидемократичного, з одного боку, і таборів антиімперіалістичного й демократичного – з іншого.

Відбулися докорінні зміни в міжнародній ситуації і в становищі окремих країн у результаті війни, що змінили всю політичну картину світу. Утворилась нова розстановка політичних сил. Чим більший період відділяє нас від закінчення війни, тим різкіше проступають два основні напрямки в повоєнній міжнародній політиці, що відповідають поділу політичних сил, які діють на світовій арені, на два основні табори – табір імперіалістичний і антидемократичний, з одного боку, і табір антиімперіалістичний і демократичний, з іншого боку. Основною провідною силою імперіалістичного табору є США. У союзі з США перебувають Англія і Франція, причому наявність лейбористського уряду Еттли-Бевіна в Англії і соціалістичного уряду Рамадье у Франції не заважає Англії і Франції в усіх основних питаннях іти в річищі імперіалістичної політики США як їх сателіти. Імперіалістичний табір підтримують також такі колоніальні держави, як Бельгія і Голландія, країни з реакційними антидемократичними режимами, як Туреччина і Греція, країни, залежні політично і економічно від США, як країни Близького Сходу, Південної Америки, Китай.

Основною метою імперіалістичного табору є зміцнення імперіалізму, підготовка нової імперіалістичної війни, боротьба з соціалізмом і демократією та повсюдна підтримка реакційних і антидемократичних профашистських режимів і рухів.

Для розв'язання цих завдань імперіалістичний табір готовий опертися на реакційні й антидемократичні сили у всіх країнах і підтримати вчорашніх військових супротивників проти своїх військових союзників.

Антиімперіалістичні й антифашистські сили формують інший табір. Основою цього табору є СРСР і країни нової демократії. До нього належать також такі країни, які порвали з імперіалізмом і міцно стали на шлях демократичного розвитку Румунія, Угорщина, Фінляндія. До антиімперіалістичного табору примикають Індонезія, В'єтнам, йому співчують Індія, Єгипет, Сирія. Антиімперіалістичний табір спирається на робітничий і демократичний рух в усіх країнах, на братські комуністичні партії в усіх країнах, на борців національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах, на підтримку всіх прогресивних демократичних сил, наявних у кожній країні. Метою цього табору є боротьба проти загрози нових війн та імперіалістичної експансії, зміцнення демократії та викоренення рештків фашизму.

Завершення другої світової війни висунуло перед усіма волелюбними народами найважливіше завдання забезпечення міцного демократичного миру, що закріплює перемогу над фашизмом. У реалізації цього основного завдання повоєнного періоду Радянському Союзові та його зовнішній політиці належить провідна роль...

Американський план поневолення Європи

... Незважаючи на те, що США були порівняно мало вражені війною, переважна більшість американців не хоче повторення війни та пов'язаних з нею жертв і обмежень. Це спонукає монополістичний капітал і його прислужників у керівних колах США вишукувати надзвичайні засоби для того, щоб зломити опозицію агресивному, експансіоністському курсу

всередині країни і розв'язати власні руки для дальшого здійснення цієї небезпечної політики.

Але похід проти комунізму, проголошений американськими керівними колами, що спираються на капіталістичні монополії, логічно неминуче призводить до зазіхань на життєві права й інтереси американських трудящих, до внутрішньої фашизації політичного життя США, до поширення найбільш диких, людиноненависницьких «теорій» і уявлень. Мріючи про підготовку нової, третьої світової війни, американські експансіоністські кола кровно зацікавлені в тому, щоб придушити будь-який можливий опір зовнішнім авантюрам усередині країни, щоб затруїти отрутою шовінізму та мілітаризму політично відсталі й малокультурні маси пересічних американців, щоб «обдурити» американського обивателя за допомогою різноманітних засобів антирадянської, антикомуністичної пропаганди через кіно, радіо, церкву і друк. Експансіоністська зовнішня політика, яку надихає і проводить американська реакція, передбачає одночасну активність в усіх напрямках: 1) військово-стратегічні заходи, 2) економічна експансія, 3) ідеологічна боротьба. [...]

Економічна експансія США є важливим доповненням до здійснення стратегічного плану. Американський імперіалізм прагне, мов лихвар, використовувати післявоєнні труднощі європейських країн, зокрема брак сировини, палива і продовольства в найбільше постраждалих у війні, країнах-союзниках, для того, щоб продиктувати їм власні кабальні умови допомоги. У передчутті майбутньої економічної кризи США поспішають знайти нові монопольні сфери прикладання капіталів і збуту товарів. Економічна «допомога» США має велику мету поневолення Європи американським капіталом. Чим тяжчим є господарське становище тієї чи іншої країни, тим жорстокіші умови їй прагнуть продиктувати американські монополії.

Але економічний контроль тягне за собою і політичне підпорядкування американському імперіалізові. Таким чином, розширення монопольних

сфер збуту американських товарів поєднується у США із здобуттям нових плацдармів для боротьби проти нових демократичних сил Європи. Американські монополії, «рятуючи» ту чи іншу країну від голоду і розрухи, претендують на позбавлення її будь-якої самостійності. Американська «допомога» майже автоматично тягне за собою зміну політичного курсу тієї країни, на яку ця «допомога» поширюється: до влади приходять партії та особи, готові за директивами з Вашингтона здійснювати бажану для США програму у внутрішній і зовнішній політиці (Франція, Італія і т.п.).

Нарешті, прагнення до світового панування й антидемократичного курсу США включає ідеологічну боротьбу. Основне завдання ідеологічної частини американського стратегічного плану полягає в тому, щоб шантажувати громадську думку, поширюючи наклеп про уявну агресивність Радянського Союзу і країн нової демократії, і таким чином виставити англосаксонський блок в ролі сторони, що обороняється, і зняти з нього відповідальність за підготовку нової війни. За роки другої світової війни популярність Радянського Союзу зростає за кордоном величезною мірою. Своєю самовідданою героїчною боротьбою проти імперіалізму Радянський Союз здобув собі любов і повагу трудящих людей у всіх країнах. Перед усім світом наочно продемонстровано військово-економічну міць соціалістичної держави, непорушну силу морально-політичної єдності радянського суспільства. Реакційні кола США і Англії стурбовані тим, як би розсіяти це незабутнє враження, яке справляє соціалістичний лад на робітників і трудящих всього світу. Палії війни прекрасно дають собі звіт у тому, що для того, щоб мати можливість послати своїх солдатів воювати проти Радянського Союзу, потрібна тривала ідеологічна підготовка. [...]

Одним із напрямків ідеологічної «кампанії», супутньої планам поневолення Європи, є напад на принцип національного суверенітету, заклик до відмови від суверенних прав народів і протиставлення їм ідей «всесвітнього уряду». Сенс цієї кампанії полягає в тому, щоб прикрасити

нестримну експансію американського імперіалізму, який безцеремонно порушує суверенні права народів, виставити США в ролі поборника загальнолюдських законів, а тих, хто чинить опір американському проникненню, показати як прихильників віджилого «егоїстичного» націоналізму. Підхоплена буржуазними інтелігентами з числа фантазерів і пацифістів ідея «всесвітнього уряду» використовується не тільки як засіб тиску з метою ідейного роззброєння народів, які відстоюють власну незалежність від зазіхань з боку американського імперіалізму, але і як гасло, спеціально протиставлене Радянському Союзові, який невпинно й послідовно відстоює принцип дійсної рівноправності й оборони суверенних прав усіх народів, великих і малих. За нинішніх умов такі імперіалістичні країни, як США, Англія і близькі до них держави, стають небезпечними ворогами національної незалежності й самовизначення народів, а Радянський Союз і країни нової демократії – надійною опорою в захисті рівноправності і національного самовизначення народів. [...]

Конкретним виразом експансіоністських устремлінь в США за теперешніх умов є «доктрина Трумена» і «план Маршалла». По суті обидва ці документи являють собою вираження єдиної політики, хоча вони розрізняються за формою подання однієї і тієї ж американської претензії на поневолення Європи.

Основними рисами «доктрини Трумена» відносно до Європи є такі:

1. Створення американських баз у східній частині Середземноморського басейну з метою утвердження в цій зоні американського панування.
2. Демонстративна підтримка реакційних режимів у Греції і Туреччині як бастионів американського імперіалізму проти нової демократії на Балканах (надання військової та технічної допомоги Греції й Туреччині, надання позик).
3. Безперервний тиск на держави нової демократії, що виражається у фальшивих звинуваченнях в тоталітаризмі і в прагненні до експансії, в атаках на основі нового демократичного режиму, в постійному втручанні у

внутрішні справи цих держав, у підтримці всіх антидержавних, антидемократичних елементів усередині країни, в демонстративному припиненні економічних зв'язків з цими країнами, спрямованому на створення економічних труднощів, на затримку розвитку економіки цих країн, на зрив їхньої індустріалізації і т.д.

«Доктрина Трумена», яка розрахована на надання американської допомоги всім реакційним режимам, що активно виступають проти демократичних народів, має відверто агресивний характер. Її опублікування викликало певне збентеження навіть у колах звиклих до всього американських капіталістів. Прогресивні суспільні елементи в США і в інших країнах заявляли рішучий протест проти зухвалого, відверто імперіалістичного характеру виступу Трумена.

Несприятливий прийом, який зустріла доктрина Трумена, зумовив необхідність появи «плану Маршалла» – більш завуальованої спроби проведення тієї ж експансіоністської політики.

Суть туманних, нарочито завуальованих формулювань «плану Маршалла» полягає в тому, щоб утворити блок держав, пов'язаних зобов'язаннями щодо США, і надати американські кредити як плату за відмову європейських держав від економічної, а потім і від політичної самостійності. При цьому основою «плану Маршалла» є відновлення контрольованих американськими монополіями промислових районів Західної Німеччини.

«План Маршалла», як з'ясувалося з наступних нарад і виступів американських діячів, полягає в тому, щоб надати допомогу найперше не зубожілим країнам-переможницям – союзникам Америки в боротьбі проти Німеччини, а німецьким капіталістам для того, щоб, підпорядкувавши собі основні джерела видобутку вугілля і металу для потреб Європи та Німеччини, поставити держави, які потребують вугілля й металу, в залежність від відновлюваної економічної могутності Німеччини.

Незважаючи на те, що «план Маршалла» передбачає остаточне зведення Англії, як і Франції, до становища другорядної держави, лейбористський уряд Еттли в Англії і соціалістичний уряд Рамадьє у Франції вхопилися за «план Маршалла» як за якір порятунку. [...]

[...] спроби утворити західний блок під егідою Америки тривають.

Слід відзначити, що американський варіант західного блоку не може не зустріти серйозного опору навіть у таких залежних уже від Сполучених Штатів країнах, як Англія і Франція. Перспектива відновлення німецького імперіалізму, як реальної сили, здатної протистояти демократії і комунізму в Європі, не може спокушати ні Англію, ні Францію. Тут є очевидною одна з головних суперечностей всередині блоку Англія – США – Франція. Американські монополії, як і вся міжнародна реакція, мабуть, не розраховують на те, щоб Франко чи грецькі фашисти були якимсь надійним оплотом США проти СРСР і нових демократій в Європі. Тому вони покладають особливі надії на відновлення капіталістичної Німеччини, вбачаючи в цьому найважливішу гарантію успішної боротьби проти демократичних сил у Європі. Вони не довіряють ні лейбористам в Англії, ні соціалістам у Франції, вважають їх, незважаючи на всю проявлену ними догідливість, «напівкомуністами», що недостатньо заслуговують на довіру. [...]

Таким чином, «західний блок» Америка утворює не за зразком черчіллевого плану Сполучених Штатів Європи, що був задуманий як провідник англійської політики, а як американський протекторат, у якому суверенним європейським державам, у тім числі й самій Англії, призначено роль не таку вже далеку від ролі горезвісного «49-го штату Америки». Американський імперіалізм дедалі нахабніше і безцеремонніше третирує Англію і Францію. Двоїсті і троїсті наради з питань визначення рівня промислового виробництва західної Німеччини (Англія – США, США і Франція), є незаконним порушенням Потсдамських рішень, демонструють, разом з тим, повне ігнорування з боку Сполучених Штатів життєвих

інтересів їхніх партнерів з перемовин. Англія і особливо Франція змушені вислуховувати американський диктат і покійно його приймати. Поведінка американської дипломатії в Лондоні і Парижі в чомусь стала нагадувати їхню поведінку в Греції, де американські представники вже зовсім не вважають за потрібне дотримуватися найменшої пристойності, призначають і зміщують за власним бажанням грецьких міністрів і поводяться як завойовники. Таким чином, новий план дауесизації Європи, спрямований по суті проти корінних інтересів народів Європи, являє собою план закабалення і поневолення Європи з боку Сполучених Штатів.

«План Маршалла» спрямований проти індустріалізації демократичних країн Європи і, отже, проти основи їх незалежності й самостійності. І якщо свого часу план дауесизації Європи виявився приреченим на провал, тоді як сили опору планові Дауеса були значно менші, ніж зараз, то тепер в повоєнній Європі наявна цілком достатня кількість сил, не кажучи про Радянський Союз, які, якщо виявлять волю і рішучість, можуть зірвати цей кабальний план. Справа полягає у волі і готовності до опору з боку народів Європи. Що стосується СРСР, то СРСР докладе всіх зусиль для того, щоб цьому планові не судилося реалізуватись.

Оцінка, яку дали «планові Маршалла» країни антиімперіалістичного табору, повністю підтвердилася всім перебігом подій. Стосовно «плану Маршалла» табір демократичних країн проявив себе як могутня сила, яка стоїть на варті незалежності й суверенітету всіх європейських народів, яка не піддається шантажу і залякуванню точно так само, як не дає себе обдурити фальшивими маневрами доларової дипломатії.

Викриття американського плану економічного поневолення європейських країн є безперечною заслугою зовнішньої політики СРСР і країн нової демократії.

Слід при цьому мати на увазі, що Америка сама перебуває під загрозою економічної кризи. Офіційна щедрість Маршалла має свої вагомні причини. Якщо європейські країни не отримають американського кредиту,

попит цих країн на американські товари буде знижуватися, а це викличе прискорення і посилення економічної кризи в США, що наближується. Тому, якщо європейські країни проявлять необхідну витримку і готовність чинити опір американським кабальним умовам кредиту, Америка буде змушена відступити. [...]

Слід мати на увазі, що між бажанням імперіалістів розв'язати нову війну і можливістю організувати таку війну – дистанція величезного розміру. Народи світу не хочуть війни. Сили, що стоять за мир, настільки значні й великі, що якщо ці сили будуть стійкими і твердими у справі захисту миру, якщо вони проявлять витримку і твердість, то плани агресорів зазнають повного краху. Не слід забувати, що галас імперіалістичних агентів навколо військової небезпеки має на меті залякати людей нестійких та зі слабкими нервами і домогтися шляхом шантажу поступок агресорів.

Первое совещание Коминформа. 22–28 сентября 1947 г.
 Протокол первого совещания // Совещания Коминформа,
 1947, 1948, 1949. Документы и материалы. – М., 1998. – С.152–171.

**№ 22. Декларація Народи представників
 Компартії Югославії, Болгарської робітничої партії (комуністів),
 Компартії Румунії, Угорської комуністичної партії,
 Польської робітничої партії,
 Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків),
 Компартії Франції, Компартії Чехословаччини та
 Компартії Італії з питання про міжнародне становище.
 Шклярська Поремба (Польща). 28 вересня 1947 р.
 (Утворення Комінформу)
 (Витяг)**

[...] У міжнародній ситуації в результаті другої світової війни і в повоєнний період відбулися істотні зміни. Ці зміни характеризуються новою розстановкою основних політичних сил, що діють на світовій арені, зміною відносин між державами-переможцями у Другій світовій війні та їхнім перегрупуванням. [...]

Сформувалися дві протилежні політичні лінії: на одному полюсі політика СРСР і демократичних країн, спрямована на підрив імперіалізму й зміцнення демократії, на іншому полюсі політика США й Англії, спрямована на посилення імперіалізму й придушення демократії. Оскільки СРСР і країни нової демократії стали перешкодою в здійсненні імперіалістичних планів боротьби за світове панування і розгрому демократичних рухів, було проголошено похід проти СРСР і країн нової демократії, підкріплений також погрозами новою війною з боку найбільш завзятих імперіалістичних політиків у США та Англії.

Таким чином, утворилися два табори – табір імперіалістичний і антидемократичний, що має за основну мету встановлення світового панування американського імперіалізму і розгром демократії, і табір антиімперіалістичний і демократичний, що має своєю основною метою підрив імперіалізму, зміцнення демократії та ліквідацію залишків фашизму.

Боротьба двох протилежних таборів – імперіалістичного і антиімперіалістичного – точиться в обстановці дальшого загострення загальної кризи капіталізму, ослаблення сил капіталізму і зміцнення сил соціалізму й демократії.

Тому імперіалістичний табір і його провідна сила США проявляють особливо агресивну активність... Вчорашніх агресорів – капіталістичних магнатів Німеччини і Японії – Сполучені Штати Америки готують до нової ролі – стати знаряддям імперіалістичної політики США в Європі та Азії.

Арсенал тактичних засобів, що їх застосовує імперіалістичний табір, дуже різноманітний. Тут поєднуються і пряма загроза силою, шантаж і здирство, усілякі заходи політичного та економічного тиску, підкупу,

використання внутрішніх суперечностей та усобиць для посилення своїх позицій, і все це прикривається ліберально-паціфістською маскою, розрахованою на обман і упіймання недосвідчених у політиці людей ...

Звідси випливає, що на комуністичні партії лягає особливе завдання. Вони повинні взяти в свої руки прапор захисту національної незалежності і суверенітету своїх країн. Якщо комуністичні партії будуть міцно стояти на власних позиціях, якщо вони не дадуть себе залякати і шантажувати, якщо вони мужньо будуть стояти на сторожі демократії, національного суверенітету, свободи і незалежності своїх країн, якщо вони зуміють у своїй боротьбі проти спроб економічного і політичного поневолення їхніх країн очолити сили, готові відстоювати справу честі й національної незалежності, то жодні плани поневолення країн Європи та Азії не можуть бути реалізовані.

Це нині є одним із основних завдань компартій.

Слід мати на увазі, що між бажанням імперіалістів розв'язати нову війну і можливістю організувати таку війну – дистанція величезного розміру. Народи світу не хочуть війни. Сили, що стоять за мир, настільки значні і великі, що якщо ці сили будуть стійкими і твердими у справі захисту миру, якщо вони проявлять витримку і твердість, то плани агресорів зазнають повного краху. Не слід забувати, що галас імперіалістичних агентів навколо військової небезпеки має на меті залякати людей зі слабкими нервами та нестійких і домогтися шляхом шантажу поступок агресорові.

Головна небезпека для робітничого класу нині полягає в недооцінці власних сил і в переоцінці сил імперіалістичного табору. Як мюнхенська політика в минулому розв'язала руки гітлерівській агресії, так і поступки новому курсові США та імперіалістичного табору можуть зробити його натхненників ще нахабнішими і агресивнішими. Тому комуністичні партії повинні очолити опір планам імперіалістичної експансії і агресії по всіх лініях – державній, політичній, економічній та ідеологічній, вони повинні гуртуватися, об'єднувати свої зусилля на основі загальної

антиімперіалістичної і демократичної платформи і збирати навколо себе всі демократичні й патріотичні сили народу. [...]

Первое совещание Коминформа. 22–28 сентября 1947 г.
Протокол первого совещания // Совещания Коминформа,
1947, 1948, 1949. Документы и материалы. – М., 1998. – С.242–244.

**№ 23. Из закона про надання допомоги іноземним державам
(«план Маршалла»). Вашингтон, 3 квітня 1948 р.**

(Витяг)

Розділ 104. Цим засновується урядове агентство, яке буде іменуватися «Адміністрацією з економічного співробітництва» або «Адміністрація». Головну контору Адміністрації буде розташовано в окрузі Колумбія. Адміністрацію очолюватиме адміністратор з економічного співробітництва, або, як він надалі буде називатися стисло, адміністратором. Адміністратор буде призначатися президентом за порадою і за згодою сенату. [...]

Адміністратор і державний секретар будуть постійно і повною мірою інформувати один одного про свої дії, у тім числі й ті можливі дії будь-кого з них, які за своїм характером можуть зачіпати сферу діяльності іншого.

У разі, якщо державний секретар прийде до висновку, що та чи інша дія, можлива дія чи відмова від дії з боку адміністратора йдуть урозріз із цілями зовнішньої політики Сполучених Штатів, він повинен повідомити свою думку адміністраторові, і, якщо після їх спільного обговорення розбіжності не будуть усунені, питання буде передане для його остаточного вирішення президентові. [...]

Хрестоматия по новейшей истории / Под ред. Б. Г. Гафурова и др.
– М., 1961. Ч. 1. С. 408–409.

Із досліджень істориків, мемуарів дипломатів і розвідників

Англійський історик А. Буллок про загострення відносин між учасниками антигітлерівської коаліції

З поразкою Німеччини і смертю Гітлера Великий Союз 1941–1945 років досяг своєї мети. Навіть якщо взяти до уваги всі його визнані недоліки, лише того, що вдалося настільки об'єднатися, щоб досягти багато чого і здобути рішучу перемогу в найбільшій з усіх воєн, достатньо, щоб вважати його одним з найуспішніших в історії. Це тому що історія альянсів не завжди надихає – більшість із них не змогли зробити нічого схожого.

Самогубство Гітлера, однак, усунуло найголовніший чинник, що згуртував союзників. Наскільки крихкою була взаємна довіра між його членами, навіть ще до завершення війни з Німеччиною, видно із звинувачень, які Сталін пред'явив, а Черчілль і Рузвельт енергійно відкинули, менш ніж за місяць після їхньої спільної зустрічі в Ялті. Консультації між Молотовим і двома послами в Москві про розширення Тимчасового польського уряду вилилися в нескінченну перепалку з приводу інтерпретації кола повноважень. Все це забулося протягом березня, коли спалахнула значно більша сварка через таємні контакти між генералом СС Вольфом і союзним командуванням в Італії. Росіян про них інформували, і радянських офіцерів запросили брати участь у них, але коли німецький уповноважений з'явився в штабі союзників, Молотов зажадав негайно перервати переговори в Швейцарії і висунув звинувачення в тому, що переговори велися за спиною СРСР: це були не звичайні «непорозуміння», їх слід розцінювати як, «щось гірше». Водночас союзники отримали інформацію, що Молотов не поїде на конференцію в Сан-Франциско, на якій мала бути заснована майбутня Всесвітня Організація, Об'єднані Нації, і що Сталін, підтримавши думку Ейзенхауера про другорядність Берліна, таємно проінструктував Жукова і Конєва будь-якою ціною першими взяти Берлін.

Звинувачення у невиконанні союзницьких обов'язків досягли кульмінації в посланні Сталіна Рузвельтові від 3 квітня:

«Ви стверджуєте, що ще не було жодних перемовин. Можна зробити висновки, що вас поки ще не повністю інформували... Мої військові колеги не мають сумніву, що переговори були і завершилися угодою з німцями, за якою німецький командувач маршал Кессельрінг погодився відкрити фронт і дозволити англо-американським військам просуватися на Схід, а англо-американці обіцяли полегшити умови миру для німців. Думаю, мої колеги недалеко від правди...В результаті цього німці припинили бої проти Англії та Америки, але далі ведуть війну проти Росії, союзника Англії і Сполучених Штатів».

Складена генералом Маршаллом відповідь Рузвельта категорично відкидала звинувачення і завершувалась параграфом, який, на переконання Черчілля, написав сам Рузвельт і до якого він сам приєднався:

«Відверто кажучи, я не можу не відчувати гострого обурення стосовно ваших інформаторів, хто б вони не були, за такі низькі тлумачення моїх дій або дій моїх підлеглих, яким я повністю довіряю».

Доноси не мали жодних підстав і різкість відповіді Рузвельта, вочевидь, змусила Сталіна побачити, що він зайшов надто далеко. Не відмовляючись від своїх звинувачень, він пояснив, що «кажучи відверто» не хотів нікого образити, і Рузвельт 12 квітня вирішив, що ця відповідь є вичерпною.

У той же день Рузвельт помер, і, судячи з усього, Сталін і Молотов були щиро засмучені відходом зі сцени людини, яка зробила так багато, для встановлення відносин довіри з радянським керівництвом. Щоб продемонструвати це, Сталін дав згоду на присутність Молотова на конференції в Сан-Франциско, до того ж це дало можливість подивитися на незнайомого наступника Рузвельта, віце-президента Гаррі Трумена. Тим часом радянський наступ з метою встановити свої претензії просуванням військ якомога далі на захід, не рахуючись з втратами, що не припинялись.

Слідом за взяттям Відня і здачею Берліна 8 травня по особливому терміновому наказу Сталіна зробили так, що росіяни, а не американські війська звільнили Прагу.

Спостерігаючи, як одна за одною впали історичні столиці Центральної Європи, Черчилль писав Ідену (що перебував тоді в США) про жахливі перспективи того, що вся Європа на схід від лінії Любек-Трієст потрапить під панування Росії – «подія в історії Європи, якій ще не було аналогії».

На цьому етапі, щоб уникнути звинувачень у комуністичному перевороті, Сталін вжив заходів, щоб уряди, що формувалися з радянської згоди, були коаліціями радикальних і селянських партій з комуністами, в чийх руках залишалися б ключові посади, такі як міністерства внутрішніх справ, відповідальні за поліцію. Так, в Угорщині були представлені чотири некомуністичні партії, а комуністи мали всього дві міністерські посади. У Болгарії така ж коаліція була сформована під прикриттям Вітчизняного Фронту.

Протягом березня 1945 р. те саме було здійснено в трьох інших країнах. Під російським, а також англійським тиском Тіто включив Шубашича і п'ять інших некомуністичних міністрів в еміграції до уряду Народного Фронту, що складався з двадцяти семи осіб. Коли вони переконались, що не мають влади, то протягом літа подали у відставку, а Тіто звинуватив їх у зрадницькому прагненні спричинити іноземну інтервенцію. У Румунії після комуністичних демонстрацій і ультиматуму від Вишинського, який став радянським заступником міністра закордонних справ, король Міхай був змушений усунути уряд Радеску і віддати владні повноваження Національному Демократичному Фронтові Гроза, в якому за комуністами були міністерство внутрішніх справ і два інших міністерства. У Чехословаччині президент Бенеш, повернувшись із Лондона, повинен був прийняти Народний Фронт, сформований в Москві з Фірлінгером (комуністичним супутником, чехословацьким послом в СРСР) як

номінальним прем'єр-міністром і представниками чотирьох чеських і двох словацьких партій.

Комуністи отримали міністерство внутрішніх справ, що давало їм контроль над поліцією та армією, яка пройшла підготовку в Радянському Союзі, а також три інших ключові міністерства – сільського господарства (земельної реформи), інформації та освіти.

Польща, однак, і далі лишалась "пробним каменем". Нав'язаний Радами режим натрапив на більш сильний опір, ніж очікували росіяни, і в березні росіяни запросили шістнадцять лідерів польського підпільного руху для обговорення того, як можна покращити відносини. Отримавши запевнення в імунітеті, вони з'явилися в штаб маршала Жукова. Після цього їх більше не бачили і не чули, і на всі запити про те, що з ними сталося, відповіді не отримали.

Наприкінці квітня Черчілль написав Сталіну довге і пристрасне послання, заявляючи, що, хоча Англія ніколи не підтримає польський уряд, ворожий Радянському Союзові, слід пам'ятати, що англійці вступили в війну через Польщу.

Вони ніколи не відчуватимуть, що війна завершилась справедливо, якщо з Польщею вчинять несправедливо у питанні суверенітету, незалежності й свободи, на основі дружби з Росією. «Я думав, що саме про це ми і домовилися в Ялті». Черчілль завершив лист:

«Мало задоволення дивитися в майбутнє, коли ви і країни, які ви підпорядкували, плюс комуністичні партії в багатьох інших країнах, всі вишикувалися на одній стороні, а ті, хто об'єднується навколо англомовних країн – на іншій. Цілком очевидно, що їх зіткнення розірве світ на шматки... Навіть вступ в тривалий період підозр, образ і контробраз політики протистояння був би катастрофою, яка завадить розвиткові світового добробуту для нас».

Відповідь Сталіна була безкомпромісною і показувала, яка широка прірва їх розділяє. Враховувати потрібно й унікальну позицію Польщі як

сусіда Радянського Союзу та ключа до його безпеки. Недостатньо запропонувати для консультацій або як членів польського уряду осіб, які «в основі своїй не є антирадянськими». «Ми наполягаємо і будемо наполягати... на особах, які активно продемонстрували дружнє ставлення до Радянського Союзу і чесно готові співпрацювати з радянською державою». Сталін інформував Черчілля, що зниклі шістнадцять поляків були заарештовані за дії, що загрожували безпеці Червоної Армії, і будуть притягнуті до суду. Він закінчував словами, що зважаючи на відмову англійців визнати Тимчасовий уряд як основу для майбутнього польського уряду за зразком Тіто-Шубашича в Югославії, «я повинен сказати відверто, що така позиція виключає можливість узгодженого вирішення польського питання».

Дальші розбіжності щодо спроби Тіто закріпитися в Трієсті і підготовка спільної союзної окупації Австрії посилювали стурбованість Черчілля майбутнім Європи і змусили наполягати, щоб англійські та американські війська, які перетнули узгоджені демаркаційні лінії в Німеччині, не виводилися доти, доки не відбудеться зустріч та «розмова начистоту» зі Сталіним. Сумнівно, що така пропозиція дістала б у США достатню підтримку; в момент, коли японцям ще не було завдано поразки, вона б не знайшла серйозної, чи й взагалі будь-якої підтримки у Вашингтоні. Навпаки, Трумен покладав великі надії на візит до Москви особистого представника Рузвельта Гаррі Гопкінса, що означало покращення у відносинах зі Сталіним, і Черчілль знехотя схилився перед рішенням президента на користь відведення американських і англійських військ в погоджені для них зони до того, як всі троє зустрінуться.

Сталін постарався влаштувати гостеві люб'язний прийом і скористатися відсутністю Черчілля. Починаючи з кінця травня він знайшов час для шести послідовних зустрічей у Кремлі з Гопкінсом і послом Гарріманом, причому деякі зустрічі тривали чотири години. Обговорення було неофіційним і невимушеним. Сталін – дружній і розумний, але непоступливий з питань, які вважав важливими. Він переклав на Черчілля

провину за труднощі, що виникли: «Великобританія хотіла відродити систему «санітарного кордону» на радянських кордонах». Черчілль цілком міг би заперечити, що саме це і намагається зробити сам Сталін, але Гопкінс приїхав рятувати радянсько-американські відносини і не заперечував провини англійців. Він кілька разів повторив Сталінові, що Польща «не така вже важлива сама по собі», а лише як проблема у відносинах між двома великими державами. Тоді, сказав Сталін, її нескладно вирішити. Він запропонував чотири чи п'ять місць у польському уряді з двадцяти посад для осіб, не пов'язаних з нинішньою Варшавською групою (знову югославська модель), і запевнив Гопкінса, що свобода слова і решта демократичних свобод будуть дотримані, звичайно ж, за винятком фашистських партій. Гопкінс не знав про стан справ у Польщі. Як свідчить Роберт Шервуд, редактор його записок, «йому були знайомі такі імена, як Миколайчик або Ланге, але варто було прозвучати іншим іменам, і він уже не знав, що вони собою являють і наскільки надійні». Звучало начебто нормально. Коли він спробував вмовити Сталіна випустити шістнадцятьох ув'язнених лідерів, Сталін похитав головою: він не може втручатися у справи правосуддя, але сподівається, що вирок не будуть занадто суворими.

Надавши Гопкінсові можливість доповісти про його пропозицію, Сталін вдався до тактики, яка принесла успіх у Ялті. Радянська делегація на Сан-Франциській конференції знову висунула заперечення стосовно голосування в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй – питання, яке американці вважали узгодженим у Ялті. За інструкцією з Вашингтона, Гопкінс висловив розчарування американців і попросив Сталіна переглянути це питання. Сталін виголосив: «Молотов, це ж нісенітниця» – і додав, що якщо далі ознайомлення з документами підтвердить його думку, тієї ж ночі буде надіслано телеграму. Телеграму було надіслано, і зміна радянської позиції – на превелике полегшення американців – забезпечила ухвалення Статуту Об'єднаних Націй. Як зауважив Гарріман, маючи справу з Радами, потрібно бути готовим купувати одного і того ж коня двічі.

Переговори Гопкінса, що так і не вирішили всіх питань, завершилися після обговорення цілого переліку російських скарг на західних союзників: раптове припинення ленд-лізу (який було в терміновому порядку відновлено), Китай, Японія і Німеччина – останнє викликало зауваження Сталіна: «На мою думку, Гітлер не помер, десь переховується». Але візит не був марний – хоч і не виражені в багатьох словах, але всі компоненти домовленості були наявні. Сталін скасував рішення Молотова за процедурою Ради Безпеки; Трумен і Черчілль ухвалили радянську пропозицію з Польщі, в тім числі кабінетну посаду на рівні віце-прем'єра для Миколайчика – найбільше, що вони зуміли вибити, – і визнали варшавський уряд.

Таким чином, перш ніж три лідери зустрілися в Німеччині в липні 1945 року, сталінська наполегливість і дипломатична майстерність подолали опір і додали до прийнятих його союзниками в Ялті східних кордонів Польщі ще один пункт на його польському порядку дня – визнання того уряду, про який він вперше заговорив в Тегерані у 1943 році. Все, чого лишилося домогтися, була угода з третього пункту – західних кордонів Польщі.

Остання із зустрічей у верхах відбулася в Потсдамі між 16 липня і 2 серпня 1945 року. Рузвельта вже змінив Трумен і його державний секретар Дж. Бірнс, і в самий розпал зустрічі Черчілль та Іден були змінені Еттлі і Бевіном, так що Сталін виявився єдиним учасником, що залишився від першого тріумвірату. Зруйнований Берлін не міг прийняти конференцію, і їхній перший візит до Німеччини доніс до свідомості всіх учасників ті страшні збитки, яких завдали п'ять з половиною років воєнних дій, що точилися на величезному просторі від Волги до французьких атлантичних портів і Лондона. Та хіба можливо відновити руйнування масштабів, досі не бачених в людській історії, – ось питання, яке не виходило ні в кого з голови, а разом з ним і цифра приблизно в сорок мільйонів осіб, загиблих на війні, і ще стільки ж людей, вигнаних з дому і перетворених на біженців. Таким було тло, про яке не слід забувати, всіх суперечок і спроб знайти вирішення

протягом решти років життя Сталіна – як відновити економіку і безпеку хворого континенту.

Велика втрачена можливість повоєнного періоду полягає в тому, що стан Європи, замість того, щоб змусити союзників воєнного часу об'єднатися в загальних зусиллях для її відбудови, став предметом запеклих суперечок. Система звинувачень і контрзвинувачень, яка стала настільки гнітюче знайомою на сесіях Ради міністрів закордонних справ, і пропагандистська війна між Сходом і Заходом почали зароджуватися вже у Потсдамі. Англіїці й американці виголошували доповіді про порушення їхніх прав російськими окупаційними військами і місцевими комуністичними партіями в Східній Європі, а росіяни все це відкидали і вимагали відповісти, чому англійці придушують демократію і підтримують «фашистів» у Греції.

У листі, який він написав перед самою Ялтинською конференцією, Джордж Кеннан, тоді радник посольства США в Москві, порушив питання про те, чи не було б кращим курсом не «поділяти Європу відкрито на сфери впливу – триматися подалі від російської сфери і тримати росіян подалі від нашої». Такий курс, як його визначив Кеннан, означав би списування боргів з рахунків Східної і Південно-Східної Європи, визнання цілковитого поділу Німеччини та формування Західної Європейської Федерації з включенням західної половини Німеччини. Це майже те, на чому зупинився Захід після багаторічних запеклих суперечок з росіянами. Хто може сказати, якби в 1945 році пішли на це та ще підтримали б великою позикою на відновлення, можливість чого росіяни зондували, можливо, така радикальна відповідь на проблему Східно-Західних відносин і допомогла б уникнути наступного розриву. Але навряд чи можна хоч трохи сумніватися в тому, що англійська і американська громадська думка наприкінці війни ні за що б не допустила, щоб їхні уряди обговорювали такий план.

Навряд чи Сталін коли-небудь думав, що має шанс на негайну згоду західних держав з таким рішенням. На що він сподівався, так це домогтися того ж результату за допомогою інтервенції, здійсненої самим фактом

російської окупації, підкріпленої словесними запевненнями на адресу Заходу, на кшталт обіцянки консультиватися з «демократичними, антинацистськими силами» і дотримуватися Декларації про звільнену Європу, що втратила будь-який сенс через обструкціоністську політику Молотова, і так і не була впроваджена в життя. Якщо процес буде поступовим, розділеним, Сталін розраховував, що західні держави будуть протестувати, але визнають його, оскільки мова йтиметься про FAIT ACCOMPLI [факт, що стався (фр.) – *Упор.*].

Правильність розрахунків Сталіна дає відповідь на одне з двох питань, на яке пішло більше часу, ніж на будь-яке інше, і яке викликало найгостріші розходження в Потсдамі – західні кордони Польщі. У Ялті англійці й американці погодилися з тим, що Польща отримає компенсації за свої територіальні втрати на користь Росії на сході, отримавши велику частину Східної Пруссії і просунувши свої кордони на заході до річки Одер за рахунок Німеччини. Але жодної угоди не було досягнуто про лінію кордону далі на південь і відносно того, чи пролягати їй до Східної чи Західної Нейсе. Різниця була істотною; між двома рукавами Нейсе було розташоване місто Бреслау і багатий Сілезький район. На своє обурення, західні держави виявили, що росіяни вже вирішили питання, не інформуючи і не консультиуючись з ними, включивши Сілезію до числа інших частин Німеччини, які вони передали польській адміністрації. Саме цей FAIT ACCOMPLI спричинив гостру сутичку між Сталіним і Черчиллем, але сам факт, що Червона Армія окупувала всі території, про які йшлося, виявився вирішальним. Ні англійці, ні американці тепер, коли війна завершилася, не збиралися силою змусити росіян і поляків піти.

Однак інше головне питання в Потсдамі – радянські претензії на репарації – показало, що розрахунки Сталіна не можна застосовувати до районів, окупованих не росіянами, а західними державами. Не чекаючи початку конференції, росіяни почали вивозити зі своєї зони все, що можна було вивезти, але зовсім не хотіли відмовлятися від претензій на репарації з

інших територій Німеччини, особливо з Руру, що перебував під англійською окупацією і який Сталін безуспішно намагався зробити зоною чотиристоронньої окупації. Замість цього їм запропонували компроміс, який би поєднав «російське» вирішення питання, за яким росіяни отримували очевидні переваги – Західну Нейсе для польсько-німецького кордону, із «західним» рішенням по репараціям, за яким росіяни просили те, чого американці й англійці були уповноважені не надати.

10 мільярдів доларів, що їх вони вимагали, росіяни не отримали, їм довелося задовольнятися принципом, що кожна окупована держава має задовольнити свої вимоги з репарацій на території власної зони, плюс, у випадку Радянського Союзу, додатковим відсотком промислового устаткування в західних зонах, яке не потрібне для німецької економіки мирного часу. У результаті додаток став предметом суперечок, і росіяни мало що отримали, окрім репарацій, узятих із східної зони.

Пам'ятаючи про досвід авторів Версальського договору, їх спадкоємці в Потсдамі погодилися не поспішати із завершенням роботи над мирним врегулюванням, а передати новому органу – Раді міністрів закордонних справ – завдання підготовки договорів спочатку з Італією і колишніми сателітами Німеччини. Тільки коли вони були б підписані – за чотири чи п'ять років, – було передбачено повернутися до Німеччини. У результаті, незважаючи на те, що заключне комюніке містило не менше тридцяти семи параграфів, що стосувалися Німеччини – демілітаризація, денацифікація і т. д., – воно не містило жодного слова про її політичне майбутнє чи про кордони після завершення окупації. Чотири держави (тепер до них приєдналася Франція), менше з тим, не розгледіли політичних наслідків своєї репараційної угоди. У той час як «Економічні принципи» протоколу конференції встановлювали, що до Німеччини будуть ставитися як до єдиного адміністративного та економічного цілого, практично всі прийняті для отримання репарацій заходи працювали на поділ Німеччини по межах окупаційних зон. Бар'єр, що його встановили росіяни на шляху будь-яких

обмінів між власною і трьома іншими зонами, давав невичерпний привід для обміну взаємними докорами між державами, що окупували решту територій.

Наступного дня після приїзду до Потсдаму Трумен отримав повідомлення про успішний вибух атомної бомби на випробувальному полігоні США в Нью-Мексико. Після тривалого обговорення з англійцями домовилися між іншим нагадати Сталінові, що союзники мають «нову зброю небаченої руйнівної сили», але не розкривати її характер. Сталін сказав, що радий це чути, але не виявив особливого інтересу, змусивши Черчілля і решту, хто уважно стежив за його реакцією, зробити висновки з полегшенням, що Сталін нічого не знає про англо-американські дослідження і масовані американські зусилля виготовляти атомну зброю. В цьому вони помилилися, і їм належало залишатися в незнанні про хід робіт над атомним проектом росіян, доки, на їхній подив, у 1949 році не був успішно підірваний радянський ядерний пристрій.

[...] За методами і обставинами, які використовували обидва диктатори, вони мали безсумнівні відмінності, але щонайменше дві речі були для них спільними, що й давало їм переваги перед демократичними супротивниками чи союзниками. Одна – інстинктивне розуміння взаємин між війною і політикою ... Якщо говорити про Гітлера, це видно з того, як він вдавався до погрози силою, щоб використовувати страх демократичних країн перед війною; у випадку Сталіна – в його прагненні, щоб військові операції завжди враховували політичні міркування, і в його наполяганнях, щоб форма мирного врегулювання залежала від результату бойових дій, якщо взагалі не визначалася цим. Інша – мова двозначностей, якою прикривалася політична софістика. У Гітлера це була мова Ліги Націй, заклик до національного самовизначення, відновлення справедливості, до рівноправності; у Сталіна – словник демократичного соціалізму, національних фронтів, антифашизму, вільних виборів, загального виборчого права, а також поваги до національного суверенітету соціалістичних союзників Радянського Союзу.

В принципі всі три лідери союзників виступали за збереження Союзу. Але на практиці, як вже у Ялті сказав Сталін, труднощі, з якими вони не зіштовхувалися у воєнний час, стануть загрозою, щойно не стане ворога, який їх об'єднував. Якби навіть початковий тріумфірат не розпався, повернення до умов мирного часу зробило б неможливим для Рузвельта і Черчілля брати зобов'язання за свої країни без проходження нормальної демократичної процедури «заради узгодження» або без необхідності консультуватися з іншими державами. Їх наступники Трумен, Еттли, Бевін, жоден з яких не мав за плечима досвіду вимушеного співробітництва часів війни, були меншою мірою готовими, в ім'я збереження фасаду єдності, погоджуватися зі сталінськими виправданнями радянської політики. Зі свого боку, Сталін міг бачити вигоду знову прийняти традиційну радянську позу провідної соціалістичної країни, якій загрожує ворожий капіталістичний світ.

Холодна війна не набула повного розмаху до 1947–1948 рр. Погіршення відносин відбувалося повільно й нерівномірно. Мирні договори з Італією та іншими колишніми сателітами були узгоджені і підписані до кінця 1946 року, і навесні 1947 р. Бевін і Маршалл провели в Москві сім тижнів, намагаючись досягти домовленостей з німецького врегулювання. Лондонська конференція Ради міністрів закордонних справ тривала до самого кінця 1947 р. і закінчилася, так і не визначивши дати наступної зустрічі. До цього часу, однак, Рада вже перетворилась на трибуну для обопільних нападок на чесність намірів протилежної сторони, і «духом Ялти» в їхніх запеклих словесних сутичках вже й не пахло.

Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В 2 т. Т. 2 / А. Буллок. – Смоленск, 1998. – С. 560–573.

Із досліджень американських істориків Д.Девіса і Ю. Трані

Незабаром після появи статті Кеннана відомий політолог і журналіст Уолтер Ліпман опублікував у «Нью-Йорк Геральд Трибюн» низку статей, об'єднаних згодом у книгу «Холодна війна»: нарис міжнародної політики

США. Він висловив незгоду з політикою стримування Кеннана і непрямю з доктриною «карантину» Вільсона. Натомість автор запропонував абсолютно інший варіант ізоляції Радянської Росії, який англійці стали іменувати «кільцевою огорожею», будь то «санітарний кордон», «карантин» чи стримування. Ліпман також ввів у широкий обіг термін «холодна війна».

З погляду Ліпмана, ідея стримування, яку було покладено в основу доктрини Трумена, проголошеної президентом у промові американському Конгресові 12 березня 1947 р., передбачала розміщення сил по периметру кордонів СРСР замість їх зосередження в Атлантичному співтоваристві, включно з Середземномор'ям. Метою цієї політики мало стати укладення з Німеччиною та Австрією договорів, які б передбачали виведення армій СРСР та його союзників, навіть якщо при цьому треба було б піти на поступки Радянському Союзові, заплатити викуп Росії у вигляді репарацій, концесій і торгівальних угод. Червона армія перемогла Німеччину; виведення її військ могло звільнити Німеччину. Виведення допомогло б також відновити баланс сил на міжнародній арені.

Дэвис Д. Э. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях / науч. ред. А. А. Порошкова; пер. с англ. Е. В. Нетесовой; сост. указ. и библиогр. ред. Д.Н. Бакун / Д. Э. Дэвис, Ю. П. Трани. – М., 2002. – С. 396.

Початок атомної дипломатії

Радянська історіографія Другої світової війни підкреслювала, що Японія капітулювала в результаті вступу у війну Радянського Союзу: якби сильна Квантунська армія не була розгромлена, спротив Японії Америці та Англії тривав би ще досить довго і вартував би їм мільйона життів чи навіть більше.

По суті, цієї ж думки дотримувались Трумен, Черчіль та інші, що говорили про атомні бомби, які, за їхніми словами, прискорили беззастережну капітуляцію Японії і врятували, таким чином, велику кількість життів англійців та американців. Насправді факти свідчать про те, що жодної

необхідності в застосуванні атомної бомби напередодні вступу СРСР у війну не було.

Якщо навіть припустити, що японський спротив тривав би й далі і що вся суть полягала у врятуванні життів американців, то й тоді атомне бомбардування можна було б відкласти до вересня, тобто скинути бомбу перед самим вторгненням на острів Кюсю, яке тоді вартувало б американцям значних втрат. Оскільки бомбу було скинуто поспіхом 6 серпня, це варто пояснити тим, що Трумен вирішив її скинути до вступу СРСР у війну, що відповідно до Ялтинського договору, мусило відбутися 8 серпня чи дещо пізніше. Але й це було ще не все: судячи із недвозначних натяків Трумена, Бірнса, Стімсона та інших, атомну бомбу було скинуто значною мірою з розрахунку на те, щоб приголомшити СРСР великою могутністю Америки. Завершення війни з Японією було справою другорядною (воно і так було не за горами), головним же було зупинити росіян в Азії і стримати їх у Східній Європі.

«Новий стиль» американської політики після атомного бомбардування став очевидним. 16 серпня Трумен заявив, що на відміну від Німеччини, Японію не буде розділено на окупаційні зони. Трумен рішуче відхилив пропозицію СРСР про те, щоб у північній частині острова Хоккайдо японці капітулювали перед військами Червоної Армії. Російські війська також не мали брати участі в окупації Японії. Трумен пішов навіть далі: 18 серпня він попросив, щоб Радянський Союз дозволив американцям використовувати один із Курильських островів як авіаційну базу, – пропозиція, яку Сталін рішуче відхилив.

Якщо не брати до уваги певного періоду побоювань і розгубленості, то єдиним, що дало застосування атомних бомб, був спалах у радянських людей гніву і крайньої недовіри до Заходу. Радянське керівництво не стало поступливим, навпаки, воно зайняло більш наполегливу позицію. Всі в СРСР добре розуміли, що атомна бомба стала колосальним чинником у політиці світових держав, і вважали, що хоча обидві скинуті бомби знищили чи

понівечили декілька сотень тисяч японців, менше з тим, мета їх застосування полягала в тому, щоб, найперше і найголовніше, налякати Радянський Союз.

Верт А. Россия в войне 1941–1945 / Пер. с англ.
/ А. Верт. – Смоленск, 2003. – С. 662–663.

Хто почав "холодну війну"?

(свідчення колишнього радянського дипломата Г. Корнієнка)

Коли аналізуєш тодішній хід подій і згадуєш деякі деталі, виникає таке відчуття, що, хоча Сталін і хотів би іншого, більш сприятливого розвитку відносин з США, сам він не доклав достатньо зусиль до цього. Більше з тим у якийсь момент Сталін, схоже, вирішив, що конфронтаційну лінію Вашингтона, що накреслилась, можна і слід використовувати в інтересах «загвинчування гайок» всередині країни і для переходу до «соціалізації» східноєвропейських країн.

Іншими словами, якщо, образно кажучи, «а» в «холодній війні» сказала американська сторона, то Сталін не змусив себе довго чекати, щоб сказати «б». А далі логіка конфронтації зробила свою лиху справу. [...] Справедливо заперечуючи наявність у нас самих прагнення до завоювання світового панування, ми підозрювали наявність таких прагнень у США – через цю призму бачили ми всі їхні практичні дії, зокрема й у військовій галузі. Не маючи агресивних намірів відносно США, ми відмовлялися вбачати оборонні мотиви в їхньому нарощуванні озброєнь, вважаючи це безперечною ознакою їхніх агресивних намірів щодо СРСР. Оскільки і вони міркували так само, то виникало зачароване коло, яке породжувало все нові закрути гонки озброєнь з відповідними наслідками у плані як економічного тягаря, так і дальшого зростання напруженості та військової небезпеки.

Корниенко Г. М. «Холодная война»: истоки, причины и последствия
/ Г. М. Корниенко// Осмысление истории. – М., 1996. – С. 205, 207.

На думку сучасного російського письменника і історика Л. Млечина

[...] Сталін назвав промову Черчилля «небезпечним кроком». Він побачив у ній контури військового союзу, що протистоїть йому, хоча вельми розраховував на англо-американські суперечності. 9 лютого 1946 р. він виступив перед виборцями на виборах Верховної Ради СРСР. Сталін сказав, що комунізм і капіталізм несумісні, тому війна є неминучою. Конфлікт із Заходом виникне у п'ятдесяті роки, коли Америка переживатиме тяжку економічну кризу.

У Вашингтоні здригнулися. Американські політики вирішили, що Сталін «оголосив війну Сполученим Штатам».

Зараз важко собі уявити, наскільки популярною під час Другої світової була Червона армія. Американці й англійці захоплювалися радянськими солдатами. Король Британії подарував захисникам Сталінграда меч. До війни Сталіна сприймали як дивну і демонічну постать. У перебігу війни він перетворився на «дядька Джо», як його називали на Заході, що було цілком схвальним прізвиськом. Британські солдати писали на європейських руїнах: «Дядька Джо в королі!».

Опитування громадськості показували, що вісімдесят відсотків американців вітають повоєнне партнерство з Росією. Влітку сорок п'ятого громадськість доброзичливо сприймала «дядька Джо», героя перемог на Східному фронті. Життя радянського суспільства було закритим для світу. Критика Радянського Союзу виглядала як зрада.

Зовнішньополітичне становище Радянського Союзу влітку 1945 р. було ідеальним. Переможець Гітлера міг розраховувати на дружню участь з усіх боків. Після розгрому Японії Сполучені Штати стрімко скорочували свою армію, їхні сухопутні сили стали у десятеро меншими, ніж радянські. Ворогів не було. І не потрібно було їх набувати. Країна почувалась у цілковитій безпеці в повоєнні роки ...

[...] Державний департамент США попросив своє посольство в Москві розтлумачити реальні мотиви сталінської політики: що стоїть за лютневою промовою Сталіна? Чому радянські керівники відкидають американські пропозиції і з ними неможливо домовитися?

Телеграма надійшла радникові-послу Джорджу Кеннану, котрий залишився повіреним у справах після від'їзду посла Гаррімана. Кеннан, котрий прекрасно розмовляв російською мовою, знав російську історію та літературу, був одним з перших американських дипломатів, які приїхали до Москви в 1933 році.

Навесні 1944 р. його знову відрядили до Радянського Союзу. Штат американського посольства складався з двадцяти п'яти – тридцяти дипломатів і тридцяти п'яти – сорока клерків, більшість з них були дружинами дипломатів. Півтора десятки людей служили у військових аташатах і ще двадцять п'ять військовослужбовців здебільшого займалися засобами зв'язку ...

[...] «Ми щиро співчували стражданням російських людей у воєнний час і цінували їхній героїзм, – згадував Кеннан. – Ми чинили їм тільки добро, тому особливо тяжко було бачити, що на нас дивилися як на носіїв якоїсь інфекції.

Сталін і його оточення – це люди, які свого часу уклали пакт про ненапад з Німеччиною. Вони були тоді ворожі для Сполучених Штатів та Англії, і важко повірити, що їхні погляди зазнали радикальних змін».

[...] «При адміністрації Рузвельта, – згадував Кеннан, – переважала наївність щодо Радянського Союзу. Це становило серйозну небезпеку, проти якої слід було боротися. У радянсько-американських відносинах не можна було діяти такими простими і навіть дитячими методами, які імпонували Франклінові Рузвельту і які, як очікувалося, мали сподобатися радянським керівникам і насамперед особисто Сталінові».

Кеннан був шокований, коли дізнався, що одного разу Рузвельт попросив Сталіна втрутитися в американські внутрішньополітичні справи –

відмовити комуністичну партію Сполучених Штатів надавати йому підтримку на президентських виборах, оскільки ця підтримка поставила б його в скрутне становище.

Кеннан вважав, що у нього на батьківщині зовсім не розуміють, з ким мають справу.

«Радянський режим – насамперед поліцейський режим. Цю обставину ніколи не слід забувати при оцінці радянських мотивів. На відміну від гітлерівської Німеччини, дії Радянського Союзу не мають авантюристичного характеру. Ради не йдуть на непотрібний ризик. Глухі до логіки розуму, вони більш чутливі до логіки сили».

Радник-представник американського посольства пояснював чиновникам у Вашингтоні: перш ніж вони зможуть обговорювати зі Сталіним майбутнє Європи, йому потрібно довести, що США не дозволять СРСР досягти своїх цілей шляхом застосування сили, що Захід має достатньо мужності, твердості і впевненості у власних силах і західні країни не дозволять ошукати себе.

«Ми дали привід Сталінові думати, – вважав Кеннан, – що західна частина Європи перебуває в нужденному стані, а Сполучені Штати виходять з абсолютно наївних і перебільшених уявлень про радянську могутність, тому він легко зможе витіснити американців з усього євразійського простору і нав'язати світові свою політику. Я зрозумів, що, доки радянські керівники так вважають, ми не маємо жодної надії ефективно вести з ними справи. Тому в 1945 і 1946 роках я закликав Вашингтон посилити позицію і розвіяти московські ілюзії. Я був переконаний: що ми маємо довести росіянам, що вони нічого не досягнуть без співпраці з нами».

Кеннан пропонував «відверто поділити Європу на сфери впливу, триматися подалі від російської сфери і тримати росіян якнайдалі від нашої сфери». Його колега з Державного департаменту Чарлз Болен (ще один майбутній посол у Москві) відповів, що така політика є немислима для демократичної держави, лише тоталітарні режими на це здатні.

[...] Джордж Кеннан вважав, що Радянський Союз слабший, ніж західний світ, і висловлював великі сумніви в міцності і стабільності комуністичної системи.

[...] Вже у Вашингтоні Кеннан говорив президенту Трумену:

– Сполучені Штати не можуть найближчим часом розраховувати на політичне зближення з Радянським Союзом. Вам слід розглядати Радянський Союз як суперника, а не як партнера.

Свої ідеї Кеннан більш докладно виклав у статті під назвою «Витоки радянської поведінки», яка з підписом «Ікс» була опублікована в журналі «Форін афферс» у липні 1947 р. і стала надбанням широкого кола вчених, військових, розвідників і політиків. У багатьох американців, які прочитали його телеграму або його статтю, виникло відчуття: нарешті все стало ясно, тепер зрозуміло, як діяти стосовно до Радянського Союзу. Джордж Кеннан передбачав війну між двома системами не на життя, а на смерть.

Млечин Л. М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики.
– М., 2009. – С. 32–37.

«План Маршалла» і «холодна війна» в оцінці радянського міністра закордонних справ В. Молотов

[...] – Це було якраз дуже вдало – наш вихід. Я спочатку погодився між іншим, в ЦК вніс пропозицію: треба взяти участь. Не тільки нам, а і чехам, полякам. У нараді в Парижі. А потім отямився і відправив другу записку того ж дня : давайте відмовимося. Ми-то поїдемо, а чехам і іншим запропонуємо відмовитися в участі в нараді, тому, що на їх досвід ми ще не могли розраховувати. І ми тут же винесли постанову і розіслали, що не радимо давати згоду, а вони приготувалися, особливо чехи, взяти участь... Отримавши від нас вказівку, що не треба брати участь, вони не поїхали...

[...] Ну що означає «холодна війна»? Загостренні відносини. Все це... тому, що ми наступали. Вони, звичайно, проти нас... а нам треба було закріпити те, що завойовано. Із частини Німеччини зробити свою, соціалістичну Німеччину, а Чехословаччина, Польща, Угорщина, Югославія

– вони ж були в хиткому стані, треба було всюду наводити порядок. Притискувати капіталістичні порядки. Ось «холодна війна».

Чуев Ф. И. Молотов: Полудержавный властелин / Ф. И. Чуев. – М., 2000. – С.118, 167.

Російський історик М. Наринський про «план Маршалла»

Аналіз радянської позиції стосовно «плану Маршалла» дозволяє зробити висновок, що пріоритетним напрямком у зовнішньополітичній стратегії Москви було встановлення та зміцнення радянського контролю над країнами Східної Європи. Сталін вважав радянську зону впливу найважливішим результатом вкрай тяжкої війни. Він не збирався йти ні на жодні поступки Заходу в цій частині Європи: для тодішнього радянського керівництва контроль над сферою впливу був важливим і з імперських, і з геополітичних, і з ідеологічних міркувань.

Радянське керівництво бачило в США свого головного суперника на міжнародній арені та всіляко прагнуло не допустити розширення американського впливу в Європі. У Москві дуже болісно сприймали будь-які спроби створення західного блоку при американській гегемонії в цій коаліції.

Як не парадоксально, але здійснення «плану Маршалла» без участі і навіть при протидії з боку СРСР якоюсь мірою влаштувало обидві сторони: СРСР зберіг і затвердив свій вплив на країни Східної Європи; США і їх партнери по «плану Маршалла» отримали можливість для здійснення комплексу заходів щодо стабілізації соціально-економічної ситуації в Західній Європі, а потім для створення військово-політичного західного союзу.

Наринский М. М. СССР и «план Маршалла» / М. М. Наринский
// Осмысление истории. – М., 1996. – С. 121–122.

Сучасний російський історик «холодної війни» В. Рукавишников про роль «плану Маршалла» для Західної Європи і США

[...] План Маршалла дав реальну користь обом сторонам – і США, і Європі: в окремих західноєвропейських державах щорічне зростання ВВП у період його реалізації складало 15–25 %, а американській економіці вдалося уникнути гіперінфляції. Похмурий прогноз (А. Жданова – *Упорядник*) про ”економічне поневолення” Європи американськими монополіями не збувся. План Маршалла сприяв зміцненню трансатлантичної військово-політичної і економічної кооперації. Відбудова зруйнованого війною господарства на американські гроші створила можливість руху в напрямку інтеграції західноєвропейських країн.

Рукавишников В. О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР / России, внешней политике и безопасности Запада / В. О. Рукавишников. – М., 2005. – С.186–187.

Думка радянського міністра закордонних справ А. Громико щодо лютневі 1948 р. події в Чехословаччині і Е. Бенеша.

[...] До кінця життя Бенеш залишався буржуазним діячем, який не зрозумів справжні думки і сподівання народу. Підтримуючи сили чехословацької реакції і спираючись на них у перші повоєнні роки, він прагнув перешкодити революційним перетворенням, що здійснювалися в країні.

У лютому 1948 р. хід подій підхопив Бенеша і потяг далеко від народу. Він взяв участь у змові внутрішньої реакції, що активно підтримувалась імперіалізмом. Заколотники ставили своєю метою повалити народну владу, реставрувати капіталізм і приєднати Чехословаччину до імперіалістичного блоку НАТО.

Після провалу заколоту Бенеш у червні 1948 року пішов у відставку. На цьому і закінчилась політична діяльність президента. Його лінія виявилася несумісною з новими умовами Чехословаччини, звільненої воїнами Країни Рад. Недивно тому, що чехословацький народ скинув його і пішов впевнено шляхом демократії і соціалізму під керівництвом комуністів.

Громько А. А. Памятное. В 2-х кн. Кн. 1. – М., 1988. – С. 162.

Свідчення колишнього радянського розвідника

За «планом Маршалла», реалізація всіх проектів зарубіжної економічної допомоги мала перебувати під міжнародним, фактично американським контролем. План цей міг бути прийнятним, якби він був доповненням до регулярного надходження репарацій з Німеччини та Фінляндії... британський і американський уряди хотіли за допомогою «плану Маршалла» призупинити репарації Радянському Союзові та країнам Східної Європи і надати міжнародну допомогу, засновану не на двосторонніх угодах, а на міжнародному контролі.

Така ситуація для нас була абсолютно неприйнятною, вона заважала б нашому контролю над Східною Європою. А це означало, що комуністичні партії, які вже утвердилися в Румунії, Болгарії, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, будуть позбавлені економічних важелів влади. Знаменно, що через півроку після того, як «план Маршалла» ми відкинули багатопартійну систему в Східній Європі було ліквідовано за нашої активної участі... Сталін запропонував Молотову виступити проти реалізації «плану Маршалла» в Східній Європі.

[...] У 1948 році, напередодні переходу влади від Едварда Бенеша до Клемента Готвальда, Молотов викликав мене до свого кремлівського кабінету й наказав їхати до Праги і, організувавши таємну зустріч з Бенешем, запропонувати йому гідно залишити свій пост, передавши владу Готвальду, лідерові компартії Чехословаччини. Щоб нагадати Бенешу про його тісні неофіційні зв'язки з Кремлем, я мав пред'явити йому розписку на десять тисяч доларів, підписану його секретарем у 1938 році, коли ці гроші потрібні були Бенешу і його людям для переїзду до Великобританії. В іншому разі мені було наказано сказати йому, що ми знайдемо спосіб організувати витік чуток про обставини його втечі з країни і про надану йому фінансову допомогу для цього, про таємну угоду про співпрацю чеської та радянської

розвідок, підписану 1935 року в Москві, про секретний договір про передачу нам Карпатської України та про участь самого Бенеша в підготовці політичного перевороту 1938 року і замаху на прем'єр-міністра Югославії.

[...] Бенеш виглядав зломленою, хворою людиною, яка постарається зробити все можливе заради того, щоб уникнути вибуху насильства і безладів у Чехословаччині.

[...] За місяць Бенеш мирно поступився кермом правління Готвальду.

Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы / П. А. Судоплатов. – М., 2005. – С. 388–392.

Як це оцінюється в сучасній російській історіографії ?

[...] У міру того як зростав організований натиск КПЧ, зменшувалися шанси ініціаторів відставки виграти політичне протистояння. Всі їх надії як і раніше покладалися на Бенеша, на те, що він не піде у відставку, що криза затягнеться на тривалий період, натиск комуністів ослабне, і можна буде, зібравшись з силами, перейти в контрнаступ. Між тим керівництво КПЧ підготувало список членів нового кабінету міністрів, в який разом з комуністами, соціал-демократами і безпартійними Л. Свободою і Я. Масариком, які погодилися очолити міністерство закордонних справ, увійшли 12 нових міністрів від партій «відродженого» Національного фронту. Було вирішено, в разі відмови президента прийняти пропозицію Готвальда, вдатися до нового загального 24-годинного страйку, який розглядався як найрішучіший захід мирного вирішення кризи. Члени народної міліції повинні були отримати зброю.

24 лютого Бенеш відповів керівництву КПЧ на лист від 21 лютого. Він знову наполягав на виході з кризи парламентським конституційним шляхом при збереженні Національного фронту. Очолити кабінет повинен був глава найсильнішої партії НФ, К. Готвальд. Підкреслювалося позитивне ставлення президента до соціалізму, тобто до способу життя, «якого бажає велика частина нашого народу». До проекту листа, який за його вказівкою

підготувала Канцелярія, Бенеш власноруч приписав заключні фрази: «Почнемо всі разом знову домовлятися про подальшу постійну співпрацю і не допустимо подальшого розколу народу на дві частини. Я вірю, що необхідна розумна угода»...

Однак до цього часу стало зрозуміло, що комуністи перемогли в битві за владу. На місцях її фактично здійснювали комітети дії «відродженого» НФ. Припинили виходити газети партій, що протистояли КПЧ.... 25 лютого комуністи організували потужну маніфестацію в Празі, в якій взяли участь більше 200 тис. чоловік, і погрожували почати всезагальний страйк. Вулицями столиці пройшли озброєні загони народної міліції. Бенеш з гіркотою змушений був визнати, що альтернативи прийняттю відставки не існує. Він був пригнічений організаційним безсиллям і малою дієздатністю некомуністичних партій...

25 лютого о 11 годині Бенеш прийняв Готвальда, Запотоцького і Носека, які запропонували йому проект нового, доповненого за їх бажанням уряду, наполягали на відставці 12 міністрів і швидкому вирішенні питання. Пролунали погрози з обох сторін: Бенеш – своєю відставкою, комуністи – загальним страйком. І президент здався. 25 лютого у другій половині дня він, нарешті, дав згоду на відставку 12 міністрів, підписав декрети про призначення нових міністрів і створення уряду «відродженого» Національного фронту. Як вважав Бенеш, так можна буде хоча б частково зберегти позиції партій, які програли та уникнути політичних репресії. Відразу після зустрічі з представниками КПЧ, пояснюючи у своєму найближчому оточенні прийняте ним рішення, він висунув два основних аргументи: побоювання, що відсутність уряду призведе до хаосу і зіткнень, до розколу суспільства і початку громадянської війни, і переконання, що склалася ситуація, при якій будь-який опір комуністичному натиску є марним, після п'яти днів кризи, якщо він не почався раніше, 20 лютого. У розмові з секретарем Сікорою на цю тему Бенеш заявив: «Причина того, чому я підписав і прийняв все, що мені запропонував Готвальд, виходила з

простого міркування про те, перед чим ми опинилися. Ми знаходилися в двох кроках від жахливої прірви громадянської війни, в результатах закінчення якої не могло бути сумніву, і моїм обов'язком як президента було перешкодити тому, щоб щось подібне сталося»...

[...] Москва висловила свій погляд на ситуацію в Чехословаччині через заступника міністра закордонних справ СРСР В. А. Зоріна, який 19 лютого прибув в Прагу з офіційним візитом. Він повинен був взяти участь у з'їзді радянсько-чехословацької дружби і проінспектувати постачання зерна в ЧСР з Радянського Союзу. Зважаючи на відомі нині документи, колишній радянський посол у Празі, Зорін визнав за потрібне давати рекомендації керівникам КПЧ. Інформуючи Москву про ситуацію в країні, він повідомляв, що дав Готвальду пораду бути жорсткішим, не вагатися і не йти на поступки правим. Зорін звертав увагу Готвальда і Сланського на необхідність бути готовими до рішучих дій і до можливості порушення деяких формальних положень існуючої конституції і законів, чого, як відчув Зорін, вони страшенно боялися. Зорін вважав, що було б корисно по партійній лінії з Москви дати Готвальду вказівку діяти рішучіше і звільнитися з полону парламентських ілюзій. Молотов відповів Зоріну, що 22 лютого «Правда» виступить з оцінкою подій в Чехословаччині, що і було зроблено. Зустріч Зоріна з Бенешем в Москві не вважали потрібною.

Безпосередня реакція Заходу на лютневі події в Чехословаччині виявилася не настільки бурхливою, як можна було очікувати. 25 лютого урядами США, Англії і Франції був прийнятий текст спільної декларації, в якій в загальній формі засуджувалися ці події. Разом з тим США і західні держави незабаром зробили вельми жорсткий висновок про те, що сталося в Чехословаччині. Це стосувалося уточнення їх військової програми і укріплення всебічного співробітництва, що мало за мету перешкодити зміцненню позицій комунізму і радянського впливу в Європі. Здобуття комуністами фактично повної влади в Чехословаччині сприяло зростанню воєнного психозу на Заході, посилювало антикомуністичні та антирадянські

настрої, і, як наслідок, ініціювало підписання Брюсельського (березень 1948 р.), а потім і Північноатлантичного пактів, тобто сприяло створення НАТО (квітень 1949 р.).

Якщо на Заході лютневі події в ЧСР з самого початку характеризувались як комуністичний переворот, комуністичний путч, то Готвальд, який покладав всю відповідальність за те, що відбулося на «реакційних політиків», оцінював подію як «перемогу народної демократії» і стверджував, що «протягом перебігу кризи ніде і ні в чому не були порушені конституційні принципи або чехословацькі парламентські звичаї». Це було, звичайно, м'яко кажучи, лукавством, оскільки головним чином комуністи вдавалися до непарламентських методів під час політичної боротьби (звернення за підтримкою до «вулиці», провокації, конструювання «змов», протизаконні арешти і обшуки, використання свого впливу в міністерстві внутрішніх справ та органах безпеки, створення комітетів дії, озброєння народної міліції і т. д.). Їхні політичні суперники, які мали досвід парламентських суперечок і не здійснювали роботи в масах, не змогли чинити достатньо серйозного опору комуністам. «Низи» у вирішальний момент або підтримали КПЧ, або зберегли нейтралітет. Лютневі події 1948 р. в Чехословаччині можна розцінювати в цілому як комуністичний переворот (підкреслено Упорядником), що спирався на підтримку або лояльну поведінку досить широких верств населення. Політичний алгоритм, вироблений КПЧ ще на завершальному етапі війни, – через «народну демократію» до соціалізму – виявився вірним: почавши рух в 1945 р. і прискоривши його під впливом міжнародної ситуації з літа 1947 р., комуністи, в кінці кінців, повністю оволоділи владою в Чехословаччині, декорованою «відродженим» Національним фронтом.

Новий уряд на чолі з Готвальдом, призначений 25 лютого, відрізнявся від першого його кабінету як за своїм складом, так і за характером. Більшість посад зайняли комуністи, решта – представники «очищених від реакції» партій НФ і безпартійні. У Братиславі, де увечері 25 лютого був створений

Центральний комітет дії словацького Національного фронту, Р. Гусак сформував новий Корпус уповноважених, який майже повністю складався з комуністів...

Мар'яна В. В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884–1948. – М., 2013. – С.417–421.

Із дослідження французького історика М. Ваїсса

[...] Виступаючи 5 червня 1947 року в Гарварді, державний секретар США генерал Маршалл запропонував європейцям колективну допомогу на 4 роки, про розподіл якої їм належало домовлятися самим. План був націлений на забезпечення економічного підйому європейських країн, на те, щоб сприяти об'єднанню їх зусиль в опірності комунізму і одночас дати змогу американській економіці зберегти своє процвітаюче становище. В принципі план було адресовано також і Східній Європі, зокрема й СРСР. Але після відмови Москви країни народної демократії не прийняли його, і лише 16 країн, здебільшого західноєвропейських, які зібралися в липні 1947 року в Парижі, прийняли американську пропозицію.

Радянський Союз угледів у плані Маршалла прояв американського імперіалізму, націленого на встановлення свого політичного та економічного панування над Європою.

Однак перші кредити надходять повільно, і у Франції та Італії складається критична ситуація. У цих двох країнах комуністичні партії сильні, вони беруть участь у створених після війни урядах. У Франції 4 травня 1947 р. міністри-комуністи виводяться з уряду Рамадьє. До осені назрівають заворушення з масштабними страйками. Їх близький до повстання характер розколює профспілкові об'єднання ВКТ, від якого відокремлюються члени-реформісти. В усій Європі комуністи проводять кампанію проти плану Маршалла. Щоб вирішити проблеми з постачанням, зокрема вугіллям, Сполучені Штати надають «проміжну допомогу».

У квітні 1948 року Конгрес Сполучених Штатів голосує за *European Recovery Progra* – закон, який пропонує американську допомогу, що складається на 10% з позик і на 90% з допомоги натурою, тобто з американської продукції, наданої урядам для продажу її промисловцям. Вартість цих товарів, що виражається у франках і виплачується французькому урядові, називається «еквівалентною вартістю». Завдяки їй французький уряд може надавати державні позики промисловості чи сільському господарству. Це була ефективна і логічна система, яка дозволила здійснити підйом економіки європейських країн.

Співпраця європейських країн. Створивши 16 квітня 1948 року Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) для розподілу американської допомоги, європейці стали на шлях співпраці. З 1948 по 1952 рік надана в рамках плану Маршалла допомога Європі склала близько 13 млрд. доларів, з яких 3,2 млрд. – Великобританії і 2,7 млрд. – Франції.

Розподіл допомоги між основними європейськими країнами
за планом Маршалла (в млн. дол. і у відсотках)

Країни	Всього	%	Безоплатно	%
Всі країни	12992,5	100	9290	100
Франція	2629	20,3	2 212,2	23,8
Італія	1 434,6	11,0	1 174,4	12,6
Нідерланди	1 078,7	8,3	796,4	8,6
ФРН	1 317,3	10,1	1 078,7	11,6
Великобританія	3 165,8	24,4	1 956,9	21

Іншою великою заслугою ОЄЕС стала лібералізація внутрішньоєвропейських обмінів, для яких були характерні архаїчна організація та наявність обмежень (заборони, контингентування). З 1950 року (тобто з часу створення Європейського платіжного союзу) політика лібералізації, яку проводить ОЄЕС, розгортається повністю. Генеральна угода з митних тарифів і торгівлі, підписана 1 січня 1948 року, за якою

закріплюється її англomовне скорочення – ГАТТ (*GATT-General Agreement on Tariffs and Trade*), стає багатостороннім договором за участю більше 80 держав, на які припадає понад 4/5 світової торгівлі. Вона спрямована на лібералізацію торгівлі і на те, щоб встановити її на міцний фундамент шляхом відмови від будь-якої дискримінації і від практики контингентування. Розподіл допомоги, яку надають Сполучені Штати в рамках плану Маршалла, а також різні створені після війни установи, стають відправними точками економічної солідарності західних країн у часи «холодної війни», що поділила Європу навпіл.

Морис Ваисс. Международные отношения после 1945 года.
/ пер. с фр. С.Ф. Колмакова / М. Ваисс. – М., 2005. – С. 29–31.

Цифри і факти сучасних російських істориків

Допомога, отримана європейськими країнами за планом Маршалла з квітня 1948 по червень 1952 р. (млн. дол. США)

ДЕРЖАВА	РОЗМІР ДОПОМОГИ
1. Великобританія	3398,8
2. Франція	2713,6
3. Італія	1508,8
4. Західна Німеччина	1390,0
5. Нідерланди	1083,5
6. Греція	706,7
7. Австрія	677,8
8. Бельгія та Люксембург	559,3
9. Данія	273,0

10. Норвегія	255,3
11. Туреччина	225,1
12. Ірландія	147,5
13. Швеція	107,3
14. Португалія	51,2
15. Ісландія	29,3
Разом:	13 127,2

Бойцов М. А. Послевоенное десятилетие. 1945–1955
/ М. А. Бойцов , И. С. Хромова. – М., 1998. – С. 40.

Розділ III.

Блокова політика. Наступальні стратегії і мирне співіснування (1947 – поч. 60-х рр.)

№ 24. Міжамериканський договір про взаємну допомогу.

Ріо-де-Жанейро. 2 вересня 1947 р. (“Пакт Ріо”)

(Витяг)

Стаття 1

Високі Договірні Сторони офіційно засуджують війну і зобов’язуються в своїх міжнародних відносинах не вдаватися ні до погрози, ні до застосування сили в будь-якій формі, несумісній з положеннями Статуту Об’єднаних Націй або цього Договору.

Стаття 2

Як наслідок, що витікає з принципу, викладеного в попередній Статті, Високі Договірні Сторони зобов’язуються підпорядкувати кожна суперечку, яка може виникнути між ними, методам мирного врегулювання і намагатися врегулювати такі суперечки між собою шляхом процедури, що діє в міжамериканській системі, перш ніж передати їх на розгляд Генеральної Асамблеї або Ради Безпеки Об’єднаних Націй.

Стаття 3

1. Високі Договірні Сторони домовляються, що збройний напад з боку будь-якої держави на одну з американських держав розглядатиметься як напад на всі американські держави, і тим самим кожна із зазначених Договірних Сторін зобов’язується надати допомогу при відбитті нападу, для виконання невід’ємного права на індивідуальну чи колективну самооборону, визнаного Статтею 51 Статуту Об’єднаних Націй.

2. На прохання держави чи держав, які зазнають прямого нападу, і до рішення Консультативного Органу міжамериканської системи кожна з Договірних Сторін може визначити, яких негайних заходів вона може індивідуально вжити для здійснення зобов’язання, що міститься в

попередньому параграфі, та відповідно до принципу континентальної солідарності. Консультативний орган мусить невідкладно збиратися з метою розгляду цих заходів та узгодження заходів колективного характеру, які мають бути прийняті.

3. Положення цієї Статті слід застосовувати у всіх випадках збройного нападу, який трапиться в межах зони, описаної у Статті 4, або в межах території американської держави. Якщо напад відбудеться за межами зазначеного району, буде застосовано положення Статті 6.

4. Заходи самооборони, передбачені цією статтею, можна застосовувати до тих пір, доки Рада Безпеки Об'єднаних Націй не вживе необхідних заходів, щоб зберегти міжнародний мир і безпеку. [...]

Стаття 6

Якщо недоторканність чи цілісність території, або суверенітет чи політична незалежність будь-якої американської держави будуть зачеплені агресією, яка не є збройним нападом, або ж внутрішньоконтинентальним чи зовнішньоконтинентальним конфліктом, або будь-яким іншим фактом чи ситуацією, які можуть загрожувати миру Америки, консультативний орган повинен негайно збиратися з метою узгодження заходів, які мають бути вжиті в разі агресії, щоб надати допомогу жертві агресії, або в будь-якому іншому разі заходів, які мають бути вжиті для загальної оборони та для збереження миру й безпеки Континенту.

Стаття 7

У разі конфлікту між двома чи кількома американськими державами Високі Договірні Сторони, без шкоди для права на самооборону, відповідно до Статті 51 Статуту Об'єднаних Націй, повинні, зібравшись для консультації, закликати держави, що борються, припинити збройні дії і відновити status quo і повинні вжити додатково всіх інших необхідних заходів для відновлення чи збереження Міжамериканського миру й безпеки і для розв'язання конфлікту мирними засобами. Відмову від мирного

посередництва буде взято до уваги при визначенні агресора та негайного вжиття заходів, про які консультативна нарада може домовитися. [...]

Стаття 9

Крім інших актів, які консультативний орган може характеризувати як агресію, такі акти слід розглядати як агресію:

А) неспровокований збройний напад якоїсь держави на територію, населення або на наземні, морські чи повітряні збройні сили іншої держави;

В) вторгнення збройних сил будь-якої держави на територію якої-небудь американської держави шляхом переходу кордонів, демаркованих згідно з договором, юридичним чи арбітражним рішенням, або, за відсутності демаркованих таким чином кордонів, вторгнення до району, який перебуває під дійсною юрисдикцією другої Держави. [...]

Стаття 25

Цей Договір залишається чинним на необмежений термін...

Системная история... Т. 4. – С. 128–130.

№ 25. Статут Організації американських держав.

Богота. 30 квітня 1948 р.

(Витяг)

Частина перша

Глава I. Природа і цілі

Стаття 1

Американські держави засновують цим Статутом міжнародну організацію з метою досягнення миру і справедливості, зміцнення їх солідарності і співпраці, захисту їхнього суверенітету, територіальної цілісності й незалежності. В рамках Об'єднаних Націй Організація американських держав є регіональним органом.

Організація американських держав має лише такі повноваження, яких їй надає цей Статут; вона не має повноважень втручатися у справи, що належать до внутрішньої компетенції держав-членів.

Стаття 2

Організація американських держав для реалізації принципів, на яких вона заснована, і виконання своїх регіональних зобов'язань відповідно до Статуту Об'єднаних Націй встановлює такі основні цілі:

- a) зміцнювати мир і безпеку на континенті;
- b) сприяти зміцненню представницької демократії на основі поваги до принципу невтручання;
- c) попереджати виникнення проблем і забезпечувати мирне вирішення спорів, які можуть виникнути між державами-членами;
- d) організовувати спільні дії в разі агресії;
- e) сприяти вирішенню політичних, юридичних та економічних проблем, які можуть виникнути між ними;
- f) сприяти за допомогою спільних дій їх економічному, соціальному і культурному розвитку;
- j) досягти дієвого обмеження звичайних видів озброєнь, що дозволить спрямувати великі кошти на економічний і соціальний розвиток держав-членів.

Глава II. Принципи

Стаття 3

Американські держави підтверджують такі принципи:

- a) міжнародне право є нормою поведінки держав у їх взаєминах;
- b) міжнародний порядок заснований на повазі до прав особистості, суверенітету і незалежності держав, а також на точному виконанні зобов'язань, що витікають із договорів та інших джерел міжнародного права;
- c) взаємна довіра має визначати взаємовідносини держав; відносини держав мають бути засновані на принципах доброї волі;

d) солідарність американських держав і високі цілі, яких вони прагнуть досягти, вимагають їхньої політичної організації на основі ефективного виконання представницької демократії;

e) кожна держава має право вибору власної політичної, економічної та суспільної системи без втручання ззовні і право набувати такої форми влаштування, яка б їй відповідала найбільше, а також обов'язок не втручатися в справи іншої держави; відповідно до вищезазначеного, американські держави будуть широко співпрацювати між собою, зберігаючи при цьому незалежність основ своїх політичних, економічних і громадських систем;

f) американські держави засуджують агресивну війну, перемога не дає прав;

g) агресія проти однієї з американських держав є агресією проти решти всіх;

h) суперечки міжнародного характеру, які можуть виникнути між двома чи кількома американськими державами, мають бути вирішені з допомогою мирної процедури;

i) соціальна справедливість і безпека є основою тривалого миру;

j) економічне співробітництво є основою загального добробуту і процвітання народів, що проживають на континенті;

к) американські держави проголошують основні права людської особистості незалежно від расової приналежності, віри чи статі;

l) духовна єдність континенту засновується на повазі до культурних особливостей американських держав і вимагає їх тісної співпраці у досягненні високих цілей людської культури;

m) освіту народів має бути спрямовано на справедливість, свободу і мир. [...]

Глава IV

Стаття 9

Держави в юридичному плані є рівними, користуються рівними правами і рівними можливостями для здійснення цих прав, а також мають рівні обов'язки.

Права держави не залежать від сили, яку вона має для їх здійснення, а витікають з факту існування держави як суб'єкта міжнародного права. [...]

Стаття 12

Політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами. Навіть до свого визнання держава має право на захист власної цілісності й незалежності, на забезпечення власної безпеки і процвітання і, отже, право організовуватися, як вважатиме за необхідне, видавати закони з питань, які її стосуються, і керувати різними органами, а також визначати юрисдикцію та компетенцію своїх судів. Здійснення цих прав не має ніяких обмежень, окрім поваги до прав інших держав відповідно до міжнародного права.

Стаття 13

Визнання означає, що держава, котра визнає нову державу як суб'єкт міжнародного права з усіма правами та обов'язками, які як для однієї, так і для іншої витікають з міжнародного права.

Стаття 14

Право, яким розпоряджається кожна держава для захисту свого існування і розвитку, не дає їй підстав здійснювати несправедливі акти проти інших держав.

Стаття 15

Юрисдикція держав у межах кордонів їх території поширюється рівною мірою на всіх жителів – чи то громадян цих держав, чи іноземців [...]

Стаття 18

Жодна держава чи група держав за жодних обставин не мають права на пряме чи непряме втручання у внутрішні чи зовнішні справи будь-якої іншої держави. Вищезазначений принцип стосується не лише збройного втручання, але й будь-якої іншої форми втручання чи її спроби, які навмисно мають за

мету зазіхнути на особистість держави або її політичні, економічні і культурні органи.

Стаття 19

Жодна держава не може вживати чи сприяти застосуванню примусових заходів економічного чи політичного характеру з метою чинення тиску на суверенну волю іншої держави задля того, щоб отримати з цього яку-небудь вигоду.

Стаття 20

Територія держави є недоторканною, не може за жодних обставин бути об'єктом військової окупації або інших насильницьких дій, прямо чи непрямо вжитих іншими державами, навіть якщо ці дії мають тимчасовий характер. Не будуть визнаватися територіальні надбаня чи інші спеціальні вигоди, отримані силою або через застосування будь-якого іншого примусового заходу.

Стаття 21

Американські держави зобов'язуються в своїх міжнародних відносинах не вдаватися до застосування сили, за винятком випадків законної оборони відповідно до діючих договорів або для виконання цих договорів. [...]

Глава VI. Колективна безпека

Стаття 27

Будь-яка агресія будь-якої держави проти цілісності й недоторканності території або проти суверенітету чи політичної незалежності американської держави буде розглядатися як акт агресії проти всіх решти американських держав.

Стаття 28

Якщо недоторканність або цілісність території, або суверенітет, або політична незалежність будь-якої американської держави будуть порушені за допомогою збройного нападу чи акту агресії, який не є збройним нападом, або в результаті позаконтинентального конфлікту, або в результаті конфлікту між двома чи більше американськими державами, або в результаті іншого

якого-небудь факту чи ситуації, які можуть поставити під загрозу мир в Америці, американські держави, у контексті розвитку принципів континентальної солідарності й законної колективної самооборони, застосовують заходи і процедуру, передбачені у спеціальних договорах з цього питання. [...]

Системная история... Т. 4. – С. 130–133.

**№ 26. Договір про союз і взаємодопомогу між Його Величністю
Королем Сполученого Королівства Великобританії
і Північної Ірландії і президентом Французької Республіки.
Дюнкерк. 4 березня 1947 р. (“Дюнкеркський договір”)**

Його Величність Король Великої Британії, Ірландії і британських домініонів, Імператор Індії та Президент Французької Республіки, бажаючи підтвердити цим Договором про Союз сердечну дружбу і близькість інтересів Сполученого Королівства та Франції;

будучи впевненими в тому, що підписання цього Договору сприятиме встановленню духу взаєморозуміння з усіх питань, що виникають між двома країнами;

сповнені рішучості тісно співпрацювати між собою, так само як і з іншими країнами ООН у підтриманні миру та протидії будь-якій агресії, відповідно до Статуту ООН і статей 49, 51, 52, 53 і 107 Статуту;

твердо вирішивши співпрацювати у справі недопущення повторних проявів агресії з боку Німеччини, і водночас вважаючи за необхідне, підписання всіма державами, що несуть відповідальність за дії стосовно Німеччини, договору з метою недопущення можливості загрози світові з її боку;

беручи до уваги Договори про Союз і Взаємодопомогу, які вони уклали з Союзом Радянських Соціалістичних Республік;

виражаючи намір зміцнити двосторонні економічні зв'язки з метою взаємної вигоди і в інтересах загального процвітання;

вирішили підписати Договір і призначили своїх повноважних представників:

(імена), котрі пред'явили свої повноваження, визнані дійсними, погодилися з таким.

Стаття 1

Не завдаючи шкоди застосуванню можливих дальших заходів стосовно Німеччини, яких може бути вжито на підставі угод, укладених усіма державами, що несуть відповідальність за дії стосовно Німеччини згідно зі статтею 107 Статуту ООН, з метою недопущення недотримання Німеччиною будь-яких її зобов'язань щодо роззброєння та демілітаризації і маючи загальним завданням запобігання повторній загрози світові з боку Німеччини, Високі Договірні Сторони в разі виникнення загрози безпеці однієї із Сторін внаслідок політики агресії з боку Німеччини або в результаті дій, застосованих Німеччиною з метою реалізації такої політики, після взаємних консультацій і, в разі необхідності, з іншими державами, що несуть відповідальність за дії стосовно Німеччини, вживуть таких узгоджених заходів (які будуть вважатися діями на підставі згаданої статті 107 Статуту ООН до тих пір, доки ця стаття має силу), які будуть вважатися найкращими, для того, щоб відвернути таку загрозу.

Стаття 2

Якщо будь-яка з Високих Договірних Сторін знову буде залучена до ворожих дій з Німеччиною,

або внаслідок збройного нападу, визначення якого дане в статті 51 Статуту ООН, з боку Німеччини проти певної Високої Договірної Сторони,

або в результаті погоджених дій, вжитих проти Німеччини відповідно до Статті 1 цього договору,

або в результаті примусових дій, вжитих проти Німеччини за рішенням Ради Безпеки ООН,

Інша Висока Договірна Сторона негайно надасть першою Високій Договірній Стороні, залученій до військових дій, всю необхідну військову та іншу допомогу і підтримку, яку вона спроможна надати.

Стаття 3

В разі виникнення у Високої Договірної Сторони сумнівів у правильності виконання Німеччиною будь-яких зобов'язань економічного характеру, покладених на неї відповідно до Акту про Капітуляцію або тих, що виходять з будь-якої наступної угоди, Високі Договірні Сторони будуть проводити взаємні консультації і, якщо це доцільно, з іншими державами, що несуть відповідальність за дії стосовно Німеччини, з метою ухвалення узгоджених дій для вирішення ситуації.

Стаття 4

Враховуючи інтереси решти членів ООН, Високі Договірні Сторони шляхом постійних консультацій з питань, що стосуються двосторонніх економічних відносин, організують всі необхідні дії для процвітання і економічної безпеки своїх країн, сприяючи ефективнішому виконанню економічних і соціальних цілей і завдань ООН.

Стаття 5

(1) Ніщо в цьому договорі не може бути витлумачене як применшення значущості зобов'язань Високих Договірних Сторін щодо Статуту Організації Об'єднаних Націй або щодо будь-якої іншої угоди, укладеної на підставі статті 43 Статуту.

(2) Жодна з Високих Договірних Сторін не може створити союз чи увійти до коаліції, створеної проти іншої Високої Договірної сторони, а також зобов'язується не брати на себе зобов'язань, що не відповідають положенням цього Договору.

Стаття 6

Цей договір підлягає ратифікації; обмін ратифікаційними грамотами відбудеться найближчим часом у Лондоні.

Договір набуде чинності з моменту обміну ратифікаційними грамотами і діятиме протягом 50 років.

У разі, якщо Висока Договірна Сторона не надасть спеціального письмового повідомлення про намір припинити дію цього договору принаймні за рік до вирішення цього періоду, договір буде продовжено на невизначений термін, при цьому у Високих Договірних сторін залишається право припинити його дію, якщо за рік до цього вони нададуть спеціальне письмове повідомлення про свій намір зробити це.

На підтвердження чого, вищевказані Повноважні Представники підписали цей договір і приклали до нього свої печатки.

Підписано в Дюнкерку 4 травня 1947 року, англійською і французькою мовами, обидва тексти є цілковитоавтентичними.

Ернст Бевін

Дафф Купер

Бідо Массільї

Системная история... Т. 4. – С. 57–59.

**№ 27. Договір про економічне, соціальне і культурне співробітництво
і колективну самооборону. Брюссель. 17 березня 1948 р.
("Брюссельський пакт")**

(Витяг)

Стаття 1

Переконані в тому, що існує висока спільність інтересів і потреба в об'єднанні для сприяння економічному відновленню Європи, Високі Договірні Сторони будуть організовувати і координувати власну економічну діяльність таким чином, щоб досягти максимальних результатів, шляхом згладжування протиріч у своїй економічній політиці, через координацію виробництва і розвитку торгових обмінів...

Стаття 2

Високі Договірні Сторони спільно вживатимуть всіх зусиль, в рамках як двосторонніх консультацій, так і через спеціалізовані механізми, для сприяння досягненню вищого рівня життя народу і для розвитку в єдиному напрямку соціальних та інших пов'язаних з ними сфер... Вони [сторони – Упоряд.] якнайшвидше здійснять кроки для укладення одна з одною конвенцій у сфері соціального захисту. [...]

Стаття 4 [у варіанті Договору 1954 р. стаття 5 – *Упоряд.*]

Якщо якась-небудь із Високих Договірних Сторін стане об'єктом якогось збройного нападу в межах Європи, інші Високі Договірні Сторони, відповідно до положень статті 51 Статуту ООН, нададуть Стороні, що зазнала такого нападу, всю військову та іншу допомогу і підтримку. [...]

Стаття 7

На прохання будь-якої з Високих Договірних сторін негайно має бути скликана Рада, аби дати можливість Високим Договірним Сторонам провести консультації щодо будь-якої ситуації, яка може становити загрозу миру, в якому б місці ця загроза не виникла, або виробити позицію і можливі кроки у разі відновлення Німеччиною політики агресії; або в разі будь-якої ситуації, що становить загрозу економічній стабільності. [...]

Стаття 10 [стаття 12 у версії Договору 1954 р. – *Упоряд.*]

Цей договір... увійде в силу після того, як буде депоновано останню ратифікаційну грамоту, і матиме чинність протягом п'ятдесяти років.

Системная история... Т. 4. – С. 73-74.

№ 28. Резолюція сенату США № 239. Вашингтон.

11 червня 1948 р. (“Резолюція Ванденберга”)

Оскільки справедливий мир і захист прав людини та основних свобод вимагають міжнародного співробітництва шляхом більш ефективного використання Організації Об'єднаних Націй, то вирішено, що Сенат

підтверджує політику Сполучених Штатів з досягнення міжнародного миру і безпеки, використовуючи Організацію Об'єднаних Націй таким чином, щоб збройної сили не застосовувати, крім як у спільних інтересах, і що Президентові буде повідомлено думку Сенату про те, що цьому Урядові, шляхом використання конституційних процедур, слід особливо домагатися таких цілей в рамках Статуту Організації Об'єднаних Націй:

(1) Добровільна угода про відмову від права вето на всі питання, що стосуються мирного врегулювання міжнародних суперечок і ситуацій і на прийняття нових членів.

(2) Прогресивний розвиток регіональних та інших колективних угод про індивідуальну та колективну самооборону відповідно до цілей, принципів та положень Статуту.

(3) Участь Сполучених Штатів, шляхом використання конституційних процедур, в таких регіональних та інших колективних угодах, які засновані на постійній і ефективній самодопомозі і взаємодопомозі і які зачіпають їхню національну безпеку.

(4) Внесення вкладу у підтримання миру шляхом демонстрації їх рішучості використовувати право на індивідуальну чи колективну самооборону за статтею 51, у разі будь-якого збройного нападу, що зачіпає їхню національну безпеку.

(5) Максимальні зусилля для досягнення угод зі створення збройних сил Об'єднаних Націй, як це передбачено Статутом, і для досягнення угоди між державами-членами про спільне регулювання і скорочення озброєнь за достатньої та надійної гарантії проти порушення.

(6) За необхідності, після достатніх зусиль зі зміцнення Об'єднаних Націй, перегляд Статуту принагідно Генеральною конференцією, скликаною за статтею 109, або Генеральною Асамблеєю.

№ 30. Вашингтонський договір.**Вашингтон. 4 квітня 1949 р. (Утворення НАТО)**

Договірні сторони,

підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй і своє бажання жити в мирі з усіма народами і всіма урядами,

сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину і цивілізацію своїх народів, засновані на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права,

прагнучи сприяти стабільності й добробуту в Північноатлантичному регіоні,

сповнені рішучості об'єднати свої зусилля для колективної оборони і для збереження миру й безпеки,

уклали цей Північноатлантичний договір.

Стаття 1

Договірні сторони зобов'язуються, як це обумовлено Статутом Організації Об'єднаних Націй, вирішувати всі міжнародні суперечки, до яких вони можуть бути залучені, мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир і безпеку та справедливість і утримуватися в своїх міжнародних відносинах від загрози силою або від її застосування будь-яким чином, несумісним з цілями Об'єднаних Націй.

Стаття 2

Договірні сторони сприятимуть дальшому розвиткові мирних і дружніх міжнародних відносин шляхом зміцнення своїх вільних установ, шляхом досягнення кращого розуміння принципів, на яких засновані ці установи, і шляхом розвитку умов, що забезпечують стабільність і добробут. Вони прагнутимуть усувати конфлікти у власній економічній міжнародній політиці та заохочуватимуть економічну співпрацю між усіма ними або будь-ким із них.

Стаття 3

Щоб забезпечити найбільш ефективне здійснення цілей цього договору, договірні сторони, діючи окремо чи колективно, шляхом постійного й ефективного розвитку власних засобів та надання взаємної допомоги, будуть підтримувати і розвивати власну індивідуальну та колективну здатність чинити опір збройному нападу.

Стаття 4

Договірні сторони будуть консультиватися між собою щоразу, коли, на думку будь-якої з них, територіальна цілісність, політична незалежність чи безпека будь-якої зі сторін опиняться під загрозою.

Стаття 5

Договірні сторони погоджуються, що збройний напад проти однієї або кількох із них у Європі чи у Північній Америці буде розглядатися як напад проти всіх договірних сторін, і внаслідок цього вони погоджуються, що, якщо такий збройний напад відбудеться, кожна з них, в порядку здійснення права на індивідуальну чи колективну самооборону, визнану статтею 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть стороні або сторонам, які зазнали такого нападу, допомогу шляхом негайного здійснення, індивідуально і за угодою з іншими сторонами, такої дії, яку вона вважатиме за необхідну, у тім числі застосування збройної сили, щоб відновити і підтримати безпеку Північноатлантичного району.

Про усякий такий збройний напад та всі заходи, вжиті внаслідок нього, буде негайно повідомлено Раду Безпеки. Такі заходи будуть припинені, коли Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

Стаття 6

При застосуванні Статті 5 збройним нападом на одну чи кілька договірних сторін вважається збройний напад на територію будь-якої з них у Європі чи в Північній Америці, на алжирські департаменти Франції, на окупаційні війська будь-якої сторони в Європі, на острови, що перебувають під юрисдикцією будь-якої договірної сторони в Північноатлантичному

регіоні на північ від тропіка Рака, або на кораблі чи повітряної судна будь-якої з договірних сторін в цьому районі.

Стаття 7

Цей договір не зачіпає і не буде тлумачитися як такий, що зачіпає якимось чином права і обов'язки, покладені Статутом Організації Об'єднаних Націй на договірні сторони, які є членами Організації Об'єднаних Націй, або головну відповідальність Ради Безпеки ООН за підтримання міжнародного миру і безпеки.

Стаття 8

Кожна сторона заявляє, що жодна з нині чинних міжнародних угод, між нею і будь якою іншою стороною або будь-якою іншою державою не суперечить положенням цього договору, і зобов'язується не приймати жодного міжнародного зобов'язання, яке суперечить цьому договору.

Стаття 9

Цим договірні сторони засновують Раду, в якій буде представлена кожна з них, для розгляду питань, що стосуються застосування договору. Раду буде організовано таким чином, щоб мати можливість збиратися швидко і в будь-який час. Рада створить такі допоміжні органи, які можуть стати необхідними, зокрема вона негайно створить Комітет оборони, який буде рекомендувати заходи для застосування статей 3 і 5.

Стаття 10

Договірні сторони можуть, за одностайної згоди, запросити приєднатися до договору будь-яку іншу європейську державу, яка може сприяти розвитку принципів договору і сприяти безпеці у Північноатлантичному регіоні. Будь-яка держава може стати стороною в договорі шляхом передачі на зберігання урядові Сполучених Штатів Америки свого документа про приєднання. Уряд Сполучених Штатів Америки повідомить кожну зі сторін про передачу на зберігання кожного такого документа про приєднання.

Стаття 11

Цей договір буде ратифіковано, і сторони будуть застосовувати його положення згідно з їх відповідною конституційною процедурою. Ратифіковані грамоти буде якомога швидше віддано на зберігання урядові Сполучених Штатів Америки, який сповіщатиме всі інші держави, що підписались, про віддання на зберігання кожної ратифікаційної грамоти. Договір набуде чинності між державами, що ратифікували його, щойно ратифікаційні грамоти більшості держав, що підписались у тім числі ратифікаційні грамоти Бельгії, Канади, Сполучених Штатів, Франції, Люксембургу, Нідерландів і Сполученого Королівства, буде віддано на зберігання, і буде застосовуватись відносно інших держав, що підписалися, з дня віддання на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

Стаття 12

Після завершення десятирічного терміну з дня набуття чинності договору або в будь-який дальший час договірні сторони будуть, на вимогу будь-якої з них, консультуватися одна з одною задля перегляду договору, зважаючи на чинники, що впливають на той момент на мир і безпеку в Північноатлантичному регіоні, у тім числі розвиток як загальних, так і регіональних угод, підписаних відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй для підтримки міжнародного миру і безпеки.

Стаття 13

Після завершення двадцятирічного терміну від дня набуття чинності договору будь-яка сторона може відмовитися від участі в договорі через рік після заяви про денонсацію, надісланої урядові Сполучених Штатів Америки, який повідомить урядам інших договірних сторін про депонування кожної заяви про денонсацію.

Стаття 14

Цей договір, французький і англійський тексти якого є однаково автентичними, буде віддано на зберігання в архіви Уряду Сполучених Штатів Америки. Належним чином завірені копії договору цей уряд передасть урядам держав, що підписались.

**№ 30. Меморандум уряду СРСР про
Північноатлантичний договір. Москва. 31 березня 1949 р.
(Витяг)**

[...] Учасниками Північноатлантичного договору є такі великі держави, як Сполучені Штати Америки, Велика Британія і Франція. Таким чином, договір не спрямований ні проти Сполучених Штатів Америки, ні проти Великої Британії, ні проти Франції. З великих держав лише Радянський Союз виключено з числа учасників цього договору, що можна пояснити тільки тим, що договір спрямований проти Радянського Союзу. Що Північноатлантичний договір спрямований проти СРСР, а також проти країн народної демократії, – на це виразно вказували також офіційні представники Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та Франції.

Щоб виправдати укладення Північноатлантичного договору, посилаються на те, що Радянський Союз має оборонні договори з країнами народної демократії. Однак ці посилення є абсолютно безпідставними.

Всі договори Радянського Союзу про дружбу і взаємодопомогу з країнами народної демократії мають двосторонній характер і спрямовані проти можливого повторення німецької агресії, про небезпеку якої не може забувати жодна миролюбна держава. При цьому абсолютно виключена можливість їх тлумачення як договорів, якоюсь мірою спрямованих проти союзників СРСР в останній війні, проти Сполучених Штатів, або Великої Британії, або Франції.

Більше того, СРСР має такі ж договори проти повторення німецької агресії не тільки з країнами народної демократії, але також із Великою Британією і Францією.

На противагу цьому Північноатлантичний договір є не двостороннім, а багатостороннім договором, що створює замкнене угруповання держав, і, що

особливо важливо, цілком ігнорує можливість повторення німецької агресії, не маючи, отже, своєю метою запобігання німецькій агресії. І оскільки в цьому договорі з великих держав, що входили до антигітлерівської коаліції, не бере участі тільки СРСР, Північноатлантичний договір має розглядатися як договір, спрямований проти одного з головних союзників Сполучених Штатів, Великої Британії та Франції в останній війні – проти СРСР. [...]

У Північноатлантичному договорі беруть участь і такі країни, чії уряди розраховують поживитися за рахунок більш багатих учасників цього договору, будуючи різні плани щодо отримання нових кредитів та інших матеріальних вигод. [...]

Учасники Північноатлантичного договору посилаються на те, що цей договір являє собою нібито регіональну угоду, яку передбачає стаття 52 Статуту ООН. Але такі посилання є абсолютно безпідставними і неспроможними. Про жодний регіональний характер цього договору не може бути й мови, оскільки передбачений цим договором союз охоплює держави, розміщені в обох півкулях земної кулі, і не ставить собі за мету врегулювання тих чи інших регіональних питань. Це підтверджується також і тим, що, як уже оголошено, до участі в Північноатлантичному договорі залучаються держави – не члени Організації Об'єднаних Націй (Італія, Португалія), хоча стаття 52 Статуту ООН має на увазі висновок регіональних угод лише між членами Організації Об'єднаних Націй...

Ніхто не може заперечувати, що Північноатлантичний договір, і насамперед стаття 5 цього договору, прямо суперечить Статуту Організації Об'єднаних Націй. У тексті статті 53 Статуту, де йдеться про примусові дії згідно з регіональними угодами, прямо сказано, що “жодних примусових дій не вживається з огляду на ці регіональні угоди або регіональні органи, їх не вживають без повноважень від Ради Безпеки”, за винятком заходів, спеціально передбачених стосовно колишніх ворожих держав. Незважаючи на це, стаття 5 Північноатлантичного договору передбачає застосування збройної сили учасниками договору без будь-яких повноважень від Ради

Безпеки. Таким чином, навіть якщо вважати Північноатлантичний договір регіональною угодою, стаття 5 цього договору є несумісною із Статутом ООН. Це ще раз показує, наскільки безпідставними є всі посилання Північноатлантичного договору на визнання принципів і цілей Статуту Організації Об'єднаних Націй. [...]

Північноатлантичний договір суперечить договору між Великою Британією і Радянським Союзом, укладеному в 1942 році, за яким обидві держави взяли на себе зобов'язання співпрацювати у справі підтримання миру і міжнародної безпеки і “не укладати жодного союзу і не брати участі в жодній коаліції, спрямованій проти іншої Високої Договірної Сторони”. Північноатлантичний договір суперечить договору між Францією та Радянським Союзом, укладеному в 1944 році, за яким обидві держави взяли на себе зобов'язання співпрацювати у справі підтримання миру і міжнародної безпеки і “не укладати жодного союзу і не брати участі в жодній коаліції, спрямованій проти однієї з Високих Договірних Сторін”. [...]

Системная история... Т. 4. – С. 84–85.

**№ 31. Договір про безпеку між Сполученими Штатами Америки,
Австралією і Новою Зеландією.**

Сан-Франциско. 1 вересня 1951 р. (АНЗЮС)

(Витяг)

Стаття 1

Для більш ефективного виконання положень цього договору Договірні сторони, діючи окремо чи колективно, шляхом постійних і дієвих самостійних зусиль і взаємодопомоги, підтримуватимуть і зміцнюватимуть свій індивідуальний і колективний потенціал протистояння збройній агресії. [...]

Стаття 3

Договірні сторони завжди будуть консультуватися одна з одною у разі, якщо, на думку когось із учасників договору, в басейні Тихого океану

виникне загроза її територіальній цілісності, політичній незалежності та безпеці.

Стаття 4

Кожна Договірна сторона погоджується з тим, що збройний напад на будь-яку з них у басейні Тихого океану вона буде розглядати як загрозу її власному миру і безпеці, і заявляє про готовність до спільної протидії загрозам, що виникатимуть, згідно з її відповідними конституційними процедурами.

Про будь-яку збройну агресію і про заходи, вжиті для її відбиття, Договірні сторони будуть негайно ставити до відома Раду Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Такі заходи будуть припинені, щойно Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

Стаття 5

З метою статті 4-ї цього Договору, під збройною агресією проти будь-якої Договірної сторони мається на увазі збройний напад на її територію, острівні території, що перебувають під її юрисдикцією в басейні Тихого океану, або на її збройні сили, літальні прилади і судна в басейні Тихого океану.

Стаття 6

Цей договір жодним чином не зачіпає і не може бути витлумачений таким, що якоюсь мірою зачіпає права і зобов'язання сторін, що витікають із Статуту Організації Об'єднаних Націй, чи переважну відповідальність ООН за підтримку міжнародного миру і безпеки. [...]

Стаття 10

Договір діє безстроково. Будь-яка Договірна сторона може припинити участь у роботі Ради, створеної відповідно до статті 8, через рік після направлення відповідного повідомлення Урядові Австралії, який повідомлятиме урядам усіх інших Договірних сторін про вручення йому на зберігання такого повідомлення.

№ 32. Договір про колективну оборону Південно-Східної Азії.**Маніла. 8 вересня 1954 р. (“Манільський пакт”)**

(Витяг)

Стаття 1

Сторони зобов'язуються, як це встановлено в Статуті ООН, вирішувати всі міжнародні суперечки, до яких вони можуть бути залучені, мирними засобами так, щоб міжнародний мир, безпеку та справедливість не було поставлено під загрозу, і утримуватися в своїх міжнародних відносинах від погрози силою чи застосування сили будь-яким способом, несумісним із цілями ООН.

Стаття 2

Для дієвішого досягнення цілей цього договору сторони будуть, діючи окремо чи колективно, шляхом постійної та дієвої самопомоги і взаємодопомоги, підтримувати і розвивати власну індивідуальну та колективну здатність чинити опір збройному нападу і перешкоджати підіривній діяльності, спрямованій іззовні проти їхньої територіальної цілісності та політичної стійкості. [...]

Стаття 4

1. Кожна сторона визнає, що агресія, здійснена шляхом збройного нападу в районі, охопленому договором, проти будь-якої з сторін або проти територій, які сторони-учасниці цього договору одноголосно вкажуть далі, буде загрожувати її власному миру й безпеці, і погоджується, що вона буде в цьому разі діяти для подолання цієї загальної небезпеки відповідно до своїх конституційних положень.

Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй має бути негайно повідомлено про заходи, вжиті відповідно до цього пункту.

2. Якщо, на думку кожної зі сторін, недоторканність чи цілісність території або суверенітет і політична незалежність будь-якої сторони в

районі, охопленому договором, або будь-якої іншої держави чи території, щодо яких час від часу застосовується перший пункт цієї статті, будуть поставлені під загрозу яким-небудь іншим шляхом, крім збройного нападу, або на неї впливає, чи їй загрожує якийсь інший факт чи ситуація, що можуть загрожувати миру в цьому районі, то сторони повинні негайно проконсультуватися, щоб домовитися про заходи, яких необхідно вжити для спільної оборони.

3. Визнано, що жодна дія відносно територій якоїсь держави, яка була одностайно вказана на підставі пункту першого цієї статті, або відносно будь-якої території, яка також вказана, не повинна чинитися без прохання чи згоди зацікавленого уряду. [...]

Стаття 8

Вжитий у цьому договорі термін “район, охоплений договором” включає загальний район Південно-Східної Азії, в тому числі всі території азіатських договірних сторін, і загальний район південно-західної частини Тихого океану, за винятком району Тихого океану, на північ від 21 градуса 30 хвилин північної широти.

Сторони можуть за одностайною згодою змінити цю статтю і включити до району, охопленого договором, територію будь-якої держави, яка приєдналась до цього договору відповідно до статті 7, або іншим чином змінити сферу дії договору. [...]

Стаття 10

Цей договір буде чинним протягом невизначеного часу. Однак будь-яка сторона може перестати бути стороною в договорі через рік після передачі свого повідомлення про денонсацію урядові Філіппінської республіки, який повідомить урядам інших сторін про отримання такого повідомлення про денонсацію. [...]

Зстереження Сполучених Штатів Америки

Делегація Сполучених Штатів Америки, підписуючи цей договір, робить застереження, що її визнання наслідків агресії і збройного нападу і її згоду з

першим пунктом статті 4 можна застосовувати лише до комуністичної агресії, але заявляє, що в разі іншої агресії чи збройного нападу уряд Сполучених Штатів консультуватиметься відповідно до положень другого пункту статті 4.

Системная история... Т. 4. – С. 156–157.

**№ 33. Договір про взаємне співробітництво
між Туреччиною та Іраком. Багдад. 24 лютого 1955 р.
 (“Багдадський пакт”)
(Витяг)**

Стаття 1

Високі Договірні Сторони відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй будуть співпрацювати в цілях своєї безпеки і оборони. Заходи, яких вони погодяться вжити для здійснення цієї співпраці, можуть стати предметом спеціальних угод між будь-якими учасниками договору.

Стаття 2

Щойно цей договір набуде чинності, компетентні влади Високих Договірних Сторін визначать заходи, яких необхідно вжити з метою забезпечення здійснення і застосування співробітництва, передбаченого статтею 1. Ці заходи можна буде реалізувати відразу ж після схвалення їх урядами Високих Договірних Сторін.

Стаття 3

Високі Договірні Сторони зобов'язуються жодним чином не втручатися у внутрішні справи одна одної. Вони будуть вирішувати всі можливі взаємні суперечки мирним шляхом відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 4

Високі Договірні Сторони заявляють, що положення цього договору не суперечать жодному з міжнародних зобов'язань, які взяла на себе кожна з них стосовно третьої держави чи держав. Вони не применшують і не можуть

бути розтлумачені як такі, що применшують названі міжнародні зобов'язання. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не брати на себе жодних міжнародних зобов'язань, несумісних з цим договором.

Стаття 5

Цей договір буде відкритий для приєднання до нього будь-якого члена Ліги Арабських держав і будь-якої іншої держави, яка дійсно зацікавлена в безпеці і мирі цього району і яку повністю визнали обидві Високі Договірні Сторони. Приєднання набуде чинності з моменту депонування відповідною державою документа про приєднання у міністерстві закордонних справ Іраку.

Будь-яка держава, яка приєдналася до цього договору, може укласти відповідно до ст. 1 спеціальні угоди з однією чи декількома державами, які є Сторонами договору...

Стаття 6

Коли принаймні чотири держави стануть учасницями договору, буде створено постійну раду на міністерському рівні для роботи з реалізації цілей договору. Рада сама встановить власні правила процедури.

Стаття 7

Цей договір є чинним протягом п'яти років і може поновлюватися щоразу на наступні п'ять років. [...]

Системная история... Т. 4. – С. 136–137.

№ 35. Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу між Народною Республікою Албанією, Народною Республікою Болгарією, Угорською Народною Республікою, Німецькою Демократичною Республікою, Польською Народною Республікою, Румунською Народною Республікою, Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою. Варшава. 14 травня 1955 р. (“Варшавський договір”)

Договірні Сторони,

знову підтверджуючи своє прагнення до створення системи колективної безпеки в Європі, заснованої на участі в ній усіх європейських держав, незалежно від їх суспільного і державного ладу, що дозволило б об'єднати їхні зусилля в інтересах забезпечення миру в Європі,

враховуючи, водночас, становище, що склалося в Європі в результаті ратифікації паризьких угод, які передбачають утворення нового військового угруповання у вигляді “західноєвропейського союзу” за участю ремілітаризованої Західної Німеччини і з включенням її до Північноатлантичного блоку, що посилює небезпеку нової війни і створює загрозу національній безпеці миролюбних держав,

будучи впевненими в тому, що за цих умов миролюбні держави Європи повинні вжити необхідних заходів для гарантування власної безпеки і в інтересах підтримки миру в Європі,

керуючись цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, в інтересах, дальшого зміцнення і розвитку дружби, співробітництва і взаємної допомоги згідно з принципами поваги до незалежності і суверенітету держав, а також невтручання в їхні внутрішні справи,

вирішили укласти цей Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу і призначили своїми уповноваженими: (далі перелік),

які, представивши свої повноваження, визнані в належній формі та повному порядку, погодилися про таке:

Стаття 1

Договірні Сторони зобов'язуються відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй утримуватися в своїх міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування і розв'язувати свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир і безпеку.

Стаття 2

Договірні Сторони заявляють про свою готовність брати участь в дусі щирої співпраці у всіх міжнародних діях, що мають на меті забезпечення

міжнародного миру і безпеки, і будуть повністю віддавати свої сили здійсненню цих цілей.

При цьому Договірні Сторони будуть домагатися вжиття, за угодою з іншими державами, які побажають співпрацювати в цій справі, ефективних заходів щодо загального скорочення озброєнь і заборони атомної, водневої та інших видів зброї масового знищення.

Стаття 3

Договірні Сторони будуть консультиватися між собою з усіх важливих міжнародних питань, що зачіпають їхні спільні інтереси, керуючись інтересами зміцнення міжнародного миру і безпеки.

Вони будуть невідкладно консультиватися між собою щоразу, коли, на думку будь-якої з них, виникне загроза збройного нападу на одну або декілька держав-учасниць Договору, в інтересах забезпечення спільної оборони та підтримання миру і безпеки.

Стаття 4

У разі збройного нападу в Європі на одну чи декілька держав-учасниць Договору з боку якоїсь держави чи групи держав, кожна держава-учасниця Договору в порядку здійснення права на індивідуальну або колективну самооборону, відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть державі чи державам, які зазнали такого нападу, негайну допомогу, індивідуально і за узгоджено з іншими державами-учасницями Договору, всіма засобами, які вона вважає за необхідні, зокрема й застосування збройної сили. Держави-учасниці Договору будуть негайно консультиватися щодо спільних заходів, яких необхідно вжити з метою відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

Про заходи, вжиті на підставі цієї статті, буде повідомлено Раді Безпеки відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй. Ці заходи будуть припинені, щойно Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки.

Стаття 5

Договірні Сторони погодилися щодо створення Сполученого Командування їхніми збройними силами, які будуть віддані за угодою між Сторонами до відання цього командування, що діятиме на основі спільно встановлених принципів. Вони будуть вживати також інших узгоджених заходів, необхідних для зміцнення їхньої обороноздатності, аби захистити мирну працю їхніх народів, гарантувати недоторканність їхніх кордонів і територій та забезпечити захист від можливої агресії.

Стаття 6

З метою здійснення передбачуваних цим Договором консультацій між державами-учасниками Договору та для розгляду питань, що виникають у зв'язку із здійсненням цього Договору, створюється Політичний Консультативний Комітет, у якому кожна державу-учасницю Договору буде представляти член Уряду або інший особливо призначений представник.

Комітет може створювати допоміжні органи, які будуть необхідними.

Стаття 7

Договірні Сторони зобов'язуються не брати участі в жодній коаліції чи союзи та не укладати жодної угоди, цілі яких суперечать цілям цього Договору.

Договірні Сторони заявляють, що їхні зобов'язання з чинних міжнародних договорів не суперечать положенням цього Договору.

Стаття 8

Договірні Сторони заявляють, що вони діятимуть у дусі дружби і співробітництва з метою дальшого розвитку та зміцнення економічних і культурних взаємин, дотримуючись принципів взаємної поваги одна одної до незалежності і суверенітету та взаємного невтручання у внутрішні справи.

Стаття 9

Цей Договір є відкритим для приєднання інших держав, незалежно від їх суспільного і державного ладу, які виявлять готовність шляхом участі в цьому Договорі сприяти об'єднанню зусиль миролюбних держав з метою забезпечення миру і безпеки народів. Таке приєднання набирає чинності зі

згоди держав-учасниць Договору після віддання на зберігання Урядові Польської Народної Республіки документа про приєднання.

Стаття 10

Цей Договір підлягає ратифікації, і ратифікаційні грамоти буде передано на зберігання Урядові Польської Народної Республіки.

Договір набуде чинності в день віддання на зберігання останньої ратифікаційної грамоти. Уряд Польської Народної Республіки інформуватиме інших держави-учасників Договору про віддання на зберігання кожної ратифікаційної грамоти.

Стаття 11

Цей Договір є чинним протягом двадцяти років. Для Договірних Сторін, які за рік до закінчення цього терміну не передадуть Урядові Польської Народної Республіки заяви про денонсацію Договору, він далі буде чинним протягом наступних десяти років.

У разі створення в Європі системи колективної безпеки і укладення з цією метою Загальноєвропейського Договору про колективну безпеку, до чого неухильно прагнутимуть Договірні Сторони, цей Договір втратить чинність із дня набуття чинності Загальноєвропейського Договору.

Складено у Варшаві 14 травня 1955 року в одному примірнику російською, польською, чеською та німецькою мовами, причому всі тексти мають однакову чинність. Завірені копії Уряд Польської Народної Республіки направить решті учасникам Договору.

На посвідчення чого уповноважені підписали цей Договір і приклали до нього печатки.

**№ 35. Інформаційне повідомлення про створення
Сполученого командування збройними силами держав-учасниць
Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу.
Варшава. 14 травня 1955 р.**

Згідно з Договором про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу ... – учасники Договору ухвалили рішення про створення Сполученого Командування збройними силами.

У цьому рішенні передбачається, що загальні питання, які стосуються зміцнення обороноздатності та організації Об'єднаних збройних сил держав-учасниць Договору, підлягають розгляду Політичного консультативного комітету, який ухвалюватиме відповідні рішення.

Головнокомандувачем об'єднаних збройних сил, що їх надали держави, які підписали Договір, призначений Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв.

Заступниками Головнокомандувача об'єднаних збройних сил призначати міністрів оборони чи інших військових керівників держав-учасниць Договору, на котрих покладається командування збройними силами кожної держави-учасниці Договору, наданими до складу Об'єднаних збройних сил.

Питання про участь Німецької Демократичної Республіки в заходах, що стосуються збройних сил Сполученого Командування, буде розглянуто пізніше.

При Головнокомандувачі Об'єднаними збройними силами створюється Штаб Об'єднаних збройних сил держав-учасниць Договору, до складу якого входять постійні представники Генерального штабу держав-учасниць Договору.

Місце розташування Штабу – місто Москва.

Розміщення Об'єднаних збройних сил на території держав-учасниць Договору буде здійснюватися відповідно до потреб взаємної оборони за угодою між цими державами.

№ 36. Цілі і програми Сполучених Штатів із національної безпеки.**Меморандум Ради національної безпеки № 68.****Вашингтон. 7 квітня 1950 р. (Директива «СНБ 68»).**

(Витяг)

Аналіз

[...] VI. Наміри і можливості США – дійсні та можливі

А. Політичні та психологічні

[...] Що стосується політики «стримування», то її спрямовано на досягнення всіма засобами, окрім війни:

(1) блокування дальшої експансії Рад;

(2) викриття хибності радянських претензій;

(3) спонукання до згортання контролю і впливу Кремля; та

(4) в цілому такого проростання «насіння руйнування» всередині радянської системи, щоб Кремль був готовий принаймні до зміни своєї політики і приведення її до відповідності із загальноприйнятими міжнародними стандартами.

І в минулому, і сьогодні ключовий момент цієї політики полягає у нашому осібному володінні загальною перевагою або в надійній комбінації з іншими, однаково налаштованими державами. Один з найважливіших інгредієнтів сили – військова міць. У концепції «стримування» підтримка сильної військової позиції вважається істотною з двох причин: (1) як остаточна гарантія нашої національної безпеки; та (2) як незамінна основа проведення політики «стримування». Без загальної військової переваги, наявної та легко мобілізованої, політика «стримування», яка по суті є політикою обачливого і поступового примусу, залишиться тільки блефом.

[...] При проведенні «стримування» бажано чинити тиск у такий спосіб, який максимально можливою мірою не допускає прямого виклику радянському престижу, зберігати для СРСР можливість поступатися тискові

з мінімальною «втратою обличчя» і забезпечувати політичні переваги, якщо Кремль не зможе поступитися чи скористатися лазівками, які ми йому залишаємо. [...]

IX. Можливі варіанти дій

[...] Правильна позиція відносно переговорів є ключовим елементом ідеологічного конфлікту. Після ухвалення рішення про нарощування нашої могутності, протягом якогось часу будь-яка пропозиція чи спроба переговорів про загальне врегулювання, відповідно до ідей промови державного секретаря в Берклі, можуть бути лише тактичним ходом. Менше з тим, одночасно з ухваленням рішення і початком нарощування сил вільного світу може стати бажаним дотримання цієї тактики, як для завоювання суспільної підтримки програми, так і для зменшення безпосередньої небезпеки війни. Сполученим Штатам обов'язково слід визначити власну позицію на переговорах і домогтися згоди з ключовими союзниками стосовно цілей та умов переговорів.

З іншого боку, якщо Сполучені Штати у співпраці з іншими вільними країнами ухвалюють рішення і заходи зі збільшення потужності вільного світу і якщо Кремль обере шлях пристосування до обставин, час від часу буде необхідно і бажано вести переговори з різних конкретних проблем з Кремлем у міру розширення сфери можливих домовленостей. [...]

Мета Сполучених Штатів та інших вільних країн на переговорах з Радянським Союзом (крім ідеологічних цілей, обговорених вище) – зафіксувати офіційним чином, який полегшить зміцнення і подальше просування нашої позиції, процес пристосування Рад до нових політичних, психологічних та економічних умов у світі, які складуться в результаті ухвалення четвертого варіанту дій. Точніше, нашою метою є зафіксувати там, де це бажано, поступовий відступ Радянського Союзу і полегшити цей процес, представляючи переговори, за можливістю, завжди більш прийнятним засобом, а ніж застосування сили. [...]

З третього боку, переговори можуть мати значення у нарощуванні сил вільного світу, крім обговорених вище ідеологічних позицій. Це особливо очевидне в питаннях Німеччини, Австрії та Японії. У процесі нарощування сили може виявитися бажаним для вільних країн, без Радянського Союзу, укладання сепаратних угод з Японією, Західною Німеччиною і Австрією, які підключать енергію і ресурси цих країн на підтримку вільного світу. Це буде складним завданням, якщо не продемонструвати спробою переговорів з Радянським Союзом, що Радянський Союз не готовий прийняти мирні договори, які залишать за цими країнами право, за необхідних гарантій, брати участь в Організації Об'єднаних Націй та в регіональних чи ширших об'єднаннях держав, що відповідають Статутові ООН і гарантують безпеку та достатні можливості для мирного розвитку їх політичного та економічного життя. [...]

Системная история Т. 4. – С. 87–89.

№ 37. Статут Ради Європи. Лондон. 5 травня 1949 р.

(Витяг)

Уряди Королівства Бельгії, Королівства Данії, Французької Республіки, Ірландської Республіки, Італійської Республіки, Великого Герцогства Люксембурзького, Королівства Нідерландів, Королівства Норвегії, Королівства Швеції, Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії,

переконані, що зміцнення миру, заснованого на засадах справедливості та міжнародного співробітництва, становить життєвий інтерес для збереження людського суспільства та цивілізації,

несхибно віддані духовним та моральним цінностям, які є спільною спадщиною їхніх народів і які служать першоосновою принципів особистої свободи, політичної свободи та переваги Права, на яких ґрунтується всяка дійсна демократія,

переконані, що для забезпечення прогресивного тріумфу цих ідеалів і сприяння соціальному та економічному прогресові вкрай потрібний тісніший союз між європейськими країнами, натхненними такими ж почуттями, вважаючи, що важливо вже тепер, ідучи назустріч цій потребі і виразним устремлінням цих народів, створити організацію, що об'єднає європейські держави в більш тісний союз,

вирішили відповідно заснувати Раду Європи, яка включає в себе Комітет представників урядів і консультативну Асамблею, і з цією метою ухвалили Статут.

Розділ I. Мета Ради Європи

Стаття 1

Метою Ради Європи є здійснення більш тісного союзу між його членами для захисту і просування ідеалів та принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їх економічному та соціальному прогресові.

Реалізація цієї мети відбуватиметься за посередництвом органів Ради шляхом розгляду питань, що становлять спільний інтерес, через укладання угод, проведення спільних дій в економічній, соціальній, культурній, науковій, юридичній та адміністративній галузях, так само як і шляхом захисту й розвитку прав людини та основних свобод.

Участь членів у роботі Ради Європи не повинна впливати негативно на їх внесок до справи Організації Об'єднаних Націй та інших організацій чи міжнародних спілок, у яких вони беруть участь.

Питання, що стосуються національної оборони, не входять до компетенції Ради Європи.

Розділ II. Склад

Стаття 2

Члени Ради Європи є учасниками цього Статуту.

Стаття 3

Будь-який член Ради Європи визнає принцип переваги Права і принцип, за яким будь-яка особа, що перебуває під її юрисдикцією, має користуватися

правами людини і основними свободами. Він зобов'язаний щиро та ефективно співпрацювати в досягненні мети, визначеної в розділі першому.

Стаття 4

Будь-яку європейську державу, яка вважається здатною узгоджувати свої дії з положеннями статті 3 і має бажання зробити це, Комітет міністрів може запросити до складу Ради Європи. Будь-яка запрошена таким чином держава буде членом з моменту передачі Генеральному секретареві від її імені грамоти про приєднання до цього Статуту.

Стаття 5

За особливих обставин європейську країну, яка вважається здатною узгоджувати свої дії з положеннями статті 3 і такою, що має бажання зробити це, Комітет міністрів може запросити стати асоційованим членом Ради Європи. Будь-яка запрошена таким чином країна набуде якості асоційованого члена з моменту передачі Генеральному секретареві від її імені документа про згоду з цим Статутом. Асоційовані члени можуть бути представлені тільки в Консультативній асамблеї.

Термін «член», що вживається в цьому Статуті, має на увазі також і асоційованих членів, за винятком того, що стосується представництва в Комітеті міністрів. [...]

Стаття 7

Будь-який член Ради Європи може вийти з цієї Ради, повідомивши про своє рішення Генерального секретаря ...

Стаття 8

Будь-який член Ради Європи, який серйозно порушує положення статті 3, може бути тимчасово позбавлений права представництва, і Комітет міністрів може запропонувати йому вийти з Ради згідно з умовами, передбаченими в статті 7. Якщо він ігнорує цю пропозицію, Комітет може вирішити, що член (Ради), про якого йдеться, перестав бути членом з дати, визначеної самим Комітетом. [...]

Розділ III. Загальні положення

Стаття 10

Органами Ради Європи є:

Комітет міністрів;

Консультативна Асамблея.

Цим органам допомагає Секретаріат Ради Європи.

Стаття 11

Місце розташування Ради Європи – Страсбург.

Стаття 12

Офіційними мовами Ради Європи є французька та англійська. Внутрішні регламенти Комітету міністрів і Консультативної Асамблеї визначають обставини та умови, за яких можна буде користуватися іншими мовами.

Розділ IV. Комітет міністрів

Стаття 13

Комітет міністрів є правочинним органом для дій від імені Ради Європи відповідно до статей 15 і 16.

Стаття 14

Кожен член (Ради) має представника в Комітеті міністрів, і кожен представник має один голос. Представниками в Комітеті є міністри закордонних справ. Коли який-небудь міністр закордонних справ не може бути присутнім чи інші обставини того вимагають, може бути призначений заступник для участі в роботі замість міністра. Цей останній буде за можливості членом уряду своєї країни. [...]

Розділ V. Консультативна Асамблея

Стаття 22

Консультативна Асамблея є дорадчим органом Ради Європи. Вона обговорює питання, що належать до її компетенції, яка визначена в цьому Статуті, і передає свої висновки Комітетові міністрів у вигляді рекомендацій.

Стаття 23

Консультативна Асамблея може обговорювати і формулювати рекомендації з будь-якого питання, яке відповідає меті і належить до

компетенції Ради Європи, як вони визначені в розділі першому; вона обговорює і може формулювати рекомендації з будь-якого питання, яке передав їй на розгляд Комітет міністрів. [...]

Системная история Т. 4. – С. 89–92.

№ 38. Закон США про взаємне гарантування безпеки.

Вашингтон. 10 жовтня 1951 р.

(Витяг)

[...] Розділ 2

а) Конгрес оголошує, що мета цього Закону полягає в тому, щоб підтримувати безпеку і сприяти здійсненню зовнішньої політики Сполучених Штатів шляхом надання військової, економічної і технічної допомоги дружнім країнам для посилення взаємної безпеки, індивідуальної та колективної оборони вільного світу, для розвитку їх ресурсів в інтересах їхньої безпеки та незалежності і в національних інтересах Сполучених Штатів і для полегшення ефективної участі цих країн у системі колективної безпеки Об'єднаних Націй. [. ..]

Глава I. Європа

Розділ 1.01

а) Для того, щоб забезпечити свободу Європи через допомогу, яка сприятиме виконанню плану оборони Північноатлантичного району, підтримуючи одночасно економічну стабільність країн цього району для того, щоб вони могли нести свою частку відповідальності за оборону, і для того, щоб сприяти досягненню економічного об'єднання та політичної федерації Європи, цим дозволено асигнувати Президентові на 1952 бюджетний рік для здійснення положень і для досягнення цілей цього Закону не більше 5 млрд 28 млн доларів для надання допомоги ... країнам, які є учасниками Північноатлантичного договору, Іспанії, а також будь-якій іншій країні в Європі (крім тих країн, які включені до іншої глави цього Закону), яка за визначенням Президента є країною, що має безпосередньо

важливе значення для оборони Північноатлантичного району і чию здатність захищати себе Президент визначає як таку, що має важливе значення для збереження миру та безпеки в Північноатлантичному регіоні і для безпеки Сполучених Штатів ...

і не більше 100 млн доларів таких асигнувань для будь-яких обраних осіб, що проживають в Радянському Союзі, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії, Албанії, Литві, Латвії та Естонії або в районах Німеччини й Австрії, окупованих комуністами, або в яких комуністи панують, а також у будь-яких інших країнах, поглинених Радянським Союзом, або для осіб, які втекли з цих країн, або для об'єднання їх у підрозділи збройних сил, що підтримують організацію Північноатлантичного договору, або для інших цілей, коли Президент визначить, що така допомога сприятиме обороні Північноатлантичного району і безпеці Сполучених Штатів ...

не більше 1 млрд 22 млн доларів для надання допомоги, відповідно до положень Закону 1948 року про економічне співробітництво ... (включаючи допомогу для розвитку європейського військового виробництва), будь-якій країні Європи, зазначеній у пункті 1 цього підрозділу, і будь-якій іншій країні, зазначеній у розділі 103 (а) згаданого Закону 1948 р. про економічне співробітництво, з поправками ...

з) Не менше 25 млн, доларів з фондів, виділених на підставі положень підрозділів (а) і (б) цього розділу, будуть використані для надання економічної, технічної і військової допомоги Іспанії ...

Глава II. Близький Схід і Африка

Розділ 201

[Передбачає асигнування на надання військової допомоги Греції, Туреччині та Ірану в розмірі 396 млн 250 тис. доларів. Крім того, дозволено використовувати невикористані суми від попередніх асигнувань.]

Розділ 202

Глава V

[Дозволяє президентові, на його розсуд, використовувати не більше 10 відсотків від зазначеної в розділі 201 суми для надання допомоги будь-якій країні в районі Близького Сходу.]

Глава III. Азія і район Тихого океану

Розділ 301

[Передбачає асигнування в розмірі 237 500 000 доларів «для здійснення в загальному районі Китаю (включаючи Філіппіни і Корею) положень підрозділу (а) в розділі 303 Закону 1949 р. про взаємну допомогу з метою оборони ».]

Розділ 302

[Передбачає асигнування в розмірі 237, 5 млн доларів для надання економічної та технічної допомоги країнам зазначеного в розділі 301 району (за винятком Кореї).]

Розділ 303

[Передбачає асигнування в розмірі 45 млн доларів на допомогу Кореї (згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї від 1 грудня 1950 р.).]

Глава IV. Американські республіки і несамокеровані території Західної півкулі

Розділ 401

[Передбачає асигнування на військову допомогу країнам американського континенту в розмірі 38,15 млн доларів.]

Розділ 402

[Передбачає асигнування на надання технічної допомоги латиноамериканським країнам і несамокерованим територіям Західної півкулі в розмірі 2 1,250 млн доларів.] [...]

**№ 39. Договір про відносини між Трьома державами та
Федеративною Республікою Німеччиною.**

Бонн. 26 травня 1952 р. («Боннський договір»)

(Витяг)

Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Французька Республіка та Федеративна Республіка Німеччина уклали таку Угоду, що встановлює основу для їх нових взаємовідносин.

Стаття 1

1. Після набуття чинності цієї Угоди Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Французька Республіка (іменовані також у цій Угоді та в пов'язаних з нею Угодах «Три Держави») припинять режим окупації у Федеративній Республіці, скасують Окупаційний статут і скасують Союзницьку верховну комісію, а також посади Комісарів у землях Федеративної Республіки.

2. Таким чином Федеративна Республіка буде мати повні права суверенної держави у своїх внутрішніх і зовнішніх справах.

Стаття 2

Беручи до уваги міжнародне становище, яке до цих пір перешкоджає возз'єднанню Німеччини і укладенню мирного врегулювання, Три Держави зберігають за собою права і обов'язки, які вони досі здійснювали або які мали щодо Берліна та Німеччини у тім числі возз'єднання Німеччини та мирне врегулювання. Права та обов'язки, які зберігають за собою Три Держави щодо розміщення збройних сил в Німеччині та захисту їх безпеки, визначають статті 4 і 5 цієї Угоди.

Стаття 3

1. Федеративна Республіка згодна проводити свою політику відповідно до принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і до цілей, встановлених у статуті Європейської Ради.

2. Федеративна Республіка підтверджує свій намір повністю об'єднатися зі спільнотою вільних націй шляхом членства в міжнародних організаціях, що сприяють досягненню загальних цілей вільного світу. У відповідний час Три Держави підтримають клопотання Федеративної Республіки про прийом її до складу таких організацій.

3. При переговорах з державами, з якими Федеративна Республіка не підтримує жодних стосунків, Три Держави будуть консультуватися з Федеративною Республікою з питань, які безпосередньо зачіпають її політичні інтереси.

4. На прохання Федерального уряду Три держави вживуть необхідних заходів, щоб представляти інтереси Федеративної Республіки в її відносинах з іншими державами і в деяких міжнародних організаціях або на конференціях кожного разу, коли Федеративна Республіка не в змозі зробити це сама.

Стаття 4

До набуття чинності угод про внесок Німеччини в оборону, Три держави як і раніше зберігають права, які вони досі здійснювали або які мали щодо розміщення збройних сил на території Федеративної Республіки. Завданням цих сил буде оборона вільного світу, частиною якого є Федеративна Республіка і Берлін. [...]

Федеративна Республіка згодна з тим, щоб після набуття чинності угод про німецький внесок в оборону у Федеративній Республіці могли бути розміщені збройні сили тієї ж державної приналежності і тієї ж чисельності, як і в момент набуття їх чинності.[...]

Стаття 5

1. До набуття чинності угод про німецький вклад в оборону відносно сил, розміщених на території Федеративної Республіки, будуть застосовуватися такі положення:

а) Три держави будуть консультуватися з Федеративною Республікою, тією мірою, як це буде дозволяти військовий стан, з усіх питань, пов'язаних із

розміщенням цих сил. Федеративна Республіка відповідно до цієї Угоди й пов'язаних з нею Угод в рамках свого Основного Закону сприятиме тому, щоб полегшити цим збройним силам виконання їх завдань.

б) Тільки за попередньої згоди Федеративної Республіки Три держави будуть розміщувати на території Федеративної Республіки як частину своїх збройних сил війська будь-якої держави, яка на той час не виставляє контингентів. Менше з тим, у разі нападу чи безпосередньої загрози нападу такі контингенти можуть бути введені на територію Федеративної Республіки без згоди Федеративної Республіки, однак після усунення небезпеки можуть залишатися там тільки з її згоди. [...]

Стаття 7

1. Держави-учасниці погоджуються в тому, що головною метою їхньої спільної політики є досягнення шляхом вільних переговорів між Німеччиною та її колишніми супротивниками мирного врегулювання для всієї Німеччини, яке має створити основу для тривалого миру. Далі вони згодні в тому, що остаточне встановлення кордонів Німеччини має бути відкладене до такого врегулювання.

2. До укладення мирного врегулювання держави, що підписали цю Угоду, будуть діяти спільно для того, щоб мирними засобами здійснити свою спільну мету: створення об'єднаної Німеччини, яка, подібно до Федеративної Республіки, матиме вільно-демократичну конституцію і буде включена до європейського співтовариства ...

Системная история Т. 4. – С. 106–108.

№ 40. Договір про Європейське оборонне співтовариство (ЕОС).

Париж. 27 травня 1952 р. («План Плевена»)

(Витяг)

[...] Стаття 1

Високі Договірні Сторони цим договором засновують Європейське оборонне співтовариство, наднаціональне за своїм характером, що передбачає спільні інститути, спільні збройні сили і спільний бюджет.

Стаття 2

1. Спільнота має виключно оборонні цілі.

2. Відповідно до положень цього Договору вона повинна гарантувати безпеку держав-учасниць проти будь-якої агресії, беручи участь в обороні Заходу в рамках Північноатлантичного договору; через інтеграцію збройних сил держав-учасниць; та через раціональне і економне використання їх ресурсів.

3. Будь-який збройний напад на будь-яку з держав-учасниць у Європі чи на Європейські оборонні сили має розглядатися як напад на всі держави-учасниці. Держави-учасниці і Європейські оборонні сили повинні надати державі чи силам, які зазнали нападу, всю військову і іншу доступну їм допомогу. [...]

Стаття 9

Збройні сили Співтовариства, тут і далі трактовані як «Європейські оборонні сили», складаються з підрозділів, наданих Співтовариству державами-учасницями з метою їх об'єднання відповідно до положень цього договору. Жодна з держав-учасників не повинна формувати або мати національні збройні сили за винятком тих, які передбачені в нижченаведених положеннях статті 10.

Стаття 10

1. Держави-учасниці можуть формувати і мати національні збройні сили з метою застосування на територіях за межами Європи, стосовно яких вони несуть відповідальність, так само як і підрозділи, розташовані в Європі, необхідні для забезпечення і підтримки таких сил.

2. Держави-учасниці можуть також формувати і мати національні збройні сили для виконання прийнятих ними зобов'язань міжнародного характеру. [...]

5. Загальна чисельність національних збройних сил, зазначених у цій статті, у тім числі підрозділи забезпечення, не має перевищувати чисельність сил, переданих будь-якою державою-учасником до складу Європейських Оборонних Сил. [...]

Стаття 18

1. Компетентному Верховному Головнокомандувачу, підлеглому Організації Північноатлантичного договору, на виконання положень нижченаведеного параграфу 3, доручається забезпечити організацію, постачання, навчання і боєготовність Європейських збройних сил для виконання ними належним чином їхніх обов'язків. Щойно ці сили будуть готові до несення служби, на виконання вищевказаних положень, вони будуть передані в розпорядження компетентного Верховного Головнокомандувача, підлеглому Організації Північноатлантичного договору, котрий матиме стосовно них такі повноваження і відповідальність, які будуть покладені на нього відповідно до мандату. ..

2. У воєнний час компетентний Верховний Головнокомандувач, підлеглий Організації Північноатлантичного договору, здійснює щодо вищезгаданих сил всі повноваження і обов'язки як Верховний Головнокомандувач відповідно до свого мандата.

3. У разі, якщо підрозділам Європейських Оборонних Сил поставлені завдання із внутрішньої оборони чи захисту морської берегової лінії держав-учасниць, порядок підлеглості та застосування визначають або конвенції НАТО, укладені в рамках Північноатлантичного договору, або угоди між НАТО і Співтовариством. [...]

№ 41. Промова державного секретаря США
Дж. Ф. Даллеса. Нью-Йорк. 12 січня 1954 р.
(«Доктрина масованої відплати»)

(Витяг)

[...] Ми живемо в світі, де завжди можливі надзвичайні ситуації, і від нашої здатності знаходити з них правильний вихід залежить, чи зможемо ми вижити. Помолімося ж господу, щоб ми завжди були здатні на це. Але, сказавши це, треба також додати, що надзвичайні заходи – як би добре вони не підходили до надзвичайного стану – не обов'язково є хорошими як постійна зовнішня політика. Надзвичайні заходи дорого обходяться; вони штучні, і вони мають на увазі, що ініціатива належить ворогові.. Вони не можуть служити нашим інтересам протягом тривалого часу.

Разом з тим, фактор часу має вирішальне значення. Радянські комуністи планують те, що вони називають «цілою історичною ерою», і ми – повинні робити те ж саме.

Перед лицем цієї стратегії не можна вважати будь-які заходи правильними тільки тому, що вони відвертають безпосередню небезпеку. Відвернути загрозу важливо, але важливо також виконати це, не вичерпуючи власних сил. [...]

Ми потребуємо союзників та колективної безпеки. Наша мета – зробити наші взаємини з ними ефективнішими і дешевшими. Цього можна досягнути, якщо ми будемо більше покладатися на стримуючу і менше – на локальну захисну міць. [...]

Локальний захист завжди буде важливим ... Але він має бути підкріплений міццю страшною масованою відплати ...

Щоб стримати агресію, вільний світ має бути готовий і здатний миттєво завдати удару у відповідь, миттєвого і засобами, обраними на наш розсуд [«retaliate instantly, instantly and by means of our choosing»].

**№ 42. Проект мирного договору з Німеччиною.
Внесений Радянським Союзом на Берлінській нараді
міністрів закордонних справ СРСР, Великої Британії,
Франції і США. Берлін. 1 лютого 1954 р.**

(Витяг)

[...] Уряди СРСР, США, Великої Британії і Франції вважають, що підготовку мирного договору слід здійснювати за участю Німеччини в особі Загальнонімецького уряду і що мирний договір з Німеччиною має бути побудований на таких основах.

Основи мирного договору з Німеччиною

Учасники

Велика Британія, Радянський Союз, США, Франція, Польща, Чехословаччина, Бельгія, Голландія та інші держави, що брали участь своїми збройними силами у війні проти Німеччини.

Політичні положення

1. Німеччина відновлюється як єдина держава. Тим самим завершується розкол Німеччини, і єдина Німеччина отримує можливість розвитку як незалежна, демократична, миролюбна держава.

2. Всі збройні сили держав-окупантів мають бути виведені з Німеччини не пізніше, ніж за рік від дня набуття чинності мирного договору. Водночас буде ліквідовано всі іноземні військові бази на території Німеччини.

3. Німецькому народові мають бути забезпечені демократичні права для того, щоб усі особи, які перебувають під німецькою юрисдикцією, незалежно від раси, статі, мови чи релігії, користувалися правами людини і основними свободами, зокрема свободою слова, друку, релігійного культу, політичних переконань і зібрань.

4. У Німеччині має бути забезпечена вільна діяльність демократичних партій і організацій з наданням їм права вільно вирішувати власні внутрішні справи, проводити з'їзди і збори, користуватися свободою друку і видань.

5. На території Німеччини має бути не допущено існування організацій, ворожих демократії та справі збереження миру.

6. Усім колишнім військовослужбовцям німецької армії, в тому числі офіцерам і генералам, всім колишнім нацистам, за винятком тих, хто відбуває покарання суду за скоєні злочини, мають бути надані громадянські і політичні права нарівні з усіма іншими німецькими громадянами для участі в будівництві миролюбної демократичної Німеччини.

7. Німеччина зобов'язується не вступати до будь-яких коаліцій чи військових союзів, спрямованих проти будь-якої держави, що брала участь своїми збройними силами у війні проти Німеччини.

8. На Німеччину не буде накладено жодних зобов'язань політичного чи воєнного характеру, які випливають з договорів чи угод, укладених урядами Німецької Федеральної Республіки та Німецької демократичної Республіки до підписання мирного договору з Німеччиною та возз'єднання Німеччини в єдину державу.

Територія

Територію Німеччини визначено межами, встановленими постановами Потсдамської конференції великих держав.

Економічні положення

1. На Німеччину не накладається жодних обмежень у розвитку її мирної економіки, яка повинна служити зростанню добробуту німецького народу.

Німеччина не матиме жодних обмежень щодо торгівлі з іншими країнами, в мореплаванні, в доступі на світові ринки.

2. Німеччина повністю звільняється від сплати США, Великій Британії, Франції і СРСР державних повоєнних боргів за винятком заборгованості з торгових зобов'язань.

Військові положення

1. Німеччині буде дозволено мати власні національні збройні сили (сухопутні, військово-повітряні і військово-морські), необхідні для оборони країни.

Розміри цих збройних сил буде обмежено відповідно до завдань внутрішнього характеру, місцевої оборони кордонів і протиповітряної оборони.

2. Німеччині дозволено виробництво військових матеріалів і техніки, кількість або типи яких не мають виходити за межі необхідні для збройних сил, встановлених для Німеччини мирним договором.

Німеччина і Організація Об'єднаних Націй

Держави, які уклали мирний договір з Німеччиною, підтримають звернення Німеччини про прийняття її в члени Організації Об'єднаних Націй.

Системная история Т. 4. – С. 114–116.

№ 43. Протокол, що змінює і доповнює

Брюссельський договір. Париж. 23 жовтня 1954 р.

(«Паризький протокол»)

(Витяг)

Переконані, що приєднання до договору Федеративної Республіки Німеччини та Італійської Республіки являє собою нове і суттєве просування до його цілей ...

Стаття 1

Федеративна Республіка Німеччини та Італійська Республіка приєднуються до договору, зміненого і доповненого цим протоколом...

Стаття 2

Підпункт Преамбули Договору «здійснити такі кроки, які можуть бути необхідними в разі відновлення Німеччиною політики агресії» в зміненому вигляді має читатися: «сприяти єдності та заохочувати послідовну інтеграцію Європи» ...

Стаття 3

Наступна нова стаття має бути внесена в договір як стаття 4: «На виконання Договору Високі Договірні Сторони і будь-які органи,

засновані Ними відповідно до Договору, працюватимуть в тісній співпраці з Організацією Північноатлантичного Договору.

Усвідомлюючи небажаність дублювання Військового Штабу НАТО, Рада та її органи будуть покладатися на військові органи НАТО для отримання інформації та консультацій з військових питань». [...]

Системная история Т. 4. – С. 118.

**№ 44. Указ президії Верховної ради СРСР про
припинення стану війни між Радянським Союзом і Німеччиною.**

Москва. 25 січня 1955 р.

(Витяг)

[...] Маючи на увазі зміцнення і розвиток дружніх взаємин між Радянським Союзом і Німецькою демократичною Республікою, заснованих на визнанні принципів суверенітету і рівноправності, беручи до уваги думку Уряду Німецької демократичної Республіки та враховуючи інтереси населення як Східної, так і Західної Німеччини,

Президія Верховної Ради СРСР цим Указом оголошує:

1. Стан війни між Радянським Союзом і Німеччиною припиняється, і між ними встановлюються мирні відносини.

2. Всі пов'язані з війною юридичні обмеження щодо німецьких громадян, котрі розглядалися як громадяни ворожої держави, втрачають свою силу.

3. Оголошення про припинення стану війни з Німеччиною не змінює її міжнародних зобов'язань і не зачіпає прав і зобов'язань Радянського Союзу, які випливають із існуючих міжнародних угод чотирьох держав, що стосуються Німеччини в цілому.

Системная история Т. 4. – С. 118–119.

№ 45. Державний Договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії. Відень. 15 травня 1955 р.

(Витяг)

Стаття 1. Відновлення Австрії як вільної і незалежної держави

Союзні і Сполучені Держави визнають, що Австрія відновлюється як суверенна, незалежна і демократична держава.

Стаття 2. Збереження незалежності Австрії

Союзні і Сполучені Держави заявляють, що поважатимуть незалежність і територіальну цілісність Австрії у тому вигляді, як це встановлено цим договором. [...]

Стаття 4. Заборона аншлюсу

1. Союзні і Сполучені Держави заявляють, що політичний чи економічний союз між Австрією і Німеччиною заборонений. Австрія повністю визнає власну відповідальність у цьому питанні і не буде вступати до політичного чи економічного союзу з Німеччиною в будь-якій формі.

2. З метою попередження такого союзу Австрія не повинна укласти жодної угоди з Німеччиною, чинити будь-яку дію чи вживати якихось заходів, які прямо чи опосередковано можуть сприяти її політичному чи економічному союзі з Німеччиною, або завдавати шкоди її територіальній цілісності або політичній чи економічній незалежності. Австрія далі зобов'язується не допускати на своїй території жодних дій, які прямо чи опосередковано можуть сприяти такому союзі, і повинна попереджувати існування, відродження і діяльність будь-яких організацій, що мають своєю метою політичний чи економічний союз із Німеччиною, і пан-німецьку пропаганду на користь союзу з Німеччиною. [...]

Системная история Т. 4. – С. 123–124.

**№ 46. Федеральний конституційний закон
про нейтралітет Австрії. Відень. 26 жовтня 1955 р.**

(Витяг)

Стаття 1

З метою тривалого і постійного утвердження своєї зовнішньої незалежності і недоторканності власної території Австрія добровільно заявляє про свій постійний нейтралітет.

Австрія підтримуватиме і захищатиме його усіма наявними в її розпорядженні засобами.

Для забезпечення цих цілей Австрія в майбутньому не буде вступати до жодних військових союзів і не допускатиме створення військових опорних пунктів чужих держав на своїй території.

Стаття 2

Виконання цього федерального конституційного закону покладається на федеральний уряд. [...]

Системная история Т. 4. – С. 124–126.

**№ 47. Прес-конференція президента США
Дуайта Ейзенхауера. Вашингтон. 7 квітня 1954 р.**

(«Доктрина доміно»)

(Витяг)

Питання: Роберт Річардс («Коуплі пресс»). П-не Президенте, не могли б ви розповісти про стратегічну важливість, яку становить для сучасного світу регіон Індокитаю? Я думаю, що у нас в країні існує деяке певне недостатнє розуміння ступеня важливості цього регіону для нас.

Президент. Коли ви говорите про такі речі, ви, зрозуміло, маєте на увазі як загальні аспекти, так і окремі. Якщо ми говоримо про специфічну цінність регіону, то, по-перше, вона полягає в розташуванні виробництва тих матеріалів, яких потребує сучасний світ. Крім цього, не можна виключати

імовірність того, що багато людей там живуть в режимі диктатури, що є несприятливим для всього вільного світу.

І, нарешті, слід взяти до уваги і більш загальні положення, суть яких зводиться до розуміння того, що я б назвав принципом «падаючого доміно». Ви маєте окремі кісточки доміно, які поставлені в ряд один за одним. Якщо звалити кісточку, яка стоїть у ряду першою, всі інші, найімовірніше, теж попадуть аж до останньої. Так само може початися і процес дезінтеграції, що може справити дуже істотний вплив.

Щодо першого пункту можна сказати, що двома специфічними продуктами цього регіону, які використовує світ, є олово і вольфрам. Вони дуже важливі. Звичайно це не все, є ще каучукові плантації і так далі ... В Азії більше 450 мільйонів людей опинилися під владою комуністичних диктатур, і ми просто не можемо дозволити собі нових втрат. Коли мова заходить про можливі наслідки подій, що відбуваються, про втрату Індокитаю, Бірми, Таїланду, тобто всього півострова, і слідом за тим – Індонезії, то ідеться вже не просто про території, втрата яких примножує наші збитки, пов'язані з втратою ресурсів та їх джерел, але і про мільйони і мільйони людей.

Нарешті, багато що визначає географічний аспект ситуації, що склалася. На південь від регіону проходить так званий острівний оборонний периметр через Японію, Тайвань, Філіппіни. Виникає загроза для Австралії та Нової Зеландії.

В економічному плані можлива ізоляція Японії. Їй треба з кимось торгувати. Може виявитися, що Японія заради власного виживання буде змушена звернутися до територій, що належать комуністам. Це зробить втрати для сучасного світу просто незліченними.

**№ 48. Директиви глав урядів чотирьох держав міністрам
закордонних справ. Женева. 23 липня 1955 р.
(«Женевський саміт»)**

(Витяг)

1. Європейська безпека і Німеччина. З метою створення європейської безпеки з урахуванням законних інтересів всіх держав і їх невід'ємного права на індивідуальну та колективну самооборону, міністрам доручається розглянути різні пропозиції, спрямовані на досягнення цієї мети, включаючи такі: пакт про безпеку для Європи чи для частини Європи, у тім числі положення про прийняття державами-учасницями зобов'язання не вдаватися до сили і відмовляти в допомозі агресорові; обмеження, контроль та інспекція відносно збройних сил і озброєнь; створення між Сходом і Заходом зони, де розміщення збройних сил буде здійснюватись за взаємною згодою; а також розглянути інші можливі пропозиції, які стосуються вирішення цієї проблеми.

Глави урядів, визнаючи свою спільну відповідальність за розв'язання німецького питання і за возз'єднання Німеччини, погодилися, що розв'язання німецького питання і возз'єднання Німеччини з допомогою вільних виборів мають бути здійснені відповідно до національних інтересів німецького народу та інтересів європейської безпеки.

Міністри закордонних справ можуть вжити будь-яких заходів, які вони вважатимуть бажаними стосовно участі інших зацікавлених сторін чи консультації з ними.

2. Роззброєння. Чотири Глави урядів ... погоджуються:

1) З цією метою працювати спільно для вироблення прийнятної системи роззброєння за посередництва підкомітету комісії ООН із роззброєння.

2) Доручити своїм представникам у підкомітеті на виконання їх мандату від Організації Об'єднаних Націй враховувати в їхній роботі думки та пропозиції, висунуті Главами урядів на цій Нараді.

3) Запропонувати, щоб наступне засідання підкомітету відбулося 29 серпня 1955 р. в Нью-Йорку.

4) Доручити міністрам закордонних справ взяти до уваги роботу, виконану комісією із роззброєння, врахувати думки і пропозиції, висунуті Главами урядів на цій Нараді, і обговорити, чи мають можливість чотири уряди далі проявити корисну ініціативу в царині роззброєння.

3. Розвиток контактів між Сходом і Заходом. Міністри закордонних справ мають за посередництва експертів вивчити заходи, у тім числі можливі заходи в органах і установах Організації Об'єднаних Націй, які могли б (а) привести до поступового усунення бар'єрів, що перешкоджають (а) вільному спілкуванню і мирній торгівлі між народами, і (б) здійсненню вільних контактів і зв'язків, взаємно вигідних для зацікавлених країн і народів.

4. Міністри закордонних справ чотирьох держав зустрінуться в Женеві протягом жовтня для того, щоб розпочати обговорення цих питань і визначити організацію їх роботи.

Системная история Т. 4. – С. 162–163.

№ 49. Спільна декларація

Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Японії.

Москва. 19 жовтня 1956 р.

З 13 по 19 жовтня 1956 р. у Москві відбулися переговори між делегаціями Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Японії.

У ході переговорів, що відбулись в атмосфері взаєморозуміння і співпраці, відбувся широкий і відвертий обмін думками з питань взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією. Союз Радянських Соціалістичних Республік і Японія повністю погодилися, що відновлення дипломатичних відносин між ними буде слугувати розвитку взаєморозуміння і співпраці між обома державами в інтересах миру та безпеки на далекому Сході.

В результаті цих переговорів між делегаціями Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Японії було досягнуто згоди про таке:

1. Стан війни між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією припиняється з дня набуття чинності цієї Декларації, і між ними відновлюються мир та добросусідські дружні відносини.

2. Між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією відновлюються дипломатичні та консульські відносини. При цьому мається на увазі, що обидві держави негайно обмінюються дипломатичними представниками в ранзі Посла, а питання про заснування консульств відповідно на території СРСР і Японії буде вирішене у дипломатичному порядку.

3. Союз Радянських Соціалістичних Республік і Японія підтверджують, що вони у своїх відносинах керуватимуться принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, зокрема нижченаведеними принципами, викладеними у статті 2 цього Статуту:

а) вирішувати свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не ставити під загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість;

б) утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою або від її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і яким-небудь іншим чином, несумісним із цілями Організації Об'єднаних Націй.

СРСР і Японія підтверджують, що, відповідно до ст. 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, кожна з держав має невід'ємне право на індивідуальну чи колективну самооборону.

СРСР і Японія взаємно зобов'язуються не втручатися безпосередньо чи опосередковано у внутрішні справи один одного з будь-яких мотивів економічного, політичного чи ідеологічного характеру.

4. Союз Радянських Соціалістичних Республік підтримує прохання Японії про прийняття її в члени Організації Об'єднаних Націй.

5. Всі засуджені в Союзі Радянських Соціалістичних Республік японські громадяни після набуття чинності цієї Спільної декларації будуть звільнені і репатрійовані до Японії.

Що ж стосується тих японців, чия доля невідома, то СРСР, на прохання Японії, буде далі з'ясовувати їх долю.

6. Союз Радянських Соціалістичних Республік відмовляється від усіх репараційних претензій до Японії.

СРСР і Японія взаємно відмовляються від усіх претензій відповідно з боку своєї держави, її організацій та громадян до іншої держави, її організацій і громадян, що виникли в результаті війни з 9 серпня 1945 року.

7. Союз Радянських Соціалістичних Республік і Японія погоджуються якнайскоріше вступити в переговори про укладення договорів чи угод для того, щоб поставити на міцну та дружню основу їхні відносини в галузі торгівлі, торгівельного мореплавства та інші комерційні взаємини.

8. Конвенція про рибальство у відкритому морі в північно-західній частині Тихого океану між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією та Угода між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією про співробітництво при порятунку людей, що зазнали катастрофи в морі, підписані в Москві 14 травня 1956 року, набудуть чинності одночасно з набуттям чинності цієї Спільної Декларації.

Враховуючи зацікавленість як СРСР, так і Японії в збереженні і раціональному використанні природних ресурсів риби та інших морських біологічних ресурсів, СРСР і Японія будуть в дусі співпраці вживати заходів з метою збереження та розвитку рибальських ресурсів, а також регулювання і обмеження риболовлі у відкритому морі.

9. Союз Радянських Соціалістичних Республік і Японія погодилися на продовження після відновлення нормальних дипломатичних відносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією переговорів про укладення Мирного договору.

При цьому Союз Радянських Соціалістичних Республік, ідучи назустріч побажанням Японії і враховуючи інтереси японської держави, погоджується на передачу Японії островів Хабомаї та острова Сікотан із застереженням, однак, що фактичну передачу цих островів Японії буде здійснено після укладення Мирного договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Японією .

10. Ця Спільна Декларація підлягає ратифікації. Вона набуде чинності в день обміну ратифікаційними грамотами.

Обмін ратифікаційними грамотами має бути проведений щонайшвидше в Токіо.

Для закріплення вищевикладеного нижчевказані Уповноважені Представники підписали цю Спільну Декларацію.

Складена в двох примірниках, кожний російською та японською мовами, причому обидва тексти мають однакову силу.

Системная история Т. 4. – С. 169–171.

№ 50. Візит голови Ради міністрів СРСР М. С. Хрущова в США.

Спільне радянсько-американське комюніке.

Вашингтон. 27 вересня 1959 р.

(Витяг)

Голова Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущов і президент Д.Ейзенхауер мали відвертий обмін думками в Кемп–Девіді. У деяких цих бесідах взяли участь міністр закордонних справ СРСР А.А.Громико і державний секретар США К.Гертер, а також інші офіційні особи обох країн.

Голова Ради Міністрів СРСР і президент погодилися, що ці бесіди були корисними для з'ясування позицій обох сторін щодо низки питань. Ці бесіди не мали на меті вести переговори. Однак висловлюється сподівання, що обмін думками сприятиме кращому розумінню мотивів і позицій кожної сторони і цим самим сприятиме досягненню справедливого і тривалого миру.

Голова Ради Міністрів СРСР і президент Сполучених Штатів погодилися, що питання про загальне роззброєння є найважливішим питанням, яке стоїть перед світом сьогодні. Обидва уряди докладуть усіх зусиль для досягнення конструктивного розв'язання цієї проблеми. У процесі бесід відбувся обмін думками з німецького питання, зокрема з питання про мирний договір з Німеччиною, і були висловлені позиції обох сторін.

Стосовно берлінського питання було досягнуто порозуміння за умови згоди інших безпосередньо зацікавлених сторін на відновлення переговорів з метою досягнення рішення, яке відповідатиме інтересам всіх зацікавлених сторін та інтересам підтримання миру.

Додатково, до цих питань відбулися корисні бесіди з низки питань, що стосуються відносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами. Це були питання про торгівлю між двома країнами. З питання про розширення обмінів людьми та ідеями було досягнуто значного прогресу в перебігу бесід офіційних представників, і очікується, що відповідних угод буде досягнуто найближчим часом. Голова Ради Міністрів СРСР і президент Сполучених Штатів погодилися, що всі неврегульовані міжнародні питання мають бути вирішені не шляхом застосування сили, а мирними засобами шляхом переговорів ...

Системная история Т. 4. – С. 193–194.

№ 51. Із директиви Ради національної безпеки США № 20/1

“Цілі США стосовно Росії”. 18 серпня 1948 р.

(Витяг)

Наші основні цілі стосовно Росії:

а) звести міць і вплив Москви до меж, у яких вона не буде більше становити загрозу миру і стабільності міжнародних відносин;

б) в корені змінити теорію і практику міжнародних відносин, яких дотримується уряд, що стоїть при владі в Росії...

Ідеться насамперед про те, щоб Радянський Союз був слабким у політичному, військовому і психологічному планах порівнянно із зовнішніми силами, які перебувають поза межами його контролю...

У гіршому разі, тобто при збереженні Радянської влади на всій чи майже на всій нинішній радянській території, ми повинні зажадати:

а) виконання суто військових умов (здача зброї, евакуація ключових районів і т.д.) для того, щоб надовго забезпечити військову безпорадність;

б) виконання умов з метою забезпечити значну економічну залежність від зовнішнього світу... Всі умови мають бути підкреслено важкими і принизливими для комуністичного режиму...

Ми мусимо вжити заходів безпеки, які автоматично забезпечували б таке становище, що навіть некомуністичний і дружньо налаштований відносно до нас режим:

а) не мав би сильного воєнного потенціалу;

б) економічно значною мірою залежав би від зовнішнього світу.

2. Оцінка планів стратегічного наступу в повітрі проти СРСР, підготовлена головнокомандуючим американськими ВВС і представлена Об'єднаному комітетові начальників штабів.

21 грудня 1948 р.

Війна почнеться до 1 квітня 1949 р. Атомні бомби буде застосовано в такому масштабі, в якому це буде можливо і бажано... Після ретельного розгляду питань про число наявних атомних бомб, радіус дії авіації союзників, орієнтовну точність влучення при бомбардуваннях, можливі масштаби нальоту і час, необхідний для його здійснення, дуже важливо позначити райони, де розташовані найбільш значні радянські промислові центри... Карти з позначеними цілями і маршрутами польотів для здійснення операцій, що зачіпають перші 70 міст, будуть готові до 1 лютого 1949 р.

Гарепов М. А. Откуда угроза (документы) / М. А. Гарепов
// Военно-исторический журнал. – 1989. – № 2. – С. 16–31.

№ 52. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 181 (II).**Нью-Йорк. 29 листопада 1947 р. (Державний устрій у Палестині)****(Витяг)***План розділу на основі економічного союзу*

Частина 1. Майбутній устрій і уряд Палестини

А. Припинення мандата, поділ і незалежність.

1. Дія мандата на Палестину припиняється в найкоротший термін, але не пізніше 1 серпня 1948 року.

2. Збройні сили країни-мандатарія повинні бути поступово виведені з Палестини, і це виведення повинне закінчитися в найкоротший термін, але в усякому разі не пізніше 1 серпня 1948 р.

Країна-мандатарій сповіщає Комісію за можливістю завчасно про свій намір припинити дію мандата і евакуювати кожен окремий район.

Країна-мандатарій повинна вжити всіх заходів для того, щоб на території Єврейської держави, за можливістю раніше і в будь-якому випадку не пізніше 1 лютого 1948 року, був очищений район, що включає морський порт і за розмірами достатній для розміщення значної кількості іммігрантів.

3. Незалежні Арабська і Єврейська держави і спеціальний міжнародний режим міста Єрусалим, як це зазначено в частині III цього плану, повинні бути створені в Палестині через два місяці після закінчення евакуації збройних сил країни-мандатарія, але в жодному випадку не пізніше 1 жовтня 1948 р. [...]

В. Попередні кроки за встановлення незалежності

1. Створюється Комісія, до якої входить по одному представнику від кожної з п'яти держав, обраних її членами. Члени Організації, представлені в Комісії, обираються Генеральною Асамблеєю на основі можливо більш широкого географічного та іншого поділу.

2. Управління Палестиною, по мірі виведення військ держави-мандатарія, повинно поступово передаватися Комісії, яка діє відповідно до рекомендацій Генеральної Асамблеї і під керівництвом Ради Безпеки.

Держава-мандатарій відповідно до можливостей детальніше погодить свої плани щодо виведення військ з планами Комісії із прийняття нею на себе управління евакуйованими областями...

3. Після прибуття до Палестини Комісія береться до проведення заходів зі встановлення кордонів Арабської та Єврейської держав і міста Єрусалим відповідно в основному до положень рекомендацій Генеральної Асамблеї щодо поділу Палестини...

4. Після консультації з демократичними партіями та іншими громадськими організаціями Арабської та Єврейської держав Комісія, по можливості невідкладно, обирає і затверджує Тимчасову раду для управління. Діяльність як арабської, так і єврейської Тимчасової ради здійснюється під загальним керівництвом Комісії. [...]

9. Тимчасова рада з управління кожної держави не пізніше двох місяців після відходу військ країни-мандатарія проводить вибори до Установчих зборів, які повинні бути проведені на демократичних засадах.

Положення про вибори в кожній державі має бути складене його Тимчасовою радою з управління і затверджене Комісією. Виборчим правом на виборах у кожній державі користуються особи, які досягли 18 років, а саме: а) палестинські громадяни, що проживають у цій державі, і б) араби і євреї, що проживають у цій державі, хоча вони не є палестинськими громадянами, але підписали до виборів заяву про своє бажання стати громадянами зазначеної держави.

Араби і євреї, які проживають у місті Єрусалимі, які підписали заяву про своє бажання стати громадянами, араби Арабської держави і євреї Єврейської держави, мають право голосувати відповідно в Арабській і Єврейській державах.

Жінки мають право голосувати і можуть обиратися до Установчих зборів.

Під час перехідного періоду жоден єврей не може закріпити свого місця проживання на території передбачуваної Арабської держави і жоден араб не

може закріпити свого місця проживання на території передбачуваної Єврейської держави, за винятком випадків, коли на це дається спеціальний дозвіл Комісії. [...]

G. Місто Єрусалим

Частина III. Місто Єрусалим

A. Спеціальний режим

Місто Єрусалим засновується як окрема одиниця (*corpus separatum*), що користується спеціальним міжнародним режимом, і знаходиться під управлінням Організації Об'єднаних Націй. На Раду з опіки буде покладено здійснення, від імені Організації Об'єднаних Націй, адміністративної влади. [...]

C. Статут міста

Не пізніше п'яти місяців з моменту затвердження цього проекту Рада з опіки повинна виробити і затвердити докладний статут міста...

[...] 4. Заходи безпеки

а) Місто Єрусалим демілітаризується; воно буде проголошене нейтральним, і його нейтралітет буде підтримуватися; на його території не будуть дозволені ніякі організації, заходи та види діяльності напіввійськового характеру. [...]

Системная история Т. 4. – С. 133–135.

№ 53. Комюніке Ради міністрів закордонних справ.

Париж. 20 червня 1949 р.

(Витяг)

I. Німецьке питання

Незважаючи на неможливість досягти на цій сесії Ради міністрів закордонних справ угоди про відновлення економічної і політичної єдності Німеччини, міністри закордонних справ СРСР, США, Великої Британії і

Франції продовжать свої зусилля, щоб досягти цього результату і, зокрема, тепер прийшли до угоди про наступне:

1. Протягом четвертої Сесії Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй, яка буде скликана у вересні цього року, чотири уряди через своїх представників на Асамблеї обмінюються поглядами щодо строку та інших умов скликання наступної сесії Ради міністрів закордонних справ з німецького питання.

2. Окупаційна влада, згідно з намірами міністрів продовжувати свої зусилля з метою досягнення відновлення економічної і політичної єдності Німеччини, буде консультуватися спільно в Берліні на чотиристоронній основі.

3. Ці консультації будуть, крім іншого, мати на меті пом'якшення наслідків чинного адміністративного поділу Німеччини і Берліна...

Уряди СРСР, Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів погоджуються, що нью-йоркська угода від 4 травня 1949 повинна бути збережена в дії. Крім того, для досягнення подальших цілей, зазначених у попередніх параграфах, і для того, щоб поліпшити й доповнити цей план та інші плани і угоди щодо пересування осіб і товарів і комунікацій між східною зоною і західними зонами і між зонами і Берліном, а також стосовно транзиту, окупаційна влада, кожна у своїй власній зоні, буде зобов'язана вживати необхідних заходів для забезпечення нормального функціонування і використання залізничного, водного і дорожнього транспорту для такого пересування осіб і товарів і таких зв'язків поштою, телефоном і телеграфом.

Окупаційна влада рекомендує керівним німецьким економічним органам східної та західних зон сприяти встановленню більш тісних економічних зв'язків між зонами і більш ефективному здійсненню торговельних та інших економічних угод.

II. Австрійський договір

Міністри Закордонних Справ погодилися з тим, що:

а) кордони Австрії будуть такими, якими вони були станом на 1 січня 1938 р.;

договір для Австрії буде передбачати, що Австрія гарантує захист прав словенської і хорватської національних меншин в Австрії;

репарації не будуть вимагатися з Австрії, але що Югославія буде мати право взяти, утримати або ліквідувати австрійську власність, права й інтереси на югославській території;

Радянський Союз отримає з Австрії 150 мільйонів доларів у вільно конвертованій валюті з виплатою протягом шести років. [...]

Системная история.... Т. 4. – С. 86–87.

№ 54. Резолюція Ради безпеки ООН. Нью-Йорк.

27 червня 1950 р. (Початок війни в Кореї)

(Витяг)

Рада Безпеки,

вирішивши, що збройний напад на Корейську Республіку військ з Північної Кореї є порушенням миру, закликавши до негайного припинення військових дій, закликавши владу Північної Кореї негайно відвести свої збройні сили до 38-ої паралелі,

відзначивши з доповіді комісії Організації Об'єднаних Націй з питання про Корею, що влада Північної Кореї не припинила воєнні дії і не відвела свої збройні сили до 38-ої паралелі і що потрібні термінові військові заходи для відновлення міжнародного миру і безпеки,

відзначивши заклик Корейської Республіки до Організації Об'єднаних Націй про негайні ефективні заходи для забезпечення миру і безпеки,

рекомендує, щоб члени Організації Об'єднаних Націй надали Корейській Республіці таку допомогу, яка може бути необхідна для того, щоб дати відсіч збройному нападу і відновити міжнародний мир і безпеку в цьому районі.

Системная история.... Т. 4. – С. 139.

№ 55. Резолюція Ради безпеки ООН.**Нью-Йорк. 7 липня 1950 р.**

(Витяг)

[...] Рада Безпеки,

вирішивши, що збройний напад на Кореїську Республіку військ із Північної Кореї є порушенням миру, рекомендувавши, щоб члени Організації Об'єднаних Націй надали Кореїській Республіці таку допомогу, яка може бути необхідна для того, щоб дати відсіч збройному нападу і відновити міжнародний мир і безпеку в цьому районі,

1) вітає швидко і енергійну підтримку, яку уряди й народи Об'єднаних Націй надали її резолюціям від 25 і 27 червня 1950 р., щоб допомогти Кореїській Республіці захистити себе від збройного нападу і таким чином відновити міжнародний мир і безпеку в цьому районі,

2) відзначає, що члени Організації Об'єднаних Націй передали Організації Об'єднаних Націй пропозиції про допомогу Кореїській Республіці,

3) рекомендує, щоб всі члени, що надають військові сили та іншу допомогу відповідно з вищезазначеними резолюціями Ради Безпеки, надавали такі сили та іншу допомогу в розпорядження об'єднаного командування під керівництвом Сполучених Штатів,

4) просить Сполучені Штати призначити командувача такими силами,

5) уповноважує об'єднане командування використовувати на свій розсуд прапор Організації Об'єднаних Націй в ході операцій проти сил Північної Кореї одночасно з прапорами різних держав, що беруть участь у цьому,

6) просить Сполучені Штати надавати Раді Безпеки відповідні доповіді про хід дій, здійснених під керівництвом об'єднаного командування.

**№ 56. Угода, укладена між головнокомандуючим збройними силами ООН, з одного боку, і Верховним командуючим Корейської народної армії і командуючим китайськими народними добровольцями з іншого боку, про військове перемир'я в Кореї. Паньминьчжон (Корея). 27 липня 1953 р.
(Витяг)**

Преамбула

Нижчепідписані, Головнокомандуючий збройними силами Організації Об'єднаних Націй, з одного боку, і Верховний командуючий Корейської народної армії та Командуючий китайськими народними добровольцями, з іншого боку, з метою припинення корейського конфлікту... зобов'язуємося прийняти до виконання і керуватися умовами перемир'я, викладеними в наступних статтях і пунктах, такі умови і положення носять навмисно суто військовий характер і стосуються виключно збройних сил, що діють у Кореї.

Стаття I. Військова демаркаційна лінія і демілітаризована зона

1. Цим погоджено, що буде встановлена військова демаркаційна лінія і що з обох боків війська будуть відведені на два (2) кілометри від зазначеної лінії з метою встановлення між супротивниками демілітаризованої зони. [...]

6. Жодною стороною не буде скоєно ворожих актів в межах демілітаризованої зони, з неї або проти неї.

7. Без особливого на те дозволу Військової комісії з перемир'я нікому – ні військовослужбовцям, ні цивільним особам, – не дозволяється переходити військову демаркаційну лінію.

8. Особам, які перебувають у демілітаризованій зоні, – як військовослужбовцям, так і цивільним особам, – не дозволяється доступ на територію, що знаходиться під військовим управлінням однієї зі сторін без особливого на те дозволу Командуючого в тому районі, у який особа бажає слідувати.

9. Нікому – ні військовослужбовцям, ні цивільним особам – не дозволяється доступ у демілітаризовану зону, за винятком осіб, причетних до

цивільного управління і надання допомоги населенню, або ж осіб, які мають особливий на те дозвіл Військової комісії з перемир'я.

10. Цивільне управління і надання допомоги населенню в частині демілітаризованої зони, розташованої на південь від військової демаркаційної лінії, покладається на відповідальність Головнокомандуючого збройними силами Організації Об'єднаних Націй, а цивільне управління і надання допомоги населенню в частині демілітаризованої зони, розташованої на північ від військової демаркаційної лінії, покладається спільно на Верховного командуючого Кореїської народної армії і Командуючого китайськими народними добровольцями. [...]

11. Ніщо в цій статті не повинно бути використане як обмеження повної свободи доступу в демілітаризовану зону, виходу з неї і переміщення в її межах Військової комісії з перемир'я, її помічників, її спільних груп спостерігачів та їх помічників, що підлягають установі Комісії нейтральних країн зі спостереження, її помічників, її інспекційних груп від нейтральних держав з їх помічниками і всіх інших осіб, матеріалів і устаткування, доступ яких в демілітаризовану зону спеціально дозволений Військовою комісією з перемир'я. У тих випадках, коли шлях між двома пунктами демілітаризованої зони, між якими немає дороги, що пролягає на всій протяжності в межах цієї зони, проходить по території, яка знаходиться під військовим управлінням однієї зі сторін, відповідними сторонами буде забезпечено безперешкодне сполучення.

Стаття II. Конкретні заходи для припинення вогню і встановлення перемир'я

А. Загальні положення

12. Командуючими з обох сторін віддається наказ про повне припинення будь-якого роду військових дій у Кореї всіма збройними силами, що перебувають під їх командуванням, включаючи всі частини і особистий склад наземних, морських і повітряних сил, який набирає чинності через дванадцять (12) годин після підписання угоди про перемир'я, і

забезпечується виконання зазначеного наказу (див. пункт 63 цієї угоди, у якому вказані терміни набуття чинності інших положень угоди про перемир'я).

13. З метою забезпечення міцності військового перемир'я і полегшення мирного вирішення конфлікту на Політичній конференції державних діячів обох сторін вищого рангу, командуючі тієї й іншої сторони:

а) виведуть з демілітаризованої зони не пізніше як через сімдесят дві (72) години після початку набуття чинності угоди про перемир'я всі підлеглі їм збройні сили, постачання та обладнання за винятком тих, щодо яких у цій угоді передбачається інше. Про всіх, хто знаходиться в демілітаризованій зоні, задіяних у виведенні з неї збройних сил, руйнуваннях, мінних загородженнях, дротяних загороддах і іншого роду перешкод до вільного пересування особового складу Військової комісії з перемир'я і її спільних груп спостерігачів, а також про всі шляхи, вільні від зазначених перешкод, Командуючі збройними силами, що спорудили зазначені загородження, сповіщають Військову комісію з перемир'я ...

б) не пізніше ніж через десять (10) днів після набуття чинності угоди про перемир'я виведуть всі свої збройні сили, спорядження та обладнання, що знаходиться в тилу противника і на прибережних островах і в корейських водах...

в) припинять надсилати в Корею підкріплення особового складу, з тим, однак, що заміна частин та особового складу, прибуття в Корею військовослужбовців для виконання тимчасових завдань і повернення до Кореї військовослужбовців з короткочасних відпусток або у зв'язку з виконанням службових доручень за межами Кореї будуть допускатися в зазначених нижче межах...

г) припиняють підвезення до Кореї підкріплень у вигляді бойових літаків, броньованих автомашин, зброї та боєприпасів з тим, однак, що бойові літаки, броньовані автомашини, зброя і боєприпаси, знищені, пошкоджені, зношені або використані під час продовження періоду

перемир'я, можуть замінюватися за принципом предмет за предмет рівнозначної ефективності і того ж типу; зазначені бойові літаки, броньовані автомашини, зброя і боєприпаси можуть увозитися до Кореї через порти, перелічені в пункті 43 цієї Угоди. [...]

В. Військова комісія з перемир'я

1. Склад

19. За цією угодою створюється Військова комісія з перемир'я.

20. Військова комісія з перемир'я складається з десяти (10) старших офіцерів, п'ять (5) з яких призначаються Головнокомандуючим збройними силами Об'єднаних Націй і п'ять (5) – призначаються спільно Верховним командуючим Корейської народної армії і Командуючим китайськими народними добровольцями. З десяти членів три (3) з кожної сторони повинні мати генеральський або адміральський чин. Два (2) інших чини з кожної сторони можуть бути генерал-майорами, генерал-бригадирами, полковниками або офіцерами, які мають відповідний чин. [...]

Стаття III. Постанови про військовополонених

51. Усі військовополонені, що знаходяться під вартою кожної зі сторін у момент набрання чинності угодою про перемир'я, повинні бути звільнені і репатрійовані відповідно до наступних постанов, про які обидві сторони погодилися до підписання цієї угоди про перемир'я.

а) до закінчення шістдесяти (60) днів після набуття чинності цієї угоди про перемир'я кожна зі сторін, не створюючи до того ніяких перешкод, безпосередньо репатріює і передає групами всіх тих, що перебувають у неї під вартою військовополонених, які наполягають на своєму поверненні на ту сторону, до якої вони належали, коли вони були захоплені в полон. Репатріація повинна бути здійснена згідно з відповідними постановами цієї статті. Для прискорення репатріації військовополонених зазначеної категорії обидві сторони повідомляють одна одній, до підписання цієї угоди, загальні цифри щодо національностей військовослужбовців, що підлягають безпосередній репатріації. Кожна група військовополонених, передана іншій

стороні, повинна супроводжуватися відомістю, складеною за національностями, із зазначенням імені, чину (якщо такий є) і військового або серійного номера кожного інтернованого.

б) Обидві сторони звільняють всіх тих військовополонених, які не були безпосередньо репатрійовані і знаходяться ще під їхнім управлінням або утримуються під вартою, і передають їх у розпорядження Комісії нейтральних країн з репатріації, для того щоб ця Комісія розпорядилася ними відповідно до положень додатка до цієї угоди «Межі відання Комісії нейтральних країн з репатріації».

с) Для уникнення непорозумінь, що виникають у зв'язку з використанням на рівних засадах трьох мов, акт передачі військовополоненого однієї сторони іншій, за змістом цієї угоди про перемир'я, буде називатися англійською «repatriation», корейською – «СОН ХВАН» і китайською – «ЧЬСН ФАН», якою б не була національність і місце проживання військовополоненого.

52. Кожна сторона зобов'язується не залучати до військових дій у корейському конфлікті військовополонених, звільнених і репатрійованих внаслідок набуття чинності угоди про перемир'я. [...]

Стаття IV. Рекомендації відповідним урядам обох сторін

60. Для забезпечення мирного врегулювання корейського питання Командуючі обох сторін цією угодою рекомендують урядам зацікавлених країн обох сторін скликати протягом трьох (3) місяців після підписання та набуття чинності угоди про перемир'я політичну конференцію більш високого рівня з обох сторін, у якій візьмуть участь представники, призначені обома сторонами для врегулювання шляхом переговорів питань, що стосуються виведення з Кореї всіх іноземних збройних сил, мирного врегулювання корейського питання і т.д. [...].

**№ 57. Угода про припинення військових дій у В'єтнамі між
збройними силами Французького Союзу і силами
Народної армії В'єтнаму. Женева. 20 липня 1954 р.**

(Витяг)

Глава I. Тимчасова демаркаційна лінія і демілітаризована зона

Стаття 1

Буде встановлена тимчасова військова демаркаційна лінія, по обидві сторони якої будуть розміщені після їх відходу збройні сили обох сторін: сили Народної армії В'єтнаму – на північ від цієї лінії; сили Французького Союзу – на південь від цієї лінії. [...]

Стаття 5

Щоб уникнути інцидентів, які могли б призвести до відновлення військових дій, з демілітаризованої зони мають бути вивезені протягом двадцяти п'яти (25) днів, рахуючи з дня набуття чинності цієї угоди, усі збройні сили, військове спорядження і військові матеріали.

Стаття 6

Жодна особа, цивільна або військова, не зможе перетнути тимчасову військову демаркаційну лінію без спеціального на те дозволу змішаної комісії. [...]

Глава II. Принципи та умови виконання цієї Угоди

Стаття 10

Командуючі збройними силами обох сторін, Головнокомандуючий збройними силами Французького Союзу в Індокитаї, з одного боку, і Головнокомандуючий Народної армії В'єтнаму, з іншого боку, віддадуть наказ і забезпечать повне припинення всіх військових дій у В'єтнамі всіма збройними силами, що перебувають під їх контролем, уключаючи всі з'єднання і весь персонал сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил. [...]

№ 58. Протокол переговорів Великої Британії, Франції та Ізраїлю.**Севр. 24 жовтня 1956 р. («Севрський протокол»)**

(Витяг)

1. Ізраїльські війська починають увечері 29 жовтня 1956 р. великомасштабний напад на єгипетські сили з метою виходу до Зони [Суецького] каналу наступного дня.

2. Після сповіщення про ці події британський і французький уряди протягом 30 жовтня окремо й одночасно виступають з двома зверненнями до єгипетського уряду і ізраїльського уряду за такими напрямками:

А. До єгипетському уряду:

а) припинити всі військові дії;

б) відвести всі свої війська на десять миль від Каналу;

в) погодитися на тимчасову окупацію британсько-французькими військами ключових позицій на Каналі з метою гарантувати вільний прохід по Каналу кораблів всіх держав до остаточного врегулювання.

В. До ізраїльському уряду:

а) припинити всі військові дії;

б) відвести всі свої війська на десять миль на схід від Каналу.

Крім того, ізраїльський уряд буде повідомлено, що французький і британський уряди вимагали від єгипетського уряду погодитися на тимчасову окупацію франко-британськими військами ключових позицій уздовж Каналу.

Досягнуто домовленості, що якщо один із урядів відмовиться або не дасть своєї згоди, то протягом дванадцяти годин британсько-французькі війська зроблять інтервенцію силами, достатніми для забезпечення того, щоб їхні вимоги були прийняті.

С. Представники трьох урядів погоджуються, що від ізраїльського уряду не буде вимагатися виконання умов, що містяться в посланні, яке буде йому направлено, у тому випадку, якщо єгипетський уряд, зі свого боку, не прийме тих умов, які будуть міститися в направленому йому посланні.

3. У тому випадку, якщо єгипетський уряд не погодиться протягом установленого часу на умови адресованого йому послання, британсько-французькі війська почнуть військові дії проти єгипетських військ вранці 31 жовтня.

4. Ізраїльський уряд направить війська для окупації західного узбережжя Акабської затоки і групи островів Тиран і Санафір для забезпечення свободи судноплавства в Акабській затоці.

5. Ізраїль зобов'язується не нападати на Йорданію протягом періоду дій проти Єгипту. Однак у випадку, якщо протягом того ж часу Йорданія зробить напад на Ізраїль, британський уряд зобов'язується не допомагати Йорданії.

6. Зміст цього протоколу повинен залишатися цілком таємним. [...]

Системная история.... Т. 4. – С. 182–183.

**№ 59. Резолюції і постанови XX з'їзду КПРС
на звітну доповідь ЦК КПРС. Москва. 25 лютого 1956 р.**

(Витяг)

[...] З'їзд констатує, що в галузі міжнародних відносин звітний період ознаменувався певним пом'якшенням напруженості і появою на міжнародній арені реальних перспектив до зміцнення миру. Радянський Союз разом з Китайською Народною Республікою та іншими країнами народної демократії своєчасно виступив з рядом найважливіших зовнішньополітичних заходів, спрямованих на зміцнення миру і безпеки. Ці заходи були активно підтримані всіма миролюбними силами.

Увесь хід подій наочно показує, що в міжнародному розвитку сталися корінні зміни в сторону зміцнення позицій соціалізму. Головну рису нашої епохи становить вихід соціалізму за рамки однієї країни і перетворення його в світову систему, причому капіталізм виявився безсилим перешкодити цьому всесвітньо-історичному процесові.

Обстановка в капіталістичному світі, зона якого значно звузилася, характеризується далшим наростанням глибоких суперечностей. Деяке збільшення виробництва, досягнуте капіталістичними країнами в післявоєнне десятиріччя за допомогою таких факторів, як мілітаризація економіки і гонка озброєнь, посилення зовнішньої економічної експансії, оновлення основного капіталу й різке посилення експлуатації трудящих, не дало сталості економіці капіталізму. Навпаки, капіталістична економіка стала ще більше нестійкою. Загальна криза капіталістичної системи і далі поглиблюється.

У цій обстановці виразно визначилось два основні протилежні напрями в розвитку міжнародних подій.

З одного боку, імперіалістичні держави на чолі з реакційними американськими колами незабаром після закінчення війни почали проводити політику «з позиції сили», яка відображає прагнення найбільш агресивних елементів цих держав придушити робітничий, демократичний і національно-визвольний рухи, підірвати табір соціалізму і встановити своє світове панування. Ця політика на практиці означає нестримну гонку озброєнь; створення американських воєнних баз вздовж кордонів СРСР і країн народної демократії, а також утворення агресивних блоків, спрямованих проти країн соціалістичного табору; розгортання так званої «холодної війни» проти соціалістичних держав і підготовку до нових кровопролитних воєн.

З другого боку, дедалі більше зростають і міцніють сили, які виступають на світовій арені за міцний мир і безпеку народів; вони розгортають активну боротьбу проти воєнної загрози, за мирне співіснування держав, які належать до різних економічних і соціальних систем. Вирішальне значення при цьому має неухильне зміцнення міжнародного табору соціалізму, який справляє все зростаючий вплив на хід світових подій.

З'їзд схвалює миролюбну зовнішню політику, яку проводять ЦК КПРС і Радянський уряд і завдяки якій було досягнуто великих успіхів у справі ослаблення міжнародної напруженості, зміцнення миру і позицій демократичних сил.

XX з'їзд партії вважає цілком правильною лінію Центрального Комітету і Радянського уряду, спрямовану на те, щоб на основі ленінського принципу мирного співіснування вести курс на поліпшення відносин, зміцнення довір'я і розвиток співробітництва з усіма країнами. Велику роль щодо цього можуть відіграти відомі п'ять принципів міжнародних відносин, визнані багатьма державами і широкими верствами громадськості, – взаємне поважання територіальної цілісності й суверенітету, ненапад, невтручання у внутрішні справи один одного, розвиток міждержавних відносин на основі рівності і взаємної вигоди, мирне співіснування і економічне співробітництво. Ці принципи – найкраща в сучасних умовах формула взаємовідносин держав з різним соціальним ладом і вони могли б стати основою міцних мирних відносин між державами всієї земної кулі.

Величезне значення для зміцнення справи миру в усьому світі мало б встановлення міцних дружніх відносин між Радянським Союзом і Сполученими Штатами, як двома найбільшими державами світу, а також між Радянським Союзом і такими великими державами, як Англія і Франція.

XX з'їзд вважає своєчасними і правильним вжиті радянською стороною заходи, спрямовані до досягнення цієї мети, і цілком схвалює їх.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Пер. з 8-го рос. вид. За заг. ред. П.М. Федосєєва і К.У. Черненко, – К., 1981, т. 7. 1955 – 1959. – С. 93–97.

№ 60. Із заяви Радянського уряду про збройну агресію проти Єгипту. 31 жовтня 1956 р.

(Витяг)

Єгипет став жертвою агресії. На його територію вчинили напад ізраїльські війська і нависла загроза висадження англійських і французьких військ.

У ніч з 29 на 30 жовтня ізраїльські війська перейшли єгипетський кордон і розпочали воєнні дії, просуваючись по Синайському півострову в

напрямку Суецького каналу.

Дії ізраїльського уряду є актом збройної агресії і відкритим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй. Факти свідчать, що вторгнення ізраїльських військ було явно розраховане на те, щоб використовувати це як привід для західних держав, у першу чергу Англії і Франції, увести свої війська на територію арабських держав, зокрема в зону Суецького каналу. Свої агресивні дії західні держави прикривають посиленнями на колоніалістську декларацію Сполучених Штатів Америки, Англії і Франції 1950 року, одностайно відхилену всіма арабськими державами. Діючи як знаряддя імперіалістичних кіл, які прагнуть відновити режим колоніального гніту на Сході, уряд Ізраїлю кинув виклик усім арабським народам, усім народам Сходу, які ведуть боротьбу проти колоніалізму. Шлях, на який стали правлячі екстремістські кола Ізраїлю, є злочинним та небезпечним насамперед для самої держави Ізраїль, для її майбутнього.

Услід за збройним нападом Ізраїлю уряди Англії та Франції 30 жовтня пред'явили Єгипту ультиматум – надати для їхніх військ ключові позиції на єгипетській території – в Суеці, Порт-Саїді та Ісмаїлії – нібито з метою запобігання військових дій між Ізраїлем і Єгиптом. Незважаючи на те що уряд Єгипту, захищаючи суверенітет і територіальну недоторканість країни, відхилив цю вимогу, Англія і Франція направили свої війська для висадження на єгипетській території. Тим самим уряди Англії та Франції стали на шлях збройної інтервенції проти Єгипту, брутально зневажаючи законні права суверенної єгипетської держави . [...]

Радянський Уряд вважає, що Рада Безпеки ООН в ім'я збереження миру і спокою в районі Близького та Середнього Сходу повинна вжити негайних заходів для припинення агресивних дій Англії, Франції та Ізраїлю щодо Єгипту і для негайного виведення військ інтервентів з території Єгипту.

Радянський Уряд вважає, що вся відповідальність за небезпечні наслідки, пов'язані із зазначеними агресивними діями проти Єгипту, лягає

повністю на уряди, які вступили на шлях порушення миру і безпеки, на шлях агресії.

Правда – 1956. – 1 листопада.

**№ 61. Декларація наради представників комуністичних
і робітничих партій соціалістичних країн.**

Москва. 14–16 листопада 1957 р.

(Витяг)

[...] Основним змістом нашої епохи є перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією в Росії.

[...] В нашу епоху світовий розвиток визначається ходом і результатами змагання двох протилежних суспільних систем. За сорок років соціалізм довів, що він як суспільна система далеко перевершує капіталізм.

[...] Якщо соціалізм перебуває на піднесенні, то імперіалізм іде до занепаду. Позиції імперіалізму значно ослаблені в результаті розпаду колоніальної системи.

[...] Агресивні імперіалістичні кола США, проводячи так звану політику з позиції сили, прагнуть добитись панування над більшістю країн світу і намагаються перешкодити поступальному рухові людства відповідно до законів розвитку суспільства. Під ширмою «боротьби проти комунізму» вони намагаються підкорити своєму пануванню все більше число країн, штовхають на знищення демократичних свобод, загрожують національній незалежності розвинутих капіталістичних країн, хочуть у новій формі надіти колоніальне ярмо на визволені народи і провадять систематичну ворожу підривному діяльність проти соціалістичних країн. Своєю політикою певні агресивні кола Сполучених Штатів прагнуть зосередити навколо себе всі реакційні сили капіталістичного світу. Ці кола стають, тим самим, центром

світової реакції і є найлютішими ворогами народних мас. Ці антинародні агресивні імперіалістичні сили своєю політикою самі собі готують загибель, самі створюють собі могильщика, який їх поховає.

Поки зберігається імперіалізм, лишатиметься і ґрунт для агресивних воєн. У післяреволюційні роки американські, англійські, французькі та інші імперіалісти і їх лакеї вели або ведуть війни в Індонезії, Кореї, Малайї, Кенії, Гватемалі, Єгипті, Алжирі, Омані і Ємені. В той же час агресивні імперіалістичні сили вперто відмовляються від скорочення озброєнь, від заборони застосування і виробництва атомної та водневої зброї, від угоди про негайне припинення випробувань цієї зброї, продовжують так звану «холодну війну», ведуть гонку озброєнь, будують нові й нові воєнні бази, ведуть агресивну політику підриву миру, створюють небезпеку нової війни. В разі виникнення світової війни – в умовах, якщо не буде ще досягнуто угоди про заборону ядерної зброї, – ця війна неминуче стане ядерною війною, небаченою щодо своєї руйнівності.

В Західній Німеччині з допомогою США відроджується німецький мілітаризм, створюючи тим самим вогнище серйозної воєнної небезпеки в центрі Європи. Боротьба проти західнонімецького мілітаризму і реваншизму, які загрожують мирові, є важливим завданням миролюбних сил німецького народу і всіх народів Європи.

[...] В той же час імперіалісти намагаються нав'язати волелюбним народам Близького і Середнього Сходу горезвісну «доктрину Даллеса-Ейзенхауера», створюючи тим самим загрозу мирові в цілому районі. Вони організовують змови і провокації проти незалежної Сирії. Провокації проти Сирії, Єгипту та інших арабських країн мають на меті роз'єднати арабські держави, поставити їх в стан ізоляції, щоб розчистити шлях для ліквідації їх свободи і незалежності.

Агресивний блок СЕАТО створює небезпеку війни в Південно-Східній Азії.

Питання про війну чи мирне співіснування стало корінною проблемою світової політики. Народи всіх країн повинні зберігати величезну пильність щодо воєнної небезпеки, створеної імперіалізмом.

Тепер сили миру настільки зросли, що є реальна можливість запобігти війні, що наочно показав провал агресивних планів імперіалістів у Єгипті. Провалилися також їх плани, спрямовані на використання контрреволюційних сил для повалення народно-демократичного ладу в Угорщині.

Комуністичні партії розглядають боротьбу за мир к своє першорядне завдання. Вони разом з усіма миролюбними силами зроблять усе від них залежне, щоб відвернути війну.

Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. – К., 1961. – С.4–9.

№ 62. Заява наради представників комуністичних і робітничих партій. Москва. 14–16 листопада 1957 р.

(Витяг)

[...] Головний підсумок цих років – бурхливе зростання могутності і міжнародного впливу світової соціалістичної системи, активний процес розпаду колоніальної системи під ударами національно-визвольного руху, наростання класових битв у капіталістичному світі, дальший занепад і розпад світової капіталістичної системи. На світовій арені дедалі більше виявляється перевага сил соціалізму над імперіалізмом, сил миру над силами війни.

Проте імперіалізм, намагаючись зберегти свої позиції, саботує справу роззброєння, прагне продовжити і всемірно загострити «холодну війну», вперто готує нову світову війну. Тому життя настійно вимагає дедалі тіснішого об'єднання зусиль і рішучих дій соціалістичних країн, міжнародного робітничого класу, національного антиімперіалістичного руху, всіх миролюбних держав, усіх борців за мир для відвернення війни і забезпечення мирного життя людей. Життя настійно вимагає дальшого

згуртування всіх революційних сил для боротьби проти імперіалізму за національну незалежність, за соціалізм.

Нова епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією, є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних революцій і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі.

Головна характерна риса нашого часу полягає в тому, що світова соціалістична система перетворюється у вирішальний фактор розвитку людського суспільства.

Головний зміст, головний напрям і головні особисті історичного розвитку людського суспільства в сучасну епоху визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства. Ніякі силкування імперіалізму не можуть припинити поступальний розвиток історії. Закладено міцні передумови для дальших вирішальних перемог соціалізму. Повна перемога соціалізму неминуча.

[...] Підвалини капіталістичного ладу підгнили настільки, що в багатьох країнах правляча імперіалістична буржуазія більше неспроможна самотійно протистояти силам демократії і прогресу, які зростають і згуртовуються. Імперіалісти об'єднуються у воєнно-політичні союзи на чолі з США, щоб разом боротися проти соціалістичного табору, душити національно-визвольний, робітничий і соціалістичний рух. Хід міжнародних подій за останні роки дав багато нових доказів того, що американський імперіалізм є головним оплотом світової реакції і міжнародним жандармом, ворогом народів усього світу.

Створена Сполученими Штатами Америки система воєнних блоків ослабляється як боротьбою між їх учасниками, так і в результаті боротьби мас за ліквідацію таких блоків. Американські імперіалісти намагаються

зміцнити агресивні блоки, що викликає ще сильніший опір мас. США залишаються головною економічною, фінансовою і воєнною силою сучасного імперіалізму, хоч їх питома вага в економіці капіталістичного світу знижується. Англійські і французькі імперіалісти ведуть вперту боротьбу за збереження своїх позицій. Посилують експансію монополії Західної Німеччини і Японії, які відновили свою могутність і тісно зв'язані з американськими монополіями. Західнонімецькі монополії, проводячи свою імперіалістичну політику, все активніше намагаються експлуатувати слаборозвинуті країни.

[...] Найпекучіша проблема нашого часу – проблема війни і миру.

[...] Народам усіх країн відомо, що небезпека нової світової війни ще не минула. Головна сила агресії і війни – американський імперіалізм. Він втілює в своїй політиці ідеологію войовничої реакції. Під прапором захисту від «загрози комунізму» американський імперіалізм з участю імперіалістів Англії, Франції і Знахідної Німеччини втягнув багато країн у воєнні блоки – НАТО, СЕНТО, СЕАТО та інші, обплутав увесь так званий «вільний світ», тобто залежні від нього капіталістичні країни, сіткою своїх воєнних баз, спрямованих, насамперед, проти соціалістичних країн. Наявність цих блоків і баз ставить під загрозу загальний мир і безпеку, не тільки нехтує суверенітет, але й загрожує самому існуванню тих держав, які не дають свою територію під бази американської вояччини.

[...] Створивши величезний апарат війни, американський імперіалізм не хоче допустити його згортання. Імперіалісти зривають будь-які конструктивні пропозиції Радянського Союзу та інших миролюбних держав, спрямовані на роззброєння. Гонка озброєнь триває. Загрозливо зростають запаси ядерної зброї. Незважаючи на протест свого народу і народів інших країн, особливо на африканському континенті, французькі правлячі кола стали на шлях виготовлення і випробування атомної зброї. Американська вояччина готується відновити згубні атомні випробування, тривають воєнні провокації, які криють в собі загрозу серйозних міжнародних конфліктів.

Американські правлячі кола політикою провокацій і агресивних дій зірвали Паризьку нараду глав урядів, взяли курс на посилення міжнародної напруженості і загострення «холодної війни». Воєнна загроза посилилась. Імперіалістичні провокації проти миру викликали обурення і опір народів. Американський імперіалізм ще більше викрив себе, і його впливу в світі було заподіяно нових серозних ударів.

Агресивна природа імперіалізму не змінилась. Проте склались реальні сили, здатні зірвати його агресивні плани. Фатальної неминучості війни не існує. Коли б була на те воля імперіалістів, вони б уже ввергли людство у вир лиха і страхіть нової світової війни. Але минув час, коли імперіалісти мали можливість визначити своєю волею – бути чи не бути війні. Не раз за останні роки розв'язування локальних воєн імперіалісти ставили людство на грань світової катастрофи. Рішуча позиція СРСР, інших соціалістичних держав, всіх миролюбних сил поклала край англо-франко-ізраїльській інтервенції в Єгипті, запобігла воєнному вторгненню імперіалістів у Сирію, Ірак та деякі інші країни. Продовжує мужньо боротися за незалежність і свободу героїчний алжирський народ. Все більш рішучу відсіч злочинним діям імперіалістів дають народи Конго, Лаосу. Досвід підтверджує, що можна ефективно боротися проти локальних воєн, розв'язуваних імперіалістами, успішно ліквідувати вогнище таких воєн.

Настав час, коли можна покласти край спробам імперіалістичних агресорів розв'язати світову війну.

[...] Мирне співіснування між державами з різним ладом або руйнівна війна – тільки так стоїть питання нині. Іншого виходу немає. Комуністи рішуче відкидають американську доктрину «холодної війни», балансування «на грані війни» як політику, що веде до термоядерної катастрофи. Відстоюючи принципи мирного співіснування, комуністи добиваються повного припинення «холодної війни», розпуску воєнних блоків, ліквідації воєнних баз, загального і повного роззброєння під міжнародним контролем, розв'язання спірних міжнародних питань шляхом переговорів, поважання

рівноправності держав, їх територіальної цілісності, незалежності і суверенітету, невтручання у внутрішні справи одна одної, широкого розвитку торговельних, культурних, наукових зв'язків між народами.

[...] Мирне співіснування держав не означає, як твердять ревізіоністи, відмови від класової боротьби. Співіснування держав з різним суспільним ладом ж форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом. В умовах мирного співіснування створюються сприятливі можливості для розгортання класової боротьби в капіталістичних країнах, національно-визвольного руху народів колоніальних і залежних країн. В свою чергу успіхи революційної класової і національно-визвольної боротьби сприяють зміцненню мирного співіснування. Комунисти вважають своїм обов'язком укріплювати віру народних мас у можливість зміцнення мирного співіснування, їх рішучість відвернути світову війну. Вони всемірно сприятимуть тому, щоб народи своєю активною боротьбою за мир, демократію і національне визволення добивалися все більшого ослаблення і звуження позицій імперіалізму.

Мирне співіснування держав з різним суспільним ладом не означає примирення соціалістичної і буржуазної ідеології. Навпаки, воно передбачає посилення боротьби робітничого класу, їх комуністичних партій за торжество соціалістичних ідей. Проте ідеологічні і політичні спори між державами не повинні вирішуватися війною.

Нарада вважає, що здійснення висунутої Радянським Союзом програми загального і повного роззброєння мало б історичне значення для долі людства.

Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. – К., 1961. – С.34–41.

№ 63. Звіт ЦК КПРС XXII з'їздові КПРС.**Доповідь Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова.****Москва. 17 жовтня 1961 р.****(Витяг)**

[...] Головний зміст періоду після XX з'їзду КПРС становить змагання двох світових соціальних систем – соціалістичної і капіталістичної. Воно стало стрижнем, основою світового розвитку на сучасному історичному етапі. В суспільному розвитку все виразніше проявлялись дві лінії, дві історичні тенденції. Одна – лінія соціального прогресу, миру і будівництва. Друга – лінія реакції, гноблення і війни.

Якщо мислено уявити собі земну кулю, як величезну арену цього змагання, то ми побачимо, що соціалізм крок за кроком відвоював у старого світу одну позицію за одною.

Той факт, що війну вдалося відвернути і радянські люди, народи інших країн могли користуватися благами мирного життя, треба розглядати як головний результат діяльності партії, її Центрального Комітету по нарощуванню могутності Радянської держави, здійсненню ленінської зовнішньої політики, як результат діяльності братніх партій країн соціалізму, активізації миролюбних сил усіх країн.

Відомо, що за останні роки імперіалісти не раз намагалися розпалити пожежу нової війни, випробовування міцності соціалістичної системи. США та їх найближчі союзники за останні 5 років не раз вдавалися до грубої сили, хапалися за зброю. Але кожного разу Радянський Союз, всі соціалістичні країни вчасно спиняли агресора. Особливе, принципіальне значення мали виступи соціалістичних країн на захист народів, що борються за свою свободу і незалежність. У свідомість мас ще глибше проникає розуміння того, що Радянський Союз, всі соціалістичні країни є надійною опорою в боротьбі народів за їх свободу і незалежність, за прогрес і мир.

В ході мирного змагання двох систем капіталізм зазнав глибокої моральної поразки в очах усіх народів. Прості люди щоденно переконуються в тому, що капіталізм не спроможний розв'язати жодну з назрілих проблем, які стоять перед людством. Стає дедалі очевиднішим, що тільки на шляхах соціалізму можна знайти розв'язання цих проблем. Довір'я до капіталістичного ладу і до капіталістичного шляху розвитку все більше падає.

[...] Ні для кого не секрет, що методи залякування і погроз – не ознака сили, а свідчення ослаблення капіталізму, поглиблення його загальної кризи. Як то кажуть за гриву не вдержався – на хвості не вдержишся! Реакція ще спроможна, порушуючи конституцію розігнати в тій чи іншій країні парламент, кинути в тюрми кращих представників народу, послати на втихомирення «непокірних» крейсери і морську піхоту. Все це може на якийсь строк відсунути наближення фатальної години для панування капіталізму. Але такі репресивні заходи ще більше викривають розбійницьку суть імперіалізму.

[...] Події показують, що курс нашої партії, вироблений на XX з'їзді, був правильний, вірний: з'їзд відзначав, що головну рису нашої епохи становить вихід соціалізму за рамки однієї країни і перетворення його в світову систему. За період після з'їзду сталося нове важливе зрушення: світова соціалістична система стає вирішальним фактором розвитку суспільства.

Матеріали XXII з'їзду КПРС. – К., 1962. – С. 5–6.

№ 64. Мирне співіснування і боротьба за загальний мир.

Із Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.

Прийнята на XXII з'їзді КПРС. Москва. Жовтень 1961 р.

(Витяг)

Головною метою своєї зовнішньополітичної діяльності КПРС вважає: забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства в СРСР і

розвитку світової системи соціалізму і разом з усіма миролюбними народами врятувати людство від світової винищувальної війни.

[...] Імперіалізм не знає інших відносин між державами, крім відносин панування і підлеглості, гноблення слабого сильним. Міжнародні – відносини він будує на диктаті і погрозах, насильстві і сваволі. Агресивні війни розглядає він як природний засіб розв'язання міжнародних питань. Для імперіалістичних держав дипломатія була і лишається інструментом нав'язування своєї волі іншим народам, знаряддям підготовки воєн. В період неподільного панування імперіалізму питання про війну і мир фінансово-промислової олігархії розв'язувала в глибокій таємниці від народів.

Соціалізм протиставить імперіалізму новий **тип міжнародних відносин**. Зовнішня політика соціалістичних держав, в основі якої лежать принципи миру, рівноправності, самовизначення народів, поважання незалежності і суверенітету всіх країн, а також чесні, гуманні методи соціалістичної дипломатії справляють зростаючий вплив на світову обстановку. В умовах, коли імперіалізм перестав відігравати домінуючу роль у міжнародних відносинах і все більшу роль відіграє соціалістична система, коли в світовій політиці дуже зріс вплив держав, що завоювали національну незалежність, і народних мас капіталістичних країн, створюється реальна можливість для того, щоб нові принципи, висунуті соціалізмом, здобули перемогу над принципами агресивної імперіалістичної політики.

[...] **Основне питання сучасності - питання про війну і мир.**

Єдине джерело воєнної небезпеки – імперіалізм. Імперіалістичний табір готує найстрашніший злочин проти людства – світову термоядерну війну, яка може заподіяти нечуваних руйнувань цілим країнам, винищити цілі народи. Проблема миру і війни стала проблемою життя і смерті сотень мільйонів людей.

Зусилля народів повинні бути зосереджені на тому, щоб своєчасно приборкати імперіалістів, позбавити їх змоги пустити в хід смертоносну

зброю. **Головне – відвернути термоядерну війну, не дати їй спалахнути.** І це спроможне зробити нинішнє покоління людей.

[...] Об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних держав, міжнародного робітничого класу і всіх сил, які відстоюють справу миру, **можна відвернути світову війну.** Зростаюча перевага сил соціалізму над силами імперіалізму, сил миру над силами війни веде до того, що ще до повної перемоги соціалізму на землі, при збереженні капіталізму в частині світу, виникне реальна можливість виключити світову війну з життя суспільства. Перемога соціалізму в усьому світі остаточно усуне соціальні і національні причини виникнення всяких воєн. **Знищити війни, утвердити вічний мир на землі – історична місія комунізму.**

Радикальний шлях забезпечення тривкого миру – загальне і повне роззброєння при суворому міжнародному контролі. Імперіалізм поклав на народи нечуваний тягар озброєнь. Соціалізм бачить свій обов'язок перед людством у тому, щоб звільнити його від цього безглузлого розтрачання національних багатств. Розв'язання такого завдання мало б для людства історичне значення. Активною рішучою боротьбою народи можуть і повинні примусити імперіалістів до роззброєння.

Соціалізм запропонував людству єдино розумний принцип відносин між державами в умовах поділу світу на системи – принцип мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, висунутий В. І. Леніним.

Мирне співіснування соціалістичних і капіталістичних держав – об'єктивна необхідність розвитку людського суспільства. **Війна не може і не повинна бути способом розв'язання міжнародних спорів.** Мирне співіснування або катастрофічна війна – тільки так поставила питання історія. В разі, якщо імперіалістичні агресори все ж зважаться розв'язати нову світову війну, народи не терпітимуть більше ладу, який ввергає їх у спустошливі війни. Вони зметуть і поховають імперіалізм.

Мирне співіснування передбачає: відмову від війни, як засобу розв'язання спірних питань між державами, розв'язання їх шляхом переговорів; рівноправність, взаєморозуміння і довір'я між державами, врахування інтересів одних одними; невтручання у внутрішні справи, визнання за кожним народом права самостійно розв'язувати всі питання своєї країни: суворе поважання суверенітету і територіальної цілісності; розвиток економічного і культурного співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди.

Мирне співіснування є основою мирного змагання між соціалізмом і капіталізмом у міжнародному масштабі і становить специфічну форму класової боротьби між ними. Послідовно проводячи лінію на мирне, соціалістичні країни добиваються неухильного зміцнення позицій світової соціалістичної системи в її змаганні з капіталізмом. В умовах мирного співіснування створюються сприятливіші можливості для боротьби робітничого класу капіталістичних країн, полегшується боротьба народів колоніальних і залежних країн за своє визволення. Підтримка принципу мирного співіснування відповідає інтересам і тієї частини буржуазії, яка розуміє, що термоядерна війна не пощадить і пануючі класи капіталістичного суспільства. Політика мирного співіснування відповідає кровним інтересам усього людства, за винятком верховодів великих монополій і воячини.

Радянський Союз послідовно відстоював і відстоюватиме політику мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Комуністична партія Радянського Союзу ставить такі **завдання в галузі міжнародних відносин:**

– Використати разом з іншими соціалістичними країнами, миролюбними державами і народами всі засоби для відвернення світової війни і створення умов, які дадуть можливість повністю виключити війну з життя суспільства;

– вести курс на встановлення здорових міжнародних відносин, добиватися розпуску всіх воєнних блоків, які протистоять один одному,

припинення «холодної війни», пропаганди ворожнечі і, ненависті між народами, ліквідації всіх іноземних повітряних, морських, ракетних та інших воєнних баз на території інших країн;

- добиватися загального і повного роззброєння під суворим міжнародним контролем;

- зміцнювати відносини братерської дружби і тісного співробітництва з державами Азії, Африки, Латинської Америки, які борються за досягнення і зміцнення національної незалежності, з усіма народами і державами, що виступають за збереження миру;

- вести активну, послідовну політику поліпшення і розвитку відносин з усіма капіталістичними країнами, в тому числі з Сполученими Штатами Америки, Великобританією, Францією, Федеративною Республікою Німеччини Японією Італією в інтересах забезпечення миру;

- всемірно сприяти зміцненню бойової солідарності всіх загонів і організацій міжнародного робітничого класу, які виступають проти імперіалістичної політики воєн;

- послідовно вести лінію на згуртування всіх сил, що борються проти війни. Всі організації і партії, які прагнуть до відвернення війни, нейтралістські і пацифістські рухи, буржуазні кола, які виступають за мир і нормалізацію відносин між країнами, – знайдуть у Радянського Союзу розуміння і підтримку;

- проводити курс на розвиток міжнародного співробітництва в галузі торгівлі, культурних зв'язків, науки і техніки;

- виявляти високу пильність щодо агресивних кіл, які прагнуть порушити мир, своєчасно викривати організаторів воєнних авантур, вживати всіх необхідних заходів для гарантування безпеки і недоторканності нашої соціалістичної вітчизни, всього соціалістичного табору.

Із досліджень істориків і мемуарів дипломатів

Із монографії колишнього держсекретаря США, історика і політолога Г. Кіссинджера

[...] Будь-яка конфронтація зі Сталіном аж ніяк не була схожа на салонне чаювання. Ступінь готовності Сталіна застосовувати будь-який натиск для досягнення особистих дипломатичних цілей пояснив мені Андрій Громико, коли я розмовляв з ним уже після його відставки в 1989 р. Я запитав у нього, чому Радянський Союз ризикнув піти на блокаду Берліна незабаром після спустошливої війни і перед загрозою ядерної монополії Америки. Значно подобрілий у відставці, Громико відповів, що низка радників висловили ті самі міркування Сталінові, але той відкинув їх, виходячи з трьох передумов: по-перше, Сполучені Штати, за його словами, ніколи не застосують ядерну зброю у зв'язку з Берліном; по-друге, якщо Сполучені Штати спробують провести армію до Берліна по автостраді, їм чинитиме опір Червона Армія; нарешті, якщо Сполучені Штати заміряться атакувати по всьому фронту, Сталін залишав право ухвалення остаточного рішення за собою. Схоже, що якби справа дійшла до цієї точки, він би пішов на врегулювання.

[...] НАТО був першим в історії Америки військовим союзом, до якого вона вступила в мирний час. Безпосереднім поштовхом до створення став комуністичний переворот у Чехословаччині в лютому 1948 р. . [...]

Звіряча жорстокість чеського перевороту викликала побоювання, що Ради можуть організувати такого ж роду захоплення влади в інших місцях – наприклад, сприяти насильницькому захопленню влади комуністами, визнати новий комуністичний уряд і підтримати його за допомогою військової сили. Тому в квітні 1948 р. низка європейських країн об'єдналися в Брюссельський пакт – оборонний союз, що мав на меті протидіяти будь-яким спробам повалити силою демократичні уряди. Однак усі аналізи співвідношення сил

показували, що Західна Європа не має достатньої потужності, щоб відбити радянський напад. [...]

Після проголошення “плану Маршалла” Сталін посилив комуністичний контроль над Східною Європою. Він став ставитися жорстко, якщо не параноїдно, до питань вірності східноєвропейських країн Москві. Старі комуністичні лідери, запідозрені у наявності в них навіть натяку на національне почуття, були піддані чисткам. [...]

Так виникла організація Північноатлантичного договору, за допомогою якої Америка прив’язувалася до оборони Західної Європи. НАТО став безпрецедентним відхиленням від звичайної американської зовнішньої політики: американські і канадські війська підключилися до європейських армій під міжнародним командуванням НАТО. Результатом стала конфронтація між двома військовими спілками та поява двох сфер впливу вздовж усієї розмежувальної лінії в Центральній Європі.

[...] У січні 1954 року відбулася зустріч міністрів закордонних справ з німецького питання, але вона швидко зайшла в глухий кут. Даллес і Молотов по суті дійшли до одного й того ж висновку. Ніхто з них не хотів звертатися до методів гнучкої дипломатії; кожен волів консолідації власної сфери впливу, з більш ризикованою зовнішньою політикою.

Молотов уникав поступок, котрі, якими б болючими вони не були, можливо, допомогли б Радянському Союзові уникнути стратегічного перенапруження і врятували б його врешті від краху; Даллес виключав гнучкий підхід, за це довелося заплатити небажаними внутрішньополітичними ускладненнями і вразливістю стосовно радянських мирних ініціатив поверхневого характеру; але в результаті заклало основу кінцевої стратегічної перемоги Америки.

Даллес використовував перерву, щоб добиватися інтеграції Німеччини в НАТО. Проблема інтегрування Федеративної Республіки до військової структури Заходу була дуже делікатною. Французи не дуже жадали бачити цілком переозброєну Німеччину і не хотіли жертвувати власною

національною обороноздатністю заради інтегрованої оборонної системи Заходу, яка включала Німеччину. Бо це означало б довірити забезпечення оборони своєї країни до певної міри тим, хто десять років тому розорвав Францію... Ось чому план створення Європейського оборонного співтовариства натрапив на опір Франції. Тоді Даллес і Ентоні Іден звернулися до альтернативи: включення Федеративної Республіки Німеччини в НАТО. Париж поступився тискові, проте наполіг на тому, щоб британські війська на постійній основі були розміщені на території Німеччини. І коли Іден погодився на цю пропозицію, Франція отримала конкретну військову гарантію, в якій їй після Першої світової війни наполегливо відмовляли англійці. Тому британські, французькі та американські війська розміщувалися в Німеччині як союзники Федеративної Республіки. Те, що почалося як сталінська ініціатива покінчити з поділом Німеччини (що протягом певного часу опосередковано підтримував Черчілль) скінчилося підтвердженням поділу Європи.

[...] Незважаючи на те, що Женевську нараду сприймали на Заході як початок «відлиги» в «холодній війні», вона насправді дала поштовх найнебезпечнішій її фазі. Бо радянські керівники зробили з цього зовсім інші висновки, аніж лідери демократичних країн. Спадкоємці Сталіна прийшли до тям після загальної розгубленості і невпевненості у тому, а чи не скористаються демократичні країни загальними негараздами, щоб повернути назад радянські повоєнні завоювання. Адже вже в червні 1953 року, всього лише за три місяці після смерті Сталіна, нові радянські керівники зуміли придушити повстання в Східному Берліні, формально в місті, що перебувало під чотиристоронньою окупацією, без будь-якої реакції на це з боку Заходу. Захід був готовий чекати на об'єднання Німеччини і не чинив опору, а комуністичному політичному контролю над Центральною і Східною Європою кидав виклик тільки на словах. І в результаті на Женевській нараді радянське керівництво отримало «атестат доброї поведінки» без серйозного

розгляду яких би то не було проблем з числа тих, що призвели до холодної війни.

[...] У перехідний період після смерті Сталіна його зневірені наступники неправильно витлумачили власне виживання у відсутності виклику ззовні, як доказ слабкості Заходу. І вони тішили себе тим, що сприймали як кардинальний радянський прорив у світ країн, що розвиваються. Хрущов і його наступники зробили висновок, що вони зуміють перевершити Сталіна. Чим розколювати капіталістичний світ, що і було фундаментальною стратегією Сталіна, вони вважали за краще брати над ним перемогу з допомогою ультиматумів щодо Берліну, розміщення ракет на Кубі і авантюрної поведінки на всьому просторі світу, країн що розвиваються. Ці зусилля до такої міри перевищили радянські можливості, що перетворили стагнацію в крах.

Киссинджер Г. Дипломатія / Г. Киссинджер. – М., 1997.
– С. 392, 411, 464–465, 467.

”Повітряний міст” у Західний Берлін

23 червня 1948 р. телетайпи в редакціях газет Західного Берліна відстукали коротке повідомлення, відправлене із Східного сектора: “Радянська військова адміністрація вимушена припинити рух всього пасажирського і вантажного транспорту в Берлін і із нього з 6:00 годин через технічні труднощі”.

Цей крок було розцінено як рішення росіян виставити західні держави з Берліна. [...]

У 1945 р. за погодженням із західними державами російські війська окупували Берлін і до приходу американців встановили там військове управління. Англія і Франція потім також приєдналися до управління Берліном, так само як перед цим вони приєдналися до союзної контрольної адміністрації всієї Німеччини, поділеної на 4 зони. Однак Берлін містився у глибині території Радянської зони, і Сталін не збирався ділити місто ні з ким [...]

Наступного дня після оголошення блокади було здійснено 32 польоти; літаки доставили в Західний Берлін 80 т молока, борошна і ліків. Американські і англійські льотчики відправлялися з 6 баз ВВС, приземлялися в 2 берлінських аеропортах – Гатов і Темпельхов – в усі дні тижня, вдень і вночі, роблячи перерву лише на кілька годин для сну. До середини липня Берлін отримував щодня по 2250 т вантажів. [...]

До січня 1949 р. запаси вугілля в Берліні зменшилися до тижневої норми. Але коли зима відійшла, місто знову вдихнуло. Росіяни почали усвідомлювати, що продовження блокади нічого не дасть. Та й союзникам [США, Англії і Франції] не хотілося зберігати таке становище нескінченно. Обидві сторони були зацікавлені у врегулюванні і після завершення декількох місяців переговорів прийшли до угоди.

Рано вранці 12 травня 1949 р. сотні людей зібралися біля пропускного пункту на автодорозі, що веде до Берліна. Караван вантажівок із Заходу, прикрашених квітами, очолював автомобіль з репортерами. Проїхавши по території Східної Німеччини, він в'їхав до Берліна. Незабаром постачання міста було відновлено, і жителі, принаймні ті, хто мав західнонімецькі марки, могли купити все, що потрібно.

Когда, где, как и почему это произошло. – Лондон, 1993. – С. 378–379.

Зі спогадів колишнього канцлера ФРН В. Брандта про блокаду Західного Берліна (24 червня 1948 р. – 12 травня 1949 р.)

Місця переходу із західних секторів блоковані. Електрокабелі, що йдуть зі східної зони, обрізані. Всі поставки, які йдуть зі Сходу до “бунтівних” західних секторів Берліна, призупинені. Беззахисне населення не отримає ні хліба, ні вугілля, ні молока, ні електроенергії до тих пір, доки воно не примусить до капітуляції обраних ним представників, а західні держави – до виведення своїх військ із Берліна.

Брандт В. Воспоминания / В. Брандт // Вопросы истории. –1991. – № 1. – С. 97–98.

Створення НАТО, Корейська війна і Берлінський мур за оцінкою А. Громика

[...] Йшли роки. «Холодна війна» стала реальністю. Слідуючи курсу на «відкидання комунізму», політиці «балансування на межі війни», відкрито проголосивши «дипломатію сили», США викликали своїми діями різке посилення міжнародної напруженості.

У той час, коли гітлерівський «третій рейх» був розтщений і в повний зріст встали практичні завдання будівництва нової Європи, загальний напрямок якого визначався рішеннями Потсдамської конференції, в США і деяких країнах Західної Європи знайшлася група діячів, одержимих прагненням створити замкнений військовий блок за участю Сполучених Штатів Америки, Канади і західноєвропейських держав, націлений перш все проти СРСР і інших соціалістичних країн. Цементуючою силою цього блоку повинні були стати Сполучені Штати Америки з їх великим економічним і військовим потенціалом.

Появі на світ у квітні 1949 року агресивного Північноатлантичного союзу (НАТО) передувала активна робота його творців, спрямована на те, щоб виправдати в очах громадської думки цей крок, що йде врозріз з інтересами миру, що суперечить Статуту ООН і союзницьким зобов'язанням. Після війни, ще задовго до формального утворення блоку, вони розгорнули гучну пропагандистську кампанію з підключенням до неї політиків, істориків, економістів, відомих журналістів, які стали старанно, на різні голоси тягнути одну і ту ж пісню про навислу над країнами Західної Європи «загрозу комуністичної агресії» і про «чисто оборонний характер» майбутнього військового блоку.

В адміністрації президента Трумена активним генератором ідей на користь створення військового блоку був Дін Ачесон, що займав спочатку пост заступника державного секретаря, а потім і державного секретаря США (1949 – 1953 рр.). Він багато попрацював для підведення свого роду

теоретичного фундаменту під плани прихильників «холодної війни». Його почерк проглядався і в «доктрині Трумена», і в «плані Маршалла».

Методично і наполегливо Ачесон робив усе від нього залежне для того, щоб будь-якою ціною довести до кінця справу створення блоку НАТО. Знайти співучасників йому не склало великих труднощів. Просто вимагалось посприяти тому, щоб адміністрація відвалила солідний куш доларів тим, хто в порядку змагання представить план народження цього агресивного утворення, що йде найбільш далеко з точки зору інтересів реакції. У США прийнято залучати за згодою наукові установи до розробки тієї чи іншої зовнішньополітичної проблеми для офіційного Вашингтону.

В роки війни Ачесон, не дивлячись на те що був заступником державного секретаря США і займався важливими питаннями економічних відносин з іноземними державами, помітної ролі в політиці не грав. У всякому випадку, в той час він не вважався політичною фігурою крупного калібру.

Він став швидко набирати силу, коли у зовнішній політиці США стався перехід від співробітництва з СРСР до відкритої ворожнечі і військовим приготуванням, спрямованим проти нього і країн народної демократії. Саме в ці роки Ачесон опинився у кріслі державного секретаря. Створення Північноатлантичного союзу стало для нього як би піком політичної кар'єри.

Спочатку Ачесон дозволяв собі робити реверанси за адресою Радянського Союзу. Але вони стосувалися питань, які не мають принципового характеру. Так сталося, наприклад, в період роботи сесії Ради ЮНРРА (Адміністрація допомоги і відновлення Об'єднаних Націй), що проходила в листопаді 1943 року в Атлантик-сіті. Мені було доручено представляти на ній Радянський Союз до приїзду з Москви спеціально призначеної для цієї мети делегації. Ачесон тоді представляв США в Раді ЮНРРА.

Одним з найбільш яскравих проявів зростаючої агресивності політики США на міжнародній арені була війна в Кореї. СРСР, який послідовно діяв в інтересах підтримання міжнародної безпеки, забезпечення надійного світу, з самого початку виступив за припинення цієї війни, рішуче засудив агресію США проти корейського народу. 4 липня 1950 за дорученням Радянського уряду я зробив заяву про американську збройну інтервенцію в Кореї. У ній говорилося, що «уряд Сполучених Штатів Америки вчинив ворожий акт проти миру і на нього лягає відповідальність за наслідки розпочатої ним збройної агресії».

Моральна і матеріальна допомога СРСР послужила одним з істотних факторів підтримки КНДР і справедливої справи визвольної боротьби її народу, який з честю витримав важкі випробування війни. СРСР зіграв важливу роль, сприяючи початку переговорів про перемир'я в Кореї, а потім і досягнення такого перемир'я (1953 р.).

Разом з тим з вини Вашингтона і підтримуваною ним маріонетковою владою в Сеулі становище на Корейському півострові досі не нормалізоване, що зрозуміло, не надає стабільності обстановці на Далекому Сході. Позитивну основу для врегулювання даної проблеми становлять пропозиції Корейської Народно-Демократичної Республіки, що передбачають виведення американських військ з Південної Кореї, створення умов для об'єднання країни мирними засобами, без втручання ззовні. Радянський Союз солідарний з такою позицією і підтримує її.

Слід відзначити і той важливий факт, що СРСР багато в чому сприяв підписанню Женевських угод по Індокитаю (1954 р.), які поклали край кровопролитній війні, яку розв'язала Франція проти народів цього району.

В кінці 1956 року зовнішні сили, спираючись на внутрішню контрреволюцію, спровокували заколот в Угорщині з метою відновлення в цій країні довоєнних порядків, відриву її від соціалістичної співдружності. Заколот зазнав поразки. Країни соціалізму дали зрозуміти, що вони в змозі постояти за себе.

Ці, рівно як і інші подібні, акції отримали відповідну відсіч. Активний внесок в організацію такої відсічі вніс своєю політикою Радянський Союз.

[...] Важливою подією в житті післявоєнної Європи стало 13 серпня 1961. Ця подія була пов'язана із заходами щодо зміцнення державного кордону Німецької Демократичної Республіки, її суверенітету.

Уряди західних держав не проявили готовності до вирішення німецької проблеми і врегулювання становища навколо Західного Берліна. Вони з порога відкидали радянські ініціативи. Більш того, вони посилювали військові приготування, грубо зневажали найважливіші міжнародні угоди, що передбачають викорінення німецького мілітаризму і запобігання його відродження в будь-якій формі.

Уряди країн Варшавського Договору звернулися до Народної палати і уряду НДР, до всіх трудящих Німецької Демократичної Республіки з пропозицією встановити на кордонах Західного Берліна такий порядок, який надійно перегородив б шлях для підривної діяльності проти держав соціалістичної співдружності, а навколо всієї території Західного Берліна, включаючи його кордон з демократичним Берліном, організувати надійну охорону і ефективний контроль. У відповідності з цим Рада Міністрів НДР прийняла постанову заходів по захисту НДР, особливо її столиці – Берліна. У пам'ятну ніч з 12 на 13 серпня межа між Західним і Східним Берліном закрилася на міцний замок.

Удар по реваншистським амбіціям виявився настільки сильним, що через два роки духовний батько реваншистського курсу Аденауер вийшов у відставку. Недовго протримався на посту і наступний канцлер – Людвіг Ерхардт, який намагався продовжувати збанкрутілу політику відмови від визнання НДР.

Із дослідження російського історика А. Уткіна

[...] Другим важливим елементом американської «холодної війни» 1953-1960 рр. було утворення блоків. Висновок, який зробив Д. Ейзенхауер з корейського досвіду, полягав у визнанні більш вигідним не безпосереднього втручання збройних сил США для захисту своїх імперських інтересів, а саме дій з допомогою союзів. Утримання одного американського солдата протягом року становило 3515 дол., тоді як утримання одного пакистанського солдата коштувало 485 дол., одного грецького – 424 дол. Чи був сенс утримувати «дорогих» американських військових там, де їхні функції могли виконувати пакистанці? Вашингтон почав значно більшою мірою покладатись на систему союзних зв'язків.

У меморандумі Ради національної безпеки СНБ – 162/2 відкрито ішлося про те, що США повинні «оплачувати свої великі військові витрати з допомогою союзників». США потребували людських та економічних ресурсів союзників. «Відсутність союзників чи втрата їх привели б США до ізоляції і змінили б світову рівність настільки, що поставили б під загрозу здатність США до перемоги у разі війни». Державний секретар Даллес у програмній статті, опублікованій у журналі «Форін афферс», включив військові союзи до переліку пріоритетів, вищих, ніж стратегічні ядерні сили.

Нагадаємо, що на час приходу Д. Ейзенхауера до влади існувала система військових союзів, яка прив'язала до США сорок одну країну. Це – Договір Ріо-де-Жанейро (1947 р.), Північноатлантичний договір (1949 р.), пакт АНЗЮС (1951 р.), договори з Японією і Філіппінами. Президент Ейзенхауер виявляв інтерес до Азії. Ейзенхауер вважав, що для адміністрації Трумена був характерний «атлантичний перегин». В цьому виявилось республіканське звинувачення на адресу адміністрації В. Трумена з приводу «втрати» Китаю та невдалої стратегії в Кореї. Ейзенхауер пояснив своїм слухачам в Міннеаполісі 10 червня 1953 р., що «не існує арени занадто віддаленої, щоб її ігнорувати, не існує вільної нації занадто скромної, щоб про неї можна було б забути». Не має бути втрачено жодної можливості, для

поширення і закріплення американського впливу у світі, з орбіти цього впливу не має бути випущена жодна країна, якою б малою вона не була. Основний акцент дипломатії Ейзенхауер робив на Азію. До вересня 1954 р. вдалося створити регіональний блок СЕАТО – Організацію Південно – Східного Договору в складі Англії, Франції, Австралії, Нової Зеландії, Пакистану, Таїланду та Філіппін. Сенат США проголосував за вступ до цієї організації більшістю голосів – 82 проти 1. Передбачалося, що СЕАТО стане «охоронцем» Південно-Східної Азії. США стали членом військового союзу СЕНТО, а також підписали двосторонній договір з Північною Кореєю (1953 р.), Тайванем (1955 р.), та Іраном (1959 р.). «Холодна війна» охопила великі нові райони. Сам факт створення потужного європейсько-азіатського блоку під керівництвом США збільшував можливості Вашингтону для утримання під своїм впливом віддаленого регіону.

Отже, після Північної та Південної Америки, Європи і Далекого Сходу зоною «життєвих інтересів» США в «холодній війні» було проголошено Азію. Створивши СЕАТО, США здобули великий регіональний блок, доповнюючи НАТО і пакт Ріо-де-Жанейро.

Уткин А.И. Мировая «холодная война». – М., 2005. – С.549–551, 574– 575.

Очима радянського військового спеціаліста і історика

В. Стародубова

[...] У Вашингтоні розуміли, що випробування атомної бомби Радянським Союзом не може відразу ж вагомо змінити його здатність до зустрічного удару: коли ще Радянський Союз матиме достатню кількість атомних бомб і створить парк стратегічних бомбардувальників, які зможуть донести їх до Америки?! Але й ігнорувати цей факт у Вашингтоні не могли. Було ухвалене рішення здійснити «нову оцінку інтересів Сполучених Штатів», визначити можливі загрози цим інтересам і можливі відповіді на них. Роботу було доручено спеціально створеній міжвідомчій групі

представників міністерства оборони і держдепартаменту. Керівником групи було призначено П. Нітце, котрий змінив на посаді завідувача відділу планування держдепартаменту Дж. Кеннана. 14 квітня 1950 р. група представила президентові Трумену меморандум (СНБ-68), що мав назву «Цілі і програми США в сфері національної безпеки». З огляду на те, що «тотальним ворогом» США, як і раніше, є Радянський Союз, рекомендувалось будувати з ним відносини лише «з позиції сили».

[...] 30 вересня 1950 р. документ СНБ-68 затвердив президент Трумен. Політика на його основі призвела до дальшого загострення радянсько-американських відносин, до посилення напруженості в світі, до нарощування темпів гонки озброєнь.

Великі надії на досягнення рішучої ядерної переваги, про яку йшлося в меморандумі СНБ-68, у Вашингтоні покладали на водневу (термоядерну) бомбу, яку розробляли в той час під керівництвом Е. Теллера. Ідея її створення виникла ще в лабораторіях Манхеттенського проекту у 1942 року. Тоді у процесі експериментів очікуваних результатів не було отримано, але ідея все ще існувала. Про неї згадали в 1949 р., після випробування Радянським Союзом його першої атомної бомби.

Широкомасштабна антирадянська кампанія, яка на той час спалахнула в США, здалась Теллерові вигідним для постановки питання про продовження експериментів, розпочатих сім років тому. За підтримки двох інших вчених-атомників Теллер запропонував власні послуги урядові.

Для розгляду цього питання у вересні 1949 р. було скликано засідання Генерального консультативного комітету Комісії з атомної енергії. Він зібрався під керівництвом Оппенгеймера. Члени комітету дійшли одностайної думки, що створення нової могутньої зброї в умовах миру завдасть моральної шкоди США. Дехто з присутніх, в тім числі Фермі, закликали президента Трумена публічно відмовитися від її створення і звернутися до Радянського Союзу з пропозицією взяти аналогічне зобов'язання. Шість інших членів комітету, в тім числі Оппенгеймер,

зайняли не досить категоричну позицію, але й вона була негативною. Вони вважали, що «...тим чи іншим шляхом слід відвернути створення термоядерної зброї. Ми проти того, щоб Сполучені Штати були ініціаторами цього питання». В ухваленому документі зазначалося: «Генеральний консультативний комітет предметно вивчив питання щодо надання особливої пріоритетності створенню супербомби. Жоден член комітету не захотів підтримати цю пропозицію. Причини наших поглядів, що приводять до такого висновку, походять значною мірою від технічної природи «супер»... Очевидно, що використання цієї зброї призведе до знищення незчисленних людських життів; це не та зброя, яку можна використовувати лише для знищення споруд військового й напіввійськового призначення. Застосування її – значно більшою мірою, ніж атомної, – тягне за собою знищення цивільного населення».

[...] Але Теллер і його прибічники не взяли до уваги думку своїх колег. Теллер розпочав бурхливу діяльність на підтримку розробки надзброї, переконав у цій необхідності кількох впливових на той час діячів, банкіра Л. Страусса і сенатора Б. Макмагона. Але найголовніше те, що його ініціатива сподобалась Труменові, і це стало вирішальним чинником у суперечці, яка тривала близько трьох місяців. 31 січня 1950 р. президент віддав Комісії з атомної енергії наказ розпочати роботу зі створення водневої бомби.

[...] Успіх до американців прийшов через три роки. 1 листопада 1952 р. на острові Елугелаб (Маршальські острови) Сполучені Штати здійснили перше випробування термоядерного пристрою, що увінчалось успіхом. Для створення транспортабельної бомби потрібно було ще півтора року.

Протягом цього часу, в серпні 1953 р. було підірвано першу радянську транспортабельну термоядерну бомбу. Це означало, що радянські вчені й інженери випередили американських колег. Можна лише уявити, як сильно цей факт засмутив американське військово-політичне керівництво.

Лише на початку березня 1945 р. на атолі Бікіні було скинуто з літака і підірвано першу американську термоядерну бомбу.

[...] Міжконтинентальних балістичних ракет Радянський Союз ще не мав, але їхнє створення було безсумнівним.

[...] Відповідно до нової стратегії політичне і військове керівництво США робило основну ставку на розвиток ядерної зброї стратегічного призначення. Разом з тим, значні надії покладались і на розвиток різноманітної оперативно-тактичної і тактичної ядерної зброї, яка створювала можливість урізноманітнення сценаріїв ядерної війни, а головне – дозволяла сподіватись на локалізацію війни у віддалених від американського континенту регіонах, наприклад у Європі, з меншим ризиком перенесення її на територію США.

Враховуючи зазначене, у 1954–1955 рр. в США були створені міжконтинентальні балістичні ракети «Атлас» і «Титан», почалась розробка балістичної ракети середньої дальності «Тор», яку було призначено для розгортання в Європі. Ці ракети ще не були прийняті на озброєння, а вже на заміну їм почалась розробка МБР нового покоління «Мінітмен» і РСД «Юпітер».

У 1954 р. надійшли на озброєння нові стратегічні бомбардувальники Б-52. Через чотири роки стратегічна авіація США, яка вже мала на озброєнні близько 1400 бомбардувальників Б-47, поповнилася приблизно 400 бомбардирувальниками Б-52. Бомбардирувальників забезпечували більш ніж 1000 літаків-заправників.

Американські ВМС також стали оснащуватися ядерною зброєю. До 1957 року два підводні човни, десять ударних авіаносців і чотири крейсери були оснащені крилатими ракетами «Регулус-1» з атомними зарядами.

Активно проводилася розробка зброї «поля бою», для якої створювались ядерні заряди малої і надмалої потужності. Особливим досягненням у сфері мініатюрної ядерної зброї було створення атомного

артилерійського снаряда, випробуваного на полігоні в штаті Невада в травні 1953 року.

Як і очікувалось, ухвалена США стратегія «масованої відплати» була ухвалена в НАТО. При цьому, з огляду на те, що в Європі баланс звичайних сил був на користь Організації Варшавського Договору, керівництво блоку особливо цінувало в стратегії те, що питання про застосування ядерної зброї в ній не було пов'язане з тим, чи застосує ядерну зброю супротивник, чи ні.

Нова стратегія немовби виправдовувала розміщення американських бомбардувальників Б-29, що почалося в Англії, а потім на передових базах в Англії, Іспанії і Французькому Марокко, а також розміщення американських літаків-носіїв ядерної зброї на Далекому Сході. Але це був лише початок. Слідом за ними в Європі, найперше у ФРН, з'явилися нові літаки-носії F-100, а потім (у 1954–1959 рр.) – ракети середньої дальності, в тім числі: у ФРН дві ескадрильї крилатих ракет «Матадор»; в Англії 60 балістичних ракет «Юпітер», у Туреччині – ще 15 «Юпітерів».

Слід зазначити, що одного разу з'явившись в Європі і на Далекому Сході, американські ядерні установки передового базування вже більше не виводилися звідти. Змінювалися лише типи озброєнь (очевидно, що на більш досконалі) та їхній склад.

[...] Розташування ядерних установок на базах своєї країни, на кораблях і на базах третіх країн, за задумом американських військових, забезпечувало Сполученим Штатам можливість завдати масованого удару там і тоді, де й коли США вважатимуть за необхідне це зробити: причому характер конфлікту – ядерний чи неядерний – не мусив впливати на рішення про застосування ядерної зброї.

[...] Початок розгортання в СРСР у 1954-1955 роках відразу двох типів міжконтинентальних бомбардувальників, а за два роки – випробування міжконтинентальної балістичної ракети і запуск першого в історії людства штучного супутника Землі, військово-політичне керівництво США сприймало знервовано.

Проте не лише це хвилювало американців – країна, яка жила в умовах абсолютної безпеки з часів війни з Англією 1812 року, стала вразливою для удару від іншої країни, розташованої за океаном – причому для ядерного удару. Було над чим замислитись.

Фактор вразливості Америки змусив замислитись і європейських союзників США, хоча й не відразу. Наприкінці 1959 р. в рішеннях Західноєвропейського союзу вперше вказано, що європейські країни не можуть більше покладатися лише на стратегічні ядерні сили США, оскільки є підстава вважати, що американці можуть і не втягнутися автоматично у війну при виникненні будь-якого військового конфлікту в Європі – через небезпеку поставити себе під удар ядерних сил Радянського Союзу. Цей висновок посилив тяжіння західноєвропейців до національних чи європейських (натівських) ядерних сил. Існує вислів: «немає лиха без добра», але, мабуть, слушним є зворотне твердження: «немає добра без лиха». Радянський Союз, отримавши ядерний потенціал стримування (що для нього, безсумнівно, було благом) водночас мимоволі стимулював ядерне озброєння НАТО.

Від ідеї масованої відплати військово-стратегічна думка США, а потім і НАТО, стала схилитися до нової концепції – стратегії «гнучкого реагування». Вважається, що перше слово про неї сказав генерал Тейлор у книзі «Ненадійна стратегія». Критикуючи «масовану відплату», він закликав до більш реалістичного і гнучкого підходу до вирішення питань реагування США на ті чи інші небажані їм явища у світі. «Стратегічна доктрина, яку б я міг запропонувати взамін масованого зустрічного удару, – писав Тейлор, – називається стратегією «гнучкого реагування». Ця назва вказує на те, що ми повинні бути здатними до реагування на будь-який можливий виклик і успішно діяти в будь-якій ситуації».

Проте офіційне визнання нової стратегії відбулося пізніше, після того, як її виклав новий президент США Дж. Кеннеді у посланні до конгресу від 28 березня 1961 року і в своїх наступних заявах. У посланні йшлося про те,

що стратегія Сполучених Штатів «має бути водночас гнучкою і рішучою та передбачати можливість ведення будь-яких воєн.

До нової стратегії Кеннеді додав і власну сплановану військову програму, що передбачала створення і підготовку збройних сил країни до ведення як загальної ядерної, так і обмежених воєн, в тім числі із застосуванням лише звичайної зброї.

[...] В контексті стратегії «гнучкого реагування» міністр оборони США Р. Макнамара сформулював дві взаємопов'язані цілі, досягнення яких, на його думку, дозволило б вести ядерну війну проти Радянського Союзу : по-перше, мати потенціал «гарантованого знищення», що дозволяло завдати неприпустимої шкоди атакуючій стороні і тим самим стримати «свідомий ядерний напад на Сполучені Штати та їхніх союзників», і по-друге, забезпечити обмеження збитків» населенню США та їх промислового потенціалу до допустимого рівня у випадку зустрічного удару із боку СРСР.

До початку 1962 р. в США було завершено вивчення питань формування збройних сил, які виникли у зв'язку з новими доктринальними установками стратегії «гнучкого реагування». Було поставлене завдання створення таких збройних сил, які б відповідали вимогам як загальної ядерної війни, так і локальних воєн із застосуванням та без застосування ядерної зброї.

Стародубов В. П. Супердержавы XX века. Стратегическое противоборство / В. П. Стародубов. – М., 2001. – С. 110–123.

Із колективної монографії російських дослідників історії соціалістичних країн

[...] «Стримування» було перехідним етапом до більш активної політики Заходу щодо соціалістичних країн. Це був щабель стратегічної ескалації, який мав підготувати підйом на новий щабель – перехід до політики «звільнення».

Не досягнувши за допомогою політики «стримування» своєї мети щодо народно-демократичних країн, західні держави, найперше США, вирішили підготувати нову стратегію. Розробку нової політики почав ще уряд Трумена. Остаточно оформився курс «визволення» після приходу до влади уряду Ейзенхауера.

На початку 1950 р. державні діячі США виступили з пропозиціями здійснити подальшу перебудову своєї політики з погляду «позиції сили». Закликаючи перетворити звичайну дипломатію на «тотальну», Д. Ачесон вимагав підпорядкувати меті боротьби з комунізмом не лише діяльність усього державного апарату, а й діяльність профспілок, преси, приватних установ та організацій.

Політика США щодо країн Східної Європи стала предметом зіткнення між демократами і республіканцями в період передвиборчої кампанії 1951–1952 років. Попри те, що уряд Трумена вів підготовку акцій проти соціалістичного світу, в американських правих колах вважали її недостатньо активною. Та й сама доктрина «стримування», на їхню думку, і далі лишалась оборонною, ні для кого не страшною, такою, що не вимагає «ні від кого відступитися від вже захопленого».

За словами Ф. Мослі, ця доктрина була «пасивною», вона визнавала «добровільне віддання ініціативи до рук супротивника». І хоча навіть такий авторитетний в США ідеолог зовнішньої політики як Г. Моргентгау виступав за «реалістичний підхід», яким він вважав «активне продовження стримування комунізму», але верх брали прихильники ще більш «динамічних» форм наступу проти соціалістичних країн. «Стимування не дає відповіді на виклик з боку комуністів», – заявляв автор книги «Американська стратегія в атомний вік» Дж. Рейнхард.

Цій доктрині республіканська партія, спираючись на інтереси боротьби за владу під час виборчої компанії, а головне – спираючись на свої зовнішньополітичні плани, протиставила програму більш активної політики щодо соціалістичних країн. «Ми намагаємося зараз розв'язати конструктивну

і важливу проблему, – зазначав Дж. Ф. Даллес, – яку слід вирішити для порятунку західної цивілізації, для того, щоб ця цивілізація слугувала тим магнітом, який приверне Східну Європу до Заходу».

«Я урочисто запевняю, що совість американського народу не може бути спокійною, доки не будуть звільнені народи... Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та Албанії... споріднені з нами по крові», – зазначав Ейзенхауер влітку 1952 р. в ході виборчої кампанії.

У перебігу дискусії щодо «стримування» чи «звільнення» Східної Європи її прихильники також наводили такий аргумент: «звільнення цього району... потрібно для безпеки Західної Європи і, природно, для безпеки Сполучених Штатів».

Нова концепція, яку запропонувала республіканська партія, спиралася на ту саму «позицію сили», яку відстоював і Ачесон. Проте в ній відкрито було проголошено чітку мету щодо соціалістичних країн. Замість доктрини «стримування» була висунена доктрина «визволення» народів соціалістичних країн від встановленого тут суспільного ладу.

Творці нової стратегії відверто закликали до наступу проти соціалізму. Американський «міжнародник» Бернхем вважав за можливе у найкоротший термін скоротити «комуністичний район» до кордонів Радянського Союзу, а потім знищити і його...

[...] Правлячі кола США цілком серйозно поставилися до нової стратегії. Порівнюючи її з «доктриною Монро» і «доктриною Стімсона», Т. Фінлеттер писав у своїй книзі «Сила і політика»: «Доктрина Даллеса може мати такий же великий вплив на світову історію, як і дві великі доктрини, що передували їй».

Після приходу до влади уряду Ейзенхауера доктрина «звільнення» стала офіційним політичним курсом Сполучених Штатів. Хоча в західноєвропейських країнах її не було проголошено офіційно, їхня політика щодо європейських соціалістичних країн у першій половині 50-х років майже

нічим не відрізнялася від американської і, по суті, була підпорядкована тій же меті «звільнення».

У своїй промові на посаді державного секретаря Даллес заявив про підтримку з боку американського уряду всіх опозиційних сил у народно-демократичних країнах. Майже одночасно конгрес ухвалив резолюцію, в якій зазначалося, що народи східноєвропейських країн «мусять знову здобути право на самовизначення».

Доктрина «звільнення» стала продовженням і розвитком «доктрини Трумена» і «плану Маршалла». Основи політики «звільнення» в загальних рисах майже не відрізнялися від доктрини «стримування»: вона лише була конкретизована і спиралася в часи Ейзенхауера-Даллеса на військову міць Сполучених Штатів, що зростала. Один із авторів доктрини «стримування» Д. Кеннан сам пізніше визнавав, що «стримування» і «звільнення» – це «дві сторони однієї медалі».

Хоча основні принципи антисоціалістичного зовнішньополітичного курсу США Ейзенхауер проголосив під час передвиборчої кампанії, відразу ж після його приходу в Білий дім, ідеологічне обґрунтування й деталізація цього курсу і далі посідали значне місце у процесі розробки основ зовнішньої політики нового уряду.

Як в офіційних урядових установах, так і в різних напівофіційних організаціях працювали спеціальні групи політиків, дипломатів, економістів, які, зокрема, намагалися розробити ефективну, з погляду правлячих кіл США, політику щодо східноєвропейських країн. Так, протягом 1953–1955 рр. дослідницька група американської Ради міжнародних відносин під головуванням колишнього заступника військового міністра Джона Макклоя займалася вивченням проблем, пов'язаних із перспективами американської зовнішньої політики. Перше місце посідали при цьому проблеми відносин із соціалістичним світом, у тім числі з країнами Східної Європи.

У процесі тривалих дискусій, в яких брали участь Д. Рокфеллер, Ч. Боулс, А. Гарриман, Г. Армстронг та інші відомі політичні діячі і

представники ділових кіл, було розроблено низку рекомендацій для здійснення політики «визволення» і зроблено спробу обґрунтування цього зовнішньополітичного курсу США.

Маючи в своєму розпорядженні обширні матеріали і користуючись допомогою цілого штату наукових співробітників під керівництвом фахівця зі східноєвропейських проблем, професора Колумбійського університету Г. Робертса, учасники дослідницької групи визначили три можливі перспективи політики щодо європейських соціалістичних країн: політика збереження статус-кво, політика «свободи рук», тиск «на межі війни».

Перший напрямок було відкинуто. Учасники дискусії заявили, що «перспектива, яка базується на мовчазному визнанні статус-кво в східній частині Європи, не має великої позитивної цінності для цього регіону... Тезу, яка стверджує, що наше невтручання в справі Східної Європи призведе, нехай навіть у віддаленому майбутньому, до пом'якшення обстановки, ми вважаємо дискусійною».

Схвально поставилася дослідницька група до другого перспективного напрямку – резервувати за собою «свободу рук» стосовно Східної Європи. Однак як обов'язкову рекомендацію було прийнято третій напрямок – тиск «на межі війни». Проте якщо судити за конкретною рекомендацією, то зникають будь-які «межі», адже йшлося про пряме силове втручання. «Ми маємо бути готові використовувати голу силу, – рекомендував уряд США. Жодні сурогати тут не прийнятні. Покладатися на засоби політичної, психологічної чи економічної війни, не підкріплені військовими діями, і думати, що вони призведуть до таких відчутних результатів, як звільнення тієї чи іншої східноєвропейської країни за якийсь певний термін, значить зазнати серйозного розчарування і невдач».

І хоча обстановка в світі істотно змінилася, стратегічні плани Заходу щодо Східної Європи до середини 50-х років майже не зазнавали змін.

Наприкінці 1955 р. в офіційній урядовій заяві підтверджувалось що «звільнення» було, є і залишається до тих пір, доки не буде досягнуто успіху основної мети зовнішньої політики США».

Доктрина «звільнення» стала основою низки великих акцій проти східноєвропейських країн у час розпалу «холодної війни».

З політичною стратегією західних держав стосовно країн Центральної і Східної Європи була пов'язана і їхня зовнішньоекономічна політика. Торгівельно-економічні відносини «Схід-Захід» у повоєнний період розвивалися під впливом протистояння двох блоків. Переділ політичної карти світу Захід, і, найперше США, сприйняв вельми болісно, що в результаті вилилось у стан "холодної війни" між цими блоками, яка визначила на декілька десятиліть характер взаємин між ними не тільки у політичній сфері, а й у сфері торговельно-економічних і науково-технічних зв'язків, які кожна сторона розглядала крізь призму військово-політичного протиборства. Оскільки в цьому протиборстві провідну роль грали СРСР і США, саме вони і визначали в основному, особливо на першому етапі, загальний курс та інструментарій торговельно-економічного розмежування і протистояння.

Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 1.
Становление "реального социализма" (1945–1965). – М., 2000. – С. 387– 390.

Із аналітичного огляду англійського історика Дж. Гренвілла

[...] За два роки існування адміністрації Ейзенхауера публічно проголошені цілі почали дедалі більше суперечити реальній зовнішній політиці, що знижувало престиж президента, котрий мав репутацію чесного політика. Звісно, це мало значення лише для суспільної думки самої Америки та її союзників, але не для лідерів СРСР, котрі не поважали «моральні принципи капіталізму». У будь-якому разі вони не хотіли йти назустріч різноманітним пропозиціям Ейзенхауера щодо взаємного роззброєння до тих пір, доки СРСР буде відставати від США в кількості запасів ядерної зброї.

Перетворивши ЦРУ на секретну й сильну зброю американської політики, Ейзенхауер залишив своїм наступникам небезпечний спадок.

У своїх спробах зупинити комуністичну експансію Ейзенхауер дедалі більше спирався як на американську ядерну міць, що зростала, так і на допомогу своїх азіатських та європейських союзників. Розуміючи, як легко перейти межу між звичайною і ядерною війною, він намагався відвернути локальні війни на обох континентах – Європейському і Азійському. Ядерна зброя зберігалась у Західній Європі, але перебувала під контролем американців. Велика Британія і Франція мали власну ядерну зброю. Ейзенхауер і Даллес сподівались, що ця обставина також відіграє свою роль і не дозволить СРСР, Китаю і Північній Кореї заходити надто далеко.

[...] Сполучені Штати і Радянський Союз могли б уціліти в ядерному конфлікті, якби використовували ядерну зброю на полях битви інших країн. Але при цьому були б знищені густозаселені Німеччина, Франція, Велика Британія, Тайвань, Південна Корея і Японія, оскільки саме на територіях цих країн були розташовані військові бази і точилися б бойові дії.

Тому американська адміністрація вигадала інший, хоча й нереальний, стратегічний план. Його виклав Даллес у своїй відомій промові, виголошеній в раді з іноземних справ 12 січня 1954 року. Згідно з цим планом, «локальну оборону слід посилити дальшим розвитком чинника стримування у вигляді завдання масованого удару у відповідь». Цю фразу, скорочену до словосполучення «сувора відплата», згодом було доповнено судженнями про те, що Америка може завдати ядерних ударів по обраних цілях. Все це мало було дати Москві і Пекінові зрозуміти, що війна може перейти кордони того регіону, що його комуністи оберуть об'єктом своєї атаки. Тобто у разі нападу на одного з американських союзників у Азії чи в Європі США можуть завдати у відповідь удару по території СРСР чи Китаю. Радянський Союз відповів аналогічною погрозою: у разі нападу на СРСР, здійсненому із однієї з європейських військових баз, СРСР завдасть удару у відповідь по території Сполучених Штатів. Так працювала логіка ядерної дипломатії.

Свою промову Даллес проголосив у відверто антикомуністичному дусі. Його риторика стосовно американської готовності поставити світ на межу війни і розмови про необхідність «відкинути» комунізм були частиною тієї психології, якою керувалась адміністрація Ейзенхауера у здійсненні зовнішньої політики.

[...] Однак ця політика дістала негативні відгуки за кордоном. Даллеса неправильно звинуватили в агресивності, а також у тому, що в результаті своїх неправильних розрахунків він може скинути світ у прірву ядерного голокосту. У 1954 р., як свідчить секретний протокол засідання британського кабінету міністрів, один із найстаріших міністрів уряду Черчилля заявив, що Даллес є більшою загрозою для миру, ніж Радянський Союз. І таку думку поділяли в усьому світі. Більше з тим, радянським лідерам дали зрозуміти, що з погляду технології, надто ядерної, СРСР відстає від США.

Чи варто було це робити? Маючи економіку, набагато слабкішу, ніж американська, радянські лідери подвоїли свої зусилля, намагаючись переконати США в тому, що їхня економічна перевага жодним чином не буде завжди означати перевагу військову. СРСР і США почали накопичувати свої запаси ядерної зброї в таких кількостях, що набули спроможності багато разів знищити все населення один одного.

Вже у 50-ті роки, коли Радянський Союз мав менше ядерної зброї, ніж США, він вдало переключився з виробництва літаків на виробництво ракет. Перші міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) були випробувані в 1957 р., однак через цілу низку серйозних проблем вони були розгорнені тільки в шістдесятих. Спочатку Радянський Союз зосередив увагу на Західній Європі, на яку з 1959 р. націлював велику кількість досить надійних балістичних ракет середньої дальності. Після запуску 5 жовтня 1957 р. першого штучного супутника Землі росіяни здобули важливу психологічну перемогу.

За три місяці, в січні 1958 р., після серії невдач американцям також вдалось запустити свій супутник з мису Канаверал. Але радянська наукова перемога завдала серйозного удару по американській самовпевненості,

створивши міф про «американське відставання». Цей міф дозволив Ейзенхауеру розробити програму з ліквідації «ракетної прірви», яка нібито існувала між СРСР і США. Таким чином, від 50-х років ідеологічна пропаганда й наукові досягнення стимулювали гонку озброєнь. Враження, яке справляла Америка своєю жорсткістю і безрозсудною готовністю до ескалації будь-якого локального конфлікту між комуністичною і не комуністичною націями в глобальну ядерну війну, було хибним.

І США, і СРСР зіткнулись із необхідністю мати засоби взаємного залякування, проте Ейзенхауер і Маленков (як потім і Хрущов) погоджувалися з тим, що в ядерній війні не може бути переможців. Перший ядерний удар не зміг би знищити всі ядерні запаси іншої сторони, яких цілком вистачило б для того, щоб завдати катастрофічного удару нападникові.

Таким чином, у середині 50-х років наступала нова ера як у відносинах наддержав, так і в світовій історії. Домінував у радянсько-американських відносинах той факт, що обмін ядерними ударами знищив би обидві країни. Величезні ядерні арсенали обох наддержав унеможливлювали війну між ними. Але, на жаль, це не стосувалося війн між малими націями.

[...] У той час, як Європа була основною сценою, на якій розгортались події «холодної війни», західні союзники США боролись проти комунізму в Азії: Англія в Малайї, а Франція – в Індокитаї (ця назва покривала тоді В'єтнам, Лаос і Камбоджу (Кампучію)). Ейзенхауер підтримував традиційну американську антипатію до колоніалізму, гріх який в основному приписувався старим європейським імперіям. Американський президент вважав, що надання незалежності послабило б позиції комуністів, котрі мали велику підтримку населення в боротьбі проти французького колоніалізму. З іншого боку, він також погоджувався з Дж. Даллесом у тому, що в цій частині Азії національним рухом за незалежність керує Кремль, тому за бажання саме звідти можна було б віддати наказ про припинення боротьби.

Обидва американські лідери вважали, що метою СРСР було максимальне послаблення Заходу. Ейзенхауер дійшов висновку, що Сполучені Штати зіграють на руку Кремлю, якщо дозволять втягнути свої військові сили в конфлікт на величезному Азійському континенті. Буде набагато краще, якщо замість цього США забезпечать фінансову, військову й консультативну допомогу своїм європейським і азійським союзникам у їхній власній боротьбі з комуністичною експансією. Однак відкритим залишалось питання про те, що робити, якщо американські союзники не захочуть або виявляться надто слабкими для того, щоб продовжувати боротьбу. Крім того, американці надто спрощували проблему конфронтації між Пекіном і Москвою, яка контролювала події в своїй сфері впливу зовсім не такою мірою, як вважали американці.... Таким чином, американський президент категорично відкинув застосування атомної зброї в Азії та відмовився розглядати задуми превентивного ядерного удару по СРСР чи Китаю.

Перевагу Сполучених Штатів в ядерній зброї, яку вони мали в 50-ті роки, можна було використати лише для захисту життєво важливих інтересів Заходу, але жодним чином не для нападу на слабших супротивників. Ейзенхауер міг би застосувати її тільки в тому разі, якби Радянська Армія спробувала завоювати Західну Європу, а Китай вдерся на Тайвань чи, що було зовсім неймовірним, спробував би напасти на Японію. Для Ейзенхауера реальна цінність ядерної зброї полягала в її ролі як гальмівного чинника.

[...] У 1954 р. основні зусилля Ейзенхауера і Даллеса були зосереджені на створенні азійського оборонного альянсу, аналогічного європейському НАТО. У вересні того ж року в Манілі США, Велика Британія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Пакистан, Таїланд і Філіппіни підписали договір про створення Організації Договору Південно-Східної Азії (СЕАТО). Країни, які підписали договір, зобов'язувались розвивати власну оборону як самостійно, так і через взаємодопомогу. Напад на одну з них кваліфікувався як напад на всіх, тому союзники брали на себе обов'язок вжити спільних заходів для відвернення загрози. Камбоджа, Лаос і Південний В'єтнам були

включені до зони спільної оборони. Однак СЕАТО так і не вдалось стати таким же надійним союзом, як НАТО. Він не передбачав автоматичного надання військової допомоги, тому Велика Британія і Франція взагалі відмовились від цього зобов'язання.

У 50-ті й наступні роки контраст між станом справ у Європі і Азії був разючим. НАТО став ефективним оборонним союзом, СЕАТО такою не стала, адже спиралась в усьому на Сполучені Штати. В Європі політичні рішення ухвалювали союзники, котрі переймалися питаннями європейської безпеки. В Азії США приймали рішення самостійно, спираючись при цьому лише на слабку підтримку західноєвропейських союзників. Європейська політика США досягла більшості із поставлених цілей. Наприклад, у результаті сильного американського тиску і непохитного рішення Аденауера Федеративна Республіка Німеччина стала суверенною державою, а в 1955 р. – і повноцінним членом НАТО. Далі, попри взаємні погрози і конфронтацію, вдалося уникнути війни в Європі між комуністичними і некомуністичними країнами. Навпаки, жителі Азіатського континенту постійно страждали від війн і громадських непорядків. Після того як Ейзенхауер залишив пост президента, Америка поступово почала втягуватися в громадянську війну у В'єтнамі.

До 1956 р. політична риторика на тему «звільнення націй, поневолених комуністичною опікою» вже настільки «приїлась», що мало хто сприймав її всерйоз. Радянський Союз показав себе досить міцною державою, нав'язуючи свою волю в кранах Центральної і Східної Європи. У жовтні цього року, коли поляки кинули виклик Радам, і тим самим подали приклад угорцям, ідея незалежності від радянського панування досягла свого піку. В останній тиждень жовтня спалахнула боротьба між радянськими військами та угорськими повстанцями. Спочатку Ради вивели свої війська із Будапешта, але тільки для того, щоб потім взяти місто силою. Це сталося 3 листопада 1956 року. Ейзенхауер і Даллес (який перебував у госпіталі після операції, з с приводу раку) змушені були вирішувати одразу три проблеми – угорське

повстання, англо-франко-ізраїльську війну проти Єгипту та президентські вибори в США (вони відбулись 6 листопада). Не зважаючи на те, що ЦРУ було готове скидати угорцям зброю з літаків, Ейзенхауер відкинув їхні прохання про допомогу. Він визнавав, що Угорщина перебуває в радянській сфері впливів, і СРСР може віддати перевагу ескалації бойових дій під загрозою розпаду Варшавського договору. США обмежились резолюціями (на які, якби їх були прийняті ООН, СРСР все одно наклав би вето), а також розміщенням угорських біженців, яким вдалось перейти кордон із Австрією.

Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты
/ Пер. с англ. О. Суворова / Дж. Гренвилл. – М., 1999. – С. 497–500.

Загострення міжнародних відносин напередодні Суецької кризи (російський дослідник М. Пелипась)

[...] З появою ядерної і термоядерної зброї в Радянському Союзі для американських і британських військових стала очевидною вразливість великої бази в районі Суецького каналу. У 1952–1953 рр. як США, так і Велика Британія роблять спроби внести зміни до стратегічних планів щодо Близького Сходу. У Великій Британії було розроблено новий стратегічний план. США переходять до дій у рамках концепції «нового погляду». Закріплювалось положення про те, що американські військові бази мають створюватись безпосередньо близько до кордону Радянського Союзу, а їх охорона має покладатись на збройні сили країн регіону. Пріоритетним для США стає завдання створення блоку країн «північного ярусу» Близького й Середнього Сходу, включно із Туреччиною, Іраном і Пакистаном. Проте це не означало зменшення інтересу провідних країн НАТО до розвитку ситуації в арабському світі. Навпаки, для створення стабільної ситуації, за якої тільки й було можливим забезпечення припливу приватного капіталу в регіон, зростало значення досягнення прогресу у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту. Для США за всього небажання американської дипломатії

погодитись із британською пропозицією про розподіл сфер впливу в регіоні, пріоритетними залишались відносини з Ізраїлем, а з арабських країн – із Саудівською Аравією. Але для надання імпульсу близькосхідному мирному процесові важливо було налагодити надійні зв'язки з Єгиптом.

[...] Діяльність американської дипломатії сприяла покращенню американо-єгипетських відносин і неодноразово викликала протести Лондона, що звинувачував держдепартамент США в передачі Єгиптові конфіденційної інформації.

[...] У другій половині 1954 р. Г. А. Насер утверджується в думці, що Сполучені Штати насправді не збираються надавати військову допомогу Єгиптові. До серйозних ускладнень відносин Єгипту з Великою Британією та Сполученими Штатами призвело утворення на початку 1955 р. військово-політичної організації країн «північного ярусу» Близького і Середнього Сходу, що дістала назву Багдадського пакту. Участь у пакті Іраку і Великої Британії керівництво трактувало як прагнення країн НАТО оскаржити претензії Єгипту на лідерство в регіоні.

[...] Рейд ізраїльських командос на територію Єгипту, здійснений 28 лютого 1955 р., єгипетське керівництво трактувало як частину організованої США репресивної кампанії, що була пов'язана з його опозицією Багдадському пактові та відмовою укласти мир з Ізраїлем. У зв'язку з цим посилюється тиск на Насера з боку офіцерства, яке виступило з вимогою підвищити боєздатність армії.

Сполучені Штати не стали членом Багдадського пакту, що засвідчувало небажання американської дипломатії загострювати відносини із Радянським Союзом на Близькому і Середньому Сході, а також прагнення зберегти свободу дипломатичного маневрування у відносинах із країнами регіону. Проте створення військового блоку безпосередньо на кордонах СРСР неминуче мусило викликати протидію з боку радянської дипломатії. Активізація політики Радянського Союзу на близькосхідному і африканських напрямках відповідала як логіці формування повоєнної системи міжнародних

відносин, так і подовженню холодної війни. Включення ФРН до НАТО і створення Організації Варшавського Договору сприяли військово-стратегічній стабілізації в Європі. Сполученим Штатам і Радянському Союзові ще належало в перебігу Карибської кризи усвідомити неминучість досягнення і збереження розумного паритету в сфері стратегічних озброєнь. Але вже починає позначатись загострення боротьби наддержав за країни «третього світу», куди в 1960-х рр. буде перенесене їхнє протистояння.

Зіткнувшись із небажанням країн НАТО постачати до Каїру сучасні види озброєнь, Єгипет починає переговори із Радянським Союзом. Сама по собі одноразова, велика поставка зброї із країн Варшавського Договору (основним постачальником була Чехословаччина) не могла змінити співвідношення сил між Ізраїлем та Єгиптом. До того ж вона мала спочатку комерційний характер. З тим, баланс сил міг бути швидко відновлений на новому рівні. Таким чином, звинувачення СРСР з боку дипломатії Великої Британії та США в тому, що порушивши монополію провідних країн на продаж зброї арабським країнам, Радянський Союз «відкрив новий фронт холодної війни», був помітним перебільшенням і проявом логіки «подвійного стандарту». До того ж варто враховувати, що радянсько-єгипетські відносини складались непросто, особливо на першому етапі. Радянський уряд не міг не враховувати антикомунізму Г. А. Насера. Проте боротьба проти Багдадського пакту об'єктивно зближувала Єгипет із Радянським Союзом.

[...] Генеральною метою британського плану дій стосовно Єгипту, також підготованого наприкінці березня 1956 р., було збройне повалення режиму Насера. Вашингтон доклав чимало зусиль, аби переконати британський уряд у неусвідомленості й небезпечності цих планів. Проте постійні «витоки інформації» із британських урядових відомств і загальний ворожий тон англійської преси стосовно єгипетського лідера свідчили про те, що прем'єр-міністр А. Іден, котрий на посаді міністра закордонних справ доклав немало зусиль для укладення англо-єгипетської угоди і, отже, поставив на карту

власну політичну кар'єру, був налаштований на військово-силове розв'язання.

Плани військового конфлікту з Єгиптом розроблялись і в Ізраїлі.

Пелипась М. Я. Суэцкий кризис 1956 года / М. Я. Пелипась // Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории / Отв. ред. Н. И. Егорова, А. О. Чубарьян. – М., 2003. – С. 550–555.

Основний зміст сучасної епохи і три революційні сили сучасності.

(З підручника системи партнавчання)

Під сучасною епохою мається на увазі тривалий історичний період, протягом якого у процесі класової боротьби відбувається на практиці перехід світу від капіталізму до соціалізму, розпочатий перемогою Великої Жовтневої революції.

Концентровано основний зміст сучасної епохи виражає формула: «Наша епоха – епоха переходу від капіталізму до соціалізму». Саме ця формула виражає головну тенденцію соціального прогресу в наші дні, і цілком закономірно, що, незважаючи на жорстокий опір, слідом за Радянською Росією, а потім Монгольською Народною Республікою на шлях соціалізму після другої світової війни стали народи Східної і Центральної Європи, Китаю, Кореї, В'єтнаму. У 1959 р. перемогла героїчна кубинська революція. Низка держав Африки, Близького Сходу та Азії обрали соціалістичну орієнтацію розвитку. Зросли сили соціалізму в країнах капіталу, соціалістичні ідеї значно поширилися у всьому світі. [...]

Після першого прориву ланцюга капіталістичного панування і утвердження соціалізму в межах однієї країни – Радянського Союзу – другою найбільш істотною революційною зміною став вихід соціалізму за межі однієї країни і утворення соціалістичної співдружності держав. У результаті відкрилася реальна перспектива перетворення соціалізму на вирішальний чинник усієї світової політики, виникла можливість протиставляти

імперіалістичній агресії і авантюрам об'єднану силу соціалізму, міжнародного пролетаріату і національно-визвольного руху. Основною суперечністю епохи ось уже понад півстоліття є суперечність між соціалізмом і капіталізмом, а боротьба між ними стала віссю всього світового розвитку. При цьому вплив соціалізму на політичне життя планети з плином часу посилюється, тоді як вплив капіталізму все виразніше обмежується.

Найбільшим історичним зрушенням нової епохи став крах колоніальної системи імперіалізму і перехід низки молодих держав на некапіталістичний шлях розвитку. Могутні імперії було повалено в прах повсталими народами, які нині відіграють активну творчу роль в суспільному розвитку світу.

Важливою якісною зміною в загальній розстановці сил на міжнародній арені стало зміцнення позицій революційного пролетаріату, активізація його класової боротьби і, особливо, перетворення міжнародного комуністичного руху в найвпливовішу політичну силу сучасності.

У результаті всіх цих зрушень нинішній етап історичного розвитку набув низки особливостей. Як підкреслила Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій 1969 р., «людство увійшло в останню третину нашого століття в обстановці загострення історичного протиборства сил прогресу та реакції, соціалізму та імперіалізму. Аrenoю цього протиборства є весь світ, всі основні сфери суспільного життя – економіка, політика, ідеологія, культура». [...]

[Революційні сили сучасності]

У період від Паризької комуни до Жовтневої революції революційний процес представляли два головні потоки: міжнародний робітничий клас і меншою мірою, національно-визвольні рухи. Жовтень спричинив новий потік революційного процесу, представлений спочатку однією, а потім групою соціалістичних країн. Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності стали вирішальною силою, яка протистоїть нині імперіалізові, матеріальною базою і оплотом світової революції.

Органічний зв'язок між робітничим класом, який переміг, і рештою загонів революційного робітничого руху став новим джерелом сили революції. Буржуазія виявилася ніби затиснутою в лещатах двох фронтів: з «тилу» її атакує робітничий клас та його союзники з непролетарських верств і класів, у тім числі антиімперіалістичні сили в колоніях і залежних країнах; із «фронту» імперіалізму протистоїть соціалістична співдружність.

У великій революційній боротьбі за перебудову старого світу об'єднуються *три основні сили: соціалістична співдружність, міжнародний пролетаріат і національно-визвольний рух народів.*

Международное коммунистическое движение. Очерки стратегии и тактики/ Под ред. В. В. Загладина. – М., 1974. – С. 15–16.

Розділ IV.

Міжнародні кризи й військові конфлікти (50-ті – поч. 70-х рр.)

**№ 65. Послання голови Ради міністрів СРСР М. А. Булганіна
прем'єр-міністру Великої Британії Антоні Ідену.
Москва. 5 листопада 1956 р. («Ракетне послання»)**

(Витяг)

Шановний пане Прем'єр-міністре,

радянський уряд вважає за необхідне звернути Вашу увагу на те, що розв'язана Англією і Францією агресивна війна проти Єгипетської держави, в якій Ізраїль зіграв роль призвідника, загрожує дуже небезпечними наслідками для справи загального миру.

Надзвичайна спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ухвалила рішення про негайне припинення військових дій і виведення іноземних військ з території Єгипту. Незважаючи на це, Англія, Франція та Ізраїль посилюють військові дії, продовжують варварські бомбардування єгипетських міст і сіл, висадили десантні війська на території Єгипту, перетворюючи в руїни його населені пункти і вбиваючи мирних мешканців. [...]

У якому становищі опинилася б сама Англія, якби на неї напали більш сильні держави, які володіють усіма видами сучасної винищувальної зброї? Адже такі країни могли б у цей час і не посилати до берегів Англії військово-морський чи військово-повітряний флот, а використовувати інші засоби, наприклад ракетну техніку. Якби ракетна зброя була застосована проти Англії чи Франції, Ви, напевно, назвали б це варварською дією. Однак чим же відрізняється нелюдський напад, скоєний збройними силами Англії і Франції, на майже беззбройний Єгипет?

[...] Радянський уряд уже звернувся до Організації Об'єднаних Націй, а також до Президента Сполучених Штатів Америки з пропозицією використовувати разом з іншими членами ООН військово-морські і

військово-повітряні сили для припинення війни в Єгипті, для приборкання агресії. Ми сповнені рішучості шляхом застосування сили знешкодити агресорів і відновити мир на Сході.

Ми сподіваємося, що в цей критичний момент Ви проявите належну розсудливість і зробите з цього відповідні висновки.

Зі щирою повагою

М. Булганін

Системная история.... Т. 4. – С. 184.

**№ 66. Із резолюції конгресу США. Вашингтон.
9 березня 1957 р. («Доктрина Ейзенхауера»)
(Витяг)**

[...] Сенат і Палата представників Сполучених Штатів Америки, зібравшись в Конгресі, постановили, що президент згідно цього положення уповноважується співпрацювати з будь-якою країною або групою країн в районі Середнього Сходу в цілому і надавати їм допомогу у випадку, якщо вони бажають цієї допомоги, у справі розвитку економічної потужності, присвяченої підтримці національної незалежності.

Розділ II

Президент уповноважується здійснювати в районі Середнього Сходу в цілому програми військової допомоги стосовно будь-якої країни або групи країн цього району, яким потрібна подібна допомога. Далі, США вважають збереження незалежності й цілісності країн Середнього Сходу життєво важливим для своїх національних інтересів і загального миру.

З цією метою в разі, якщо президент вважатиме це за необхідне, Сполучені Штати готові використовувати збройні сили для надання допомоги будь-якій подібній країні або групі подібних країн, що запрошують допомогу проти збройної агресії якої-небудь країни, що знаходиться під контролем міжнародного комунізму; за умови, що подібне використання

збройних сил буде відповідати договірним зобов'язанням США і конституції США.

Розділ III

Президент уповноважується використовувати протягом решти бюджетного 1957 р. для економічної і військової допомоги на підставі цієї спільної резолюції суму, що не перевищує 200 мільйонів доларів...

Системная история.... Т. 4. – С. 186–187.

№ 67. Інтерв'ю першого секретаря ЦК КПРС

М. С. Хрущова газеті «Правда» про події в Угорщині в 1956 р.

Москва. 4 квітня 1958 р.

(Витяг)

...Правлячі кола деяких капіталістичних держав виділяють величезні кошти на підривну роботу в соціалістичних країнах, декларують відверто ворожі плани – повалити встановлені в цих країнах народно-демократичні порядки і реставрувати приватнокапіталістичні режими.

Такі підступні плани вони мали і стосовно Угорської Народної Республіки. Скориставшись помилками і перекрученнями, допущеними колишніми керівниками Угорщини, імперіалісти в жовтні-листопаді 1956 р. привели в дію свою злочинну машину. Внутрішні реакційні сили Угорщини, що надихаються і організуються ззовні, підняли фашистський заколот. Вони пустили в хід всі засоби обману народу.

Як чорне вороння, в Угорщину стали злітатися озлоблені покидьки розбитих експлуаторських класів. З різних щілин вилізли замасковані до тих пір вороги народно-демократичного ладу. Кримінальні елементи, звільнені з місць, об'єдналися, зімкнулися з ворожими силами...

Але угорський народ не пішов на поводу жалюгідної купки відщепенців. Сили змовників виявилися ізольованими від народу...

Жовтнево-листопадові події в Угорщині виявилися бойовою перевіркою міцності радянсько-угорської дружби...

Надавши угорському народові допомогу в придушенні контрреволюційного заклоту, ми тим самим перешкодили ворогові підірвати єдність усього соціалістичного табору, який спіткало серйозне випробування в дні угорських подій...

Системная история.... Т. 4. – С. 184–185.

**№ 68. Заява Радянського уряду
у зв'язку з подіями на Близькому і Середньому Сході.**

Москва. 16 липня 1958 р.

(Витяг)

14 липня 1958 р. іракський народ скинув диктатуру проімперіалістичних зрадницьких поміщицько-монархічних правителів і встановив республіку. Антиімперіалістичне національне повстання в Іраку здійснило вплив на хід повстання в Лівані. Для порятунку кліки Шамуна-Сольха в Лівані і для організації інтервенції проти Іраку американські імперіалісти влаштували інтервенцію в Ліван. Через день англійські війська були висаджені в Йорданії. Однак планам імперіалістів не судилося збутися. У результаті потужного руху протесту у всьому світі і твердої позиції уряду СРСР агресори були змушені евакуювати свої війська з Лівану і Йорданії.

15 липня весь світ з обуренням довідався про збройну інтервенцію Сполучених Штатів Америки в Лівані. Кораблі 6-го американського військово-морського флоту увійшли в Бейрутський порт і здійснили висадку морської піхоти на території Лівану.

У той же день Білий дім від імені президента США опублікував спеціальну заяву, у якій робляться спроби якимось виправдати це грубе військове втручання у внутрішні справи Лівану. У цій заяві стверджується, що Сполучені Штати Америки направили свої війська до Лівану нібито для того, щоб «продемонструвати турботу США про цілісність та незалежність Лівану», яким начебто загрожують ззовні, а також для захисту американських громадян, що знаходяться в цій країні...

Справжньою причиною збройної інтервенції США в Лівані є прагнення нафтових монополій США та інших західних держав зберегти своє колоніальне панування в країнах Близького і Середнього Сходу, а також очевидне банкрутство їх політики на Арабському Сході, крах Багдадського пакту і горезвісної доктрини Даллеса – Ейзенхауера.

Про це красномовно свідчать останні події в Іраку, які в заяві Білого дому розглядаються як причина, що прискорила збройну інтервенцію США. Однак події в Іраку є новим доказом непохитного прагнення арабських народів звільнитися від колоніальної залежності і взяти свою долю у власні руки...

Збройна інтервенція США в Лівані створює серйозну загрозу миру і здатна спричинити серйозні наслідки. Народи не можуть залишитися байдужими щодо цієї нахабної імперіалістичної агресії і грубого зневажання суверенітету і національної незалежності арабських країн і безцеремонного порушення принципів ООН...

Радянський уряд вважає, що становище на Близькому Сході, що склалося в результаті відкритої агресії США, підтриманої іншими колоніальними державами, створило вельми тривожну й небезпечну для справи загального миру обстановку. У цих умовах Рада Безпеки і Генеральна Асамблея ООН повинні прийняти негайні і рішучі заходи для припинення агресії і захисту національної незалежності арабських держав, що зазнали неспровокованих нападів.

Радянський уряд настійно закликає уряд США припинити збройне втручання у внутрішні справи арабських країн і негайно вивести свої війська з Лівану.

Радянський уряд заявляє, що Радянський Союз не може залишатися байдужим до подій, що створюють серйозну загрозу в районі, прилеглому до його кордонів, і залишає за собою право вжити необхідних заходів, які диктуються інтересами збереження миру і безпеки.

№ 69. Нота Радянського уряду урядам**США, Великої Британії та Франції.****Москва. 27 листопада 1958 р. («Ультиматум Хрущова»)**

(Витяг)

... Найбільш правильним і природним вирішенням питання було б таке, при якому західна частина Берліна, нині фактично відірвана від НДР, возз'єдналася б зі східною частиною, і Берлін став би єдиним містом у складі тієї держави, на землі якої він знаходиться. [...]

Не можна, звичайно, не враховувати, що політичний і економічний розвиток Західного Берліна в період його окупації трьома західними державами йшов в іншому напрямку, ніж розвиток Східного Берліна і НДР, в результаті чого життєвий устрій в обох частинах Берліна на сьогодні зовсім різний. Радянський Уряд вважає, що при закінченні іноземної окупації населенню Західного Берліна має бути надано право мати в себе такі порядки, яких воно саме побажає. Якщо жителі Західного Берліна захочуть зберегти нинішні форми життя, засновані на приватнокапіталістичній власності, то це їхня справа. СРСР, зі свого боку, буде поважати будь-який вибір західних берлінців стосовно цього.

Зважаючи на ці міркування Радянський Уряд зі свого боку вважав би можливим, щоб питання про Західний Берлін було вирішено шляхом перетворення Західного Берліну в самостійну політичну одиницю – вільне місто, у життя якого не втручалася б жодна держава, у тому числі і жодна з існуючих двох німецьких держав. Можна було б, зокрема, домовитися про те, щоб територія вільного міста була демілітаризована і на ній не було жодних збройних сил. Вільне місто Західний Берлін міг би мати власний уряд і сам управляв би своєю економікою, адміністративними та іншими справами.

Чотири держави, що брали участь після війни в спільному управлінні Берліном, так само як і обидві німецькі держави, могли б узяти на себе зобов'язання поважати статус Західного Берліна як вільного міста, подібно до того, наприклад, як це було зроблено чотирма державами щодо

нейтрального статусу, прийнятого на себе Австрійською Республікою.

Радянський Уряд, зі свого боку, не мав би заперечень проти того, щоб у дотриманні статусу вільного міста Західного Берліна взяла в якійсь формі участь і Організація Об'єднаних Націй.

Очевидно, що, враховуючи специфічне положення Західного Берліна, що знаходиться на території НДР і відрізаного від зовнішнього світу, виникло б питання про ту чи іншу форму домовленості з Німецькою Демократичною Республікою щодо гарантій безперешкодного повідомлення вільного міста із зовнішнім світом – як у східному, так і в західному напрямках – з метою вільного пересування людей та перевезення товарів. У свою чергу Західний Берлін узяв би на себе зобов'язання не допускати на своїй території ворожої, підривної діяльності, спрямованої проти НДР або будь-якої іншої держави.

Викладене вище рішення питання про статус Західного Берліна було б важливим кроком вперед у справі нормалізації обстановки в Берліні, тому що замість вогнища неспокою і напруженості він міг би стати центром контактів і співробітництва між обома частинами Німеччини в інтересах її мирного майбутнього і єдності німецької нації...

Системная история... Т. 4. – С. 189–190.

**№ 70. Заява голови Ради міністрів СРСР М. С. Хрущова
президенту Франції де Голлю,
прем'єр-міністру Великої Британії Макміллану,
президенту США Ейзенхауеру. Париж. 16 травня 1960 р.
(Інцидент з американським розвідувальним літаком «У-2»)**

(Витяг)

[...] Як відомо, останнім часом мав місце провокаційний акт з боку американських військово-повітряних сил щодо Радянського Союзу. Він проявився в тому, що першого травня цього року військовий розвідувальний літак США вторгся в межі Радянського Союзу, виконуючи певне шпигунське

завдання зі збору відомостей про військові і промислові об'єкти на території СРСР. Після того, як стала відома агресивна мета польоту літака, він був збитий підрозділом радянських ракетних військ. На жаль, це не поодинокий випадок агресивних і шпигунських дій військово-повітряних сил США проти Радянського Союзу...

Спочатку держдепартамент США пустив у хід безглузду версію, ніби американський літак порушив кордони СРСР випадково і не мав будь-яких шпигунських і диверсійних завдань. Коли на основі незаперечних фактів була показана явна брехливість цієї версії, то держдепартамент США 7 травня, а потім державний секретар 9 травня від імені уряду США заявили, що американська авіація здійснює вторгнення в межі Радянського Союзу з військовими шпигунськими цілями у відповідності з програмою, схваленою урядом США і особисто президентом. Через два дні сам президент Ейзенхауер підтвердив, що здійснення польотів американських літаків над територією Радянського Союзу було і залишається продуманою політикою США.

Це саме заявив уряд США і в ноті радянському урядові від 12 травня. Тим самим уряд США грубо зневажає загальновизнані норми міжнародного права і високі принципи Статуту ООН, під яким стоїть підпис і Сполучених Штатів Америки...

У результаті провокаційних польотів американських військових літаків і, головне, в результаті оголошення таких провокаційних польотів на майбутнє як національної політики Сполучених Штатів Америки проти соціалістичних країн створилися нові умови в міжнародних взаєминах.

Природно, що при подібних умовах ми не можемо працювати на нараді, не можемо працювати тому, що ми бачимо, з яких позицій з нами хочуть вести розмову – під загрозою агресивних розвідувальних польотів. Відомо, що шпигунські польоти проводяться з розвідувальною метою для того, щоб почати війну. Тому ми відкидаємо умови, які створюють для нас Сполучені Штати Америки. Ми не можемо брати участь у будь-яких переговорах і у

вирішенні навіть тих питань, які вже на часі, – не можемо тому, що бачимо – у Сполучених Штатів немає бажання домовитися. [...]

Тому ми вважали б: немає кращого виходу, як перенести нараду глав урядів приблизно на 6–8 місяців...

Системная история.... Т. 4. – С. 194–195.

№ 71. Вирок у справі американського льотчика-шпигуна Пауерса.

Москва. Серпень 1960 р.

(Витяг)

[...] Матеріалами справи, розглянутими на судовому засіданні, встановлено:

1 травня 1960 р. о 5 годині 36 хвилин за московським часом військова частина протиповітряної оборони Радянського Союзу в районі міста Кіровобада Таджицької РСР, на висоті 20000 метрів, недосяжної для літаків цивільної авіації, виявила невідомий літак, що порушив державний кордон Союзу РСР.

Військові частини протиповітряної оборони країни пильно стежили за діями літака, що пролітав над великими промисловими центрами і важливими оборонними об'єктами, і тільки тоді, коли літак-порушник заглибився в межі Радянського Союзу на 2000 кілометрів, а зловмисний характер цього польоту, що може в епоху термоядерної зброї мати згубні наслідки для справи загального миру, став абсолютно очевидний, за наказом Радянського уряду батарея зенітних ракет о 8 годині 53 хвилини збила літак-агресор в районі міста Свердловська. Пілот літака викинувся з парашутом і в момент приземлення був затриманий. На допиті він назвав себе Пауерсом Френсісом Гаррі – громадянином Сполучених Штатів Америки.

Огляд уламків літака дозволив установити, що збитий літак американського виробництва, спеціально сконструйований для польотів на великих висотах і споряджений різною апаратурою для виконання шпигунсько-розвідувальних завдань.

У зв'язку з цим пілот Пауерс був арештований і притягнутий до кримінальної відповідальності за звинуваченням у шпигунстві проти Радянського Союзу...

Розглядаючи судову справу зі звинувачення Пауерса, Військова колегія Верховного Суду Союзу РСР враховує, що вторгнення американського військового літака-розвідника є злочинним порушенням загальноновизнаного принципу міжнародного права, яке встановлює виключний суверенітет кожної держави над повітряним простором, що знаходиться над територією цієї держави. Цей принцип, закріплений у Паризькій конвенції про регулювання повітряної навігації від 13 жовтня 1919 року і в ряді інших пізніших міжнародних угод, проголошений у національному законодавстві різних держав, у тому числі Союзу РСР і Сполучених Штатів Америки. Порушення цього священного і непорушного принципу міжнародних відносин створює в сучасних умовах пряму загрозу загальному миру і безпеці народів...

[...] Військова колегія Верховного Суду Союзу РСР вважає встановленим, що підсудний Пауерс протягом тривалого часу був активним секретним агентом Центрального розвідувального управління США, безпосередньо виконував шпигунські завдання цього управління проти Радянського Союзу, а 1 травня 1960 року з відома уряду Сполучених Штатів Америки на спеціально спорядженому військовому розвідувальному літаку «У-2» учинив вторгнення в повітряний простір Союзу РСР і за допомогою особливої радіотехнічної і фотографічної апаратури зібрав відомості стратегічного значення, які становлять державну та військову таємницю Радянської держави, чим скоїв тяжкий злочин, передбачений статтею 2 Закону Союзу РСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини».

Разом з тим, оцінюючи всі обставини зазначеної справи за внутрішнім переконанням в їх взаємозв'язку, ураховуючи щирозсерде визнання Пауерсом своєї провини і його щире каяття у скоєному, виходячи з принципів соціалістичного гуманізму, керуючись статтями 319 і 320 КПК РРФСР,

Військова колегія Верховного Суду Союзу РСР –

Засудила:

Пауерса Френсіса Гаррі на підставі статті 2 Закону Союзу РСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» позбавити волі на десять років, з відбуванням перших трьох років у в'язниці.

Системная история... Т. 4. – С. 195–197.

№ 72. Із промови президента США Джона Ф. Кеннеді

26 червня 1961 р.

(Витяг)

Сім тижнів тому я повернувся з Європи і повідомив Вам про мою зустріч з главою радянського уряду Хрущовим і супроводжуючими його особами. Похмурі застереження Хрущова про майбутнє всього світу, його меморандум про Берлін, наступні промови та загрози, висловлені ним і його уповноваженими, а також збільшення радянського військового бюджету – все це призвело наш уряд до ряду рішень і до нарад з учасниками Атлантичного Пакту.

Що стосується Берліна, то, як вам відомо, Хрущов має намір одним розчерком пера, по-перше, скасувати наше законне право перебувати в Західному Берліні, а по-друге, позбавити нас можливості виконувати наші зобов'язання стосовно двох мільйонів жителів Західного Берліна. Цього допустити ми не можемо.

Я хочу нагадати вам, що в результаті війни і дипломатичних кроків у 1945 р. в 170 кілометрах по той бік залізної завіси залишилося вільне населення Західного Берліна. На географічній карті ми наочно бачимо проблеми, що стоять перед нами. Ви бачите Західний Берлін, що лежить в 170 кілометрах від кордону на території, що знаходиться під владою Рад та безпосередньо контрольованої так званим східнонімецьким режимом.

Ми знаходимося в Берліні на підставі нашої перемоги над нацистською Німеччиною, а впливають з цієї перемоги наші невід'ємні права, які

включають і право нашої присутності в Західному Берліні і право доступу туди територією Східної Німеччини. Це право неодноразово підтверджувалося і визнавалося в особливих угодах з Радянським Союзом.

Берлін – це не частина Східної Німеччини, але окрема територія, контрольована союзними державами. Тому наші права там ясні і глибоко обгрунтовані. На додачу до цих прав існує ще й наше зобов'язання охороняти, а якщо потрібно, то і захищати право двох мільйонів осіб визначати свою долю і вибирати відповідний їм спосіб життя.

Ми розуміємо турботу Радянського Союзу про досягнення його безпеки в середній і східній Європі, історично виправдану цілим рядом розбійницьких нападів на Росію. Ми віримо, що можна виробити угоди і заходи, які враховували б цю заклопотаність і передбачали б як безпеку, так і свободу в цьому неспокійному районі. Але несвобода Західного Берліна є не нормою в сьогоднішній Німеччині, а загальним становищем цієї розділеної країни.

Комуністична спроба приклеїти Берліну ярлик вогнища війни нікого не введе в оману. У Берліні панує мир. Джерело неспокою і напруги у світі знаходиться в Москві, а не в Берліні. І якщо почнеться війна, то вона почнеться Москвою, а не Берліном. Бо остаточне рішення – мир чи війна – повністю залежить від Радянського Союзу, не від нас. Саме він роздув цю кризу. Саме він намагається нав'язати силою зміни в Берліні. Саме Радянський Союз не бажає допустити вільних виборів у Німеччині. Саме він відкидає загальнонімецький мирний договір, згідно з вимогами міжнародного права.

Атлантичний Пакт, такий, як ми його знаємо, був створений у відповідь на загрозливий виклик хаосу в Європі в 1947 р., берлінською блокадою у 1948 р, на виклик комуністичній агресії в Кореї в 1950 р.

[...] Я маю намір здійснити тепер такі заходи:

1. Я запрошу завтра у Конгресу додаткові асигнування для збройних сил в поточному фінансовому році в розмірі 3247 млн. доларів.

2. Щоб поповнити наші нинішні армійські дивізії і мати в розпорядженні більше солдатів на випадок негайного введення їх в дію, я прошу Конгрес збільшити загальну санкціоновану чисельність наших збройних сил з 875 000 осіб до приблизно одного мільйона осіб.

[...] 5. Цілий ряд кораблів і літаків, що призначалися до зняття з озброєння, залишаться на озброєнні або будуть знову введені у стрій, що збільшить як нашу тактичну авіацію, так і наші військово-морські і повітряно-транспортні сили, а також засоби боротьби з підводними човнами. Крім того, міць нашої стратегічної авіації буде підвищена шляхом призупинення зняття з озброєння наших бомбардувальників типу Б-47.

[...] Я знаю, що ми часом буваємо нетерплячі. Нас тягне до якоїсь негайної акції, що може покласти край загрозливим небезпекам. Але я змушений Вам сказати: для вирішення сучасної кризи швидкого і легкого засобу – не існує.

Комуністи контролюють понад один мільярд людей і розуміють, що в разі нашої поразки успіх буде їм забезпечено. Ми повинні рахуватися з затяжним характером сучасної кризи, і якщо ми будемо мужні і стійкі, то вирішальні дні принесуть нам те, чого ми всі бажаємо. У ці дні і тижні я прошу Вашої допомоги і Вашої поради. Я прошу Ваших пропозицій, якщо Ви думаєте, що ми могли б зробити ще щось краще.

Джон Кеннеди: "Мы готовы на свободное голосование в Берлине":
что предшествовало установлению стены / публ. подгот. Водопьянова З.
// Источник. – 1995. – № 1. – С. 52–59.

№ 73. Із виступу М. С. Хрущова на нараді перших секретарів

ЦК комуністичних і робітничих партій

країн – учасниць ОВД. Москва, 4 серпня 1961 р.

(Витяг)

[...] Товариші, я хотів би висловити вдячність уряду Німецької Демократичної Республіки та Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини,

тов. Ульбріхту за героїчну роботу, яку вони провели після розгрому гітлерівської Німеччини. Ми тільки одне повинні зрозуміти, товариші, що вони отримали у спадок. У них були неймовірні труднощі. Вони зараз мають уряд, мають парламент, вони провели кілька разів вибори і на цих виборах отримали таку ж кількість голосів, яку за своїх кандидатів ми отримуємо в нашій країні. Вони зуміли об'єднати робітників і деякі дрібнобуржуазні елементи, яких підпорядкували своєму керівництву. Я вважаю це проявом мудрості, великої мужності і вміння, щоб досягти таких результатів. [...]

Тепер, товариші, ми всі допомагаємо НДР. Я не буду говорити, хто більше допомагає з вас. Всі повинні допомагати і далі. Уявімо так: якщо зараз з увагою не поставитися до потреб НДР і не піти на жертви, німецькі товариші не витримають, внутрішніх сил у них не вистачить. А що це значить, якщо буде ліквідована НДР? Це означає, бундесвер підійде до польського кордону, вийде на кордон з Чехословаччиною, це означає, бундесвер підійде ближче до наших Радянських кордонів та до кордонів інших країн. Я думаю, що якби це сталося в результаті нашого нерозуміння, нам би це коштувало дорожче, і значно дорожче, не тільки в політичному, але в матеріальному відношенні, ніж те, що зараз необхідно зробити для того, щоб допомогти НДР і зміцнити її. Зміцнюючи її позиції, ми зміцнюємо свої позиції. Тому, товариші, це допомога, я б сказав, не тільки тов. Вальтеру і німцям НДР, але і нам самим. [...]

Как принималось решение о возведении Берлинской стены / Публ. Б. Бонвеча и А. М. Филипова // Новая и новейшая история.– 1999. – №2. – С. 71–72.

№ 74. Із листування президента США Джона Ф. Кеннеді і голови Ради міністрів СРСР М. С. Хрущова. Вашингтон – Москва.

Жовтень – грудень 1962 р. (Карибська криза)

(Витяг)

а) *Кеннеді – Хрущову, 22 жовтня*

Шановний пане Голово.

...Щоб уникнути будь-якої неправильної оцінки з боку Вашого уряду того, що стосується Куби, я публічно заявив, що якщо на Кубі відбудуться певні події, Сполучені Штати зроблять все, що необхідно вжити для захисту своєї власної безпеки і безпеки їхніх союзників.

Більш того, Конгрес країни прийняв резолюцію, яка виражає його підтримку цієї проголошеної політики.

Незважаючи на це, на Кубі тривав швидкий розвиток баз ракет дальньої дії та інших систем наступальної зброї. Повинен сказати Вам, що Сполучені Штати сповнені рішучості, щоб ця загроза безпеці для нашої півкулі була усунена.

Я сподіваюся, що Ваш уряд утримається від будь-яких дій, які розширили б або поглибили цю кризу, що вже носить серйозний характер, і що ми зможемо домовитися знову встати на шлях мирних переговорів.

Щиро,

Джон Ф. Кеннеді

б) Хрущов – Кеннеді, 23 жовтня

Пане Президенте.

...Мушу відверто сказати, що намічені у Вашій заяві заходи становлять серйозну загрозу миру та безпеці народів. Сполучені Штати відкрито стають на шлях грубого порушення Статуту Об'єднаних Націй, на шлях порушення міжнародних норм свободи судноплавства у відкритих морях, на шлях агресивних дій як проти Куби, так і проти Радянського Союзу...

Статут Організації Об'єднаних Націй і міжнародні норми не дають права жодній державі встановлювати в міжнародних водах перевірку суден, які прямують до берегів Кубинської Республіки.

Ми підтверджуємо, що зброя, яка знаходиться на Кубі, незалежно від того, до якого класу вона належить, призначена винятково для оборонних цілей, щоб убезпечити Кубинську Республіку від нападу агресора.

Я сподіваюся, що уряд Сполучених Штатів виявить розсудливість і

відмовиться від проведення Вами дій, які можуть призвести до катастрофічних наслідків для миру в усьому світі.

М. Хрущов

в) Кеннеді – Хрущову, 24 жовтня

Шановний пане Голово.

Я сподіваюся, що Ви негайно надасте необхідні інструкції вашим кораблям дотримуватися умов карантину, основа якого була створена голосуванням Організації американських держав сьогодні близько полудня і який набуде чинності о 14-00 за грінвічським часом 24 жовтня.

Щиро,

Джон Ф. Кеннеді

г) Хрущов – Кеннеді. 24 жовтня

...Ви, пане Президенте, кинули нам виклик. Хто Вас просив робити це? За яким правом Ви це зробили?

Ви, пане Президенте, оголошуєте не карантин, а висуваєте ультиматум і погрожуєте, що якщо ми не будемо підпорядковуватися Вашим вимогам, то Ви застосуєте силу. Вдумайтеся в те, що Ви говорите! І Ви хочете переконати мене, щоб я погодився з цим! Що значить погодитися з цією вимогою? Це означало б керуватися у своїх відносинах з іншими країнами не розумом, а потурати свавілля. Ви вже апелюєте не до розуму, а хочете залякати нас... Я не можу з цим погодитися... Радянський уряд не може дати інструкції капітанам радянських суден, що прямують на Кубу, дотримуватися припису американських військово-морських сил, які блокують цей острів.

...Ми не будемо просто спостерігачами піратських дій американських кораблів у відкритому морі. Ми будемо тоді змушені зі свого боку вживати заходів, які вважатимемо потрібними і достатніми для того, щоб захистити свої права. Для цього у нас є все необхідне.

З повагою,

М. Хрущов

д) Хрущов – Кеннеді. 26 жовтня

Якби були дані запевнення президента і уряду Сполучених Штатів, що США не будуть самі брати участь в нападі на Кубу і будуть утримувати від подібних дій інших, якщо Ви відкличете свій флот, – це відразу все змінить....

...Наша мета була і є – допомогти Кубі, і ніхто не може заперечувати гуманності наших спонукань, спрямованих на те, щоб Куба могла мирно жити і розвиватися так, як хоче її народ...

...Я вношу пропозицію: ми згодні вивезти ті засоби з Куби, які Ви вважаєте наступальними засобами... США, зі свого боку, враховуючи занепокоєння і заклопотаність Радянської держави, вивезуть свої аналогічні засоби з Туреччини.

е) Хрущов – Кеннеді. Усне послання. 30 жовтня

....Ми отримали від Вас запевнення, що Ви не будете вторгтися на Кубу і що не дозволите цього зробити іншим, а ми за цієї умови вивозимо зброю, яку Ви назвали наступальною...

І ось на цих компромісних взаємних учинках це питання вирішено...

До загального нашого задоволення ми переступили, можливо, навіть через самолюбство. Мабуть, знайдуться такі писаки, які будуть вишукувати бліх у нашій домовленості, копатися, хто кому більше поступився.

А я б сказав – ми обидва поступилися розуму і знайшли розумне рішення, яке дало можливість забезпечити мир для всіх, в тому числі і для тих, які будуть намагатися щось вишукувати...

Системная история... Т. 4. – С. 201–204.

№ 75. Усне послання Голови Ради Міністрів СРСР

М. С. Хрущова Президенту США Дж. Кеннеді.

10 грудня 1962 р.

Шановний пане Президенте,

Здавалося б, ми з Вами підійшли зараз до завершальної стадії ліквідації

напруженості навколо Куби. Наші відносини тепер входять уже в нормальну колію, оскільки всі ті засоби, розміщені нами на території Куби, які Ви вважали наступальними, вивезені, і Ви в цьому переконалися, про що вашою стороною вже було зроблено заяву.

Це добре. Ми цінуємо те, що Ви, як і ми, не догматично підходили до вирішення питання про ліквідацію виниклої напруженості, і це дозволило нам в умовах, що склалися знайти і більш гнучку форму перевірки вивезення зазначених засобів. Розуміння і гнучкість, проявлені Вами в цій справі, високо оцінюються нами, хоча наша критика американського імперіалізму залишається, звичайно, в силі, тому, що цей конфлікт був дійсно створений політикою Сполучених Штатів Америки щодо Куби.

Зараз треба було б рушити більш рішучими кроками до остаточного завершення ліквідації цієї напруженості, тобто треба було б, щоб Ви зі свого боку ясно підтвердили в ООН, як це Ви зробили на прес-конференції і в посланнях до мене, зобов'язання про невторгнення Сполучених Штатів і ваших союзників на Кубу, знявши застереження, які тепер вносяться в проект декларації США в Раді Безпеки, і щоб наші представники в Нью-Йорку домовилися про погоджений виклад в деклараціях обох держав взятих ними на себе зобов'язань.

Вважаю, що Ви вже мали змогу ознайомитися із запропонованим нами текстом короткої декларації Радянського уряду, у якій сформульовані головні зобов'язання Радянського Союзу, що впливають з обміну посланнями між нами. Ми виходимо з того, що аналогічна коротка декларація повинна бути зроблена урядом США і в ній також будуть зафіксовані основні зобов'язання США, що впливають з обміну посланнями. Подивіться, пане Президенте, це наша пропозиція, передана нами через Ваших представників у Нью-Йорку.

Але незалежно від того, яка буде домовленість з конкретних текстів наших декларацій на цьому завершальному етапі, все ж основна мета досягнута і напруженість знята. Скажу відверто, що ми вивезли з Куби наші засоби, покладаючись на Ваше запевнення про те, що США і їх союзники не

будуть вторгтися на Кубу. Адже ці засоби мали на меті захист суверенітету Куби і тому після Вашого запевнення вони втратили своє значення. Ми сподіваємося і хотіли б запевнити, – про це я, як Ви знаєте, заявляв і публічно, – що Ви будете так само суворо дотримуватися даних Вами зобов'язань, як це робимо ми стосовно своїх зобов'язань.

Ми, пане Президенте, вже виконали свої зобов'язання щодо вивезення наших ракет і літаків ІЛ-28 з Куби і навіть достроково. Зрозуміло, що виконання Вами Ваших зобов'язань не може бути так наочно продемонстровано, як це було зроблено нами, оскільки ваші зобов'язання носять довготривалий характер. Але важливо їх виконувати і зробити все для того, щоб не було з самого початку посіяно сумніви в тому, що вони будуть виконуватися. Я вже якось говорив Вам, що наші друзі, особливо ті з них, які ставляться до нас з відомим нерозумінням, намагаються переконати нас у тому, що імперіалізму вірити не можна, тобто не можна вірити Вам, як представнику такої капіталістичної держави, якими є Сполучені Штати Америки.

У нас з Вами, звичайно, різне розуміння в цих питаннях. Я не буду детально викладати, у чому полягає моє розуміння, тому що стосовно цього відношенні у нас з Вами не може бути єдиної думки, оскільки ми люди різних політичних полюсів. Але є речі, які вимагають розуміння з обох сторін, і таке загальне розуміння можливе і навіть необхідне. Ось про це я і хотів би сказати Вам.

Ми з Вами пережили протягом короткого часу досить гостру кризу. Гострота її полягала в тому, що ми з Вами готові були вже зараз битися, а це призвело б до світової термоядерної війни. Так, до світової термоядерної війни з усіма її страшними наслідками. Ми врахували це і, будучи переконаними, що людство ніколи не пробачило б тим діячам, які не вичерпали всіх можливостей для запобігання катастрофи, пішли на компроміс, хоча розуміли, і зараз заявляємо про це, що Ваші претензії не мали під собою ніякого підґрунтя, ніякої правової основи, що це було

проявом самого справжнього свавілля в міжнародних справах. Ми пішли на компроміс тому, що основною нашою метою було – подати руку допомоги кубинському народу з тим, щоб виключити можливість вторгнення на Кубу, щоб Куба могла існувати і розвиватися як вільна суверенна держава. Це наша головна мета сьогодні, вона залишається головною метою на завтра і ніяких інших цілей ми не ставили і не ставимо.

Тому, пане Президенте від того, як Ви зараз будете виконувати взяті на себе зобов'язання, залежить все, залежить стабільність в цьому районі і не тільки в цьому районі, але й в усьому світі. Крім того, це буде тепер ніби лакмусовим папірцем, покажчиком того, чи можна довіряти, якщо виникнуть аналогічні труднощі в інших географічних районах. Думаю, Ви погодитеся, що, якщо зазнає невдачі наша домовленість про врегулювання кубинської кризи, то це підірве можливість маневру, до якого ви і ми могли б удатися для усунення небезпеки, можливість компромісів у майбутньому, якщо виникнуть аналогічні труднощі в інших районах світу, а вони ж можуть виникнути. Ми надаємо великого значення всьому цьому, і подальше буде залежати від Вас, як Президента, від уряду Сполучених Штатів.

Ми вважаємо, що дані Вами гарантії про невторгнення на Кубу будуть дотримуватися і притому не тільки під час Вашого перебування в Білому Домі, – це вже, як мовиться, само собою зрозуміло. Ми думаємо, що Ви зможете отримати мандат і на наступних виборах, тобто будете президентом США протягом шести років, що імпонувало б нам. Шість років у світовій політиці в наш час – термін великий і за цей термін ми могли б створити хороші умови для мирного співіснування на землі, а це було б високо оцінено як народами наших країн, так і всіма іншими народами.

Тому, пане Президенте, я хотів би висловити побажання, щоб Ви правильно, як і ми, підійшли до оцінки становища. Зараз особливо важливо забезпечити можливість обміну думками по довірених каналах, які ми з Вами створили і якими користуємося. Але довірливість наших особистих стосунків буде залежати від того, якщо Ви, так само як і ми, виконаєте взяті на себе

зобов'язання і дасте вказівки Вашим представникам у Нью-Йорку оформити ці зобов'язання у відповідних документах. Це потрібно для того, щоб у всіх народів була впевненість у тому, що напруженість в Карибському морі – це вчорашній день і що тепер дійсно створені нормальні умови в світі. А для цього треба зафіксувати взяті на себе зобов'язання в документах тієї та іншої сторони і зареєструвати їх в Організації Об'єднаних Націй.

Ви, пане Президенте, не хочете погодитися з п'ятьма умовами, які висунуті Прем'єр-Міністром Республіки Куба Фіделем Кастро. Але ж ці п'ять пунктів перебувають у повній відповідності до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, який є правовою основою відносин між державами, свого роду фундаментом для забезпечення миру і мирного співіснування. Скажу прямо, така Ваша позиція викликає подив. Можливо, у Вас є якісь труднощі. Однак, Вам, пане Президенте, який займає таке відповідальне становище у світі і наділений великою довірою, потрібно долати ці труднощі. Народи це оцінять, тому що для них це означає забезпечення тривалого миру на землі.

Хотів би висловити Вам деякі свої претензії. Ми зараз читаємо різні статті Ваших оглядачів і кореспондентів, і нас турбує, що в цих статтях досить широко коментується конфіденційний обмін думками, причому це робиться людьми, які, здавалося б, не мають ніякого стосунку до надійних каналів, установлених між нами. За змістом цих статей видно, що їх автори добре поінформовані, і у нас складається враження, що це результат не випадкового витoku секретних відомостей, а прихильності до тих людей, у чий руки потрапляють ці відомості, віддані гласності. Це, очевидно, має на меті одностороннє інформування громадськості.

Відверто кажучи, якщо ми так будемо користуватися конфіденційними зв'язками, то це зовсім не сприятиме довірі до цих каналів. Ви самі розумієте, що якщо Ваша сторона почне діяти так, що наш обмін думками по цим конфіденційним каналам буде просочуватися крізь пальці, то ці канали перестануть приносити користь і можуть принести навіть шкоду. Але це

Ваша справа. Якщо Ви вважаєте, що ці канали пережили себе і більше не потрібні, тоді й ми для себе зробимо відповідні висновки стосовно цього. Кажу про це прямо і хотів би знати Вашу думку з цього питання. Я сварю американський імперіалізм. Але, з іншого боку, я вважаю, що нам корисно і надалі зберігати можливість конфіденційного обміну думками, оскільки мінімум особистої довіри необхідний для керівних державних діячів обох держав, і це відповідає інтересам наших країн і народів, інтересам миру у всьому світі.

Пане Президенте, швидше ліквідуймо наслідки кубинської кризи і візьмімося за вирішення інших питань, а їх у нас багато. Якщо говорити про заборону випробувань ядерної зброї, то це загалом дрібне питання. Я збираюся звернутися до Вас із цього питання з конфіденційним листом і пропозиціями і сподіваюся, що ми подолаємо наявні тут труднощі. Проблема роззброєння – це інша справа, це велике і важке зараз питання.

Але, звичайно, головне – і легке і в той же час важке питання – це німецьке. Я кажу, що воно легке і в той же час важке. Але це так і є. Легке тому, що наші пропозиції про укладення мирного договору ніяких поступок з того і з іншого боку не вимагають, ніяких втрат від тієї та іншої сторони також не вимагають. Вони, ці пропозиції, лише фіксують те становище, яке склалося в результаті другої світової війни.

Після переговорів, які велися нашим Міністром закордонних справ А. Громиком і вашим Державним секретарем Д. Раском, невирішеним залишилося по суті одне питання про війська в Західному Берліні – війська яких країн, на який термін і під яким прапором будуть там перебувати.

Хотів би, щоб Ви зрозуміли мене правильно в цьому питанні. Вирішімо його. Від необхідності його рішення ми все одно нікуди не подінемося. Правду кажучи, це питання виїденого яйця не варте, якщо реалістично підходити до оцінки становища в Німеччині, де склалося дві суверенних німецьких держави, і якщо тримати курс на угоду щодо Західного Берліна, а не на те, щоб він і надалі залишався небезпечним вогнищем зіткнення між

державами. Невже ми з Вами – дві великі держави підпорядкуємо, вільно чи мимоволі, свою політику, інтереси наших держав старезній людині, яка і фізично і морально однією ногою стоїть у могилі? Невже ми станемо іграшкою в його руках? Укладенням мирного договору ми нічого не втратили б, а придбали б можливість зміцнювати дружні відносини між нашими державами, розв'язали б вузол в Європі, який приховує загрозу всьому світу тільки тому, що в цьому зацікавлені найшаленіші агресивні мілітаристські сили Західної Німеччини.

Прошу вибачити мене за прямоту і відвертість, але я, як і раніше, вважаю, що прямий обмін думками необхідний, щоб уникнути гіршого.

Прошу передати Вашій дружині і всій Вашій родині добрі побажання здоров'я від мене, моєї дружини і всієї моєї родини.

Секреты Карибского кризиса // Международная
жизнь.
– 1992. Спецвыпуск. – С. 130–137.

№ 76. «Я – берлінець». Промова президента США

Дж. Кеннеді. Західний Берлін.

Площа Рудольфа Більда. 26 червня 1963 р.

Дві тисячі років тому словами, що викликали найбільший приплив гордості в душі того, хто їх проголошував, було визнання: «я – римлянин». Сьогодні, такими словами у вільному світі є слова «я – берлінець».

На планеті багато людей, які не розуміють, або роблять вигляд, що не розуміють, де пролягає вододіл між вільним світом і комунізмом. Нехай вони приїдуть до Берліна! Деякі вважають, що комунізм – це майбутнє, на яке ми всі приречені. Нехай вони приїдуть до Берліна! Є й ті, в Європі та за її межами, хто вірить у можливість співпраці з комуністичними режимами. Нехай вони приїдуть до Берліна! Є, нарешті, ті деякі, хто стверджує, що комунізм, незважаючи на властиві йому недоліки, здатний забезпечити економічний прогрес. Нехай і вони приїдуть до Берліна!

Свобода пов'язана з багатьма труднощами, а демократія недосконала,

але нам ніколи не спадало на думку звести стіну для того, щоб утримати людей від втечі з наших країн. Від імені моїх співвітчизників, що живуть за багато миль звідси на іншому березі Атлантичного океану, я заявляю: ми пишаємося тим, що змогли, нехай навіть на відстані, розділити з вами випробування останніх вісімнадцяти років. Мені невідоме жодне місто, ні одна фортеця, які, перебуваючи в безперервній облозі протягом вісімнадцяти років, продовжували б жити настільки яскравим і повнокровним життям, з такою надією і рішучістю, як Західний Берлін. Нехай стіна є найбільш красномовним і очевидним свідченням всьому світові порочності комуністичної системи – цей факт не може служити нам джерелом задоволення: розділяючи чоловіків і дружин, братів і сестер, розділяючи народ, який мріє про возз'єднання, стіна є наругою не тільки над історією, але й над самим людством.

Все, що справедливе стосовно цього міста, справедливе і щодо всієї Німеччини. По-справжньому міцний мир у Європі неможливий до тих пір, поки кожен четвертий німець позбавлений фундаментального права вільної людини – права вільного вибору. За вісімнадцять років миру і добросусідського існування з іншими народами нинішнє покоління німців здобуло право на свободу, право на возз'єднання своїх сімей і своєї нації для існування в мирі і злагоді з сусідами. Ви захищасте свободу на крихітному острівці в океані комунізму, але ваша доля нерозривно пов'язана з долями всього вільного світу. Тому дозвольте, на закінчення, звернутися до вас із закликом – пам'ятати не тільки про труднощі дня сьогоднішнього, а й про надії дня завтрашнього, не тільки про свободу вашого рідного міста і країни, але й про торжество свободи у всьому світі. Нехай стіна не затьмарює в ваших думках день, коли запанують мир і справедливість, а турбота про ваші і наші долі нехай не змусить ваші серця забути про долі всього людства.

Свобода нероздільна, і коли одна людина поневолена – невільні всі. Коли всі знайдуть свободу, не доведеться довго чекати дня возз'єднання вашого міста, країни і всього великого Європейського континенту в мирі і

процвітання. І коли цей день настане, а він обов'язково настане, жителі Західного Берліна зможуть в душі пишатися тим, що впродовж майже двох десятиліть вони були в перших рядах боротьби за свободу.

Всі вільні люди, де б вони не жили, є громадянами Берліна. Тому, як вільна людина, я можу з гордістю заявити: Ich bin ein Berliner.

Системная история... Т. 4. – С. 206–208.

**№ 77. Із заяви Радянського уряду в зв'язку
з агресією Ізраїлю проти Об'єднаної Арабської Республіки.**

5 червня 1967 р.

(Витяг)

Сьогодні, 5 червня 1967 р., Ізраїль почав військові дії проти Об'єднаної Арабської Республіки, здійснивши, таким чином, агресію... У військових діях з обох сторін беруть участь з'єднання танків, артилерії та авіації.

Сирійська Арабська Республіка виступила на боці ОАР і надає їй збройну допомогу для відбиття агресії. Йорданія заявила про те, що вона знаходиться у стані війни з Ізраїлем, і що вона надасть військову підтримку Об'єднаній Арабській Республіці. Ірак, Алжир та інші арабські держави також заявили про підтримку ОАР своїми збройними силами та ресурсами.

Таким чином, через авантюризм правителів однієї країни – Ізраїлю, який заохочувався таємними і відкритими діями певних імперіалістичних кіл, на Близькому Сході спалахнув військовий конфлікт.

СРСР... заявляє про свою рішучу підтримку урядів і народів ОАР, Сирії, Іраку, Алжиру, Йорданії та інших арабських держав... вимагає від ізраїльського уряду в якості першого невідкладного заходу з ліквідації військового конфлікту негайно і безумовно припинити військові дії.

Радянський уряд залишає за собою право здійснити всі необхідні заходи, що впливають із ситуації.

Внешняя политика Советского Союза и международные отношения.

№ 78. Резолюція Ради безпеки ООН № 242.**Нью-Йорк. 22 листопада 1967 р.**

(Витяг)

Рада Безпеки,

висловлюючи свою колишню стурбованість небезпечною ситуацією на Близькому Сході,

підкреслюючи неприпустимість захоплення території за допомогою військової сили і необхідність діяти в напрямку встановлення справедливого і міцного миру, у якому кожна держава регіону зможе жити в безпеці,

підкреслюючи далі, що всі держави-члени ООН, прийнявши Статут Об'єднаних Націй, зробили зобов'язання діяти відповідно до статті 2 Статуту,

1. Підтверджує, що виконання принципів Статуту вимагає встановлення справедливого і тривалого миру на Близькому Сході, який повинен включати застосування таких обох принципів:

(I) виведення ізраїльських збройних сил з територій, окупованих в останньому конфлікті;

(II) припинення всіх домагань чи ворожих заяв і повага і визнання суверенітету, територіальної цілісності і політичної незалежності кожної держави в регіоні та їх права жити в мирі, у безпечних і визнаних кордонах, вільному від загрози або актів застосування сили;

2) підтверджує далі необхідність

a) гарантованої свободи судноплавства у міжнародних водах регіону;

b) досягнення справедливого врегулювання проблеми біженців;

3) гарантії територіальної недоторканності і політичної незалежності кожної держави в регіоні за допомогою заходів, що включають створення нейтральних зон. [...]

№ 79. Резолюція Ради безпеки ООН № 267.**Нью-Йорк. 3 липня 1969 р.**

(Витяг)

Рада Безпеки... відзначаючи, що... Ізраїль прийняв... заходи, спрямовані на зміну статусу міста Єрусалима;

підтверджуючи встановлений принцип неприпустимості придбання територій шляхом військового захоплення;

1) підтверджує свою резолюцію 252 (1968);

2) шкодує, що Ізраїль не проявив ніякої уваги до вищезазначених резолюцій Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки;

3) засуджує в найсуворіших висловах всі заходи, ужиті з метою зміни статусу міста Єрусалим;

4) підтверджує, що всі вжиті Ізраїлем законодавчі та адміністративні заходи та дії, що мають на меті змінити статус Єрусалима, у тому числі експропріація землі і майна, що на ній знаходиться, недійсні і не можуть змінити цей статус;

5) звертається ще раз з настійним закликком до Ізраїлю негайно скасувати всі прийняті ним заходи, які можуть змінити статус міста Єрусалима, і в майбутньому утримуватися від усіх дій, які могли б мати подібного роду наслідки;

6) пропонує Ізраїлю без всякого подальшого зволікання повідомити Раді Безпеки свої наміри щодо втілення в життя положень цієї резолюції. [...]

Системная история.... Т. 4. – С. 263–

264.

Із матеріалів преси, досліджень істориків, дипломатів і державних діячів

Зарубіжна преса про позицію радянського уряду щодо корейської війни

24 червня 1950 р.

Вашингтонський кореспондент «Юнайтед Прес» повідомляє: «Представники держдепартаменту заявили, що США будуть вважати Росію відповідальною за війну комуністичної Північної Кореї проти Південної Корейської республіки, яка була створена і отримувала підтримку від нашої країни і Організації Об'єднаних Націй. [...]».

25 червня 1950 р.

Агентство «Рейтер» передає: «... Якщо Південна Корея зараз піддається рішучому військовому натиску з боку уряду Північної Кореї, який прагне захопити владу і скинути антикомуністичний уряд в Сеулі, то єдино важливим чинником у цій ситуації є позиція Сполучених Штатів.

У Лондоні вважають, що уряд Північної Кореї, мабуть, може черпати з ресурсів своїх могутніх комуністичних сусідів – Радянського Союзу і Китаю. Хоча ніхто за межами Кореї не може сказати, яку матеріальну підтримку і навіть військову допомогу може отримати з Росії та Китаю Північна Корея; лондонські спостерігачі вказують, що уряд Північної Кореї навряд чи міг би піти на оголошення війни Південній Кореї, не спираючись на моральну підтримку і заохочення двох великих комуністичних держав... Якщо виявиться, що наявним є активне втручання Росії і Китаю, то можливо, що Сполученим Штатам доведеться надати найповнішу військову підтримку, за винятком справжньої війни...»

Агентство «Франс Прес» передає: «Північна Корея має в своєму розпорядженні армію чисельністю в 100 тис. осіб, сформовану під керівництвом радянських інструкторів. Той факт, що СРСР відсутня в Раді Безпеки (ООН), применшує значення рішень, які остання буде вимушена прийняти. Однак було визнано, що відсутність одного з його членів буде, мабуть, рівнозначна тому, що він утримався від голосування, іншими словами – Рада Безпеки може збиратися і обговорювати питання навіть у

тому випадку, якщо радянський делегат не відповість на запрошення і не буде брати участь у сесії, відкриття якої пропонують США...

Інформаційне повідомлення відділу інформації південнокорейської армії: «Сьогодні о 5 : 30 год. ранку війська північнокорейського маріонеткового уряду відкрили на 38-й паралелі інтенсивний артилерійський вогонь... На східному узбережжі центральної частини Кореї були висаджені десанти з радянських кораблів. Сьогодні об 11:00 год. радянські бомбардувальники здійснили наліт на Сеул».

29 червня 1950 р.

Газета «Стар» (Велика Британія) пише: «Ставлення Росії до війни в Кореї почало прояснюватися сьогодні, коли могутня пропагандистська машина Москви зригнула цілу порцію звинувачень з приводу «агресії Трумена». Зіставлення повідомлень агентств, отриманих в Лондоні, говорить про зусилля Радянського Союзу згуртувати народи Росії і країн-сателітів на підтримку північнокорейських загарбників. Є вказівки на те, що росіяни можуть спробувати забезпечити активну підтримку загарбників країнами, що є під радянським пануванням».

На прес-конференції Трумен відповів негативно на питання: «Чи знаходяться США в стані війни?» Він вказав, що дії, початі в Кореї, – це поліцейські дії на підтримку ООН... Трумен повторив, що його заява та накази американським збройним силам є кроком до миру. Він відмовився щонебудь повідомити на запитання: «Чи можуть США застосувати атомну бомбу в Кореї?» Трумен також відмовився відповісти на запитання: «Чи будуть американські сухопутні сили послані до Кореї?» Він сказав, що вважає за краще не коментувати питання американської стратегії...

2 червня 1951 р.

За повідомленнями оттавського кореспондента агентства «Ассошіейтед Прес», виступаючи 1 червня на зборах в канадській «Асоціації друзів ООН», генеральний секретар ООН Трюгве Лі заявив: «Я вважаю, що настав час для нової спроби припинити суперництво в Кореї. Зараз збройні сили в Кореї

відбили агресію і відкинули агресора назад за 38-у паралель... У встановленні миру повинні брати участь обидві сторони. Нам не відомо, чи готові північнокорейці і ті, хто їх підтримує, погодитися припинити вогонь і потім почати переговори. До тих пір поки це не стане нам відомо, члени ООН повинні продовжувати битися в Кореї всіма збройними силами». На загальну думку, «делегати будуть чекати реакції на заяву Трюгве Лі з боку Пекіна, Північної Кореї або, що ще важливіше, з боку Москви».

14 грудня 1953 р.

Американський журнал «Форін афферс» помістив в останньому номері статтю лідера опозиції в англійському парламенті Клемент Еттли, який пише, що комуністичному Китаю потрібно надати місце в Раді Безпеки, «як тільки припиниться підтримка агресії». «Цілком можливо, – пише Еттли, – що, якби Китай був допущений в ООН, війни в Кореї не було б... Чим більше Китай буде ізольований від західного світу і чим більше він буде змушений зближуватися з Росією, тим більший вплив матимуть її комуністичні господарі. Чим тісніше буде контакт із західним світом, тим менше буде небезпека об'єднання багатомільйонних мас азіатського народу з комуністичним блоком». На думку Еттли, китайський народ навряд чи цілком засвоїть комуністичну доктрину або стане покірним радянським сателітом.

Хрестоматія по отечественной истории (1946–1995)

/ Под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина и др. – М., 1996. – С. 153–157.

Думка американського історика К. Везерсбі

Підтримка Сталіним наміру Кім Ір Сена розв'язати війну може бути розглянута з точки зору попереджувального удару, спроби використовувати тимчасову перевагу для вирішення неминучого конфлікту в сприятливий бік. Напад на Південну Корею влітку 1950 р. здавався вдало обраним моментом, оскільки на початку 1950 р. боєздатність КНДР істотно зміцнилася за рахунок повернення в країну 14 тис. корейських комуністів, що билися разом

з КПК в ході китайської громадянської війни (1946–1949 рр.). Приклад перемоги, здобутої КПК в боротьбі проти іншого непопулярного антинародного режиму, який користувався підтримкою США, також підняв дух у середовищі комуністів Північної Кореї, сприяв надіям на схожий результат.

* * *

[...] Незважаючи на питання, що залишаються без відповіді про радянську політику в Кореї в 1945–1950 рр., наявні в нашому розпорядженні дані вказують на те, що напад Північної Кореї на Південну в червні 1950 р. не був результатом рішучості СРСР розширити підконтрольну йому територію і тим більше початковим етапом у більш обширних планах радянського втручання в американську сферу впливу. Насправді мета Сталіна в Кореї носила обмежений характер. Він прагнув до встановлення в Північній Кореї буферної держави для того, щоб захистити Радянський Союз від можливого нападу з півострова. Сталін хотів також отримати з Кореї певні матеріальні ресурси та посилити політичне становище Радянського Союзу, створивши ще одну «народну демократію» на території, зайнятій Радянською армією в кінці війни.

Везерсби К. Советские цели в Корее. 1945–1950 / К. Везерсби // Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 325, 329.

Оцінка Г. Кіссинджером

Корейської війни, арабо-ізраїльських війн, побудови Берлінського муру і початку американського вторгнення у В'єтнам

[...] Рішення Трумена виступити на захист Кореї мало під собою як солідні підстави також і традиційну концепцію національних інтересів. Ставши на шлях експансії, комунізм нарощував виклик з кожним повоєнним роком. Комунізм відчув себе впевнено в Східній Європі в 1945 р. завдяки окупаційній присутності Червоної Армії. Він здобув перемогу в Чехословаччині внаслідок внутрішньої змови в 1948 р. Він поширився на

Китай в 1949 р. в результаті громадянської війни. Стало ясно: якщо комуністичні армії тепер в змозі будуть переходити через міжнародно визнані кордони, то світ повернеться до стану довоєнного часу. [...] Успіх вторгнення в Корею [світового комунізму] мав би катастрофічні наслідки для Японії, яка, відокремлена від Кореї лише вузьким Японським морем, завжди вважалася останньою ключовою в стратегічному відношенні територією в Північно-Східній Азії. Нічим не стримуваний комуністичний контроль викликав би до життя привид, який маячить на горизонті загальноазійського монолітного комуністичного монстра і підірвав би прозахідну орієнтацію Японії. [...]

Американські керівники вбачали в Корейській війні радянську стратегію хитрого залучення Америки у віддалений азіатський конфлікт для полегшення радянського нападу на позиції союзників у Європі. Це було грандіозною переоцінкою як радянської могутності, так і здатності Сталіна до рішучих дій. Ні на одному з етапів своєї кар'єри цей скрупульозний і тверезий аналітик не кидав на шальки терезів все відразу. У той же час Сталін сприймав нарощування міці Заходом не як оборонний захід, яким воно і було, а як привід для військового протистояння, чого він завжди побоювався і чого настійно прагнув уникнути. Обидві сторони, по суті, готувалися до такого повороту подій, який не відображав намірів жодної з них, – до прямого повномасштабного конфлікту військового характеру.

* * *

[...] У 1969 р. державний секретар У. Роджерс запропонував план, який потім був названий його ім'ям. Згідно з цим планом узаконювались ізраїльські кордони 1967 р. з «малими» уточненнями в обмін на всеохоплюючу мирну угоду. Його спіткала доля всіх подібних ініціатив, початих до того, як змінилася реальність, що лежала в їхній основі: Ізраїль його відкинув, відмовляючись погодитися з визначеними кордонами; арабські країни не прийняли його, оскільки вони ще не готові були взяти на

себе мирні зобов'язання...

Серйозна військова конфронтація відбулася в 1970 р. Перший її прояв мав місце уздовж Суецького каналу, де Єгипет почав так звану війну на виснаження проти Ізраїлю. Ізраїль відповів великими повітряними ударами в глибокому тилу Єгипту, а Радянський Союз відреагував на них, розмістивши в Єгипті великомасштабну систему протиповітряної оборони, що обслуговувалась радянським військовим персоналом чисельністю приблизно в 15 тис. осіб.

* * *

[...] Заключний акт розмежування європейських сфер впливу почався в ранкові години 13 серпня 1961 р. Західноберлінські жителі прокинулися і виявили, що в буквальному сенсі перебувають у в'язниці. Східні німці збудували дротяні загородження між радянським сектором Берліна і секторами, окупованими західними державами, і спорудили загорожу навколо всього міста. Сім'ї по обидва боки стіни виявилися розлучені. З часом стіна була укріплена: бетон, наземні міни та сторожові собаки стали символом розділеного міста та комуністичної антигуманності.

Банкрутство комуністичного режиму, нездатного стимулювати перебування власних громадян у межах своєї країни, було продемонстровано всьому світу. Тим не менш комуністичним лідерам вдалося замурувати дірку в греблі радянського блоку – принаймні, тимчасово. [...]

Протягом десятиліття Ради не робили спроб перешкодити доступ до Берліна, який тривав згідно зі встановленою процедурою. Поступово був визнаний східнонімецький режим [тобто НДР], це було рішення Західної Німеччини, підтримане усіма великими партіями країни, а не ініціатива, нав'язана Сполученими Штатами. З часом союзники, скориставшись прагненням Рад до визнання ними Східної Німеччини, наполягли, як на обов'язковій попередній умові, на тому, щоб Радянський Союз найсуворішим чином забезпечив найдетальніше виконання процедури доступу до Берліна і підтвердив його чотиристоронній статус. Ради офіційно прийняли всі ці

умови і підписали Чотиристоронню угоду 1971 р. Більше не було ніяких викликів щодо Берліна або шляхів доступу в місто, а в 1989 р. була знесена стіна, і слідом за цим відбулося об'єднання Німеччини.

* * *

[...] У 1973 році Єгипет і Сирія почали війну проти Ізраїлю. Це стало повною несподіванкою як для Ізраїлю, так і для Сполучених Штатів. Такої можливості ніяк не припускали засновані на упереджених думках розвідувальні прогнози. Американський прогноз був до такої міри підпорядкований ідеї про всеподавляючу перевагу Ізраїлю, що всі арабські попередження відкидалися як блеф. Немає доказів того, що Радянський Союз активно підштовхував Єгипет і Сирію до війни, а Садат пізніше розповідав нам, що радянські керівники з самого початку закликали до припинення вогню. Та й радянські додаткові поставки своїм арабським друзям навіть віддалено не нагадували за обсягом і якістю повітряний міст з Америки до Ізраїлю.

Після закінчення війни стало ясно, що арабські армії воювали набагато більш ефективно, ніж у будь-якому з попередніх конфліктів. Зате Ізраїль форсував Суецький канал у точці, що знаходиться на відстані приблизно 20 миль від Каїра, і зайняв сирійську територію аж до самих передмість Дамаска.

* * *

[...] У серпні 1964 р. імовірно північно-в'єтнамський напад на ескадрений міноносець «Меддокс» спричинив американський удар по Північному В'єтнаму, майже одностайно схвалений сенатом, так званої «Тонкінської резолюції». Резолюцією цієї користувалися і раніше, за кілька місяців до цього, щоб виправдати повітряні рейди відплати. У лютому 1965 р. напад на казарми американських радників у розташованому на Центральному нагір'ї м. Плейку спричинило здійснення відповідного американського повітряного нальоту на Північний В'єтнам, що швидко перетворилося на

систематичну бомбардувальну кампанію під кодовою назвою «Грім, що насувається». До липня 1965 р. американські бойові частини були повністю введені в дію, а число американських військовослужбовців почало рости, склавши в початку 1969 р. 543 тис. осіб.

Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997.
– С. 429, 446, 526, 534, 596–597, 671, 672.

Радянській історик і дипломат Є. Примаков про близькосхідний конфлікт

[...] Офіційна ізраїльська пропаганда в 1956 р., вже в день вторгнення на територію Єгипту, висунула гасло «звільнення істинно ізраїльських земель». Під цим гаслом, що мали явно внутрішню спрямованість (для зовнішнього споживання використовувалися інші «аргументи», називалися інші спонукальні мотиви вторгнення ізраїльських військ на Синай), ізраїльська армія розгорнула воєнні дії проти Єгипту. До початку нападу ізраїльське інформаційне агентство підготувало бюлетень, в якому затверджувалися «тисячолітні права» Ізраїлю на Синайський півострів. Коли армія досягла гори Синай, прем'єр-міністр Ізраїлю вітав це в кнесеті словами: «Ви повернули нам місце, де євреям був наданий закон і де ми були визнані обраним народом».

* * *

[...] Як відомо, і в «шестиденній війні» 1967 р. ізраїльське керівництво ставило перед собою завдання зміни в Каїрі і Дамаску. Саме початок «шестиденної війни» був пов'язаний з ізраїльськими планами наступу на Дамаск, про що докладніше йдеться в главі про закономірності переростання конфлікту в кризову фазу. Досягнення внутрішніх змін в арабських країнах, «сприятливих для ізраїльської політики», стало одним з постійних завдань, на вирішення яких була багато в чому націлена військово-політична доктрина Ізраїлю. Характерно, що цього не приховував ряд ізраїльських керівників. «Доктрина безперервної дії» Ізраїлю... передбачала військові рейди на арабські території не тільки при появі реальної небезпеки, але й у

випадку «будь-якої несприятливої для Ізраїлю зміни внутрішньополітичної ситуації в сусідніх арабських країнах» і при «необхідності забезпечити підтримку явним або прихованим союзникам... в тій чи іншій арабській країні».

* * *

[...] У перші дні війни єгипетська армія досягла ряду серйозних успіхів, форсувавши Суецький канал на всій його протяжності і прорвавши «непрístupну лінію Барлева» – величезний піщаний вал з цілою мережею укріплень, споруджених ізраїльтянами на східному березі Суецького каналу. Сирійська армія вийшла на Голанські висоти. Надалі Ізраїлю вдалося вирівняти військовий стан: його танки прорвалися на західний берег Суецького каналу, а також вклинилися в сирійську оборону на вузькій ділянці в напрямку до Дамаска, просунувшись приблизно на 20 км від лінії розмежування сил, що існувала до 6 жовтня.

Проте головний висновок, який можна зробити з 20 днів боїв (військові дії фактично закінчилися лише через три дні після прийняття Радою Безпеки ООН резолюції про припинення вогню), полягатимуть у краху ізраїльської військової доктрини. Ця доктрина виходила з того, що Ізраїль володіє можливістю і здатністю наносити без відчутних для себе втрат удари по арабських країнах, вибираючи при цьому самостійно місце і час для збройних дій і односторонньо визначаючи масштаби і ступінь інтенсивності збройних зіткнень. Ізраїльська військова доктрина, продовженням якої стала та політична концепція ізраїльського керівництва, виходила з «одвічної нездатності» арабів зробити істотний супротив ізраїльській військовій машині і тим більше одержати будь-який, навіть «локальний» успіх в конфронтації з Тель-Авівом. По суті ізраїльські «стратегі» виключали можливість розгортання активного арабського опору їх експансіоністським планам. Одночасно практично ігнорувалися переваги тих видів озброєння, якими оволоділи деякі арабські армії. .

Військові дії в жовтні зруйнували ряд стратегічних установок ізраїльського генерального штабу. Несподівано для ізраїльського керівництва великими виявилися втрати ізраїльської армії. Число убитих досягло близько 3 тис. чоловік. Якщо вважати співвідношення вбитих і поранених 1:5 (зазвичай при сучасній війні це співвідношення ще більше), то з ладу вибуло вельми значне число солдатів і офіцерів. За ізраїльськими даними, близько 500 солдатів і офіцерів потрапили в полон. Звичайно, великі втрати понесли і арабські країни, проте втрати у війні особливо відчутні для Ізраїлю, враховуючи колосальну різницю в людських ресурсах між ним і арабськими країнами. Великих втрат зазнав Ізраїль у військовій техніці: 900 танків, близько 250 бойових літаків, що становило приблизно половину ізраїльських військово-повітряних сил. «Протягом короткого періоду часу з 1967 р. араби значно звузили «технологічний» і «якісний розрив» між ними та Ізраїлем і навчилися добре воювати в сучасній війні», – до такого висновку прийшов один з відомих дослідників близькосхідного конфлікту, колишній ізраїльський офіцер, а нині американський професор Надав Сафран.

Примаков Е. М. Анатомія ближневосточного конфлікту
/ Е. М. Примаков. – М., 1978. – С. 56, 105, 285–287.

Англійський історик Т. Хпрботл

про близькосхідну кризу і в'єтнамську війну

[...] Після націоналізації Суецького каналу президентом Єгипту Гамалем Абдель Насером 26 червня 1956 р. відносини між Єгиптом, з одного боку, і Англією, Францією та Ізраїлем, з іншого боку, сильно загострилися. 29 жовтня того ж року ізраїльська армія перейшла кордон і окупувала Синайський півострів силами 10 бригад під командуванням М. Даяна. Через два дні англо-французька авіація бомбардувала єгипетські аеродроми, у Порт-Саїді та Порт-Фуаді на північній частині каналу був висаджений десант. Під впливом резолюцій ООН і, можливо, радянських загроз Англія і

Франція, які наполягали на тому, що прагнуть до припинення вогню, призупинили військові дії. Однак до 4 листопада ізраїльська армія розгромила єгипетські сили на всьому Синаї, втративши 172 осіб убитими і близько 900 пораненими. Тисячі єгиптян потрапили в полон, були захоплені сотні танків, самохідних засобів і вантажівок, величезна кількість боєприпасів і продовольства. Після вступу в район бойових дій військ ООН англо-французькі війська були виведені в грудні. У березні 1957 р. ізраїльська армія залишила Синай.

* * *

[...] 5–10 червня 1967 р. Ізраїль отримав повну перемогу в 80-годинній операції проти Об'єднаної Арабської Республіки, Сирії та Йорданії. Рано вранці 5 червня ізраїльська авіація, зробивши наліт на Єгипет по дузі над Середземним морем, знищила близько 360 єгипетських літаків на землі і домоглася переваги в повітрі. До 7 червня після запеклих танкових боїв ізраїльські танкові частини зайняли весь Синайський півострів, підійшли до Суецького каналу і захопили сектор Газа. У той же час ізраїльтяни знищили з повітря йорданські танкові війська, зайняли Старе місто в Єрусалимі, а потім всю Йорданію на захід від р. Йордан, захопивши Віфлеєм, Хеброн, Єрихон, Наблус, Рамаллах і Дженін. Оволодівши сильно укріпленою височиною на сирійському кордоні, ізраїльські танки у супроводі піхоти просунулися на 12 миль в глиб Сирії і захопили м. Ель-Кунейтра в 12 милях від столиці країни Дамаску. Ізраїль збільшив свою територію в чотири рази порівняно з довоєнною. Об'єднана Арабська Республіка втратила від 80 до 100 тис. ос. убитими, пораненими і полоненими, близько 800 танків радянського виробництва, 10 тис. вантажівок і сотні гармат. Близько 258 літаків «МіГ», 60 бомбардувальників «ІЛ» і 28 винищувачів «Хантер» були знищені. Втрати Йорданії склали від 12 до 15 тис. при первісній чисельності 55 тис. ос. Ізраїль оголосив про втрату 61 танка і 679 ос. убитими і 2563 ос. пораненими. Захоплення ізраїльтянами Шарм-ель-Шейха відкрив протоку Тиран і затоку Ахаба для міжнародного судноплавства.

* * *

[...] Після підписання Паризької угоди про В'єтнам (1973 р.) і виведення американських військ в Сайгоні залишалося близько 20 тис. американських військових радників. Південнов'єтнамські війська, незважаючи на поставки американських озброєнь і триразову перевагу в живій силі, перейшли до стратегічної оборони. 1 березня 1975 року комуністичні сили почали успішний наступ на плато Тайнгуен, після чого розгромили 100-тисячне угруповання південнов'єтнамських військ в Хюе-Данангській операції. 1 травня 1975 року в результаті т. зв. «Операції Хо Ши Мін» комуністи захопили столицю Південного В'єтнаму Сайгон і в 1976 р. завершили об'єднання півночі і півдня країни.

* * *

[...] У 1966 р. американські бомбардування ворожих цілей були значно посилені, а на столицю Ханой і Хайфон перші бомби були скинуті 29 червня.

Перший повітряний бій над Північним В'єтнамом стався 23 квітня, коли два МІГ-21С і 14 МІГ-17С були атаковані 14 американськими «Фантомами». [...]

До січня 1968 р. загальна чисельність південнов'єтнамських військ становила 732 тис., американських – 485 тис., південнокорейських – 48 тис., австралійських – 8 тис., новозеландських – 450, таїландських 2500, філіппінських – 2100 осіб. Близько 60 % американських військ становили собою бойові частини. [...]

Політика президента Ніксона на поступове згортання конфлікту і вихід із війни почалася з його заяви про виведення 25 тис. американських військовослужбовців до 8 червня 1969 р. і 35 тис. – до 15 грудня 1969 року. 15 грудня було оголошено про виведення ще 50 тис. військовослужбовців до 15 квітня 1970 р. і про наступні додаткові етапи виведення. [...]

Харботл Т. Битвы мировой истории / Т. Харботл. – М., 1993. – С. 113–115, 420.

[...] Взагалі з Ізраїлем у нас стосунки склалися важко. Ізраїльтяни робили багато спроб поліпшити їх, але ми не змогли на це піти через дружбу з арабами. Скільки разів ізраїльський посол просив, щоб я прийняв його. Мені самому хотілося його прийняти, але я не міг так вчинити, тому що це розлютило б арабів. У той час Ізраїль вже відігравав роль агента американського імперіалізму на Близькому Сході, а арабів ми не хотіли відштовхнути від себе, хотіли привернути, ось і тримали Ізраїль на відстані. Якщо розглядати політичну суть цієї держави, то вона не тільки не гірша, а навіть краща, від інших капіталістичних країн, і з нею спокійно можна налагодити нормальні відносини.

* * *

[...] Я досі не можу зрозуміти, як могли допустити повний розгром єгиптян. Радянський Союз несе свою і дуже велику частку відповідальності за те, що сталося. Ми могли б утримати Насера від непідготовленої війни, могли правильніше оцінити обстановку вже після початку військових дій. Взагалі слід було не домагатися ліквідації існування держави Ізраїль та іншими засобами прагнути до рівноправ'я арабів Палестини. Недовраховали і сили Ізраїлю. Тут вина і розвідників, і дипломатів, але все ж в основному військових, тому що за ними залишається останнє слово.

Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты /

Н. С. Хрущев. – М., 1997. – С. 309, 464.

* * *

[...] Ульбріхт просив нас допомогти робочою силою. Ми, звичайно, могли допомогти, але підсобною робочою силою, а кваліфікованих робітників нам самим не вистачало. І я говорив товаришеві Ульбріхту: «Німеччина нав'язала нам війну. Радянський народ проливав кров. Ми переможці. Наші робітники не стануть у вас нужники чистити. Це не просто приниження. Така пропозиція просто підірве наших людей. Тому робити цього ми не можемо. Вам доведеться виходити зі становища своїми силами».

Що ж Ульбріхту робити? У нього були навстіж відчинені двері. Якщо він закликав своїх людей до дисципліни або застосовував адміністративні заходи, німці тікали, особливо кваліфіковані робітники... У мене давно виникла думка встановити якийсь контроль, закривши виходи і лазівки... Ульбріхт, дізнавшись від Первухіна про мій план, просяяв і в захваті сказав: «Я повністю за! Ось справжня допомога!». Ми в нашому керівництві обговорили план дій і одноголосно ухвалили рішення втілити його в життя як можна швидше. За погодженням з Ульбріхтом обрали закриту нараду представників усіх країн, що входять до Варшавського пакту. Присутні були лише секретарі ЦК і голови Ради міністрів. Була зроблена коротка доповідь і запропонована така тактика дії: у певний час будуть встановлені шлагбауми та інші прикордонні атрибути, війська підйдуть до цієї межі, попереду німецькі солдати, які почнуть встановлювати контроль, а позаду, на певній відстані – ланцюги наших військ. Вибрали 13 серпня. Таке число вважається нещасливим, але я сказав тим, хто мав сумніви, що для нас це число стане щасливим.

Воспоминания Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С. 68–69.

Зарубіжна преса про арабо-ізраїльську війну

Каїр, 25 вересня 1967 р.

10 червня, тобто після припинення вогню, в ізраїльські порти стали прибувати вантажі американської зброї. США постачають зброю на підставі секретної угоди, підписаної Ізраїлем 20 травня. Ця угода передбачає постачання стратегічної наступальної зброї, у тому числі важких танків і особливо бомбардувальників типу «Скайхок», а також забезпечує закупівлю англійських винищувачів типу «Лайтнінг» і англійських танків «Центуріон» і «Чифтен». Ізраїль отримав керовані ракети «Хок» типу «земля – повітря» та ряд інших ракет типу «повітря – земля» [...] велику партію танків і вертольотів.

Ізраїль використовував у червневій війні американську зброю, яку

збройні сили США ще досі не застосовували. В ізраїльських військах під час червневих подій таємно були присутніми 70 американських фахівців, які спостерігали за ефективністю використання нової американської зброї проти радянської військової техніки. Це була в основному протиповітряна і протитанкова зброя.

Є факти про прибуття в Ізраїль «добровольців» до червневих подій і після... Їх загальна кількість досягла 7500 осіб. Це були в основному льотчики і військові фахівці бронетанкових військ.

З'ясувалося, що Ізраїль уклав угоду з Голландією, Перу та Австралією про поставку йому французьких літаків і запасних частин до них.

Нью-Йорк, 1 листопада 1970 р.

Зараз на Близькому Сході діють чотири реальні сили – Росія, Америка, Єгипет і Ізраїль. Решта, у тому числі Китай і палестинські партизани, не мають такого великого значення, хоча їх вплив має зрости, якщо заворушення триватимуть.

Не зрозуміла позиція Єгипту. Росіяни міцно закріпилися там, і єгиптяни вдячні їм за допомогу. Але становище американців, яким Насер [президент Єгипту з 1956 по 1970 р.] завжди потай симпатизував, на сьогодні не таке вже погане, незважаючи на різкі офіційні критичні виступи.

Не можна бути впевненим у тому, що нинішня розстановка сил збережеться й завтра. Вищим політичним чинником є армія, яка вдячна за радянську військову техніку.

Вашингтон і Москва повинні тримати в кулаці своїх клієнтів, щоб уникнути залучення до нового збройного протистояння.

Хрестоматія по отечественной истории (1946–1995 гг.)

/ Под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина и др. – М., 1996. – С. 195–199.

Що трапилося після того, як була побудована стіна?

[...] Рано вранці в неділю 13 серпня 1961 р. східнонімецьке інформаційне агентство розповсюдило комюніке, в якому Захід

обвинувачувався в тому, що він підриває тендітну економіку Східної Німеччини, заохочуючи її громадян до втечі. Потім поліція і солдати закрили 80 пропускних пунктів. Поштовий і телефонний зв'язок було перервано, всі прикордонні будівлі опечатані. У наступні тижні побудували 6-метрову стіну з колючим дротом, мінами, танковими пастками, сторожовими вежами та патрулями з собаками. У наступні роки більше 500 осіб були вбиті при спробі перебраться на Захід.

Когда, где, как и почему это произошло. – Лондон, 1993. – С. 381.

Російські історики Б. Бонвеч і А. Філітов

про політику радянського керівництва в ході Берлінської кризи

Наміри радянського і східнонімецького керівництва ліквідувати останню щілину в «залізній завісі», що розділили Німеччину і Європу після Другої світової війни, висловлювалися ще з початку 50-х рр., Але після смерті Сталіна від них тимчасово відмовилися. У середині 1961 р. ця ідея знову стала актуальною: потік біженців з НДР через відкритий кордон в Берліні зростав. 13 серпня 1961 р. межа між столицею НДР і Західним Берліном була закрита. Потім місто розділила покрита колючим дротом залізобетонна стіна, яку на заході Німеччини називали «ганебною», а на сході – «антифашистським захисним валом». Заходи уряду НДР щодо зміцнення державного кордону повинні були не стільки не допустити проникнення на схід «західних агентів», скільки запобігти відходу на захід громадян НДР.

Как принималось решение о возведении Берлинской стены / Публ. Б. Бонвеча

и А. М. Филитова // Новая и новейшая история. – 1999. – № 2. – С. 53.

* * *

Радянські дії в ході Берлінської кризи (1958–1962) визначалися двома основними мотивами. Один відбивав прагнення радянського керівництва, насамперед М. С. Хрущова, форсувати процес врегулювання німецького питання на основі складної, двосторонньої і багатосторонньої дипломатії,

використовуючи Західний Берлін як засіб тиску на західні держави. Другий був пов'язаний з «внутрішніми» обставинами та зобов'язаннями: боротьбою за владу в радянській верхівці і за гегемонію в соціалістичному таборі, страхом «втратити» НДР і разом з нею стратегічних рубежів в Центральній і Східній Європі. [...]

Приблизно через місяць – півтора після віденської зустрічі [3–4 червня 1961 р. між М. С. Хрущовим і Дж. Кеннеді] Хрущов прийняв рішення закрити кордон із Західним Берліном. Цей захід, здійснений 13 серпня і закріплений у вересні будівництвом знаменитої «стіни», був крутим, і для багатьох несподіваним поворотом у радянській політиці щодо Західного Берліна і «німецького питання» в цілому. До цього, незважаючи на всі старання керівництва НДР, радянська сторона була проти «адміністративних заходів», що зменшували зв'язок з Західним Берліном. Однак відхід кваліфікованих робітників та спеціалістів з НДР та інші втрати, які несла східнонімецька економіка через відкритий кордон (близько 2 мільярдів марок щорічно), було неможливо далі ігнорувати. До червня 1961 р. в ЦК КПРС мало вже хто сумнівався, що зростаюча втеча з НДР загрожує економічною кризою. Ульбріхт попросив надіслати робітників з СРСР. Хрущов продовжував тішити себе надією, що з часом і при достатній підтримці з радянської сторони економіка НДР піде вгору, але для цього потрібно було закрити «лазівку» на Захід.

Зубок В. М. Советская дипломатия и Берлинский кризис (1958–1962)
/ В. М. Зубок, З. К. Водопьянова // Холодная война. Новые подходы,
новые документы. – М., 1995. – С. 267–268, 271–272.

Конфлікт з літаком-розвідником У-2

1 травня 1960 р. о 6 ранку в спальні Хрущова тривожно задзвонив телефон.

«Доповідає міністр оборони Маршал Радянського Союзу Малиновський.

Американський розвідувальний літак перетнув наш кордон з Афганістаном і тепер летить у напрямку до Свердловська».

«Ваша справа збити його будь-якими засобами», – пробурчав Хрущов.

У зенітно-ракетні дивізіони відразу надійшла команда: «Апаратуру в бойовий режим з роздрукуванням тумблерів!»

Це означало, що ракети будуть пущені по справжній цілі. Але... трапилася осічка. Космодром Тюратам (пізніше названий Байконур) охороняли три дивізіони. Один з них – якраз той, над яким виробляв віражі [пілот розвідувального літака Пауерс], – напередодні 1 травня був знятий з чергування для проведення регламентаційних робіт. Тому літак спокійно попрямував до Свердловська. Там його чекали кілька зенітних дивізіонів. Але перший дивізіон запізнився і відкрив вогонь, коли У-2 вже вийшов з району ураження. Пауерс навіть не помітив, що по ньому стріляли... Але не можна випробовувати долю двічі, а то й тричі. Оминаючи Свердловськ, У-2 напорівся на дивізіон капітана Н. М. Воронова. Не зволікаючи ні секунди, він віддав наказ: «Пуск!» [...]

Польоти розвідувальних У-2 давали США безцінну інформацію. За оцінками ЦРУ, число цілей на території Радянського Союзу за час польотів У-2 піднялося з 3 до 20 тис. Після кожного повернення У-2 в західне крило Білого дому шеф ЦРУ А. Даллес приносив величезні карти. Президент Ейзенхауер розглядав знімки заводів, залізниць, шосе, аеродромів, стоянок для підводних човнів.

...Пілот У-2 Пауерс пролетів над Аральським морем. Показалися громади Уральських гір. Зробивши зйомку об'єкта на березі оз. Іртяш [це було секретне атомне місто Челябінськ-40], Пауерс повернув до Свердловська [нині знову повернуто назву Єкатеринбург]. Він тільки й чув про це місто, що більшовики розстріляли там царя Миколу I. І ще: навколо Свердловська були розміщені зенітні ракети «земля – повітря» САМ-2. На його карті вони були відзначені синім олівцем. Пауерс увімкнув знімальну апаратуру. Він пролетів рівно половину маршруту: у Вашингтоні була 1

година 53 хв., а в Москві – 8 година 53 хв. ранку.

І тут сталося те, чого він найбільше боявся. Позаду пролунав глухий хлопок. Блиснув спалах полум'я. Літак сильно труснуло, і Пауерс закричав: «Боже мій! Все-таки я отримав!» Мотор заглух, Пауерс потягнув штурвал на себе і зрозумів, що літак некерований. Його стало жбурляти по кабіні – це відвалилися крила... Безкрилий фюзеляж безпорадно падав на землю.

За інструкцією, він повинен натиснути дві кнопки. Після цього у нього буде 70 сек., щоб катапультиватися, перш ніж вибухне і літак, і камери, і всі інші свідоктва шпигунського устаткування. А без цього росіяни ніколи не зможуть довести, що американський уряд відправив літак зі шпигунськими цілями. Він потягнувся до кнопок «Вибух», але зупинився. Чи не передбачили хитрі конструктори з ЦРУ вибух, який разом з літаком відправить до праотців і пілота? Та й катапультивання... Немов гарматне ядро, цей механізм вистрілював пілота через пластиковий ковпак. Інші пілоти гинули при цьому. Іншим краї кабіни обрізали руки і ноги...

Ціною величезних зусиль Пауерс відкинув пластиковий ковпак і вивалився за борт.

У Вашингтоні опівдні забили тривогу: У-2 в Норвегії не з'явився. Біссел, начальник Спеціального управління ЦРУ по керівництву польотами У-2, дістав з сейфа повідомлення для друку: пілот, який здійснював метеорологічний політ, заблукав через неполадки з навігаційним обладнанням, перетнув через непорозуміння радянський кордон і був збитий. Російські заговорять про шпигунство, але ніколи не зможуть цього довести за умови, що льотчик загинув. [...]

А на Червоній площі в Москві панувало свято. На трибуні Мавзолею стояли керівники партії та уряду. Маршал Бірюзов підійшов до Хрущова і прошепотів: «Літак збитий. Льотчик узятий в полон і зараз допитується». Хрущов зірвав з голови сірий капелюх і, широко посміхаючись, став ним розмахувати.

На допитах у Москві Пауерс вирішив прикинутися простим льотчиком.

Але на цій версії він довго не протримався. Коли він стверджував, що і знати не знає, яка апаратура була встановлена на літаку, хтось, покопавшись у його спорядженні, витягнув шпильку з отрутою. Пауерс злякався. Тільки не вистачало, щоб до шпигунства було додано звинувачення у вбивстві! Він попередив, щоб зі шпилькою поводитися обережно. Чекісти випробували шпильку на собаці, і вона здохла. Далі, чим більше Пауерс говорив, тим зрозуміліше ставало, що його політ – одна з регулярних шпигунських місій з розкриття найпотаємніших таємниць Радянського Союзу – розміщення ракет. [...]

Пізніше було скандальне викриття – уламки літака У-2 виставили на загальний огляд в парку Горького, Пауерса показали кореспондентам, а потім віддали під суд.

Гриневский О. Проболтался / О. Риневский // Родина. – 1996. – № 1. – С. 81–88.

Російський історик А. Фурсенко про початок і хід Карибської кризи

[...] Існує поширена думка, що кубинська і радянська розвідки «прогавили» напад контрреволюційних груп на територію Куби в районі Плайя-Хірон у квітні 1961 р. Насправді ми уважно стежили за розвитком ситуації, прагнули отримувати докладну інформацію і отримували її, зокрема від гватемальських комуністів, а також від радянських резидентур у латиноамериканських країнах.

У нас були відомості, що готується напад на Кубу. І 15 квітня, за два дні до нападу, ми повідомили кубинському керівництву про підготовку нападу. Завдяки нашому повідомленню кубинці змогли підготуватися. Місце для висадки десанту американцями було вибрано невдало. Це вплинуло на провал операції, але більш важливою причиною провалу висадки контрреволюційних груп на кубинську територію було те, що на Кубі змогли вчасно підготуватися до відсічі.

* * *

[...] Американська розвідка нічого не знала про радянські ракети на Кубі до польоту розвідувального літака У-2 14 жовтня 1962 р. У Міністерстві оборони СРСР навіть було заборонено друкувати документи на машинці: всі важливі документи писалися від руки в одному примірнику. Подробиці операції, що проводилися не знали навіть представники КДБ, що супроводжували вантажі. Вони були тільки присутні при розкритті конвертів з документами у відкритому морі, де повідомлялося про кінцевий пункт призначення. Такі конверти розкривалися двічі: після виходу з вітчизняного порту і після проходження Гібралтара або Північних проток. Ракети і військовий персонал в цивільному одязі перевозилися на пасажирських суднах і на суховантажах. Ті, хто перебував на пасажирських суднах, зображували з себе туристів. А ті, хто знаходився на суховантажах, світлу частину доби ховалися в трюмах. Незважаючи на труднощі подорожі – на свіже повітря можна було виходити тільки вночі, незвичний був жаркий і вологий клімат – доводилося дотримуватися максимальної обережності, щоб не виявити своєї присутності. [...]

Не можна сказати, що у Вашингтоні не були стурбовані рухом такої великої кількості транспортних засобів. Американська розвідка вела постійне спостереження. У кінці серпня 1962 р. директор ЦРУ представив президенту США записку, у якій говорилося, що на Кубу перевозяться радянські ракети. Однак Дж. Кеннеді не повірив цьому і не дав хід інформації, яка була невігідною для нього тоді, оскільки наближалися вибори в конгрес. [...]

Наша розвідка не була поінформована про те, що американці знають про ракети. У нас не було жодного донесення, у якому говорилося б, що американській стороні було відомо про розміщення наших ракет. Раніше всіх про це дізналося Головне розвідувальне управління (ГРУ). Саме його представник 22 жовтня доповів, що помічено велике пересування збройних сил США на півдні країни, що було пов'язано з підготовкою інтервенції на Кубу.

У зв'язку з цією інформацією пізно ввечері 22 жовтня було скликано засідання Президії ЦК. Протоколу цього засідання немає, але нам відомі деякі подробиці тому, що зберігся короткий запис: обговорювалися заходи, які необхідно вжити у випадку інтервенції США. Учасники засідання схилилися до думки про необхідність надіслати інструкції про застосування тактичної ядерної зброї. Питання стояло про негайну відправку такої інструкції. Ситуація ускладнювалася тим, що договір про взаємодопомогу між СРСР і Кубою не був опублікований у свій час, хоча кубинці хотіли його опублікувати. На цьому засіданні Хрущов виголосив: «Трагічність полягає в тому, що вони нападуть, а ми відповімо. А це означає велику війну». На закінчення засідання Малиновський вніс пропозицію почекати, поки виступить Кеннеді. Тоді стане ясно, чи збираються американці напасти на Кубу. У кінцевому рахунку інструкції про застосування тактичної зброї послані не були, що врятувало світ від війни.

Фурсенко А. А. Карибский кризис 1962 г. Новые материалы / А. А. Фурсенко // Новая и новейшая история. – 1998. – № 5. – С. 66–69.

Зі спогадів очевидця битви на Плайя-Хірон

[...] Тепер спробую розповісти про битву на Плайя-Хірон. По суті, бої... йшли і у Плайя-Хірон, і у Плайя-Ларга, і по всьому району на південний схід від бухти Кочінос. Але оточений противник остаточно розгромлений був саме у Плайя-Хірон, і в історію увійшла ця назва.

Не беруся розповідати про всю битву. Коротка – лише 72 години, не надто велике за кількістю задіяних сил – якщо, звичайно, міряти звичними нам масштабами, – вона мала величезне, справді історичне значення. І не тільки для Куби. Це була, як сказав Фідель Кастро, перша військова поразка США в Латинській Америці, де до тих пір вони господарювали, як хотіли. Не випадково приблизно півтора роки потому впливовий американський журнал «Юнайтед Стейтс ньюс енд Уорлд ріпорт» назвав Плайя-Хірон «однією з найважливіших битв у Західній півкулі».

Гайдар Т. А. Грозы на юге. Репортажи о революции / Т. А. Гайдар. – М., 1984. – С. 43.

Рішення М. С. Хрущова

[...] На початку 1962 р., розмістивши у Великій Британії і Туреччині свої нові міжконтинентальні ракети «Мінітмен» на додаток до вже наявних там ракет середньої дальності, США вдалося домогтися очевидної переваги в гонці озброєнь. Хрущов же порахував, що може швидко отримати ядерну перевагу над американцями, розмістивши радянські ракети на Кубі – в якихось 90 милях від США. Йдучи на цю авантюру, Хрущов не стільки ґрунтувався на аналізі розвідувальної інформації, скільки на своїй власній, явно заниженій оцінці рішучості США взагалі і молодого президента Джона Ф. Кеннеді, зокрема. Як сказав Хрущов, розмовляючи з американським поетом Робертом Фростом, західні демократії «занадто ліберальні, щоб битися».

Эндрю К., КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева / К. Эндрю, О. Гордиевский. – М., 1992. – С. 474.

Г. Корнієнко про причини Карибської кризи і її уроки

[...] У січні 1962 р. США домоглися прийняття Організацією американських держав (ОАД) рішень про визнання чинного на Кубі режиму несумісним з міжамериканською системою і про вигнання її з ОАД. Слідом за цим у Пентагоні був розроблений і 20 лютого 1962 р. затверджений «кубинський проект», який визначив жовтень 1962 р. як термін повалення Кастро і допускав можливість використання для цієї мети американських збройних сил. Розсекречено цей документ було лише недавно, але це не означає, що він не став відомий радянській або кубинській розвідці ще тоді. Через конгрес США була проведена резолюція, що надавала президенту право вживати військові дії проти Куби, якщо це буде потрібно «для захисту

американських інтересів». На осінь 1962 р. були призначені навчання з висадки американської морської піхоти на один з островів у Карибському морі з метою звільнення його від міфічного диктатора на ім'я Ортсак (тобто Кастро навпаки). [...]

Той факт, що прагнення не допустити такого повороту справ було для Хрущова головним мотивом під час прийняття рішення про розміщення на Кубі радянських ракет, не означає, звичайно, що при цьому у нього, а тим більше у військових, які його підтримали, не був присутній і розрахунок хоч трохи підправити тим самим існуючий тоді величезний дисбаланс на користь США з ядерних засобів, здатних досягати території іншої сторони. Хрущов і сам не заперечував цього, згадавши побіжно в спогадах, що «на додаток до захисту Куби, наші ракети вирівнювали б те, що Захід любить називати «балансом сил».

Однак, судячи з усього, це міркування було вторинним. Тим більше не виявилось підтверджень версії, що поширювалась на Заході, ніби Хрущов задумав слідом за розміщенням ракет на Кубі, тобто приставивши ядерний пістолет до скроні Вашингтона, висунути новий ультиматум щодо Західного Берліна. Швидше його розрахунок в плані «вирівнювання балансу сил» носив більш загальний характер – зробити так, щоб Радянський Союз почувався більш упевнено у взаєминах зі Сполученими Штатами.

Напевне, що у Хрущова було тут ще одне, третє за підрахунками, міркування психологічного порядку: змусити Вашингтон «влізти в шкуру» Радянського Союзу, оточеного американськими базами, зокрема і ракетними. Але це міркування було лише доповненням до заклопотаності долею Куби. [...]

Зараз відомо, що Хрущов проігнорував і сумніви, що були у А. І. Мікояна щодо розумності розміщення ракет на Кубі, і висловлену А. А. Громиком упевненість у тому, що цей крок викличе «політичний вибух» у Вашингтоні. Відомо й те, що Хрущов не прислухався до думки кубинських керівників, які, краще розуміючи психологію американців,

пропонували не робити таємниці з намірів розмістити ракети. Я вже не кажу, що ніхто не спромігся поцікавитися думкою радянського посла в США (або хоча б заздалегідь довести до його відома). Будь це зроблено, смію думати, що посольство досить точно передбачило б реакцію Вашингтона на плановане розміщення ракет на Кубі, і зокрема на те, яким чином передбачалося це здійснити.

* * *

[...] Направивши Кеннеді пізно увечері 24 жовтня розлогий лист, написаний в задиристому тоні, і отримавши вже вранці 25 жовтня лаконічну і тверду, відповідь Кеннеді, Хрущов зрозумів, що президент не відступить від вимог «відновити» колишнє становище, тобто вивести з Куби ракети. Ним було дано доручення готувати новий лист, у якому допускалася б можливість виведення ракет з Куби або їх знищення там за двох умов: зобов'язання США про ненапад на Кубу й виведення американських ракет із Туреччини та Італії.

Проект такого листа був підготовлений і представлений Хрущову до вечора 25 жовтня. Але в цей же час в Москву стали надходити повідомлення по лінії спецслужб, у тому числі з Вашингтона, які нагнали на Хрущова та інших радянських керівників ще більше страху.

В одному повідомленні з Вашингтона говорилося, що попередньої ночі нашому співробітнику, який перебував в національному прес-клубі, його знайомий, російського походження, розповів що нібито мимоволі підслухав розмову двох відомих американських журналістів. З неї нібито випливало, що Білий Дім уже прийняв рішення про вторгнення на Кубу «сьогодні» (тобто 25 жовтня) або завтра вночі». Для більшої переконливості згадувалося, що одному з цих журналістів, акредитованому при Пентагоні, потрібно було вже через кілька годин відправитися до Флориди для слідування потім за військами вторгнення. Більш того, у повідомленні говорилося, що нашому працівникові вдалося переговорити і з самим цим журналістом, котрий у загальній формі, мовляв, підтвердив цю версію.

Як згадував пізніше Хрущов, він розумів, що подібна інформація цілком

могла доводитися до відома наших людей з метою тиску на Москву. Тим не менше в той момент ігнорувати її було б ризиковано, тим більше що практично одночасно в Москву надійшло інше повідомлення – про приведення збройних сил США в повну бойову готовність. Це повідомлення ґрунтувалося, як я розумію, на перехопленні переданого 24 жовтня відкритим текстом наказу про переведення стратегічного повітряного командування США зі стану Defcon-3, в яке воно, як і всі інші командування збройних сил США, було приведено 22 жовтня (зі звичайного для мирного часу стану Defcon-5), у стан Defcon-2 (вперше за післявоєнну історію), що означало повну бойову готовність, включаючи готовність до ядерної війни.

Отримавши настільки тривожні повідомлення, Хрущов, як висловився той, хто розповів мені про це, «наклав у штани» і вранці 26 жовтня сам передиктував представлений йому проект листа, вилучивши з нього питання про виведення американських ракет із Туреччини та Італії. При цьому ним було сказано, що головне на цей момент – запобігти вторгнення на Кубу, а до Туреччини можна повернутися потім. Так, за моїми даними, з'явився «примирливий» лист від 26 жовтня, текст якого був переданий посольству США в Москві приблизно о 16:00, тобто коли у Вашингтоні був уже ранок. Але зважаючи на те що лист був досить довгим і місцями сумбурним, на його переклад в посольстві пішло чимало часу, потім (з неясних причин) мала місце певна затримка з передачею посольської шифровки з текстом листа до Вашингтона на московському телеграфі. У підсумку в держдепартамент він надходив частинами між 18 і 21 годиною за вашингтонським часом, а президенту Кеннеді його повний текст, як повідомлялося, був наданий приблизно о 22 годині, коли в Москві вже настав ранок 27 жовтня.

Паралельно відбувалося таке. Слідом за відправкою з Вашингтона рано вранці 25 жовтня згаданої телеграми (заснованої на нічній бесіді нашого працівника в прес-клубі) про намічене нібито на «сьогодні-завтра» вторгнення на Кубу я вирішив у порядку повторної перевірки зустрітися зі згаданим вище журналістом і поговорити за ланчем, тобто в середині 25

жовтня.

Вже з самого цього факту випливало, що він продовжував перебувати у Вашингтоні, а не відправився у Флориду. Наступна розмова за своїм змістом теж помітно відрізнялася від того, про що йшла мова в тривожній телеграмі. Сенс сказаного моїм співрозмовником зводився до наступного. За його даними, Білий Дім дійсно прийняв рішення «покінчити з Кастро», не зупиняючись і перед прямим вторгненням. Необхідні плани, мовляв, розроблені і можуть бути задіяні в будь-який момент. Разом з тим він підкреслив, що президент Кеннеді надає дуже важливого значення тому, щоб така акція США виглядала в очах усього світу виправданою, а тому бути чи не бути вторгненню і якщо бути, то коли – буде визначатися наявністю або відсутністю «виправдувальних» обставин, що залишало можливість відтягнути або взагалі не допустити вторгнення. [...]

... Коли телеграма про мою бесіду була прочитана Хрущовим, виникла ідея доопрацювати раніше підготовлений проект листа, у якому йшлося про Туреччину, і направити його слідом за попереднім. Рішення оголосити цей другий лист по радіо одночасно з передачею його американському посольству пояснювалося, як я розумію, бажанням, щоб новий лист став відомий у Вашингтоні як можна швидше, ще до того, як там буде підготовлена відповідь на попередній.

Так воно, по суті, і вийшло. Але я особисто вважаю, що саме факт негайного оприлюднення вказаного листа (на відміну від усіх попередніх) в поєднанні з тим, що в той день над Кубою було збито американський літак У-2, що могло бути зроблено тільки радянськими ракетами «земля – повітря», які знаходилися на острові, викликали ту напруженість у Вашингтоні 27 жовтня, через яку цей день охрестили «чорною суботою». [...]

Але і в цій драматичній ситуації президентом Кеннеді і його найближчими сподвижниками був знайдений розумний вихід, який виявився взаємоприйнятним для обох сторін; сторони офіційно домовлялися про виведення з Куби радянських ракет (а також бомбардувальників, здатних

нести ядерну зброю) і про невторгнення США на Кубу. Крім того, була досягнута додаткова конфіденційна домовленість про виведення американських ракет із Туреччини. З американської сторони про цю конфіденційну домовленість, крім президента, знали всього п'ять чи шість чоловік. Для решти здійснене на початку 1963 р. виведення з Туреччини американських ракет мало сприйматися як заздалегідь запланована, жодним чином не пов'язана з врегулюванням Карибської кризи акція. [...]

З урахуванням отриманих увечері 27 жовтня, а за московським часом вже вранці 28 жовтня, одночасно двох американських відповідей: однієї офіційної на лист Хрущова від 26 жовтня та іншої конфіденційної на його лист від 27 жовтня – 28 жовтня приблизно о 18:00 за московським часом була передана по радіо і слідом за цим вручена американському посольству позитивна відповідь Хрущова на лист Кеннеді від 27 жовтня. Тим самим була зафіксована принципова домовленість про виведення радянських ракет з Куби в обмін на запевнення керівництва США про невторгнення в цю країну. Паралельно в закритому порядку, через Роберта Кеннеді, було підкреслено, що передана по радіо відповідь радянської сторони була надана з урахуванням конфіденційної домовленості по Туреччині. [...]

Досягнення остаточного врегулювання Карибської кризи зайняло ще три-чотири тижні, і процес цей був нелегким. Але найнебезпечніша фаза кризи завершилася 28 жовтня 1962 р.

* * *

[...] І серед учасників Карибської кризи, і серед її дослідників є різні думки щодо того, наскільки небезпечною вона насправді була.

Я згоден з тими з них – і їх, мабуть, більшість, – хто дотримується думки, що Карибська криза 1962 р. була найнебезпечнішою з тих, якими рясніли роки «холодної війни». Небезпечною у найстрашнішому значенні: тоді реально існувала не тільки можливість, але і вірогідність її переростання у велику війну аж до ядерної [...]

Корниенко Г. М. Новое о Карибском кризисе / Г. М. Корниенко

// Новая и новейшая история. – 1991. – № 3. – С. 80–81, 85, 87–90, 98.

Думка російського історика В. Познякава

Незважаючи на всі зусилля радянської пропагандистської машини вселити населенню впевненість у тому, що збройні сили країни повністю готові до нанесення «найбільше потужного удару у відповідь», захисту кубинської революції і «мирної праці радянських людей» (а швидше за все, саме завдяки цій кампанії – адже громадськість СРСР давно звикла визначати справжній сенс урядових повідомлень, читаючи їх між рядків), протягом першого і критичного тижня конфлікту, 23-х – 28-х жовтня, люди усвідомили, що вперше за багато років їхня країна перебуває на межі війни. Війни, яку не можна виграти і яка легко може обернутися загальною ядерною катастрофою і загибеллю багатьох мільйонів з них. Відчуття неминучості військового зіткнення СРСР зі Сполученими Штатами було настільки сильним, що в багатьох великих містах (жителі яких відчували себе найбільш уразливими) склалася обстановка, яка нагадувала перші дні Великої Вітчизняної війни. Безліч людей знімало з рахунків всі свої заощадження і гарячково закуповувало продовольство, мило, сірники та інші предмети першої необхідності.

Позняков В. В. Кубинский ракетный кризис: человеческое измерение / В. В. Позняков

// Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 359.

Жовтнева війна 1973 р.

6 жовтня 1973 р. єгипетські та сирійські війська несподівано напали на Ізраїль. Це трапилося в Йом Кіппур – священне юдейське свято, і більшість ізраїльтян в цей день знаходилося в синагогах. Спочатку арабські армії швидко просувалися в глиб ворожої території, проте потім ізраїльтяни перейшли в контрнаступ. І США, і СРСР прагнули зміцнити свій вплив на Близькому Сході. Тому США постачали зброєю Ізраїлю, а Радянський Союз

підтримував арабів. Після тритижневих запеклих боїв сторони погодилися на перемир'я.

Хопкинсон К. Двадцатый век / К. Хопкинсон. – М., 1997. – С. 43.

Радянська підтримка В'єтнаму

Активізація радянсько-в'єтнамських відносин з кінця 1964 р. йшла в декількох напрямках. Перш за все посилилася морально-політична підтримка боротьби в'єтнамського народу проти американської агресії. Стали більш частими й оперативними ... офіційні заяви радянських керівників у засобах масової інформації із засудженням агресивних дій США в цьому районі. Було вжито заходів з розширення контактів як із Ханоем, так і з представниками патріотичних сил Південного В'єтнаму, і вже 24 грудня 1964 р. за рішенням Політбюро ЦК КПРС у Москві при Радянському комітеті солідарності країн Азії та Африки відкрилося постійне представництво Національного фронту визволення Південного В'єтнаму (НФВПВ).

Розширилася підтримка ДРВ і Фронту звільнення за рахунок економічної і насамперед військової допомоги. Починаючи з 1965 р. СРСР став направляти «в'єтнамським друзям» радянське озброєння, в тому числі й новітнього типу, наприклад ракетні комплекси «земля-повітря», реактивні літаки, авіаційні ракети, зенітну і польову артилерію. Стали особливо рости поставки озброєння і військової техніки для сил протиповітряної оборони ДРВ, причому обсяги економічної і військової допомоги безперервно збільшувалися. Вже до 1968 р., за підрахунками посольства СРСР в Ханой, питома вага радянської матеріальної допомоги В'єтнаму склав 50 % від її загального обсягу, і на 1 січня того року сума цієї допомоги за весь період перевищила 1,8 млрд рублів. З даної суми допомоги 60 % припадало на частку військових. [...].

Так, в'єтнамські сили ППО були повністю оснащені за сприяння СРСР, і ефективність систем протиповітряної оборони залишалася високою, навіть всупереч деколи безграмотному поводженню з ними в'єтнамців. Причому ці

системи безперервно вдосконалювалися з урахуванням нових можливостей американських літаків. Окрім засобів протиповітряної оборони СРСР постачав Північному В'єтнаму такі нові для того часу види зброї, як системи «ГРАД» та пластичну вибухівку, що показали свою ефективність при нападах на найбільші американські бази, аеродроми, склади боєприпасів і т. д., а також реактивні літаки "МІГ-21"

Гайдук И. В. Советский Союз и война во Вьетнаме / И. В. Гайдук
// Осмысление истории. – М., 1996. – С. 171–172, 176.

Розділ V.

Стабілізація міжнародних відносин і розрядка та її криза (1963–1979 рр.)

**№ 80. Договір про заборону випробувань ядерної зброї
в атмосфері, у космічному просторі і під водою.**

Москва. 5 серпня 1963 р.

(Витяг)

Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, нижче іменовані як «Початкові Учасники»,

проголошуючи своєю головною метою якнайшвидше досягнення угоди про загальне і повне роззброєння під суворим міжнародним контролем відповідно до цілей Організації Об'єднаних Націй, яке поклато б край гонці озброєнь і усунуло б стимул до виробництва та випробувань усіх видів зброї, у тому числі ядерної,

прагнучи досягти назавжди припинення всіх випробувальних вибухів ядерної зброї, сповнені рішучості продовжувати переговори з цією метою і

бажаючи покласти край зараженню навколишнього середовища людини радіоактивними речовинами,

домовились про нижчезазначене:

Стаття I

1. Кожний з Учасників цього договору зобов'язується заборонити, запобігати і не робити будь-які випробувальні вибухи ядерної зброї і будь-які інші ядерні вибухи в будь-якому місці, що перебуває під його юрисдикцією або контролем:

а) в атмосфері; за її межами, включаючи космічний простір; під водою, включаючи територіальні води та відкрите море;

б) у будь-якому іншому середовищі, якщо такий вибух викликає випадання радіоактивних опадів за межами територіальних кордонів держави, під юрисдикцією чи контролем якої проводиться такий вибух. При цьому слід мати на увазі, що положення цього підпункту не повинні завдавати шкоди укладенню договору, що призводить до заборони всіх випробувальних ядерних вибухів, включаючи всі такі вибухи під землею, до укладення якого Учасники, як вони заявили в преамбулі до цього договору, будуть прагнути.

2. Кожний з Учасників цього договору зобов'язується далі утримуватися від спонукання, заохочення або будь-якої участі в проведенні будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів, де б то не було, які б проводилися в будь-якому з середовищ, названих у пункті 1 цієї статті, або мали б указані в цьому 1-му пункті наслідки. [...]

Стаття III

1. Цей договір буде відкритий для підписання всіма державами. Будь-яка держава, яка не підпише цей договір до вступу його в силу відповідно до пункту 3 цієї статті, може приєднатися до нього в будь-який час ...

Стаття IV

Цей договір є безстроковим. [...]

№ 81. Спільна резолюція №1145
сенату і палати представників конгресу США
«Про підтримання міжнародного миру та безпеки в
Південно-Східній Азії ». Вашингтон. 7 серпня 1964 р.
(«Тонкинська резолюція»)

(Витяг)

...Оскільки військово-морські частини комуністичного режиму В'єтнаму, на порушення принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та міжнародного права, навмисно і неодноразово нападали на військові кораблі Сполучених Штатів, що на законній підставі присутні в міжнародних водах, і тим самим створили серйозну загрозу міжнародному миру,

і оскільки такі напади є частиною навмисної та систематичної кампанії агресії, яку веде комуністичний режим північного В'єтнаму проти своїх сусідів і держав, що приєдналися до них для колективного захисту своєї свободи,

і оскільки Сполучені Штати допомагають народам Південно-Східної Азії захистити свою свободу і не мають територіальних, військових або політичних претензій в цьому районі, а бажають лише, щоб ці народи залишили у спокої і щоб вони самі вирішували свою долю своїм власним шляхом,

хай буде вирішено сенатом і палатою представників Сполучених Штатів Америки, що засідають як Конгрес,

що Конгрес схвалює і підтримує рішучість президента, як головнокомандувача, ужити всіх необхідних заходів для відбиття будь-якого збройного нападу на сили Сполучених Штатів і для запобігання подальшої агресії.

Розділ 2. Сполучені Штати вважають життєво важливим для своїх національних інтересів і миру в усьому світі підтримання міжнародного миру

та безпеки в Південно-Східній Азії. Відповідно до конституції Сполучених Штатів і Статуту Організації Об'єднаних Націй, а також із зобов'язаннями з договору про колективну безпеку в Південно-Східній Азії, Сполучені Штати, готові, за рішенням президента, зробити всі необхідні кроки, включаючи застосування збройної сили, щоб допомогти будь-якій державі-учасниці договору про колективну безпеку або протоколу до нього, котра попросить про допомогу для захисту своєї свободи.

Розділ 3. Дія цієї резолюції припиниться, коли президент визначить, що мир і безпеку в регіоні розумно забезпечено міжнародними умовами, створеними діями Об'єднаних Націй або іншим шляхом, за винятком випадку, коли її дія буде раніше припинено тотожною резолюцією [палат] Конгресу.

Системная история Т. 4. – С. 250–251.

№ 82. Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці.

Мехіко. 14 січня 1967 р. («Договір Тлателолко»)

(Витяг)

Стаття 1

1. Договірні сторони зобов'язуються використовувати виключно в мирних цілях ядерні матеріали і засоби, що знаходяться під їх юрисдикцією, та забороняти і запобігати на своїй території:

а) випробування, використання, виробництво, виготовлення чи придбання будь-яким шляхом будь-якої ядерної зброї самими цими сторонами, прямо або побічно, від імені кого іншого або в будь-якій іншій формі; та

б) отримання, зберігання, установлення, розміщення або будь-яку форму володіння будь-якою ядерною зброєю, прямо або побічно, самими цими сторонами, кимось іншим від їхнього імені або в будь-якій іншій формі.

2. Договірні сторони також зобов'язуються утримуватися від прямого чи непрямого проведення, заохочення або дозволу випробувань або від будь-

якої іншої участі у випробуваннях, використанні, виготовленні, виробництві будь-якої ядерної зброї, а також у володінні або контролі над будь-якою ядерною зброєю. [...]

Стаття 3

У цьому договорі термін «територія» охоплює територіальні води, повітряний простір і будь-який інший простір, над яким держава здійснює суверенітет згідно зі своїм законодавством.

Стаття 4

1. У зону застосування цього договору входять усі території, на які поширюється дія цього договору.

2. Після виконання вимог, що містяться в статті 28, пункт 1, зона застосування цього Договору буде також зоною, що розташована в Західній півкулі в наступних межах (за винятком континентальної частини Сполучених Штатів Америки і їхніх територіальних вод): починаючи від точки, розташованої на 35° північної широти, 75° західної довготи, звідси прямо на південь до точки на 30° північної широти, 75° західної довготи; звідси прямо на схід до точки на 30° північної широти, 50° західної довготи; звідси вздовж лінії по румбу до точки на 5° північної широти, 20° західної довготи; звідси прямо на південь до точки на 60° південної широти, 20° західної довготи; звідси прямо на захід до точки на 60° південної широти, 115° західної довготи; звідси прямо на північ до точки на 0° широти, 5° західної довготи, звідси вздовж лінії по румбу до точки на 35° північної широти, 150° західної довготи; звідси прямо на схід до точки на 35° північної широти, 75° західної довготи.

Стаття 5

У цьому Договорі під ядерною зброєю потрібно розуміти будь-який пристрій, здатний вивільняти неконтрольовану ядерну енергію і який має таку групу характеристик, які підходять для використання його у військових цілях. Інструмент, який може використовуватися для транспортування або

приведення в рух пристрою, не охоплюється цим визначенням, якщо він відокремлюється від пристрою і не є невід'ємною його частиною. [...]

Стаття 17

Жодне положення цього Договору не завдає шкоди правам Договірних сторін згідно з положеннями цього Договору використовувати ядерну енергію в мирних цілях, зокрема для їх економічного розвитку та соціального прогресу.

Стаття 18

1. Договірні сторони можуть здійснювати вибухи ядерних пристроїв у мирних цілях – уключаючи вибухи, що припускають використання пристроїв, аналогічних тим, що застосовуються в ядерній зброї, – чи співпрацювати в цих цілях з третіми сторонами за умови, що при цьому будуть дотримані положення цієї статті та інших статей договору, зокрема статей 1 і 5.

2. Договірні сторони, які мають намір здійснити або співпрацювати в здійсненні такого вибуху, сповіщають Агентство та Міжнародне агентство з атомної енергії за можливістю завчасно, наскільки дозволяють обставини, про дату вибуху і одночасно оголошують таку інформацію:

- a) характер ядерного пристрою і його походження;
- b) місце і мету намічуваного вибуху;
- c) процедура, якої будуть дотримуватися з метою виконання пункту 3 цієї статті;
- d) передбачувана сила вибуху пристрою;
- e) найбільш повні дані про можливі радіоактивні опади внаслідок цього вибуху або вибухів і заходи, які будуть прийняті, з тим щоб забезпечити захист населення, флори, фауни і території іншої або інших сторін. [...]

Стаття 30

1. Цей договір є безстроковим. [...]

№ 83. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї.**Москва – Вашингтон – Лондон. 1 липня 1968 р.**

(Витяг)

Стаття I

Кожна з держав-Учасниць цього Договору, що володіють ядерною зброєю, зобов'язується не передавати кому б то не було ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні побічно, так само як і жодним чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або до придбання будь-яким іншим способом ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями.

Стаття II

Кожна з держав-Учасниць цього Договору, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язується не приймати передачі від кого б то не було ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю або вибуховими пристроями ні прямо, ні побічно; не виробляти і не отримувати яким-небудь іншим способом ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, так само як і не прагнути та не приймати будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв.

Стаття III

1. Кожна з держав-учасниць договору, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язується прийняти гарантії, як вони викладені в угоді, про яку будуть вестися переговори і яка буде укладена з Міжнародним агентством з атомної енергії відповідно до Статуту Міжнародного агентства з атомної енергії та системою гарантії Агентства, виключно з метою перевірки виконання його зобов'язань, прийнятих відповідно з цим Договором, з тією метою щоб не допустити переключення ядерної енергії з мирного

застосування на ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої. Процедури гарантій, яких вимагає ця стаття, здійснюються щодо вихідного чи спеціального матеріалу, що розщеплюється, незалежно від того, чи виробляється він, обробляється чи використовується в будь-якій основній ядерній установці або знаходиться за межами будь-якої такої установки. Гарантії, яких вимагає ця стаття, застосовуються до всього вихідного чи спеціального матеріалу, що розщеплюється в усій мирній ядерній діяльності в межах території такої держави, під її юрисдикцією або що здійснюється під її контролем де б то не було.

2. Кожна з держав-Учасниць Договору зобов'язується не надавати:

- а) вихідного чи спеціального матеріалу, що розщеплюється або
- б) устаткування чи матеріалу, спеціально призначеного або підготовленого для обробки, використання чи виробництва спеціального матеріалу, що розщеплюється, будь-якій державі, що не володіє ядерною зброєю, для мирних цілей, якщо на цей вихідний чи спеціальний матеріал, що розщеплюється, не поширюються гарантії, які передбачені цією статтею.

3. Гарантії, які передбачені цією статтею, здійснюються таким чином, щоб відповідати статті IV цього Договору і уникати створення перешкод для економічного чи технологічного розвитку Учасників Договору чи міжнародного співробітництва в галузі мирної ядерної діяльності, включаючи міжнародний обмін ядерним матеріалом і обладнанням для обробки, використання чи виробництва ядерного матеріалу в мирних цілях відповідно до положень цієї статті і принципу застосування гарантій, викладеним у преамбулі Договору.

4. Держави-Учасниці Договору, що не володіють ядерною зброєю, укладають угоди з Міжнародним агентством з атомної енергії з метою виконання вимог цієї статті або в індивідуальному порядку, або спільно з іншими державами відповідно до Статуту Міжнародного агентства з атомної енергії. Переговори про такі угоди починаються протягом 180 днів з часу первинного набуття чинності цим Договором. Для держав, що здають на

зберігання свої ратифікаційні грамоти або документи про приєднання після закінчення періоду в 180 днів, переговори про такі угоди починаються не пізніше дати такої задачі. Такі угоди набувають чинності не пізніше вісімнадцяти місяців з дня початку переговорів.

Стаття IV

1. Жодне положення цього Договору не слід тлумачити як таке, що зачіпає невід'ємне право всіх Учасників Договору розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії в мирних цілях без дискримінації і відповідно до статей I і II цього Договору.

2. Всі Учасники договору зобов'язуються сприяти якомога повнішому обмінові устаткуванням, матеріалами, науковою і технічною інформацією про використання ядерної енергії в мирних цілях та мають право брати участь у такому обміні. Учасники договору, які в змозі робити це, також співпрацюють у справі сприяння, окремо або спільно з іншими державами чи міжнародними організаціями, подальшому розвитку застосування ядерної енергії в мирних цілях, особливо на територіях держав-Учасниць договору, що не володіють ядерною зброєю, з належним урахуванням потреб регіонів світу, що розвиваються.

Стаття V

Кожний з Учасників цього договору зобов'язується вжити відповідних заходів з метою забезпечення того, щоб згідно з цим договором, під відповідним міжнародним наглядом і шляхом відповідних міжнародних процедур потенційні блага від будь-якого мирного застосування ядерних вибухів були доступні державам-учасницям цього договору, що не володіють ядерною зброєю, на недискримінаційній основі і щоб вартість використовуваних вибухових пристроїв для таких Учасників договору була такою низькою, як тільки це можливо, і не включала витрат на їх дослідження і удосконалення. Держави-Учасниці цього договору, що не володіють ядерною зброєю, будуть у змозі отримувати такі блага відповідно до спеціальної міжнародної угоди чи угод через відповідний міжнародний

орган, в якому належним чином представлені держави, що не володіють ядерною зброєю. Переговори з цього питання почнуться так швидко, як це можливо, після набуття чинності цього договору. Держави-Учасниці цього договору, що не володіють ядерною зброєю, які побажають цього, можуть також отримувати такі блага відповідно до двосторонніх угод.

Стаття VI

Кожний Учасник цього договору зобов'язується в дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи з припинення гонки ядерних озброєнь у найближчому майбутньому і ядерному роззброєнню, а також про Договір про загальне і повне роззброєння під суворим і ефективним міжнародним контролем.

Стаття VII

Жодне положення цього договору не зачіпає право будь-якої групи держав укласти регіональні договори з метою забезпечення повної відсутності ядерної зброї на їх відповідних територіях. [...]

Стаття IX

1. Цей договір є відкритим для підписання всіма державами. Будь-яка держава, яка не підпише договір до вступу його в силу відповідно до пункту 3 цієї статті, може приєднатися до нього в будь-який час. [...]

3. Цей договір набирає чинності після його ратифікації державами, уряди яких призначені як депозитарії договору, і 40 іншими державами, що підписали цей договір, та здачі ними на зберігання ратифікаційних грамот. Для цілей цього договору державою, яка володіє ядерною зброєю, є держава, яка виробила і підірвала ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої до 1 січня 1967 року. [...]

Системная история Т. 4 – С. 215–217.

**№ 84. Договір між Союзом Радянських
Соціалістичних Республік і Федеративною
Республікою Німеччиною. Москва. 12 серпня 1970 р.**

(Витяг)

Стаття 1

Союз Радянських Соціалістичних Республік і Федеративна Республіка Німеччина розглядають підтримку міжнародного миру і досягнення розрядки напруженості як важливу мету своєї політики.

Вони виражають прагнення сприяти нормалізації обстановки в Європі і розвитку мирних відносин між усіма європейськими державами, виходячи при цьому з існуючого в цьому районі дійсного стану.

Стаття 2

Союз Радянських Соціалістичних Республік і Федеративна Республіка Німеччина будуть керуватися у взаємних відносинах, а також у питаннях забезпечення європейської і міжнародної безпеки цілями і принципами, сформульованими в Статуті Організації Об'єднаних Націй. У відповідності з цим вони будуть вирішувати свої суперечки виключно мирними засобами і беруть на себе зобов'язання в питаннях, що зачіпають безпеку Європи і міжнародну безпеку, як і у своїх взаємних відносинах, утримуватися відповідно до статті 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй від загрози силою або її застосування.

Стаття 3

У відповідності з цілями і принципами, викладеними вище, Союз Радянських Соціалістичних Республік і Федеративна Республіка Німеччини єдині у визнанні ними того, що мир в Європі може бути збережений лише в тому випадку, якщо ніхто не зазіхатиме на сучасні кордони.

Вони беруть на себе зобов'язання неухильно дотримуватися територіальної цілісності усіх держав у Європі в їх нинішніх кордонах;

вони заявляють, що не мають яких-небудь територіальних претензій до кого б то не було і не будуть висувати такі претензії в майбутньому;

вони розглядають як непорушні зараз і в майбутньому кордони всіх держав у Європі, як вони проходять в день підписання цього договору, в тому числі лінію Одер – Нейсе, яка є західною межею Польської Народної

Республіки, і кордон між Федеративною Республікою Німеччини та Німецькою Демократичною Республікою. [...]

За Союз Радянських Соціалістичних Республік	О. Косигін А. Громико
За Федеративну Республіку Німеччини	В. Брандт В. Шеєль

Системная история Т. 4. – С. 226.

№ 85. Домовленість про наміри сторін.

Додаток до договору між СРСР і ФРН.

Москва. Не пізніше 12 серпня 1970 р.

1. Між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Урядом Федеративної Республіки Німеччини є взаєморозуміння щодо того, що укладений ними договір і відповідні договори Федеративної Республіки Німеччини з іншими соціалістичними країнами, зокрема договори з Німецькою Демократичною Республікою (див. п. 2), Польською Народною Республікою і Чехословацькою Соціалістичною Республікою (див. п. 4), становлять єдине ціле.

2. Уряд Федеративної Республіки Німеччини заявляє про свою готовність укласти з Урядом Німецької Демократичної Республіки договір, який буде мати загальноприйняту між державами зобов'язальну силу, так само як і інші договори, які Федеративна Республіка Німеччина та Німецька Демократична Республіка укладають з третіми країнами.

Відповідно він має намір будувати свої відносини з Німецькою Демократичною Республікою на основі повної рівноправності, відсутності дискримінації, пошани незалежності і самостійності кожної з обох держав у справах, що стосуються їх внутрішньої компетенції, у їх відповідних межах.

Уряд Федеративної Республіки Німеччини виходить з того, що на цій основі, згідно з якою жодна з двох держав не може представляти іншу за кордоном або діяти від її імені, будуть розвиватися відносини Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини з третіми країнами.

3. Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Уряд Федеративної Республіки Німеччини висловлюють готовність у процесі розрядки напруженості в Європі і в інтересах поліпшення відносин між європейськими державами, зокрема між Федеративною Республікою Німеччиною та Німецькою Демократичною Республікою, зробити кроки, які впливають з їхнього відповідного положення, щоб сприяти вступу Федеративної Республіки Німеччини та Німецької Демократичної Республіки до Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ.

4. Між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Урядом Федеративної Республіки Німеччини є взаєморозуміння про те, що питання, пов'язані з недійсністю мюнхенської угоди, будуть урегульовані в переговорах між Федеративною Республікою Німеччиною та Чехословацькою Соціалістичною Республікою в прийнятній для обох сторін формі.

5. Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Уряд Федеративної Республіки Німеччини будуть розвивати і далі економічні, науково-технічні, культурні та інші зв'язки між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Федеративною Республікою Німеччиною в інтересах обох сторін і зміцнення миру в Європі.

6. Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Уряд Федеративної Республіки Німеччини вітають намір скликати нараду з питань зміцнення безпеки і розвитку співробітництва в Європі і будуть робити все від них залежне для підготовки та успішного проведення цієї наради.

№ 86. Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.

Москва – Лондон – Вашингтон. 11 лютого 1971 р.

(Витяг)

Стаття 1

1. Держави-учасниці цього договору зобов'язуються не встановлювати і не розміщувати на дні морів і океанів і в його надрах за зовнішньою межею зони морського дна, як вона визначена в статті II, будь-яку ядерну зброю або будь-які інші види зброї масового знищення, а також споруди, пускові установки і будь-які інші пристрої, спеціально призначені для зберігання, випробування або застосування такої зброї.

2. Зобов'язання, передбачені в пункті 1 цієї статті, діють також стосовно зони морського дна, згаданої в тому ж пункті, за тим винятком, що в межах такої зони морського дна вони не поширюються ні на прибережну державу, ні на морське дно під його територіальними водами.

3. Держави-учасниці цього договору зобов'язуються не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу до здійснення діяльності, обумовленої в пункті 1 цієї статті, і не брати участь будь-яким іншим чином у такій діяльності.

Стаття II

Для цілей цього договору зовнішня межа зони морського дна, зазначеної у статті 1, збігається з дванадцятимильною зовнішньою межею зони, обумовленої в частині II Конвенції про територіальне море та прилеглу зону, що була підписана у Женеві 29 квітня 1958 року, і відраховується відповідно до положень розділу II частини I цієї Конвенції і міжнародним правом.

Стаття III

1. Для сприяння здійсненню цілей і забезпечення дотримання положень цього договору кожна держава-учасниця договору має право перевірки шляхом спостереження діяльності інших держав-учасників договору на дні морів і океанів і в його надрах за межами зони, що згадується в статті I, за умови, що це спостереження не буде заважати такій діяльності.

2. Якщо після такого спостереження залишаться обгрунтовані сумніви щодо виконання зобов'язань, прийнятих за договором, держава-учасниця, яка має такі сумніви, і держава-учасниця, яка несе відповідальність за діяльність, що викликає ці сумніви, консультуються з метою усунення сумнівів. Якщо ці сумніви не усунуто, держава-учасниця, яка має такі сумніви, повідомляє інші держави-учасниці, і зацікавлені сторони здійснюють співробітництво стосовно таких подальших процедур перевірки, при яких може бути досягнута домовленість, включаючи відповідну інспекцію об'єктів, споруд, установок або інших пристроїв, які в силу їх характеру можна з достатньою підставою віднести до однієї з категорій, визначених у статті I. [. ..]

Системная история Т. 4. – С. 218–219.

№ 87. Чотиристороння угода щодо Західного Берліна.

Берлін. 3 вересня 1971р.

(Витяг)

Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки та Французької Республіки, представлені їх послами [перераховані імена – Упорядник], погодилися про таке.

Частина 1. Загальні постанови

1. Чотири Уряди будуть прагнути сприяти усуненню напруженості і запобігання ускладнень у відповідному районі.

2. Чотири Уряди з урахуванням своїх зобов'язань за Статутом Організації Об'єднаних Націй згодні в тому, що в цьому районі не повинна

застосовуватися сила або загроза сили і суперечки повинні вирішуватися винятково мирними засобами.

3. Чотири Уряди будуть взаємно поважати їх індивідуальні та спільні права та відповідальність, які залишаються незмінними.

4. Чотири Уряди згодні в тому, що, незалежно від відмінностей у правових поглядах, становище, що склалося в цьому районі і як воно визначено цією Угодою, а також в інших угодах, що згадуються в цій Угоді, не буде односторонньо змінюватися.

Частина II. Постанови, що стосуються західних секторів Берліна.

A. Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік заявляє, що транзитне сполучення шосейними, залізничними та водними шляхами по території Німецької Демократичної Республіки цивільних осіб і вантажів між Західними секторами Берліна та Федеративною Республікою Німеччиною буде відбуватися без перешкод, що таке повідомлення буде полегшено з тим, щоб воно здійснювалося найбільш простим і швидким способом, і що воно буде користуватися сприянням. [...]

B. Уряди Французької Республіки, Сполученого Королівства та Сполучених Штатів Америки заявляють, що зв'язки між Західними секторами Берліна та Федеративною Республікою Німеччиною будуть підтримуватися і розвиватися з урахуванням того, що ці сектори, як і раніше, не є складовою частиною Федеративної Республіки Німеччини і не будуть управлятися нею і надалі ...

C. Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік заявляє, що повідомлення між Західними секторами Берліна і прикордонними з цими секторами районами і тими районами Німецької Демократичної Республіки, які не межують з цими секторами, будуть покращені. Постійні мешканці Західних секторів Берліна зможуть здійснювати поїздки і відвідувати такі райони з гуманними, сімейними, релігійними, культурними чи комерційними мотивами або в якості туристів на умовах, схожих з вживаними у відношенні інших осіб, що в'їжджають в ці райони. [...]

**№ 88. Додаток 1 до чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна.
Повідомлення уряду СРСР урядам Французької Республіки,
Сполученого Королівства та Сполучених Штатів Америки.
Берлін. 3 вересня 1971 р.**

Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік ... після консультацій та домовленості з Урядом Німецької Демократичної Республіки має честь довести до відома Урядів Французької Республіки, Сполученого Королівства та Сполучених Штатів Америки таке.

1. Транзитне сполучення шосейними, залізничними та водними шляхами по території Німецької Демократичної Республіки цивільних осіб і вантажів між Західними секторами Берліна та Федеративною Республікою Німеччиною буде полегшено і відбуватиметься без перешкод. Воно буде здійснюватися найбільш простим, швидким і сприятливим чином, як передбачено міжнародною практикою.

2. Ввідповідно до цього

а) для перевезення цивільних осіб шосейними, залізничними та водними шляхами між західними секторами Берліна та Федеративною Республікою Німеччиною можуть застосовуватися опломбовані перед відправленням перевізні засоби.

Процедури перевірки будуть обмежуватися перевіркою пломб і супровідних документів;

б) що стосується перевізних засобів, які не можуть бути опломбовані, таких як відкриті вантажівки, процедури перевірки будуть обмежуватися перевіркою супровідних документів. В особливих випадках, коли є достатні підстави підозрювати, що неопломбовані перевізні засоби містять матеріали, призначені для розповсюдження на відведених шляхах, або осіб, або матеріали, взяті на цих шляхах, вміст неопломбованих перевізних засобів

може бути перевірено. Процедури застосовуються для таких випадків, будуть узгоджені компетентною німецькою владою;

в) для поїздок між західними секторами Берліна та Федеративною Республікою Німеччиною можуть застосовуватися безупинні потяги та автобуси. Процедури перевірки не будуть включати інших формальностей, крім необхідних для ідентифікації осіб;

г) особи, ідентифіковані як транзитні пасажери, які використовують індивідуальні засоби транспорту між західними секторами Берліна та Федеративною Республікою Німеччиною за відведеними для наскрізного проїзду шляхах, можуть слідувати до місця свого призначення, не виплачуючи індивідуальних мит і зборів за використання транзитних шляхів. Процедури, що будуть застосовуватись до таких пасажирів, не допускать затримки. Пасажери, їх засоби транспорту і особистий багаж не будуть піддаватися огляду, затриманню або вилученню з користування відведеними шляхами, крім особливих випадків, як це може бути погоджено компетентною німецькою владою, коли є достатня підстава підозрювати в намірі зловживати транзитними шляхами для цілей, що не мають відношення до прямого проїзду в західні сектори Берліна і з них, і суперечать зазвичай визначеним правилам, що стосуються громадського порядку. [...]

Системная история Т. 4. – С. 229–230.

**№ 89. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і
Сполученими Штатами Америки**

про обмеження систем протиракетної оборони.

Москва. 26 травня 1972 (договір ПРО)

(Витяг)

Стаття I

1. Кожна зі Сторін зобов'язується обмежити системи протиракетної оборони (ПРО) і вжити інших заходів відповідно до положень цього договору.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не розгортати системи ПРО на території своєї країни і не створювати основу для такої оборони, а також не розгортати системи ПРО окремого району, окрім як передбачено у статті III цього Договору.

Стаття II

1. Для цілей цього Договору системою ПРО є система для боротьби зі стратегічними балістичними ракетами або їх елементами на траєкторіях польоту, яка складається на цей час із:

а) протиракет, які є ракетами-перехоплювачами, створеними і розгорнутими для виконання функцій у системі ПРО, або того типу, який буде випробуваний в цілях ПРО;

б) пускових установок протиракет, які є пусковими установками створеними і розгорнутими для пуску протиракет; і

с) радіолокаційних станцій ПРО (РЛС ПРО), які є РЛС, створеними і розгорнутими для виконання функцій у системі ПРО, або того типу, який буде випробуваний в цілях ПРО.

До компонентів системи ПРО, перерахованих у пункті 1 цієї статті, належать:

а) ті, що перебувають у бойовому складі;

б) ті, що перебувають у стадії будівництва;

с) ті, що перебувають у стадії випробувань;

д) ті, що перебувають у стадії капітального або поточного ремонту або переобладнання; або

е) законсервовані.

Стаття III

Кожна зі Сторін зобов'язується не розміщувати системи ПРО або їх компоненти, за винятком того, що:

а) у межах одного району розміщення системи ПРО радіусом сто п'ятдесят кілометрів з центром, який знаходиться у столиці цієї Сторони, Сторона може розгортати: (1) не більше ста пускових установок протиракет і не більше ста протиракет на стартових позиціях і (2) радіолокаційні станції ПРО в межах не більше шести комплексів РЛС ПРО, причому площа кожного комплексу має форму кола діаметром не більше трьох кілометрів; і

б) у межах одного району розміщення системи ПРО радіусом сто п'ятдесят кілометрів, у якому розташовані шахтові пускові установки МБР, Сторона може розгортати: (1) не більше ста пускових установок протиракет і не більше ста протиракет на стартових позиціях. (2) дві великі РЛС ПРО з фазованими ґратами, зіставні за потенціалом з аналогічними РЛС ПРО, що перебувають на час підписання договору в бойовому складі або в стадії будівництва в районі розміщення системи ПРО, у якому розташовані шахтові пускові установки МБР, і (3) не більше вісімнадцяти РЛС ПРО, кожна з яких має потенціал менший, ніж потенціал меншої зі згаданих двох великих РЛС ПРО з фазованими ґратами.

Стаття IV

Обмеження, передбачені у статті III, не стосуються до систем ПРО або їх компонентів, що використовуються для розробок і випробувань і знаходяться в межах існуючих або додатково погоджених випробувальних полігонів. Кожна зі Сторін може мати на випробувальних полігонах в сукупності не більше п'ятнадцяти пускових установок протиракет.

Стаття V

1. Кожна зі Сторін зобов'язується не створювати, не випробовувати та не розгортати системи або компоненти ПРО морського, повітряного, космічного або мобільно-наземного базування.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не створювати, не випробовувати та не розгортати пускові установки протиракет для пуску з кожної пускової установки більше однієї протиракети одночасно, не модифікувати розгорнуті пускові установки для додання їм такої здатності, а також не створювати, не

випробовувати та не розгортати автоматичні чи напівавтоматичні чи інші аналогічні засоби швидкісного перезарядження пускових установок протиракет.

Стаття VI

Для підвищення впевненості в ефективності обмежень систем ПРО та їх компонентів, передбачених цим договором, кожна зі Сторін зобов'язується:

а) не надавати ракетам, пусковим установкам і РЛС, які не є відповідно протиракетами, пусковими установками протиракет і РЛС ПРО, здатності вирішувати завдання боротьби зі стратегічними балістичними ракетами або їх елементами на траєкторіях польоту і не випробовувати їх в цілях ПРО; та

б) не розгортати в майбутньому РЛС попередження про напад стратегічних балістичних ракет, окрім як на позиціях по периферії своєї національної території з орієнтацією назовні.

Стаття VII

З дотриманням положень цього договору можуть вироблятися модернізація і заміна систем ПРО або їх компонентів.

Стаття VIII

Системи ПРО або їх компоненти понад кількість або поза межі районів, визначених цим договором, а також системи ПРО або їх компоненти, заборонені цим договором, мають бути знищені або демонтовані відповідно до узгоджених процедур протягом можливо короткого узгодженого періоду часу.

Стаття IX

З метою забезпечення життєздатності та ефективності цього договору кожна із Сторін зобов'язується не передавати іншим державам і не розміщувати поза своєю національною територією системи ПРО або їх компоненти, обмежені цим договором.

Стаття X

Кожна зі Сторін зобов'язується не приймати жодних міжнародних зобов'язань, які суперечили б цьому договору.

Стаття XI

Сторони зобов'язуються продовжити активні переговори про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Стаття XII

1. З метою забезпечення впевненості у дотриманні положень цього договору кожна із Сторін використовує наявні в її розпорядженні національні технічні засоби контролю таким чином, щоб це відповідало загально визнаним принципам міжнародного права.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не чинити перешкод національним технічним засобам контролю іншої Сторони, які виконують свої функції відповідно до пункту 1 цієї статті.

3. Кожна зі Сторін зобов'язується не застосовувати навмисні заходи маскування, які ускладнюють здійснення контролю національними технічними засобами за дотриманням положень цього договору. Це зобов'язання не вимагає внесення змін в існуючий порядок будівельних, монтажних та ремонтних робіт і робіт з переобладнання.

Стаття XIII

1. Для сприяння здійсненню цілей і положень цього договору Сторони негайно створять Постійну консультативну комісію, в рамках якої вони будуть:

a) розглядати питання, що стосуються виконання прийнятих зобов'язань, а також пов'язані з цим ситуації, які можуть вважатися неясними;

b) надавати на добровільній основі інформацію, яку кожна зі сторін вважає необхідною для забезпечення впевненості у виконанні прийнятих зобов'язань;

c) розглядати питання, пов'язані з ненавмисними перешкодами національним технічним засобам контролю

d) розглядати можливі зміни в стратегічній ситуації, що зачіпають положення цього договору;

е) погоджувати процедури і терміни знищення або демонтажу систем ПРО або їх компонентів у випадках, передбачених положеннями цього договору;

ф) розглядати за необхідністю можливі пропозиції щодо подальшого підвищення життєздатності цього договору, у тому числі про внесення до нього поправок відповідно до положень цього договору;

г) розглядати за необхідністю пропозиції про подальші заходи, спрямовані на обмеження стратегічних озброєнь.

2. Сторони шляхом консультацій розроблять і можуть за необхідністю змінювати Положення про Постійну консультативну комісію, що регулює процедуру, склад та інші відповідні питання.

Стаття XIV

1. Кожна зі Сторін може пропонувати поправки до цього договору. Узгоджені поправки набувають чинності відповідно до процедур, що регулюють набрання чинності цього договору.

2. Через п'ять років після набрання чинності цього Договору і надалі через кожні п'ять років Сторони будуть спільно проводити розгляд цього договору.

Стаття XV

1. Цей договір є безстроковим.

2. Кожна зі Сторін у порядку здійснення свого державного суверенітету має право вийти з цього договору, якщо вона вирішить, що пов'язані зі змістом цього договору виняткові обставини поставили під загрозу її найвищі інтереси. Вона повідомляє іншу Сторону про прийняте нею рішення за шість місяців до виходу з договору. У такому повідомленні має міститися заява про виняткові обставини, які сторона, що повідомляє, розглядає як такі, що поставили під загрозу її найвищі інтереси.

Стаття XVI

1. Цей договір підлягає ратифікації відповідно до конституційних процедур кожної зі Сторін. Договір набирає чинності в день обміну ратифікаційними грамотами.

2. Цей договір повинен бути зареєстрований відповідно до статті 102 Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Укладено 26 травня 1972 р. у місті Москва у двох примірниках, кожний російською та англійською мовами, причому обидва тексти мають однакову силу.

Системная история Т. 4. – С. 232–236.

№ 90. Тимчасова угода між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Москва. 26 травня 1972 р.

(Витяг)

Стаття 1. Сторони зобов'язуються не починати будівництво додаткових стаціонарних пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) наземного базування з 1 липня 1972 року.

Стаття II. Сторони зобов'язуються не переобладнувати пускові установки легких МБР наземного базування, а також МБР наземного базування старих типів, розгорнутих до 1964 року, у пускові установки важких МБР наземного базування типів, розгорнутих після цього часу.

Стаття III. Сторони зобов'язуються обмежити пускові установки балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) та сучасні підводні човни з балістичними ракетами кількістю, що знаходиться в бойовому складі і в стадії будівництва на дату підписання цього Тимчасового договору, а також додатково побудованими пусковими установками і підводними човнами в певному для Сторін порядку як заміну рівної кількості пускових установок МБР старих типів, розгорнутих до 1964 року, або пускових установок старих підводних човнів.

Стаття IV. З дотриманням положень цієї Тимчасової угоди можуть проводитися модернізація і заміна стратегічних наступальних балістичних ракет і пускових установок, на які поширюється ця Тимчасова угода. [...]

Стаття VIII.

1. Ця Тимчасова угода набуває чинності після обміну письмовими повідомленнями про її прийняття кожною зі Сторін, причому такий обмін матиме місце разом з обміном ратифікаційними грамотами Договору про обмеження систем протиракетної оборони.

2. Ця Тимчасова угода буде дійсною протягом п'яти років, якщо вона не буде замінена раніше цього терміну угодою про більш повні заходи щодо обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Сторони ставлять собі завдання проведення активних наступних переговорів з метою укладення такої угоди так скоро, як це можливо. [...]

Системная история Т. 4. – С. 236–237.

**№ 91. Основи взаємовідносин між Союзом Радянських
Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами
Америци. Москва. 29 травня 1972 р.**

(Витяг)

По-перше. Вони будуть виходити із загальної переконаності у тому, що в ядерний вік не існує іншої основи для підтримання відносин між ними, крім мирного співіснування. Відмінності в ідеології і соціальних системах СРСР і США не є перешкодою для розвитку між ними нормальних відносин, заснованих на принципах суверенітету, рівності, невтручання у внутрішні справи і взаємної вигоди.

По-друге. Важливе значення СРСР і США надають запобіганню виникнення ситуацій, що можуть викликати небезпечне загострення відносин між ними. Виходячи з цього, вони будуть робити все можливе, щоб уникати воєнних конфронтацій і запобігти виникненню ядерної війни. Вони будуть завжди виявляти стриманість у своїх взаєминах і будуть готові вести

переговори і врегулювати розбіжності мирними засобами. Обмін думками та переговори з невіршених питань будуть проводитися в дусі взаємності, взаємного врахування позицій та взаємної вигоди. Обидві Сторони визнають, що спроби отримання односторонніх переваг, прямо або побічно, за рахунок іншої Сторони несумісні з цими цілями. Необхідними передумовами для підтримки і зміцнення між СРСР і США відносин миру є визнання інтересів безпеки Сторін, що ґрунтуються на принципі рівності, і відмова від застосування сили або загрози її застосування.

По-третє. На Радянському Союзі і Сполучених Штатах лежить особливий обов'язок, як і на інших країнах – постійних членах Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, робити все від них залежне, щоб не виникало конфліктів або ситуацій, здатних підсилити міжнародну напруженість. Відповідно до цього вони будуть сприяти тому, щоб усі країни жили в умовах миру і безпеки, не піддаючись втручанням ззовні в їх внутрішні справи. [...]

По-шосте. Сторони будуть продовжувати зусилля з метою обмеження озброєнь як на двосторонній, так і багатосторонній основі. Вони будуть докладати особливих зусиль для обмеження стратегічних озброєнь. У тих випадках, коли це стає можливим, вони будуть укладати конкретні угоди, спрямовані на досягнення цих цілей.

Кінцевим завданням своїх зусиль СРСР і США вважають вирішення проблеми загального і повного роззброєння і забезпечення ефективної системи міжнародної безпеки відповідно до цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй.

По-сьоме. СРСР і США розглядають торгово-економічні зв'язки як важливий і необхідний елемент зміцнення двосторонніх відносин і активно сприятимуть зростанню таких зв'язків. Вони сприятимуть співробітництву між відповідними організаціями і підприємствами обох країн та укладенню відповідних угод і контрактів, у тому числі довгострокових.

Обидві країни будуть сприяти покращенню морського і повітряного сполучення між ними. [...]

По-одинадцятье. СРСР і США не претендують самі та не визнають нічийх претензій на якісь особливі права або переваги у світових справах. Вони визнають суверенну рівність усіх держав.

Розвиток радянсько-американських відносин не спрямований проти третіх країн та їх інтересів. [...]

Системная история Т. 4. – С. 237–238.

**№ 92. Протокол до договору між Союзом Радянських
Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами
Америци про обмеження систем протиракетної
оборони. Москва. 3 липня 1974 р.**

(Витяг)

Союз Радянських Соціалістичних Республік і Сполучені Штати Америки, далі іменовані Сторонами, виходячи з Основ взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки, підписаних 29 травня 1972р. [...] домовилися про таке:

Стаття I

1. Кожна зі Сторін в кожен даний момент буде обмежена одним із двох передбачених Статтею III договору районів розміщення систем протиракетної оборони (ПРО) або їх компонентів і, відповідно, не буде використовувати свого права розгорнути систему ПРО або її компоненти в другому з двох районів розміщення системи ПРО, дозволених Статтею III договору, за винятком випадку заміни одного дозволеного району на інший відповідно до Статті цього протоколу.

2. Відповідно, за винятком того, що дозволяє Стаття II цього протоколу: Радянський Союз не буде розгортати систему ПРО або її компоненти в районі розміщення шахтових пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), як це дозволено Статтею III

(b) договору, а Сполучені Штати Америки не будуть розгортати систему ПРО або її компоненти в районі з центром, який знаходиться в їх столиці, як це дозволено Статтею III (a) договору.

Стаття II

1. Кожна зі Сторін буде мати право демонтувати або знищити свою систему ПРО і її компоненти в районі, де вони на той час розгорнуті, і розгорнути систему ПРО або її компоненти в іншому районі, дозволеному Статтею III договору, за умови, що до початку будівництва буде зроблено повідомлення відповідно до процедури, узгодженої в Постійній консультативній комісії, протягом року, що починається 3 жовтня 1977 року і закінчується 2 жовтня 1978 року, або протягом будь-якого року, який почнеться через наступні п'ятирічні інтервали, причому це повинні бути роки періодичного розгляду договору, передбаченого Статтею XIV договору. Це право може бути використано тільки один раз.

2. Відповідно, у разі подібного повідомлення Радянський Союз мав би право демонтувати або знищити систему ПРО і її компоненти в районі з центром, який знаходиться в його столиці, і розгорнути систему ПРО або її компоненти в районі розташування шахтових пускових установок МБР, як це дозволяється Статтею III (b) договору, а Сполучені Штати Америки мали б право демонтувати або знищити систему ПРО і її компоненти в районі розташування шахтових пускових установок МБР і розгорнути систему ПРО або її компоненти в районі з центром, який розташований в їх столиці, як це дозволяється Статтею III (a) договору. [...]

Системная история Т. 4. – С. 238–239.

№ 93. Із виступу державного секретаря США Г. Кіссинджера.

Бірінгем, 14 серпня 1975 р.

(Витяг)

[...] Сполучені Штати здійснюють процес ослаблення напруженості з позиції сили і впевненості в собі. Не ми обороняємося в Гельсінкі; не нам кидають виклик всі делегації з вимогою жити згідно з принципами, під якими ставиться наш підпис. У Гельсінкі вперше за весь післявоєнний період питання прав людини і фундаментальних свобод стали визнаними предметами діалогу і переговорів між Сходом і Заходом. Конференція висунула наші стандарти людської поведінки, які були і залишаються маяком надії для мільйонів

Киссинджер Г. Дипломатія / Г. Киссинджер. – М., 1997. – С. 672.

№ 94. Із послання Генерального секретаря ЦК КПРС

Л. І. Брежнєва президенту США Дж. Картеру.

Москва, 15 березня 1977 р.

(Витяг)

Шановний пане Президенте,

Ознайомившись із Вашим листом від 4 березня, хотів би ще раз викласти суть нашого розуміння справ з підготовкою угоди (строком до 1985 р.) про обмеження стратегічних наступальних озброєнь і більш докладно нашу позицію з конкретних питань, які залишилися поки не вирішеними. [...]

Укладення між нашими країнами нової угоди про обмеження стратегічних озброєнь, звичайно, мало б велике політичне значення як для радянсько-американських відносин, так і в більш широкому плані. Однак це стане можливим тільки в тому випадку, якщо угода буде становити собою дійсний крок в напрямку обмеження стратегічних озброєнь. В іншому випадку ефект був би зворотнім.

Саме така була б справа, якби поза угодою залишилося питання про крилаті ракети. Це питання не тільки безпосередньо пов'язане з серцевиною нової угоди, але і, що суттєво важливо, багато в чому було вже опрацьоване. Були погоджені навіть деякі конкретні формули. Пропонувати тепер залишити крилаті ракети поза рамками угоди не тільки означало б

повернення на вихідні позиції, але і залишало б відкритим шлях для розгортання гонки озброєнь у новому небезпечному напрямку.

Думаю, що це ніяк не відповідає цілям якнайшвидшого укладення угоди про обмеження стратегічних озброєнь. Тому ми підтверджуємо наші конкретні пропозиції щодо всього комплексу крилатих ракет, а саме:

– розглядати важкі бомбардувальники при їх оснащенні крилатими ракетами з дальністю від 600 до 2500 км як носії, оснащені ракетними головними частинами (РГЧ) індивідуального наведення, і відповідно зараховувати їх у певному співвідношенні (залежно від типу важкого бомбардувальника) у встановлений для таких носіїв рівень – 1320 одиниць; крилаті ракети «повітря-земля» з дальністю понад 2500 км мають бути повністю заборонені; оснащення крилатими ракетами з дальністю від 600 до 2500 км інших літальних апаратів, окрім важких бомбардувальників, також має бути заборонено;

– усі крилаті ракети морського і наземного базування з дальністю понад 600 км повинні бути повністю заборонені.

Хотів би ще раз нагадати і те, що наша згода зараховувати до числа ракет, оснащених РГЧ (1320 одиниць), усі ракети тих типів, хоча б одна з яких випробовувалася з РГЧ, було і залишається обумовленим досягненням остаточної домовленості з питань крилатих ракет.

Що стосується радянського середнього бомбардувальника, іменованого Вами «Бекфайер», то нами були названі офіційні дані про радіус дії цього літака (2200 км) і висловлено готовність відбити в записах переговорів ці дані, як і наш намір не надавати цьому літаку можливості для дії на міжконтинентальних дальностях, – все це за умови, що питання про «Бекфайер» буде цілком зняте з подальших переговорів. Ми підтверджуємо цю нашу позицію.

Питання про мобільні пускові установки балістичних ракет міжконтинентальної дальності, звичайно, повинне знайти своє рішення в угоді, про яку йде мова. Раніше ми пропонували домовитися про те, щоб у

період дії цієї угоди сторони утрималися від розгортання мобільних пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) наземного базування. Наш підхід до питання про можливість подальших скорочень стратегічних сил СРСР і США викладено в моєму листі від 25 лютого. [...]

Викладені вище міркування становлять собою нашу принципову позицію, якої ми маємо намір дотримуватися в майбутніх переговорах з держсекретарем Венсом. Додаткові питання, які згадуються у Вашому листі, пане Президенте, безумовно, теж заслуговують на увагу. Ми будемо готові викласти наші попередні міркування з цих питань. За тими з них, де з'явиться перспектива знаходження взаємоприйнятних рішень, були б корисні спеціальні переговори. При досягненні прогресу відповідні угоди могли б бути підписані одночасно з угодою про обмеження стратегічних озброєнь. [...]

Я виходжу з того, що наша особиста переписка буде служити інтересам конструктивного розвитку відносин між нашими країнами.

З повагою Л. Брежнєв

Международная жизнь. – 1994. – № 11. – С. 142–144.

№ 95. Єгипетсько-ізраїльський мирний договір.

Вашингтон. 26 березня 1979 р. («Кемп-Девідський мир»)

(Витяг)

Уряд Арабської Республіки Єгипет та Уряд Держави Ізраїль

Преамбула

переконані в гострій необхідності встановлення справедливого, всеохоплюючого і міцного миру на Близькому Сході відповідно до резолюцій 242 і 338 Ради Безпеки;

підтверджуючи свою прихильність «Рамкам миру на Близькому Сході, узгодженим у Кемп-Девіді», від 17 вересня 1978 р.;

відзначаючи, що вищезазначені рамки призначені утворити основу миру не тільки між Єгиптом і Ізраїлем, але також між Ізраїлем і кожним з інших його арабських сусідів, хто готовий обговорювати мир на цій основі;

бажаючи покласти край стану війни між собою і встановити мир, у якому кожна держава зможе жити в безпеці;

переконані, що укладення миру між Єгиптом і Ізраїлем є важливим кроком у пошуках всеосяжного миру в регіоні і для досягнення врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту у всіх його аспектах;

запрошуючи інші арабські сторони цього конфлікту приєднатися до мирного процесу з Ізраїлем, який скеровується і заснований на принципах вищезазначених рамок;

бажаючи також розвивати дружні відносини і співробітництво між собою відповідно до Хартії Об'єднаних Націй і принципів міжнародного права, що керують міжнародними відносинами в період миру;

погоджуються на такі положення у вільному здійсненні свого суверенітету, з метою виконати рамки укладення мирного договору між Єгиптом і Ізраїлем.

Стаття 1

1. Стан війни між сторонами буде припинено і встановлено мир після обміну грамотами ратифікації цього договору.

2. Ізраїль виведе всі свої збройні сили і цивільних осіб з Синаю за міжнародний кордон між Єгиптом і мандатною Палестиною, як забезпечено в доданому протоколі (Додаток 1), а Єгипет відновить здійснення повного свого суверенітету над Синаєм.

3. Після завершення проміжного висновку, гарантованого в Додатку 1, сторони встановлять нормальні і дружні відносини. відповідно до статті III (3).

Стаття II

Постійним кордоном між Єгиптом і Ізраїлем є визнана міжнародна межа між Єгиптом і колишньою підмандатною територією Палестини, як

показано на карті Додатка II, без шкоди питанню статусу смуги Газа. Сторони визнають цю межу непорушною. Кожна сторона буде поважати територіальну цілісність іншої, уключаючи територіальні води та повітряний простір.

Стаття III

У своїх відносинах сторони будуть застосовувати положення Статуту Об'єднаних Націй і принципи міжнародного права, що направляють відносини між державами в період миру. Особливо вони

A. визнають і будуть поважати суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність один одного.

B. визнають і будуть поважати право один одного жити в мирі в безпечних і визнаних кордонах.

C. будуть утримуватися від загрози або застосування сили, прямо або побічно, один проти одного і будуть вирішувати всі суперечливі питання мирними засобами.

2. Кожна сторона зобов'язується забезпечити, щоб акти або загрози війни, ворожості або насильства не виходили і не здійснювалися з її території, або будь-якими силами, які перебувають під її контролем, або будь-якими іншими силами, розміщеними на її території, проти населення, громадян або власності іншого боку. Кожна сторона зобов'язується також утримуватися від організації, підбурювання, спонукання, надання допомоги або участі в актах або погрозах війни, ворожості, підриву або насильства проти іншої сторони де б то не було, і вживає заходів для забезпечення, щоб подібні акти були притягнуті до відповідальності.

3. Сторони погоджуються, що нормальні взаємини, встановлені між ними, будуть включати повне визнання, дипломатичні, економічні та культурні відносини, усунення економічних бойкотів та дискримінаційних бар'єрів вільному переміщенню людей і товарів та будуть гарантувати взаємне використання громадянами належних законів. Процес, за допомогою

якого вони будуть досягати таких взаємин, паралельний виконанню інших положень цього договору; викладений у доданому протоколі (Додаток III).

Стаття IV

1. Для досягнення максимальної безпеки обох сторін на основі взаємності будуть проведені узгоджені заходи безпеки, що включають зони обмежених сил на єгипетській та ізраїльській території та сили і спостерігачів Об'єднаних Націй, сутність і терміни перебування яких описані в деталях в Додатку 1, та заходи безпеки, які сторони можуть погодити.

2. Сторони погоджуються на розміщення персоналу Об'єднаних Націй в районах, описаних у Додатку 1, сторони погоджуються не вимагати виведення персоналу Об'єднаних Націй і що цей персонал не буде виведений до тих пір, поки такий вивід не буде схвалений Радою Безпеки Об'єднаних Націй, з твердим голосуванням п'яти постійних членів, до тих пір, поки сторони не погодяться на інший порядок. [...]

Стаття V

1. Судна Ізраїлю і вантажні судна, призначені до ввезення або вивезення з Ізраїлю, будуть користуватися правом вільного проходу через Суецький канал і його підходи через Суецьку затоку і Середземне море на основі Константинопольської Конвенції 1888 р., що застосовується до всіх націй. Ізраїльські громадяни, кораблі та вантажні судна, що прямують в або з Ізраїлю, не будуть відчувати дискримінаційного ставлення у всіх питаннях, пов'язаних з використанням каналу.

2. Сторони розглядають Тиранську протоку і Акабську затоку як міжнародні води, відкриті всім націям для безперешкодної і безперервної свободи судноплавства і перельотів. Сторони поважатимуть право один одного на судноплавство і перельоти для доступу в будь-яку країну через Тиранську протоку і Акабську затоку ...

[...] Укладено у Вашингтоні 26 березні 1979 р., арабською, англійською та івритом, кожен текст тотожний автентичному. У випадку будь-яких розбіжностей в інтерпретації переважатиме англійський текст.

**№ 96. Договір між Союзом Радянських
Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки
про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.**

Відень. 18 червня 1979 р. (ОСО-2)

(Витяг)

Стаття I

Кожна зі Сторін зобов'язується, відповідно до положень цього Договору, обмежити стратегічні наступальні озброєння в кількісному і якісному відношеннях, виявляти стриманість у створенні нових видів стратегічних наступальних озброєнь і вжити інші заходи, передбачені цим Договором.

Стаття II

Для цілей цього Договору:

1. Пусковими установками міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) є пускові установки наземного базування балістичних ракет з дальністю, що перевищує найкоротшу відстань між північно-західним кордоном континентальної частини території Союзу Радянських Соціалістичних Республік і північно-східним кордоном континентальної частини території сполучених Штатів Америки, тобто з дальністю понад 5500 кілометрів.

2. Пусковими установками балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ) є пускові установки балістичних ракет, установлені на будь-якому атомному підводному човні, або пускові установки сучасних балістичних ракет, установлені на будь-якому підводному човні незалежно від його типу.

3. Важкими бомбардувальниками вважаються:

а) у цей час для Союзу Радянських Соціалістичних Республік – бомбардувальники типів «Туполев-95» і «Мясищев», а для сполучених Штатів Америки – бомбардувальники типів «Б-52» та «Б-1»;

б) у майбутньому типи бомбардувальників, які можуть виконувати завдання важкого бомбардувальника аналогічним чином, як і вищеперелічені в підпункті «а» бомбардувальники, або кращі за них;

с) типи бомбардувальників, оснащених для крилатих ракет з дальністю понад 600 кілометрів; та

д) типи бомбардувальників, оснащених для БРПЗ.

4. Балістичними ракетами класу «повітря-земля» (БРПЗ) є будь-які такі ракети з дальністю понад 600 кілометрів, встановлені всередині літального апарата або на його зовнішніх пристроях.

5. Пусковими установками МБР і БРПЧ, оснащених роздільними головними частинами з боєголовками індивідуального наведення (РГЧ індивідуального наведення), є пускові установки типів, створених і випробуваних для запуску МБР або БРПЧ, оснащених РГЧ індивідуального наведення.

6. БРПЗ, оснащеними РГЧ індивідуального наведення, є БРПЗ типів, що пройшли льотні випробування з РГЧ індивідуального наведення.

7. Важкими МБР є МБР, що мають стартову вагу більшу або вагу, що закидається більшу, ніж у найбільшої, відповідно за стартовою або за вагою, що закидається, з легких МБР, розгорнутих однієї із Сторін на дату підписання цього договору.

8. Крилатими ракетами є безпілотні, оснащені власною руховою установкою, керовані засоби доставки зброї, політ яких на більшій частині їх траєкторії забезпечується за рахунок використання аеродинамічної підйомної сили і які пройшли льотні випробування з літальних апаратів або розгорнуті на літальних апаратах, тобто крилаті ракети повітряного базування, або ті, які є засобами, згаданими як крилаті ракети у підпункті «б» пункту 1 статті IX.

Стаття III

1. Після набуття чинності цього договору кожна із Сторін зобов'язується обмежити пускові установки МБР, пускові установки БРПЧ, важкі бомбардувальники, а також БРПЗ сумарною кількістю, що не перевищує 2400 одиниць.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується обмежити з 1 січня 1981 року стратегічні наступальні озброєння, згадані в пункті 1 цієї статті, сумарною кількістю, що не перевищує 2250 одиниць, і приступити до скорочень тих озброєнь, які були б на цю дату понад цю сумарну кількість.

3. У межах сумарних кількостей, передбачених у пунктах 1 і 2 цієї статті, і з дотриманням положень цього договору кожна із Сторін має право визначати склад цих сумарних кількостей.

4. Для кожного бомбардувальника типу, оснащеного для БРПЗ, до сумарної кількості, передбаченої в пунктах 1 і 2 цієї статті, зараховується максимальна кількість таких ракет, для якої будь-який бомбардувальник цього типу оснащений для одного бойового вильоту.

5. Сам важкий бомбардувальник, оснащений тільки для БРПЗ, не зараховується до сумарної кількості, передбаченої в пунктах 1 і 2 цієї статті.

6. Скорочення кількості стратегічних наступальних озброєнь, необхідне для виконання положень пунктів 1 і 2 цієї статті, здійснюються, як передбачено у статті XI. [...]

Стаття V

1. У межах сумарних кількостей, передбачених у пунктах 1 і 2 статті III, кожна зі Сторін зобов'язується обмежити пускові установки МБР і БРПЧ, оснащені РГЧ індивідуального наведення, БРПЗ, оснащені РГЧ індивідуального наведення, а також важкі бомбардувальники, оснащені для крилатих ракет з дальністю понад 600 кілометрів, сумарною кількістю, що не перевищує 1320 одиниць.

2. У межах сумарної кількості, передбаченої в пункті 1 цієї статті, кожна зі Сторін зобов'язується обмежити пускові установки МБР і БРПЧ, оснащені РГЧ індивідуального наведення, а також БРПЗ, оснащені РГЧ

індивідуального наведення, сумарною кількістю, що не перевищує 1200 одиниць.

3. У межах сумарної кількості, передбаченої в пункті 2 цієї статті, кожна зі Сторін зобов'язується обмежити пускові установки МБР, оснащені РГЧ індивідуального наведення, сумарною кількістю, що не перевищує 820 одиниць.

4. Для кожного бомбардувальника типу, оснащеного для БРПЗ, оснащених РГЧ індивідуального наведення, у сумарні кількості, передбачені у пунктах 1 і 2 цієї статті, зараховується максимальна кількість БРПЗ, для якої будь-який бомбардувальник цього типу оснащений для одного бойового вильоту.

5. У межах сумарних кількостей, передбачених у пунктах 1, 2 і 3 цієї статті, та з дотриманням положень цього договору кожна із Сторін має право визначати склад цих сумарних кількостей. [...]

Стаття VIII

1. Кожна зі Сторін зобов'язується не проводити льотні випробування крилатих ракет з дальністю понад 600 кілометрів або БРПЗ з літальних апаратів, які не є бомбардувальниками, і не переобладнувати такі літальні апарати в літальні апарати, оснащені для таких ракет.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не переобладнувати літальні апарати, які не є бомбардувальниками, в літальні апарати, які можуть виконувати завдання важкого бомбардувальника, як вказано у підпункті «b» пункту 3 статті II.

Стаття IX

1. Кожна зі Сторін зобов'язується не створювати, не випробовувати та не розгортати:

а) балістичні ракети з дальністю понад 600 кілометрів для установки на плавучих засобах, які не є підводними човнами, а також пускові установки таких ракет;

b) стаціонарні пускові установки балістичних або крилатих ракет для розміщення на дні океанів, морів або внутрішніх вод і внутрішніх водойм або в його надрах, або рухомі пускові установки таких ракет, що переміщуються лише в зіткненні з дном океанів, морів або внутрішніх вод і внутрішніх водойм, а також ракети для таких пускових установок;

c) засоби для виведення на навколоземну орбіту ядерної зброї або будь-яких інших видів зброї масового знищення, включаючи частково орбітальні ракети;

d) мобільні пускові установки важких МБР;

e) БРПЧ, що мають стартову вагу більшу або ту, що закидається, вагу більшу, ніж у найбільшої, відповідно до стартової або до ваги, що закидається, з легких МБР, розгорнутих однієї із Сторін на дату підписання цього договору, а також пускові установки таких БРПЧ; та

f) БРПЗ, що мають стартову вагу більшу або вагу, що закидається, більшу, ніж у найбільшої, відповідно до стартової або до ваги, що закидається, з легких МБР, розгорнутих однією із Сторін на дату підписання цього договору.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не проводити з літальних апаратів льотні випробування крилатих ракет з дальністю понад 600 кілометрів, оснащених роздільними головними частинами з боеголовками індивідуального наведення, і не розгортати на літальних апаратах такі крилаті ракети. [...]

Стаття XV

1. З метою забезпечення впевненості у дотриманні положень цього договору кожна зі Сторін використовує наявні в її розпорядженні національні технічні засоби контролю таким чином, щоб це відповідало загально визнаним принципам міжнародного права.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не чинити перешкод національним технічним засобам контролю іншої Сторони, які виконують свої функції відповідно до пункту 1 цієї статті.

3. Кожна зі Сторін зобов'язується не застосовувати навмисні заходи маскування, які ускладнюють здійснення контролю національними технічними засобами за дотриманням положень цього договору. Це зобов'язання не вимагає внесення змін в чинний порядок будівельних, монтажних та ремонтних робіт і робіт з переобладнання.

[...]

Стаття XIX

1. Цей договір підлягає ратифікації* відповідно до конституційних процедур кожної зі Сторін. Цей договір набирає чинності в день обміну ратифікаційними грамотами і залишатися в силі до 31 грудня 1985 р., якщо він не буде замінений раніше цього терміну угодою про подальше обмеження стратегічних наступальних озброєнь ...

Учинено у Відні 18 червня 1979 року в двох примірниках, кожний російською та англійською мовами, причому обидва тексти мають однакову силу.

* Договір не набув чинності, оскільки не був поставлений на ратифікацію адміністрацією США в зв'язку з загостренням міжнародної ситуації після введення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 року. Але і Радянський Союз і Сполучені Штати дотримувалися тих обмежень, які були зафіксовані в договорі.

Системная история Т. 4. – С. 284–288.

№ 97. Протокол до договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Відень. 18 червня 1979 р.

(Витяг)

Стаття 1

Кожна зі Сторін зобов'язується не розгортати мобільні пускові установки МБР і не проводити льотні випробування МБР з таких пускових установок.

Стаття II

1. Кожна зі Сторін зобов'язується не розгортати крилаті ракети з дальністю понад 600 кілометрів на пускових установках морського базування або на пускових установках наземного базування.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується не проводити льотні випробування крилатих ракет з дальністю понад 600 кілометрів, оснащених роздільними головними частинами з боєголовками індивідуального наведення, з пускових установок морського базування або з пускових установок наземного базування.

3. Для цілей цього Протоколу крилатими ракетами є безпілотні, оснащені власною руховою установкою, керовані засоби доставки зброї, політ яких на більшій частині їх траєкторії забезпечується за рахунок використання аеродинамічної підйомної сили і які пройшли льотні випробування з пускових установок морського базування або наземного базування або розгорнуті на пускових установках морського базування або наземного базування, тобто крилаті ракети відповідно морського базування і наземного базування.

Стаття III

Кожна зі Сторін зобов'язується не проводити льотні випробування БРПЗ і не розгортати такі ракети.

Стаття IV

Цей Протокол розглядається як невід'ємна частина договору. Він набуває чинності в день набуття чинності Договору і буде залишатися в силі до 31 грудня 1981 р., якщо не буде замінений раніше цього терміну угодою про подальші заходи з обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Системная история Т. 4. – С. 288–289.

№ 98. Із меморандуму помічника президента США

з національної безпеки З. Бжезинського.

Вашингтон, Білий дім, 26 грудня 1979 р.

(Витяг)

Роздуми про радянську інтервенцію в Афганістані

[...] Як я вже згадував у Вашій присутності тиждень тому або близько того, ми стоїмо перед лицем регіональної кризи. І Іран, і Афганістан перебувають в стані плутанини, а Пакистан нестабільний всередині і надзвичайно обережний у зовнішньополітичних [питаннях]. Якщо Совети доб'ються свого в Афганістані, виповниться вікова мрія Москви роздобути прямий вихід до Індійського океану.

Історично цьому устремлінню протистояла Великобританія, а Афганістан був буферною державою між ними. У 1945 р. цю роль взяли на себе ми, але іранська криза призвела до порушення балансу сил у Південно-Західній Азії, і це може мати наслідком радянську присутність в безпосередній близькості від Перської та Оманської заток.

Тому радянська інтервенція в Афганістані становить собою для нас винятково серйозний виклик як з точки зору міжнародної, так і внутрішньополітичної. Хоча вона може обернутися радянським В'єтнамом, первісний ефект швидше за все буде згубним для нас ...

Из архива национальной безопасности США. Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979 г. Предисловие Дж. Хершберга (США) // Новая и новейшая история. – 1997. – №3. – С.117.

№ 99. Из записки Политбюро**«До подій в Афганістані 27–28 грудня 1979 р.»**

(Витяг)

31 грудня 1979

Цілком таємно

ЦК КПРС

[...] Х. Амін встановив в країні режим особистої диктатури, звівши положення ЦК НДПА і Революційної ради фактично до становища чисто номінальних органів. На керівні пости в партії і державі були призначені

особи, пов'язані з Х. Аміном родинними відносинами або узами особистої відданості. З лав партії були вигнані і арештовані багато членів ЦК НДПА, Ревради і афганського уряду. Репресіям і фізичному знищенню в основному підлягли активні учасники Квітневої революції, особи, які не приховували своїх симпатій до СРСР, ті, хто захищав ленінські норми внутріпартійного життя. Х. Амін обдурив партію і народ своїми заявами про те, що Радянський Союз нібито схвалив заходи щодо усунення з партії і уряду Тараки.

За прямою вказівкою Х. Аміна в ДРА стали поширюватися свідомо сфабриковані чутки, що ганьблять Радянський Союз і кидають тінь на діяльність радянських працівників в Афганістані, для яких були встановлені обмеження у підтримці контактів з афганськими представниками.

У той же час мали місце спроби налагодити контакти з американцями в рамках схваленого Х. Аміном «більш збалансованого зовнішньополітичного курсу».

Х. Амін увів у практику проведення конфіденційних зустрічей з повіреним у справах США в Кабулі. Уряд ДРА став створювати сприятливі умови для роботи американського культурного центру, за розпорядженням Х. Аміна спецслужби ДРА припинили роботу проти посольства США.

Х. Амін прагнув зміцнити свої позиції шляхом досягнення компромісів з ватажками внутрішньої контрреволюції. Через довірених осіб він вступив у контакт з лідерами правомусульманської опозиції.

Масштаби політичних репресій набували все більш масового характеру. Тільки за період після вересневих подій в Афганістані було знищено без суду і слідства більше 600 членів НДПА, військовослужбовців та інших осіб, запідозрених у антиаміновських настроях. Фактично справа йшла до ліквідації партії. [...]

Диктаторські методи управління країною, репресії, масові розстріли, недотримання норм законності викликали широке невдоволення в країні. У столиці почали з'являтися чисельні листівки, у яких викривався антинародний характер нинішнього режиму, містилися заклики до єдності

для боротьби з «клікою Х. Аміна». Невдоволення поширилося і на армію. Значна частина офіцерів висловлювала обурення засиллям некомпетентних ставлеників Х. Аміна. По суті, у країні склався широкий антиаміновський фронт. [...]

У надзвичайно складних умовах, які поставили під загрозу завоювання Квітневої революції та інтереси безпеки нашої країни, постала необхідність надання додаткової військової допомоги Афганістану, тим більше що з таким проханням звертався і попередній уряд ДРА. Відповідно до положень радянсько-афганського договору 1978 р. було прийнято рішення направити до Афганістану необхідний контингент Радянської Армії.

На хвилі патріотичних настроїв, що охопили досить широкі маси населення у зв'язку з уведенням радянських військ, здійсненим у строгій відповідності з положеннями радянсько-афганського договору 1978 р., опозиційні Х. Аміну сили в ніч з 27 на 28 грудня організували збройний виступ, який завершився поваленням режиму Х. Аміна. Цей виступ отримав широку підтримку з боку трудящих мас, інтелігенції, значної частини афганської армії, держапарату, які вітали створення нового керівництва ДРА і НДПА.

На широкій і представницькій основі сформований новий уряд і Революційна рада, до складу яких увійшли представники колишніх угруповань «Парчам» і «Хальк », представники військових і безпартійні.

У своїх програмних заявах нова влада проголосила боротьбу за повну перемогу національно-демократичної, антифеодальної, антиімперіалістичної революції, захист національної незалежності і суверенітету Афганістану. В галузі зовнішньої політики проголошений курс на всебічне зміцнення дружби і співробітництва з СРСР. З урахуванням помилок минулого режиму нове керівництво у своїй практичній діяльності має намір приділити серйозну увагу широкій демократизації суспільного життя і забезпеченню законності, розширенню соціальної бази і зміцненню влади на місцях, проведенню гнучкої лінії щодо релігії, племен і національних меншин.

Широкі народні маси з неприхованою радістю зустріли повідомлення про повалення режиму Х. Аміна і висловлюють свою готовність підтримати оголошену програму нового уряду. Командування всіх основних з'єднань і частин афганської армії вже заявило про підтримку нового керівництва партії та уряду ДРА. Ставлення до радянських військовослужбовців і фахівців продовжує залишатися в цілому доброзичливим. Обстановка в країні нормалізується. [...]

Новые документы по новейшей истории. Хрестоматия / Под ред. Г. Н. Севастьянова. – М., 1996. – С. 344–347.

**№ 100. Із відповідей Л. І. Брежнєва на питання газети «Правда»
про введення радянських військ до Афганістану в грудні 1979 р.
13 січня 1980 р.**

(Витяг)

Питання. Як Ви, Леоніде Іллічу, оцінюєте нинішню міжнародну обстановку, особливо з огляду на останні кроки американської адміністрації?

Відповідь. Послідовне і творче проведення нашою партією курсу на мир, розрядку і роззброєння, на втілення в життя Програми миру, висунутої ХХІV і ХХV з'їздами КПРС, дозволило досягти багато чого. Якщо брати широко, головне, що вдалося зробити, так це розірвати трагічний цикл: світова війна – короткий мирний перепопочинок – знову світова війна. Цим історичним результатом вправі пишатися ми, радянські люди, наші друзі – народи братніх соціалістичних країн, усі, хто боровся і бореться за мир, за розрядку, за мирне співіснування держав з різним соціальним ладом.

Однак на рубежі 70-х і 80-х рр. міжнародне становище, – на жаль, помітно ускладнилося. І народи мають знати правду – хто відповідальний за це. Відповім без недомовок – провина лягає на імпералістичні сили, і перш за все на певні кола США.

Сьогодні противники миру і розрядки намагаються спекулювати на подіях в Афганістані. Навколо цих подій нагромаджуються гори брехні,

розгортається безсоромна антирадянська кампанія. Що ж відбулося в Афганістані насправді?

У квітні 1978 р. там відбулася революція. Афганський народ узяв долю у свої руки, став на шлях незалежності і свободи. Як завжди бувало в історії, сили минулого піднялися проти революції. Зрозуміло, народ Афганістану сам би впорався з ними. Однак з перших же днів революції він зіткнувся із зовнішньою агресією, з грубим втручанням ззовні у свої внутрішні справи.

Тисячі і десятки тисяч заколотників, озброєних і навчених за кордоном, цілі збройні формування перекидалися на територію Афганістану. Імперіалізм разом зі своїми поплічниками почав, по суті справи, неоголошену війну проти революційного Афганістану.

Діям агресорів проти Афганістану сприяв Амін, який, захопивши владу, розгорнув жорстокі репресії проти широких верств афганського суспільства, партійних і військових кадрів, представників інтелігенції, мусульманського духівництва, тобто саме тих верств, на які спиралася Квітнева революція. І народ під керівництвом Народно-демократичної партії на чолі з Бабраком Кармалем піднявся проти цієї аміновської тиранії, покінчив з нею. Сьогодні у Вашингтоні та деяких інших столицях оплакують Аміна. І це особливо наочно викриває їх лицемірство. Де ж були ці плакальниці, коли Амін проводив масові репресії, коли він насильно усунув, беззаконно фізично знищив Таракі – засновника нової афганської держави?

Безперервна збройна інтервенція, змова зовнішніх сил реакції, що далеко зайшла, створили реальну загрозу втрати Афганістаном своєї незалежності, перетворення його в імперіалістичний військовий плацдарм на південному кордоні нашої країни. Іншими словами, настав момент, коли ми не могли не відгукнутися на прохання уряду дружнього нам Афганістану. Вчинити інакше означало б віддати Афганістан на розтерзання імперіалізму, дозволити агресивним силам повторити тут те, що їм вдалося зробити, наприклад, у Чилі, де свобода народу була потоплена в крові. Учинити

інакше означало б дивитися пасивно, як на нашому південному кордоні виникає вогнище серйозної загрози безпеці Радянської держави. [...]

Правда. – 1980. – 14 янв.р.

Із матеріалів преси, досліджень істориків, дипломатів і державних діячів

**Американська преса про радянсько-американську зустріч
на вищому рівні в Москві в 1972 р.**

**1. Із заяви держсекретаря США У. Роджерса в сенатській комісії з
іноземних справ. Вашингтон. 19 червня 1972 р.**

Коли нинішній уряд приступив до виконання своїх обов'язків на початку 1969 р., ми мали справу зі стратегічною ситуацією, у якій СРСР займався широким і динамічним нарощуванням пускових установок для своїх стратегічних наступальних ракет. Було зрозуміло, що наближається відносна рівновага в співвідношенні стратегічних сил між Сполученими Штатами та Радянським Союзом... Шляхом переговорів – а не шляхом змагання – ми отримали можливість встановити більш стабільні стратегічні взаємини з СРСР і спробували – з плином часу – створити таку ситуацію, при якій обидві сторони могли б використовувати більший відсоток своїх ресурсів на інші цілі, а не на створення все нових стратегічних озброєнь.

[...] За цим договором (Договір між СРСР і США про обмеження системи протиракетної оборони, укладений у Москві 26 травня 1972 р. – Упоряд.) обидві сторони беруть на себе зобов'язання не розгортати загальнонаціональну систему ПРО. Це загальне зобов'язання надзвичайної важливості. Не маючи загальнонаціональної системи ПРО, не можна

забезпечити ніякого захисту від удару у відповідь. Обидві великі ядерні держави визнали і фактично погодилися зі збереженням взаємно стримувальних засобів.

Тепер я хотів би перейти до Тимчасової угоди і її протоколу [Система обмеження стратегічних озброєнь, термін дії якої встановлювався на п'ять років, набувала чинності з 30 жовтня 1972 р. – *Упоряд.*] Обмеження на наступальні озброєння є тимчасовими і не всеохоплюючими. Вони не охоплюють усіх стратегічних засобів доставки. Наприклад, стратегічні бомбардувальники, в яких США вже мають дуже велику перевагу, не обмежуються Тимчасовою угодою. [...]

Обидві сторони отримують упевненість у тому, що їх стратегічні ракетні сили стримування не стануть неефективними через наявність системи ПРО в іншої сторони.

2. З передової “Нью-Йорктаймс” 28 травня 1972 р.

І американський, і радянський народи мають повну підставу отримувати задоволення у зв'язку з тим, як розвивається московська зустріч на вищому рівні. [...]

Тим не менш, золотий вік в радянсько-американських відносинах ще не настав. Глибокі розбіжності між двома країнами щодо в'єтнамського питання і Близького Сходу залишаються неврегульованими. Росіяни не відмовилися від своїх честолюбних задумів в області ідеології. І поки в Москві панувала атмосфера сердечності і люб'язності, американські літаки бомбили Північний В'єтнам, а Радянський Союз докладав гарячкові зусилля до того, щоб перекинути в Ханой додаткове військове спорядження, незважаючи на те, що порти Північного В'єтнаму заміновані. Відображенням цих неврегульованих гострих моментів на московській зустрічі у верхах стала та обставина, що американським і радянським керівникам не вдалося досягти конкретної угоди з торгівлі та кредитів – невдача, яка почасти була пом'якшена рішенням заснувати спільну комісію для розробки широкої торгової угоди.

Зустріч на вищому рівні і всі її досягнення були б неможливими, якщо б в обох державах не вщухли бурхливі попередні ідеологічні пристрасті і на перше місце не вийшли б національні інтереси.

Ключем до цього розвитку подій без сумніву з'явилися нові відносини, що склалися в лютому в Пекіні між США і КНР (Мається на увазі візит президента США Р. Ніксона в Пекін. – Упоряд.).

3. Прес-конференція Президента США Р. Ніксона.

США, Білий дім. 29 червня 1972 р.

П и т а н н я: пане Президенте, не встигли ви підписати у Москві угоду про контроль над озброєннями, як ваш уряд вже попросив нові засоби для нових видів стратегічної зброї. Деякі ваші критики кажуть, що це ледь не обман.

В і д п о в і д ь: Проблема з контролем над озброєннями полягає в тому, що ми маємо справу з нею не у вакуумі. Ми стикаємося з конкретною проблемою, що зачіпає безпеку Сполучених Штатів...

Якщо б у нас не було угоди про контроль над озброєннями, угоди про обмеження ПРО і тимчасове обмеження строком на п'ять років стосовно деяких категорій наступальної зброї, мені довелося б, – причому я даю стриману оцінку, – мені довелося б попросити конгрес Сполучених Штатів схвалити збільшення оборонного бюджету на ядерне стратегічне озброєння мінімум на 15 мільярдів доларів на рік, щоб виконати ядерну програму. Не було б угоди про контроль над озброєннями, радянські плани передбачали б збільшення числа ракет ПРО до 1000 протягом найближчих п'яти років. За угодою про контроль росіяни зобов'язані обмежуватися 200 ракетами так само, як і ми. Якщо б не було угоди про контроль, Радянський Союз зараз здійснював би програму будівництва підводних човнів, у результаті якої у нього їх стало б більше 90. За угодою він повинен обмежуватися 62 човнами. Якщо б не було угоди про контроль над зброєю – і це найбільш важливий момент, то за наступальною стратегічною зброєю Радянський Союз зараз вже

перевершив би нас. У нього 1600 ракет, а у нас їх приблизно 1000 ракет. Протягом найближчих п'яти років він побудував би ще 1000 ракет.

Що стосується нової зброї... вона планується не на найближчі п'ять років. Йдеться про період, який настане після цього. Леонід Брежнєв вельми ясно дав зрозуміти, що він має намір продовжувати роботу над тими категоріями зброї, стосовно яких поки немає обмежень.

Атлас (ТАСС). – 1972. – № 23. – С. 9–10; № 27. – С. 3–5; № 28. – С. 7–8.

Угоди між Ізраїлем і арабськими країнами, підписані в Кемп-Девіді і Вашингтоні

У 1979 р. президент США Джиммі Картер допоміг організувати в Кемп-Девіді (США) мирну конференцію за участю президента Єгипту Анвара Садата і глави Ізраїлю Менахема Бегіна. Обидва лідери домовилися встановити дипломатичні відносини між своїми країнами. Ізраїль погодився вивести свої війська із Синайського півострова, а Єгипет взяв на себе зобов'язання не нападати на Ізраїль.

Інші арабські країни були вкрай засмучені тим, що Єгипет пішов на мирну угоду з Ізраїлем, і в 1981 р. Садат загинув від рук мусульманських екстремістів. [...]

13 вересня 1993 року на галявині перед Білим домом у Вашингтоні Ізраїль підписав історичний договір, за яким погодився надати самоврядування палестинцям, які живуть в районі Газа і Західного берега річки Йордан, що були окуповані ним у 1967 році. Слідом за цим договором, який прокладав шлях до створення окремої арабської держави в Палестині, Організація звільнення Палестини визнала право Ізраїлю на існування і заявила про відмову від насильницьких дій. Так було створено умови для закінчення багаторічного конфлікту.

Хопкінсон К. Двадцятий век / К. Хопкінсон. – М., 1997. – С. 43;
Когда, где, как и почему это произошло. – Лондон, 1993. – С. 377.

**Домовленості про обмеження озброєння і
початок нового загострення радянсько-американських відносин
за матеріалами М. Ваїсса**

З 1 грудня 1959 р. обидві головні ядерні держави домовились про демілітаризацію Антарктиди. Після кризи 1962 р. зближення радянських та американських інтересів проявляється ясніше.

[...] Ведуться переговори за різними домовленостями в рамках спеціальних комітетів або в рамках двостороннього діалогу. Спочатку, щоб уникнути фатальної ескалації, Радянський Союз та Америка домовляються про встановлення прямого контакту. 20 червня 1963 р. було оголошено про створення між Вашингтоном та Москвою прямої «червоної» лінії зв'язку.

Московський договір. Другий захід став символічним, хоч у суті своїй він не виявився заходом роззброєння. З 1958 року велися переговори про заборону ядерних випробувань в атмосфері. Ці випробування вже були під мораторієм, але його припинили у вересні 1961 року. Конференція з роззброєння за участю 18 націй регулярно відбувалась у Женеві. Після Карибської кризи Сполучені Штати та СРСР поставили крапку в переговорах, що вони їх вели протягом багатьох років. Вони стали ініціаторами Московського договору (5 серпня 1963 р.), підписаного більше ніж сотнею країн, що забороняв ядерні випробування в атмосфері, у космосі та під водою. Франція та Китай, які в цей час займалися розробкою власної ядерної зброї та були вимушені здійснювати випробування, відмовлялися приєднуватися до договору. Насправді, Московський договір не обмежував ядерних арсеналів великих держав (Сполучених Штатів, Великої Британії та Радянського Союзу), вони могли зберігати без жодного контролю великі їх запаси та могли й далі їх нарощувати. Великі атомні держави мало в чому обмежували себе, проте решті країн, які приєдналися до договору, пропонували позбавити себе можливості мати ядерну зброю. Таким чином, жодного військового значення Московський договір не мав, але його

політичне значення було величезним: він став конкретним результатом зміни клімату у відносинах між великими державами, які уклали договір, із обуренням відкинутий Китаєм у східному таборі та Францією – у західному.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Зустріч Президента Джонсона з Головою Ради міністрів Косигінім у Глазборо (штат Нью-Джерсі) 23 – 25 червня 1967 р. дозволила укласти в липні 1968 р. договір про нерозповсюдження ядерної зброї, котрий підписали Сполучені Штати, СРСР та Велика Британія і який знову ж був відкинутий Китаєм та Францією, які в ці роки випробовували власні водневі бомби. Приєднання до договору закрило б перед ними вхід до клубу ядерних держав. Цей договір мав велике значення через те, що для Америки та Радянського Союзу важливим було запобігти потраплянню ядерної зброї до невідомих рук, а СРСР, почасти, мав потребу запобігти її потраплянню до Німеччини.

Решта договорів не мали вагомого значення. Договір про космічний простір від 27 січня 1967 р. передбачав відмову від мілітаризації Місяця та небесних тіл, а також заборону розміщення ядерної зброї на орбіті. 14 лютого 1967 року було підписано договір Тлателолко, який передбачав створення в Латинській Америці зони, вільної від ядерної зброї. Комітет із роззброєння, що засідав в ООН у складі 18 членів, розробив договір про звільнення від ядерної зброї морських глибин (11 лютого 1971 р.) та конвенцію про заборону біологічної зброї (10 квітня 1972 року).

Більшість із цих договорів було складено в дусі *контролю над озброєнням*. Ідеться в них не про роззброєння, а про те, щоб встановити межу для надмірного озброєння. Наступні домовленості стосувалися вже безпосередньо військового потенціалу великих держав та ядерної рівноваги.

[...] Сполучені Штати та СРСР нагромаджують усе більш досконале озброєння та стикаються з проблемою зростання вартості систем протиракетної оборони (ПРО). Дорогі системи ПРО здатні перехопити ракети ворога до того, як вони влучать у ціль. Радянський Союз побудував одну таку систему навколо Москви, американці – одну навколо Вашингтона. Але,

захистивши таким чином частину цивільного населення, вони поставили під загрозу рівновагу страху: знову виникає небезпека першого удару, а отже і ядерної війни. Новим досягненням стала розробка ракет з головними частинами, які розділялися. Вони давали змогу вражати однією ракетою декілька цілей одночасно.

Договір ОСО-1. У червні 1968 року починаються переговори про обмеження стратегічних озброєнь. Ці переговори з ОСО, які вів спеціальний радник президента Ніксона Кісінджер, розпочались у листопаді 1969 р. у Гельсінкі та після численних обговорень призвели до укладення домовленостей 26 травня 1972 р. в Москві. Вони складаються з двох частин: тимчасової угоди та договору. Передбачено заморозити на п'ять років нарощування стратегічного озброєння, припинити будівництво стаціонарних установок запуску міжконтинентальних балістичних ракет стратегічного призначення та установок запуску балістичних ракет з підводних човнів.

Встановлено верхню межу кількості балістичних міжконтинентальних ракет – 1054 шт. для американців та 1409 для СРСР; балістичних ракет підводних човнів – 650 для США та 950 для СРСР. Договір обмежує кількість зон систем протиракетної оборони – а саме по одній існуючій навколо Москви та навколо Вашингтона та дозволяє розгорнути ще по одній зоні протиракетної оборони на території базування запускових установок міжконтинентальних балістичних ракет. Логіка рівноваги страху така: аби ядерне залякування могло запобігти війні, слід зробити заручником населення власної країни.

Вперше дві великі держави подолали проблему контролю та уклали угоду про озброєння, в якій не висували жодних умов до третіх країн. Вперше вони дійсно обмежили виробництво деяких типів озброєнь. Нарешті, вперше в угоді визнано паритет США із СРСР, що стало для нього великою перемогою. Радянський Союз навіть отримав чисельну перевагу з огляду на технологічне відставання.

Зустрічі двох великих держав. З приводу візиту Ніксона до Москви (травень 1972 р.), який став першим офіційним візитом американського президента до СРСР, в загальній заяві, що складалася із дванадцяти пунктів, було визначено «основи взаємин між Сполученими Штатами та Радянським Союзом», які стали свого роду кодексом поведінки. Ця угода посилила американо-радянську двополярність та зблизила дві політичні системи, в яких державні інтереси запанували над ідеологічними вимогами. Протягом неповних трьох років керівники двох країн зустрічалися чотири рази.

Восени 1972 р. Постійна консультативна комісія стає офіційним органом радянсько-американського діалогу. Ідеться про перетворення тимчасової угоди на остаточний договір. Це було зроблено під час візиту Брежнєва до Сполучених Штатів (18 – 25 червня 1973 р.). Було підписано дев'ять угод, конвенцій та декларацій, в тім числі про зобов'язання обох держав із запобігання ядерній війні не лише між ними, а також кожної з них із третіми країнами. Тим самим дві великі держави взяли на себе роль арбітрів у кризах, пов'язаних із небезпекою їхнього переростання в конфлікт. Третя зустріч на вищому рівні (27 червня – 3 липня 1974 р.) дозволила Ніксону та Брежнєву підписати серію договорів у тому числі про обмеження підземних ядерних випробувань. Зустріч Леоніда Брежнєва з новим президентом Фордом у Владивостоці 23 та 24 листопада 1974 р. стала останнім самітом розрядки. Угода, що встановлювала максимальну кількість 2400 шт. носіїв (МБРЗН та БРПЧ), мала стати межею для майбутнього договору ОСО-2. Але переговори з розробки остаточного тексту були призупинені.

* * *

[...] Обранням Рональда Рейгана (1980–1988 рр.) президентом Америка знов підтверджує свою роль лідера вільного світу, сповненого рішучості відновити власні позиції, провести нове масове переозброєння та відновити світовий авторитет Сполучених Штатів перед загрозою з боку Радянського Союзу, який є «імперією зла».

У Радянському Союзі завершується правління Брежнєва. В останні роки при владі він уже серйозно хворіє і помирає в листопаді 1982 року. Настає період короткочасних правлінь таких же літніх його наступників: Юрія Андропова (листопад 1982 – лютий 1984 р.) і Костянтина Черненко (лютий 1984 – березень 1985 р.). Припинення діалогу між двома великими державами було також наслідком відсутності зв'язків і недостатньої взаємної довіри між американським керівництвом і радянською правлячою командою. Але в цей період відбувається широкий радянський наступ у Третньому світі, де Радянський Союз веде боротьбу з китайським впливом і будує велику імперію. Він здійснює військове втручання в Африку (Ангола й Ефіопія), руками кубинців і вторгається в Афганістан. СРСР часто діє через інші держави або *сили-посередники*, роль яких виконують Куба, НДР, Лівія, В'єтнам. Радянський Союз не завжди вдається до відкритого насильства і використовує частіше економічну й військову допомогу і, особливо, численні договори з найвіддаленішими державами. Все відбувається так, ніби Москва всюди скористалася американським усуненням, щоб просунути вперед власні фігури.

Ця криза радянсько-американських відносин не поклала край взаємним узгодженням щодо уникнення збройної конфронтації, але вона поставила питання про спільне управління міжнародними справами двох великих держав. Проявом кризи стала денонсація торгівельних угод, зменшення кількості військових угод і, надто зменшення числа американсько-радянських зустрічей. У грудні 1974 р. Конгрес пов'язав надання СРСР статусу найбільшого сприяння в торгівлі зі скасуванням обмежень для бажаючих радянських євреїв емігрувати. З моменту зустрічі у Відні Картера і Брежнєва в червні 1979 р. та Женевської зустрічі в листопаді 1985 р. Горбачова і Рейгана не відбулося жодної зустрічі на вищому рівні. Американці відмовилися від участі в Олімпійських іграх, що відбувались 1980 р., в Москві. У відповідь Радянський Союз, а за ним ще 13 країн, відмовилися від участі в Олімпійських іграх 1984 р., які відбувались у Лос-

Анджелесі. Дух «холодної війни» знову з'явився у міжнародних відносинах. Ще до Гельсінкської конференції Олександр Солженіцин говорив, що розрядка була лише прийомом. Те, що відбувалося після Гельсінкської конференції, підтвердило песимістичні прогнози. Конференція в Белграді (жовтень 1977 р.), яка мала продовжити Гельсінську, завершується повним провалом через антагонізм між позиціями Заходу і Радянського Союзу стосовно прав людини...

Америка звинувачує Радянський Союз у тому, що він користується розрядкою, щоб мати односторонні переваги, такі як визнання територіального статусу Європи, сформованого після війни, угоди про співпрацю, які йому дозволяють отримувати західні технології та зерно. Нарешті, Захід дорікає Радянському Союзові тим, що він користується розрядкою, щоб далі здійснювати переозброєння.

Коли США і СРСР домовилися обмежити кількість міжконтинентальних ракет (угоди про ОСО 1972 р.), СРСР починає щосили модернізувати власний військовий потенціал, і йому вдається без порушення угоди потроїти кількість своїх боєголовок, взявши на озброєння носії нового покоління з роздільними головними частинами. З 1973 р. в Радянському Союзі успішно здійснено випробування таких ракет. Крім того, він розробляє ракету середньої дальності (4000-5000 км), яка не підлягає обмеженням договору про ОСО. Ці ракети (СС-20) здатні досягти будь-якої точки Західної Європи. Їх перше випробування здійснено в 1975 р., тобто одночасно з Гельсінкською конференцією.

На початку 80-х років баланс сил, згідно з дослідженням Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні, показує, що Радянський Союз за своєю ядерною силою є першою військовою державою світу. В Європі спостерігається не тільки більшість звичайних збройних сил у країнах Варшавського договору, але СРСР ще розгортає будівництво з 1977 р. 330 ракет СС-20. Цей великий військовий потенціал створено ціною величезних фінансових зусиль: 15% ВВП для СРСР (лише 5% ВВП для

Сполучених Штатів). Отримана таким чином ударна сила здатна кілька десятків разів знищити все життя на планеті. У зв'язку з цими подіями концепція розрядки часів Ніксона яка була заснована на ядерному паритеті і заморожуванні напруженості, пішла в небуття.

Внаслідок цього переговори про обмеження озброєнь ускладнюються. Переговори про ОСВ-2 призводять до підписання у Відні (15-18 червня 1979 р.) Брежнєвим і Картером відповідної угоди. Вона обмежує число (2250), тип (не більше 1320 ракет з роздільними головними частинами включно із 820 МБРНБ наземного базування) міжконтинентальних носіїв кожної зі сторін. Договір не зупиняє гонку озброєнь, а лише гальмує її. Американський Сенат відмовляється його ратифікувати, оскільки угода видається дуже вигідною для СРСР. Переговори про взаємне скорочення сил у Європі були розпочаті у Відні в жовтні 1973 р. за участю 12 країн НАТО і 7 країн Варшавського договору, але вони є безрезультатними. Їхні нескінченні зустрічі не дозволяють ні взаємно оцінити чисельний склад і озброєння обох блоків, ні запропонувати скорочення й розробити прийнятну для всіх систему контролю. Переговори про ядерні сили радіусу дії було розпочато в Женеві 30 листопада 1981 р., але і вони не дали позитивного результату. Переговори про СНО (стратегічні наступальні озброєння) починаються 29 червня 1982 р. в Женеві, але незабаром і вони заходять у глухий кут. Найбільшою проблемою є євrorакети.

Євrorакети і стратегічна оборонна ініціатива. У Європі б'ють на сполох з приводу поступового розгортання в східній частині радянських ракет СС-20 із трьома ядерними боєголовками по 150 кілотонн кожна, і дальністю дії до 5 тис. км, які були націлені на Західну Європу, і бомбардувальників «Backfire». Якщо ці радянські ракети і не здатні досягти Америки, то вони безпосередньо загрожують Європі і не враховуються при розрахунках обмеження стратегічних озброєнь (дальністю, що перевищує 5500 км), передбачених ОСО-2.

Після тривожної промови німецького канцлера Шмідта (жовтень 1977 р.) і неформальної зустрічі на вищому рівні в Гваделупі (січень 1979 р.) НАТО засуджує розгортання використання ракет СС-20 і ухвалює в грудні 1979 року «подвійне рішення запропонувати СРСР переговори або, у разі відмови від них, взятися до модернізації та посилення озброєнь НАТО в Європі». Американські ядерні озброєння, які були розміщені на складах у європейських країнах, не здатні досягти території СРСР. Розгортання в Західній Європі американських ракет середньої дальності, а саме 108 ракет «Першинг II» з однією боєголовкою, що мали дальність 1800 км, і 464 крилатих ракет дальністю до 2500 км, робить радянську територію вразливою для прямого і *масованого* ядерного удару. СРСР намагається протистояти цим рішенням і заморожує скорочення озброєнь. Президент Рейган висуває 18 листопада 1981 року пропозицію про «нульовий варіант» (повна ліквідація радянських ракет у відповідь на відмову від розгортання «Першингів» і крилатих ракет). З 1981 по 1983 рік в Європі наростає хвиля пацифізму, особливо в Німеччині і Великій Британії.

Але після перемоги коаліції ХДС – ХСС на виборах у Німеччині в березні 1983 р. перші «Першинги II» встановлено на її території наприкінці того ж року. Це несподіваний успіх для НАТО і серйозна поразка для СРСР. Він відразу ж повністю припиняє всі переговори про роззброєння і заявляє про нарощування власного ядерного потенціалу. Конфронтація приходить на зміну погодженням, і гонка озброєнь починається з новою силою. Сполучені Штати пояснюють її як спосіб покласти край «рівновазі страху» і здійснюють її за програмою «зоряних воєн» .

Стратегічну оборонну ініціативу (СОІ), проголосив 23 березня 1983 р. президент Рейган. Вона складається з проекту створення космічного щита для захисту від балістичних ракет. На думку Рейгана, ідеться про те, щоб звільнити Сполучені Штати від ядерного страху і за змогою звільнити людство від ядерної небезпеки. Ідея полягає в тому, щоб створити оборонну систему, яка до 2000 року змогла б зробити застарілими наступальні ядерні

озброєння, перехоплюючи і знищуючи ракети до того, як вони досягнуть території Сполучених Штатів. Вартість програми (26 млрд дол.), технологічна інновація, яку передбачає її реалізація, має дестабілізуючий характер внаслідок того, що вона ставить під сумнів принцип взаємного залякування та містить додатковий ризик розбалансування між обороною Америки і Європи, і, нарешті, є викликом Радянському Союзові. Радянське керівництво безупинно вимагатиме відмови Сполучених Штатів від програми СОІ та відновлення переговорів про роззброєння.

Гонка озброєнь, втім, не обмежується участю двох великих держав. Військові витрати в 1981 р. перевищили 450 млрд дол., тобто в середньому становили більше 2 млн дол. на хвилину. Продаж зброї є однією з ключових позицій у міжнародній торгівлі. На частку Сполучених Штатів і СРСР припадає 72% всіх продажів, на частку Франції і Великобританії – 18%. 3-поміж покупців вирізняються країни Середнього Сходу, на частку яких припадає близько 57% світових закупівель зброї: 13% закуповує Африка і 12% – Латинська Америка.

Труднощі американо-радянського діалогу супроводжує виникнення проблем зі спільним врегулюванням міжнародних відносин. Принцип неутручання в справі протилежного блоку порушується, коли наприклад, Сполучені Штати підтримують дисидентів у східних країнах або коли СРСР втручається в справи Нікарагуа, що належить до сфери американського впливу. Ця криза американо-радянських відносин означає кінець *кондомініуму* двох великих держав. Їхній вплив слабшає, водночас з'являються нові сили: Китай, Японія, Європейське Співтовариство, країни ОПЕК, нейтральні країни. Великі держави раптом виявляються неспроможними контролювати конфлікти на периферії, і ще менше – регіональних учасників міжнародних відносин та міжнародний тероризм.

А. Громико про радянсько-американські домовленості

[...] Політика СРСР, його зусилля багато в чому попередили укладення слідом за Договором про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах (1963 р.) ряду інших міжнародних договорів та угод, спрямованих на обмеження гонки озброєнь. З'явилася на світ система таких договорів і угод. Йдеться про Договір про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла (1967 р.), Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968 р.), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971 р.).

Від імені Радянського Союзу мені було доручено підписати Конвенцію про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1972 р.), що стала фактично першою в історії міжнародних відносин реальною акцією в області роззброєння, а також Конвенцію про заборону військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.).

Важливе місце зайняли двосторонні радянсько-американські угоди: Договір про обмеження систем протиракетної оборони – ПРО (1972 р.) і Протокол до нього (1974 р.), Тимчасову угоду про деякі заходи в області обмеження стратегічних наступальних озброєнь – ОСВ-1 (1972 р.).

Люди, знайомі з обстановкою в США, не раз дивувалися, спостерігаючи дивовижні парадокси в політичному і громадському житті цієї країни.

Стосується це і поведінки Вашингтона в зовнішніх справах, що відносяться до роззброєння. Після багаторічних і виснажливих переговорів сторони підготували до підписання Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Безсумнівно, такий результат учасники переговорів з обох сторін визнали успіхом, причому успіхом загальним – і Радянського Союзу, і Сполучених Штатів.

Останній етап у його підготовці прийшовся на президентство Джеймса Картера. Саме в ході узгодження проблем, що залишилися, мені довелося відвідувати не раз тодішнього господаря Білого дому.

Тоді, зокрема, було домовлено, що договір буде підписаний на найвищому рівні. Його так і підписали.

Але пройшло зовсім небагато часу, і той же Картер сприяв тому, щоб Сполучені Штати Америки Договір ОСО-2 не ратифікували.

Він, бачте, розсердився на Радянський Союз за його політику в зовнішніх справах, особливо у зв'язку зі становищем, що склалося в Афганістані та навколо нього. Іншими словами, оскільки уряд США не був згоден з діями СРСР з надання допомоги Афганістану, який відстоює свою незалежність і право самому вирішувати свої внутрішні справи, то США не вважали за можливе ратифікувати підписаний у Відні договір.

Це – політика глухих кутів, бо якщо її дотримуватися, то фактично неможливо вирішувати неврегульовані проблеми. Звичайно, і Картер, і його наступники віддавали і віддають собі звіт в тому, що вся філософія такої позиції проникнута фальшивістю. Але вона потрібна, щоб збивати з пантелику громадську думку щодо справжніх причин того, чому Вашингтон проявив віроломство в питанні про Договір ОСО-2.

Що стосується того, ніби події в Афганістані стали причиною погіршення міжнародної обстановки, то це зовсім не так. Справа в тому, що всі найважливіші рішення американської адміністрації, які склали фундамент нових підходів США до СРСР і які фактично стали кроком назад – до «холодної війни», виявилися ухваленими до, а не після подій в Афганістані.

Тут і рішення НАТО про щорічне збільшення військових бюджетів протягом п'ятнадцяти років, його прийняли в травні 1978 року. У цьому ряду і рішення президента США про «п'ятирічку» нарощування військового потенціалу США до найвищого рівня, воно винесено у грудні 1979 року. Сюди лягло і вкрай небезпечне рішення НАТО про «доозброєння» – розміщення в Європі нових американських ядерних ракет середньої

дальності. Це рішення НАТО датовано теж груднем 1979 року. До грудня того ж року стало очевидним, що процес ратифікації Договору ОСО-2 в США фактично вже зірваний. Таким чином, події в Афганістані – а вони припадають на самий кінець 1979 року – тут зовсім ні при чому. Вони всього-навсього той фіговий листок, яким Вашингтон намагається прикрити свою голу політику гонки озброєнь.

Виникає питання, чого ж варті висловлювання Картера? Адже це він під час погодження останніх штрихів у договорі запевняв автора цих рядків під час бесіди в Білому домі:

– США надають величезне значення договору, який має бути укладений. США твердо стоять за це.

Природно, що приклад з Договором ОСО-2 зайвий раз продемонстрував, що Вашингтон дешево цінує свої підписи під міжнародними угодами.

Громько А. А. Памятное. Кн 1. – М., 1988. – С. 309-311.

Договір стосовно ПРО: хто і навіщо його вигдав?

(Думка радянського військового експерта М. Червова)

[...] Що змусило СРСР і США укласти Договір стосовно ПРО 1972 року ?

Адже до того часу вже діяли чотири багатосторонні угоди, що стосувалися ядерної зброї: про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963 р.), про заборону розміщень її та іншої зброї масового знищення в космосі (1967 р.), про непоширення ядерної зброї (1968 р.), про заборону розміщення на дні морів та океанів і в їхніх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1971 р.).

Всі ці угоди мали і тепер мають вкрай важливе значення, оскільки вони є перешкодою для розповзання ядерної чуми землею та для її проникнення в космос. Однак вони не стоять на заваді кількісному нарощуванню і якісному вдосконаленню ядерної зброї в тих країнах, які її мають.

Для того, щоб встановити обмеження нарощування власних стратегічних ядерних озброєнь і водночас звести до мінімуму власні стратегічні оборонні системи, СРСР і США 1972 р. підписали Договір стосовно ПРО. Вихід на такий договір був доволі тяжким і був обумовлений, на мій погляд, багатьма обставинами, зокрема тим, що сторони мали різні структури стратегічних наступальних озброєнь, слід було побороти також психологічний бар'єр у зв'язку з обговоренням і розв'язанням питань з таких систем озброєння, відомості про які кожна сторона оберігала.

Особливо пригнічувало і насторожувало: навіщо ж відмовлятися від стратегічних оборонних систем, тобто позбавляти себе права на захист власної країни?

Такі питання виникали у багатьох керівників обох сторін, і дехто вбачав у цьому пастку. Насправді ж нічого дивного в цьому не було, і сторони прийшли до взаємного розуміння того, що в ракетно-ядерне століття беззаперечним є право кожної країни на оборону, і таким це право залишається назавжди, воно найкраще може бути реалізовано шляхом взаємної відмови від протиракетної оборони власних територій. Ви не згодні з цим?

Тим часом пояснення тут просте. За відсутності територіальних протиракетних систем кожна сторона змушена давати собі прозорий звіт у тому, що якби вона завдала ядерного удару по іншій стороні, то в будь-якому разі, навіть за послабленого відповідного удару, буде завдано непоправного збитку. Створення однією із сторін широкомасштабної ПРО – щита, парасольки – неминуче породжує у іншій побоювання що це чиниться задля здійснення неочікуваного першого ядерного удару з розрахунку, що з

допомогою цієї системи можливо звести і без того вже послаблений відповідний удар до цілком прийняттого рівня.

За таких обставин сторона без щита матиме створювати власний щит або шукати протиотрути, тобто нарощувати і вдосконалювати стратегічну наступальну зброю. А скоріш за все, робити і те й інше разом або в якомусь поєднанні, можливо, додатково шукати щось третє. Очевидно, спіраль гонки озброєнь круто піде вгору, збільшуючи військову загрозу.

Іншу обставину диктувало безконтрольне створення до того часу в СРСР і США систем протиракетної оборони, які викликали у сторін занепокоєння.

У США заходи зі створення систем ПРО були розпочаті в 50-ті роки за проектами «Бембі», «Найк – Зевс», «Найк – Ікс», «Сейфгард» і т. д. При цьому були створені протиракетні «Еріс» (заатмосферного перехоплення) і «Хеді» – ближнього перехоплення.

США були ініціатором створення протисупутникової зброї. У 1959 р. вони здійснили перехоплення супутника «Експлорер – б» ракетою, запущеною з бомбардувальника Б-47. В 1959 – 1960 рр. за програмою «Сейнт» запровадили розробку «Інспектора-перехоплювача» супутників.

На початку 60-х рр. на островах у Тихому океані США розгорнули дві протисупутникові системи: на о. Кваджалейн та базі протиракет «Найк – Зевс» і на о. Джонстон на основі ракет «Тор-Аджена». Було розроблено і поставлено на бойове чергування антисупутник «Асат».

У Радянському Союзі вперше про ПРО заговорили в 1953 році («Записка семи маршалів»). У 1956 р. почали створювати полігон ПРО Сарі-Шаган біля о. Балхаш. У жовтні 1957 р. відбулись перші літальні випробування протиракеті В-1000, яка мала унікальні літальні характеристики: швидкість – 1500 м/с, висота перехоплення – 25 км, вражаюча бойова частина уламкова.

4 березня 1961 р. головну частину балістичної ракети Р-12, запущену з полігону Капустин Яр (швидкість – 3 км) уразила протиракета В – 1000.

Потім ще було 10 успішних пусків. Микита Хрущов на весь світ заявив про те, що «ми знищимо муху в космосі».

У червні 1951 р. було розроблено проект першої системи ПРО Москви від американських МБР «Титан – 2» і «Мінитмен – 2», а в 1978 р. окремий корпус ПРО «А–35 М» було поставлено на бойове чергування. У 1970 р. вперше в світі радянський протисупутниковий комплекс вразив космічний апарат-мішень.

Таким чином, закони логіки розвитку озброєнь (стратегічного, наступального і оборонного) змусив сторони підписати радянсько-американський Договір стосовно ПРО. Оскільки ці закони мають об'єктивний і постійний характер, вказаний договір було укладено як безстроковий.

При підписанні Договору стосовно ПРО керівники двох держав виходили з того, що в ядерне століття не існує іншої основи для підтримки відносин між США і СРСР, окрім мирного співіснування. Цей висновок обумовив взаємну готовність двох країн вирішувати питання, які стосувалися обмеження їхніх стратегічних ядерних озброєнь, на основі принципу рівності та однакової безпеки.

Значення Договору з ПРО полягає в тому, що він пригальмував гонку озброєнь, заклав головний фундамент міжнародної безпеки і стабільності, всього процесу переговорів з контролю над озброєнням. спричинить непередбачувані наслідки.

Червов Н.Ф. Провокации против России / Н. Ф. Червов. – М., 2003. – С. 517–520.

Оцінка періоду англійським істориком П. Кальвокорессі

[...] Менше з тим, такі часткові угоди уклалися. Припинення з 1963 р. ядерних випробувань в атмосфері може бути першим прикладом. Того ж року було укладено Договір про Антарктику, що закріплював за нею статус нейтрального континенту. У вересні 1961 р. Радянський Союз в односторонньому порядку відновив вибухові дослідження. Здебільшого через

те, що він мав потребу випробувати нові розробки. Однак у 1963 р. було укладено новий і більш широкий договір про заборону випробувань, а також встановлено цілодобову лінію прямого зв'язку цілодобової дії, або «гарячу лінію», між Білим домом і Кремлем. Коли Радянський Союз оголосив про відновлення випробувань, Сполучені Штати та Великобританія запропонували підписати договір про заборону ядерних випробувань в атмосфері без проведення інспекцій, але СРСР зупинив нову серію випробувань ядерної зброї. Наприкінці року Радянський Союз виступив із пропозицією укласти договір про заборону усіх випробувань, як підземних, так і в атмосфері, але після проведення інспекцій; тому цю пропозицію відразу було відкинуто, і три держави повідомили ООН про те, що вони не змогли досягти домовленості й відмовляються від дальших спроб.

Стурбована провалом переговорів, ООН вирішила скликати ще одну Конференцію із роззброєння, цього разу кількістю 18 учасників, у тім числі 8 представників нейтральних країн. Це було нововведенням, оскільки нейтральні держави до цього часу брали участь лише у дискусіях стосовно проблеми загального і повного роззброєння, але не приймали участі в обговоренні питання про заборону випробувань. Франція, яка перебувала на ранній стадії виробництва власної ядерної зброї і тому не була зацікавленою у забороні випробувань, не брала участі в роботі конференції, тоді як нейтральні країни (Бірма, Бразилія, Єгипет, Індія, Мексика, Нігерія, Швеція, Ефіопія) проявили максимальну наполегливість у пошуках компромісних рішень і дальшому веденні дискусії. Ядерні держави повернулися до обговорення питання про інспекції, яке зводилося до визначення їх кількості: в результаті західні держави не погоджувалися менше ніж на 7 інспекцій протягом року, а Радянський Союз відмовлявся дозволити більше двох чи трьох. На початку 1963 р. всі очікували провалу переговорів, але цього вдалося уникнути, а потім досягти успіху, головним чином завдяки наполегливій позиції прем'єр-міністра Великої Британії Гарольда Макміллана. У першій половині липня М. Хрущов в одному зі своїх

публічних виступів натякнув, що угода про часткову заборону випробувань є можливою, а пізніше того ж місяця А. Гарріман і лорд Хейшлем прибули до Москви, де три держави узгодили текст Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою з безстроковою дією, але за умови дотримання права кожного учасника вийти з договору, якщо він вирішить, що пов'язані із дотриманням цього договору виняткові обставини поставили під загрозу вищі інтереси його країни. До договору приєдналися й інші країни. Франції та Китаю у їх числі не було.

Укладення цього договору висунуло питання стосовно дальших кроків. Воно стимулювало частковий підхід і, відповідно, пошук проблем, які слід було вирішити. Ліндон Джонсон, який після убивства Кеннеді в листопаді 1963 р. став президентом Сполучених Штатів, на початку наступного року визначив деякі з цих тем. Сюди входила програма попередження поширення ядерної зброї, яка включала повну заборону ядерних випробувань; заборона передачі ядерних матеріалів неядерним державам та інспектування ядерних досліджень у мирних цілях; створення низки пунктів спостереження для оповіщення у разі миттєвого нападу; контроль над заморожуванням будівництва ракет; контрольоване завершення виробництва матеріалів, що розщеплюються, а також заборона застосування сили для зміни кордонів чи застосування інших методів для передачі території з-під контролю однієї держави під контроль іншій. Інші пропозиції стосувалися знищення важких бомбардувальників (малися на увазі бомбардувальники «В – 47» і «Ту – 16») та відсоткового скорочення військових бюджетів. Польський лідер В. Гомулка опрацював і відновив «план Рапацького», запропонувавши в грудні 1963 р. заморозити ядерну зброю в Європі, що, однак, не дістало підтримки з боку Сполучених Штатів, почасти через те, що вони не надавали великої ваги заходи контролю за дислокацією ядерної зброї, якщо ті не супроводжувалися заходами контролю за їх виробництвом, і почасти через те, що вони поділяли підозри свого союзника – Німеччини.

Ці плани не дали негайних результатів з трьох причин. По-перше, Договір про заборону випробувань ядерної зброї був тим рубежем, якого могли досягнути лідери блоків, що протистояли один одному на цьому етапі, і зробити його прийнятним у власних країнах. Імовірно, можна було досягти і більшого, але не зразу. По-друге, дискусії в НАТО відносно спільного контролю за ядерним управлінням і ядерною зброєю породили у східноєвропейських країнах страх перед ядерною Німеччиною. З одного боку, Сполучені Штати прагнули постійного діалогу і дальшого зближення з Радянським Союзом, а з іншого – вони хотіли надати своєму надійному союзникові (ФРН, прим. Упорядника) на континенті такого статусу повноважень у союзних радах і операціях, якого він заслужив завдяки своєму матеріальному вкладові в цей союз. На думку СРСР, запропоноване створення багатосторонніх збройних сил НАТО було нічим іншим, як формою поширення ядерної зброї, хоча його й задумали Сполучені Штати як один із елементів політики протидії її поширенню, аби ФРН, а також Франція могли задовольнятися меншим, аніж статусом незалежних ядерних держав. По-третє, розширення американської участі у війні у В'єтнамі додало напруженості у радянсько-американські відносини. Спроба США підтримати некомуністичний режим у Південному В'єтнамі призвела до війни з В'єтконгом, який, відповідно до комуністичної термінології, був національно-визвольним рухом, до війни з Північним В'єтнамом і до подоби війни з більш могутнім комуністичним Китаєм. Але підтримати президента Північного В'єтнаму Хо Ши Міна означало для СРСР поступитися принципом комуністичної солідарності, що завжди було ризикованим для його становища у комуністичному світі і удвічі небезпечнішим у період, коли його лідерство і його ідейна чистота піддавалися сумнівам з боку Китаю. Крім цього, відмова від підтримки В'єтконга була також небезпечною для Радянського Союзу і через те, що в разі поразки В'єтконга комуністи покладали б вину на нього, а у разі перемоги В'єтконга без допомоги з боку росіян китайці могли б звести нанівець їхній вплив в Азії і довели б правоту

свого твердження, на протигагу російському, що національно-визвольні війни можуть перерости у ядерну війну.

Коли до 1965 р. американці із радників перетворилися на головну воюючу сторону у Південному В'єтнамі, масштаби і характер військових дій змінилися, а Сполученим Штатам довелося зіткнутися з протестами світової громадськості проти жахів цієї війни. Радянський Союз приєднався до антивоєнного руху. І хоча такі чинники, як еволюція ядерної стратегії, відродження Китаю і плин часу, разом поклали кінець біполярній холодній війні, криза, що сталася, та її інерція не дозволяли основним противникам визнати цей факт і вжити відповідних конкретних кроків. Це вдалося зробити тільки де Голлю.

Менше з тим, свідомо чи несвідомо було досягнуто великого ступеня стабільності і взаємної терпимості стосовно найбільшого питання нашого часу – чи призведе холодна війна до ядерної війни. У ядерний вік підтримання миру є можливим до тих пір, доки кожна зі сторін покладається на формулу: щоб утримати протилежну сторону від спокуси завдати удару першою, слід вдатися до загрози відплатою. Однак одна зі сторін може дійти висновку, що єдиний шлях, який дозволяє попередити напад, якраз і полягає в тому, щоб напасти першою. У такому разі, використавши сучасний варіант миттєвої війни, що існував ще до появи ядерної зброї, вона візьме на озброєння стратегію контрсили і нарощуватиме, рекламуватиме і, можливо, використовуватиме свою військову міць для знищення військового потенціалу супротивника одним ударом. Для нейтралізації цієї стратегії слід було забезпечити такий ефективний захист аеродромів і стартових майданчиків ракет, щоб виключити можливість їх цілковитого знищення в результаті миттєвого нападу першим же ударом. Багатократне збільшення руйнівної сили окремої бомби і значне збільшення швидкості польоту ракет зробили захист цих об'єктів з допомогою засобів протиповітряної оборони і винищувальної авіації застарілим. Замість нього було розроблено дві нові і надзвичайно вартісні форми оборони: по-перше, ракети розміщувалися у

розрізнених, оснащених протиядерною системою шахтах, а ракети «Поларіс» почали базуватися на підводних човнах; по-друге, системи раннього оповіщення дозволяли обороні мати достатню кількість часу, щоб підняти літаки у повітря і зберегти їх від знищення на землі. До появи міжконтинентальних ракет американці досягли раннього оповіщення за дві – три години, а коли такого строку ставало недостатньо, цей показник було доведено до півгодини, причому частина бомбардувальної авіації весь час перебувала у повітрі, а частина – на землі у стані 15-хвилинної готовності. Ці заходи із забезпечення «виживання» достатньої кількості сил для завдання відповідного удару, найперше бомбардувальної авіації і ракетних військ, змусили обидві сторони зосередити увагу на напрацюванні саме такої стратегії. Для успішної реалізації такого підходу була потрібна впевненість обох сторін у тому, що його взяли на озброєння вони обидві, і втішним моментом останніх років холодної війни було те, що кожній зі сторін вдалося (в тім числі завдяки тому, що сили для завдання першого удару за своєю чисельністю і складом відрізнялися від сил для завдання удару у відповідь) довести до відома іншої сторони інформацію стосовно цього, в результаті чого імовірність миттєвого нападу зменшилася.

Однак ядерні сили могли також бути застосовані у відповідь на напад із застосуванням звичайної зброї. Взаємна політика стримування і залякування, двох основних ядерних країн стосовно одна одної, не виключала застосування ядерної зброї. Обидві сторони могли застосовувати ядерну зброю і під різними приводами виступали з подібними погрозами. У січні 1954 р. Ейзенхауер і Даллес, виступаючи окремо, говорили про масований і миттєвий контрудар. До цього часу Франція вступила в останню фазу війни у В'єтнамі, а Сполучені Штати стояли перед вибором – прийти на допомогу французам, за допомогою ядерного удару по супротивнику, чи допустити їх остаточний розгром. Сполучені Штати намагалися отримати політичні вигоди з наявності своїх ядерних арсеналів, знаючи, що їх не буде застосовано у військових цілях. Даллес використав жорсткі формулювання,

щоб залякати Радянський Союз і Китай і не допустити їхнього вступу у війну. Можливо, він робив це із розрахунку залякати й англійців, аби вони утримали його від курсу, з якого він і сам у будь-якому разі хотів звернути. У 1956 р., зіткнувшись одночасно з війною на Близькому Сході і революцією в Угорщині, Хрущов виступив з туманними погрозами застосувати ядерну зброю без вказівки на місце, щоб навести страх на уряди і населення Великої Британії та Франції і завоювати довіру в арабському світі. А в 1960 р., після інциденту із літаком «У-2» Хрущов погрожував завдати ядерного удару по малих країнах, якщо вони допомагатимуть розвідувальній діяльності Сполучених Штатів. Але в цьому епізоді обидві сторони зберігали своє ядерне озброєння один для одного, і все більше хвилювалися не тільки про те, щоб ядерну зброю не було застосовано, а і про те, щоб вона не стала здобутком інших країн. Менше з тим, один із найжахливіших наслідків холодної війни полягав у тому, що в 50-ті роки і навіть на початку 60-х років цієї спільної зацікавленості не було зреалізовано до тих пір, доки Франція і Китай не стали ядерними, а ціла низка інших країн – потенційними ядерними державами і за відсутності міжнародної системи контролю утверджувалися в думці наслідувати їхній приклад. За роки холодної війни Сполучені Штати і Радянський Союз навчилися ставитись один до одного дедалі стриманіше і навіть з певною боязкою довірою. Однак не було жодних підстав вважати, що й решта власників ядерної зброї проявлятимуть стриманість або що вони – як, наприклад, Ізраїль, Єгипет або Ірак – зуміють однаково добре зрозуміти дозволені межі ядерної політики. До того ж, не було підстав вважати, що дві великі держави зможуть так само легко контролювати конфлікти між іншим державами, як власні взаємні конфлікти.

Ці два питання – як попередити ядерну війну між ядерними державами і як запобігти приєднанню інших держав до «ядерної еліти» – були складовою частиною ширшої проблеми контролю над озброєннями, яка прийшла на зміну традиційним підходам до роззброєння, що існували у 60-ті роки.

Думка про те, що великі держави об'єднує щось більше, ніж потреба попередити можливість взаємного знищення, дістала підтвердження в їхній спільній зацікавленості зберегти свою перевагу. Ніхто з них не хотів, щоб ядерна зброя потрапила до арсеналу інших держав, і в 1968 р. вони разом з Великою Британією підписали Договір про непоширення ядерної зброї і закликали решту держав приєднатися до нього. Договір ставив за мету заморозити ядерну ієрархію, що склалася, закріпити за Францією та Китаєм місце другорядних ядерних держав і назавжди позбавити решту держав можливості стати власниками ядерної зброї. Як і слід було очікувати, Франція та Китай відмовилися підписати його. Своє невдоволення висловили і неядерні держави, які мали можливість завести ядерну зброєю. Вони заявили, що не можуть піти на таку самопожертву, і їх не слід просити відмовитися від сучасної зброї, адже вони не мають кращої перспективи уникнути втягнення у ядерну війну. Вони закликали ядерні держави підкріпити їхню наполегливість з питання непоширення ядерної зброї серйознішими зусиллями зі стримування власної гонки озброєнь.

Договір набув чинності у 1970 р., і що п'ять років проводилися конференції з розгляду його дії – малоефективні, але насичені гострими дискусіями. Двадцять років по тому договір підписали більше ста держав, але важливим є те, які держави не приєдналися і скільки їх було. Це були Франція і Китай, безперечно ядерні держави; Південна Африка та Ізраїль, які на загальну думку належали до їх числа; а також Індія, Пакистан, Аргентина і Бразилія, які були на шляху до ядерного статусу.

Розділ VI.

Загальноєвропейський процес, розпад біполярного світу і завершення ”холодної війни “ (1975 – 1991 рр.)

№ 101. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі.

Гельсінкі. 1 серпня 1975 р.

(Витяг)

Нараду з безпеки і співробітництва в Європі, що почалася в Гельсінкі 3 липня 1973 року і тривала в Женеві з 18 вересня 1973 року по 21 липня 1975 року, завершили в Гельсінкі 1 серпня 1975 року Високі Представники Австрії, Бельгії, Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини, Греції, Данії, Ірландії, Ісландії, Іспанії, Італії, Канади, Кіпру, Ліхтенштейну, Люксембургу, Мальти, Монако, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Марино, Святого Престолу, Об'єднаного Королівства, Сполучених Штатів Америки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції і Югославії. [...]

Високі Представники держав-учасниць урочисто ухвалили таке.

Питання стосовно безпеки в Європі

Держави-учасники Наради з безпеки і співробітництва в Європі... ухвалили таке.

1

а) Декларація принципів, якими держави-учасники будуть керуватися у взаємних відносинах

Держави-учасники... заявляють про свій намір поважати і застосовувати відносно кожного з них разом з усіма іншими державами-учасниками, незалежно від їхніх політичних, економічних і соціальних систем, а також їх розміру, географічного положення і рівня економічного розвитку, наступні принципи, які всі мають першорядну важливість і якими вони будуть керуватися у взаємних відносинах:

I. Суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету

Держави-учасники поважатимуть суверенну рівність і своєрідність один одного, а також усі права, властиві їх суверенітетові та охоплені ним, у число яких входить, зокрема, право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність. Вони також поважатимуть право один одного вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи, так само як і право встановлювати власні закони й адміністративні правила.

В рамках міжнародного права всі держави-учасники мають рівні права і обов'язки. Вони поважатимуть право один одного визначати і здійснювати на свій розсуд їх відносини з іншими державами згідно з міжнародним правом і в дусі цієї Декларації. Вони вважають, що їхні кордони можуть змінюватися, відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю. Вони мають право також належати чи не належати до міжнародних організацій, бути чи не бути учасником двосторонніх чи багатосторонніх договорів, включаючи право бути чи не бути учасником союзних договорів; вони також мають право на нейтралітет.

II. Незастосування сили чи погрози силою

Держави-учасники будуть утримуватися в їх взаємних, як і взагалі в міжнародних відносинах, від застосування сили чи погрози силою як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями Об'єднаних Націй і з цією Декларацією. Жодні міркування не можуть бути використані для того щоб обґрунтовувати звернення до погрози силою чи до її застосування на порушення цього принципу.

Відповідно держави-учасники будуть утримуватися від будь-яких дій, які становлять собою загрозу силою або пряме чи непряме застосування сили проти іншої держави-учасника.

Так само вони будуть утримуватися від усіх проявів сили з метою примусу іншої держави-учасника до відмови від повного здійснення її суверенних прав. Так само вони будуть також утримуватися в їхніх взаємних відносинах від будь-яких актів репресій з допомогою сили.

Жодне таке застосування сили або погрози силою не буде використовуватися як засіб врегулювання суперечок чи питань, які можуть викликати суперечки між ними.

III. Непорушність кордонів

Держави-учасники розглядають як непорушні всі кордони один одного, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони.

Вони будуть, відповідно, також утримуватися від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на захоплення і узурпацію частини чи всієї території будь-якої держави-учасника.

IV. Територіальна цілісність держав

Держави-учасники поважатимуть територіальну цілісність кожної з держав-учасників.

Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних із цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй, проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-

якої держави-учасника і, зокрема, від будь-яких таких дій, що являють собою застосування сили чи погрози силою.

Держави-учасники будуть однаковою мірою утримуватися від того, щоб перетворювати територію один одного на об'єкт військової окупації або інших прямих чи непрямих заходів застосування сили на порушення міжнародного права чи на об'єкт придбання за допомогою таких заходів чи погрози їх здійснення. Жодна окупація чи придбання такого роду не буде вважатися законною.

V. Мирне врегулювання суперечок

Держави-учасники будуть вирішувати суперечки між ними мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку та справедливість.

Вони сумлінно і в дусі співпраці докладатимуть зусиль до того, щоб в короткий термін прийти до справедливого рішення, заснованого на міжнародному праві.

У цих цілях вони будуть використовувати такі засоби, як переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд чи інші мирні засоби за їх власним вибором, включаючи будь-яку процедуру врегулювання, узгоджену до виникнення суперечок, у яких вони були б сторонами.

У разі, якщо сторони в суперечці не досягнуть розв'язання суперечки за допомогою одного з вищезазначених мирних засобів, вони далі шукатимуть взаємно узгоджених шляхів мирного врегулювання суперечки.

Держави-учасники, які є сторонами у суперечці між ними, як і інші держави-учасники, будуть утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити становище до такої міри, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру і безпеки, і тим самим ускладнити мирне врегулювання спору.

VI. Невтручання у внутрішні справи

Держави-учасники будуть утримуватися від будь-якого втручання, прямого чи непрямого, індивідуального чи колективного, у внутрішні чи зовнішні справи, що належать до внутрішньої компетенції іншої держави-учасника, незалежно від їх взаємовідносин.

Вони будуть, відповідно, утримуватися від будь-якої форми збройного втручання чи загрози такого втручання проти іншої держави-учасника.

Вони будуть так само за всіх обставин утримуватися від будь-якого іншого акта військового чи політичного, економічного чи іншого примусу, спрямованого на те, щоб підкорити власним інтересам здійснення іншою державою-учасником прав, властивих її суверенітетові, і таким чином забезпечити собі перевагу будь-якого роду.

Відповідно вони будуть, зокрема, утримуватися від надання прямої чи непрямої допомоги терористичній діяльності або підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення режиму іншої держави-учасника.

VII. Повага до прав людини і основних свобод, у тім числі свободи думки, совісті, релігії та переконань

Держави-учасники поважатимуть права людини та основні свободи, зокрема свободу думки, совісті, релігії та переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Вони будуть заохочувати і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають з гідності, притаманної людській особистості, і є істотними для її вільного і всебічного розвитку.

У цих рамках держави-учасники визнаватимуть і поважатимуть свободу особистості сповідувати, одноосібно чи спільно з іншими, релігію або віру, діючи згідно з веліннями власної совісті.

Держави-учасники, на чий території є національні меншини, поважатимуть право осіб, які належать до таких меншин, на рівність перед законом, надаватимуть їм повну можливість фактичного користування

правами людини та основними свободами і таким чином захищатимуть їхні законні інтереси в цій царині.

Держави-учасники визнають загальне значення прав людини і основних свобод, повага яких є істотним чинником миру, справедливості та добробуту, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співпраці між ними, як і між усіма державами.

Вони завжди поважатимуть ці права і свободи у своїх взаємних відносинах і будуть докладати зусиль, спільно і самостійно, зокрема в співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй, з метою сприяння загальній та ефективній повазі їх.

Вони підтверджують право осіб знати свої права і обов'язки в цій царині та діяти відповідно до них.

В царині прав людини та основних свобод держави-учасники діятимуть відповідно до мети і принципів Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони також виконуватимуть свої зобов'язання так, як вони встановлені в міжнародних деклараціях та угодах у цій царині, у тім числі в Міжнародних пактах про права людини, якщо вони ними пов'язані.

VIII. Рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею

Держави-учасники поважатимуть рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи завжди згідно з цілями і принципами Статуту ООН та відповідними нормами міжнародного права, зокрема з тими, які стосуються територіальної цілісності держав.

Виходячи з принципу рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні і здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

Держави-учасники підтверджують загальне значення поваги та ефективної реалізації рівноправності і права народів розпоряджатися власною долею для розвитку дружніх відносин між ними, як і між усіма

державами; вони також нагадують про важливість виключення будь-якої форми порушення цього принципу.

IX. Співпраця між державами

Держави-учасники розвиватимуть свою співпрацю одна з одною, як і з усіма державами, у всіх царинах згідно з цілями і принципами Статуту ООН. Розвиваючи свою співпрацю, держави-учасники надаватимуть особливого значення сферам, як вони визначені в рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі, причому кожна з них робитиме свій внесок в умовах повної рівності.

Вони будуть прагнути, розвиваючи свою співпрацю як рівні, сприяти взаєморозумінню та довірі, дружнім та добросусідським взаємовідносинам міжнародному миру, безпеці та справедливості. Вони будуть однаково прагнути, розвиваючи свою співпрацю, підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх сподівань, використовуючи, зокрема, вигоди, зумовлені розширеним взаємним ознайомленням та прогресом і досягненнями в економічній, науковій, технічній, соціальній, культурній та гуманітарній сферах. Вони вживатимуть кроків зі сприяння умовам, сприятливим тому, щоб робити ці вигоди доступними для всіх; вони будуть враховувати загальну зацікавленість у скороченні різниці в рівнях економічного розвитку і, зокрема, інтереси країн, що розвиваються, у всьому світі.

Вони підтверджують, що уряди, установи, організації і люди можуть відігравати відповідну й позитивну роль у сприянні досягненню цих цілей їхньої співпраці.

Вони прагнутимуть, розширюючи свою співпрацю, як це визначено вище, розвивати більш тісні взаємовідносини на кращій та міцнішій основі на благо народів.

X. Сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права

Держави-учасники сумлінно виконуватимуть свої зобов'язання з міжнародного права, як ті, що випливають із загальноновизнаних принципів і

норм міжнародного права, так і ті, що впливають із відповідних до міжнародного права договорів чи інших угод, учасниками яких вони є.

При здійсненні своїх суверенних прав, у тім числі права встановлювати власні закони і адміністративні правила, вони керуватимуться своїми юридичними зобов'язаннями з міжнародного права; вони будуть, крім того, враховувати належним чином і виконувати положення Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі.

Держави-учасники підтверджують, що в разі, коли зобов'язання членів Організації Об'єднаних Націй за Статутом Організації Об'єднаних Націй суперечитимуть їхнім зобов'язанням з якого-небудь договору чи іншій міжнародній угоді, переважну силу мають їхні зобов'язання за Статутом відповідно до статті 103 Статуту ООН.

Всі принципи, викладені вище, мають першорядне значення, і, відповідно, вони будуть однаково і неухильно застосовуватися при інтерпретації кожного з них з урахуванням інших.

Держави-учасники висловлюють свою рішучість повністю поважати і застосовувати ці принципи, як вони викладені в цій Декларації, у всіх аспектах до їх взаємовідносин і співпраці для того, щоб забезпечити кожній державі-учасниці переваги, що випливають з поваги і загального застосування цих принципів.

Держави-учасники, враховуючи належним чином викладені вище принципи і, зокрема першу фразу десятого принципу, «Сумлінне виконання зобов'язань по міжнародному праву», відзначають, що ця Декларація не зачіпає їхніх прав і зобов'язань, як і відповідних договорів та інших угод і домовленостей.

Держави-учасники висловлюють переконання в тому, що повага до цих принципів сприятиме розвиткові нормальних і дружніх відносин та прогресивній співпраці між ними у всіх сферах. Вони також висловлюють переконання в тому, що повага до цих принципів сприятиме розвиткові

взаємних політичних контактів, які, своєю чергою, будуть сприяти кращому взаєморозумінню їхніх позицій і поглядів.

Держави-учасники заявляють про свій намір здійснювати свої відносини з усіма іншими державами в дусі принципів, викладених у цій Декларації.

[...]

Співробітництво в гуманітарній та інших галузях

[...] 1. Контакти між людьми

Держави-учасники... висловлюють свій теперішній намір почати здійснювати таке:

a) Контакти і регулярні зустрічі на основі сімейних зв'язків

Маючи намір сприяти дальшому розвитку контактів на основі сімейних зв'язків, держави-учасники прихильно розглядатимуть прохання про поїздки з метою дозволу особам в'їзду на їх територію або виїзду з неї на тимчасовій і, якщо цього забажають, регулярній основі для зустрічей із членами їхніх сімей.

Заяви про тимчасові поїздки для зустрічей з членами своїх сімей будуть розглядатися безвідносно до країни виїзду чи в'їзду; чинний порядок оформлення проїзних документів і віз буде застосовуватися в цьому дусі. Оформлення і видача таких документів і віз здійснюватимуться в розумні строки; у випадках термінової потреби – таких, як серйозна хвороба, смерть – поза чергою. Вони здійснять кроки, які можуть бути необхідними для забезпечення прийняттого рівня мита за видачу офіційних проїзних документів і віз.

Вони підтверджують, що подання прохання стосовно контактів на основі сімейних зв'язків, не буде спричинювати зміну прав і обов'язків особи, що подала прохання, або членів її родини.

b) Возз'єднання сімей

Держави-учасники в позитивному і гуманному дусі розглядатимуть прохання осіб, які бажають возз'єднатися з членами своєї сім'ї, приділяючи особливу увагу клопотанням термінового характеру, таким, як клопотання,

що надходять від хворих чи літніх. Вони розглядатимуть ці прохання якомога швидше.

Вони у разі необхідності знижуватимуть збори, що стягуються у зв'язку з цими проханнями, щоб забезпечити їх помірний рівень.

Незадоволені прохання про возз'єднання сімей можуть бути подані знову на відповідному рівні і розглядатимуться через нетривалий період часу владою відповідно країни проживання чи країни, що приймає. За таких обставини збори будуть стягуватися лише у разі задоволення прохання.

Особи, чий прохання про возз'єднання сімей задоволені, можуть привозити з собою або відправляти речі домашнього вжитку та особистого споживання; з цією метою держави-учасники будуть використовувати всі можливості, що їх містять існуючі правила.

Поки члени однієї і тієї ж родини не возз'єднуються, зустрічі та контакти між ними можуть здійснюватися відповідно до порядку для контактів на основі сімейних зв'язків.

Держави-учасники будуть підтримувати зусилля товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, що займаються проблемами возз'єднання сімей.

Вони підтверджують, що подача заяви про возз'єднання сімей не буде спричинювати зміну прав і обов'язків особи, що подала прохання, або членів її сім'ї.

Держава-учасник, що приймає, проявлятиме відповідну турботу про працевлаштування осіб з інших держав-учасників, котрі приїздять до цієї держави на постійне проживання в рамках возз'єднання сімей з її громадянами, піклуватиметься про те, щоб їм надавалися рівні з її громадянами можливості для отримання освіти, медичної допомоги та соціального забезпечення.

с) Шлюби між громадянами різних держав

Держави-учасники доброзичливо і на основі гуманних міркувань вивчатимуть прохання про дозволи на виїзд і в'їзд осіб, які вирішили вступити в шлюб з громадянином іншої держави-учасника.

Оформлення і видача документів, необхідних для зазначених вище цілей і для вступу в шлюб, здійснюватимуться відповідно до положень, прийнятих відносно возз'єднання сімей.

При розгляді прохань від подружжя, що вже вступило в шлюб, з різних держав-учасників про надання можливості їм і неповнолітнім дітям від їхнього шлюбу змінити їхнє постійне місце проживання на державу, в якій зазвичай проживає один з них, держави-учасники будуть також застосовувати положення, прийняті відносно возз'єднання сімей.

d) Подорожі з особистих чи професійних причин

Держави-учасники мають намір сприяти ширшим можливостям їхніх громадян здійснювати поїздки з особистих чи професійних причин і з цією метою вони мають намір, зокрема:

- поступово спрощувати і гнучко застосовувати порядок виїзду і в'їзду;
- полегшувати порядок пересування громадян з інших держав-учасників їхньою територією з належним урахуванням вимог безпеки.

Вони прагнуть поступово знижувати, де це необхідно, збори за візи та офіційні проїзні документи.

Вони мають намір вивчати, у разі необхідності, засоби вдосконалення двосторонньої практики консульського обслуговування, у тім числі юридичної і консульської допомоги, зокрема, наскільки це доцільно, укладання багатосторонніх і двосторонніх консульських конвенцій чи інших відповідних угод і домовленостей.

* * *

Вони підтверджують, що релігійні культу, установи та організації, що діють у конституційних рамках держав-учасників, та їхні представники можуть у царині їх діяльності здійснювати взаємні контакти і зустрічі та обмінюватися інформацією.

е) Поліпшення умов для туризму на індивідуальній чи колективній основі

Держави-учасники вважають, що туризм сприяє повнішим знанням про життя, культуру та історію інших країн, зростанню взаєморозуміння між народами, поліпшенню контактів і ширшому використанню дозвілля. Вони мають намір сприяти розвитку туризму на індивідуальній чи колективній основі...

f) Зустрічі між молоддю

Держави-учасники мають намір сприяти розвитку контактів та обмінів між молоддю. [...]

2. Інформація

Держави-учасники... висловлюють свій намір, зокрема:

a) Поліпшення поширення, доступу та обміну інформацією

I) Усна інформація

– Сприяти поширенню усної інформації шляхом заохочення лекцій і лекційних поїздок відомих діячів і фахівців з інших держав-учасників, а також обміну думками типу круглого столу, семінарів, симпозіумів, літніх курсів, конгресів і двосторонніх та багатосторонніх зустрічей.

II) Друкована інформація

– Сприяти поліпшенню поширення на їхній території газет і друкованих видань, періодичних і неперіодичних, з інших держав-учасників. [...]

III) Кіно-, радіо- й телевізійна інформація

– Сприяти поліпшенню поширення кіно-, радіо- й телевізійної інформації.

З цією метою:

вони заохочуватимуть зростання показу та поширення більш різноманітної, записаної на плівку інформації, з інших держав-учасників, яка ілюструє різні аспекти життя в їхніх країнах і надходить на основі таких угод і домовленостей, які можуть бути необхідні безпосередньо зацікавленими між організаціями та фірмами;

вони будуть полегшувати імпортування для компетентних організацій та фірм записаних на плівку аудіовізуальних матеріалів з інших держав-учасників.

Держави-учасники відзначають зростання поширення радіоінформації і висловлюють надію на продовження цього процесу, так, щоб це відповідало інтересам взаєморозуміння між народами і цілям, визначеним цією Народою.

б) Співробітництво в галузі інформації

– Заохочувати співробітництво в галузі інформації на основі коротко- та довгострокових угод або домовленостей. Зокрема:

вони сприятимуть ширшому співробітництву між органами масової інформації, у тому числі між телеграфними агентствами, видавництвами, видавничими організаціями;

вони сприятимуть співробітництву між радіомовними і телевізійними організаціями, як державними, так і приватними, національними та міжнародними, зокрема шляхом обміну прямими чи в запису радіо- і телевізійними програмами, спільного виробництва і поширення таких програм;

вони заохочуватимуть зустрічі та контакти як між журналістськими організаціями, так і між журналістами держав-учасників;

вони сприятливо ставитимуться до можливості досягнення домовленостей між періодичними виданнями, у тім числі газетами, держав-учасників, про обмін статтями та їх публікацію;

вони заохочуватимуть обмін технічною інформацією, а також організацію спільних досліджень і проведення зустрічей фахівців з обміну досвідом і думками у сфері друку, радіо і телебачення. [...]

с) Поліпшення умов роботи журналістів

Держави-учасники, прагнучи до поліпшення умов, у яких журналісти однієї з держав-учасників здійснюють свою професійну діяльність в іншій державі-учасниці, мають на увазі, зокрема [...]

– полегшувати на основі взаємності процедури оформлення поїздок журналістів держав-учасників країною, в якій вони здійснюють свою професійну діяльність, і поступово надавати більші можливості для таких поїздок за дотримання правил, пов'язаних з наявністю районів, закритих з міркувань безпеки; [...]

– збільшувати можливості особистого спілкування журналістів держав-учасників із джерелами їх інформації, у тім числі з організаціями та офіційними установами. [...]

Здійснено в м. Гельсінкі 1 серпня 1975 року від імені (назва держав і підписи їх представників – *Прим. упорядника*)

Системная история... Т. 4. – С. 270–282.

№ 102. Прес-конференція президента США Рональда Рейгана.

Вашингтон. 29 січня 1981 р. (Небезпеки розрядки)

(Витяг)

[...] До теперішнього моменту розрядку використовував у односторонньому порядку Радянський Союз у власних інтересах. Я думаю, що немає сенсу говорити про його наміри, про них неодноразово йшлося. Всі лідери СРСР з початку революції до теперішнього часу на різних комуністичних з'їздах неодноразово повторювали, що вони сповнені рішучості щодо реалізації своєї мети, суттю якої є здійснення світової революції і встановлення єдиної соціалістичної або комуністичної держави, вони використовували весь світ заради цієї мети.

Радянські лідери далі діють таким чином і водночас проголошують, що єдиними моральними цінностями, які вони визнають, є ті, що сприяють здійсненню їхніх цілей. Мається на увазі, що заради цього вони залишають за собою право здійснити будь-який злочин, брехати, і що вони вважають, що діяти таким чином є не аморально, а, навпаки, морально. Ми діємо за іншими

правилами, я думаю, нам слід мати це на увазі, коли ми маємо справу з ними, навіть у разі розрядки.

Системная история... Т. 4. – С. 303.

**№ 103. Підсумковий документ Мадридської зустрічі 1980 р.
представників держав-учасників Наради
з безпеки і співробітництва в Європі.**

Мадрид. 6 вересня 1983 р.

(Витяг)

Представники держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі провели зустріч у Мадриді з 11 листопада 1980 року по 9 вересня 1983 року відповідно до положень Заключного акту щодо дальших кроків після Наради... Тому вони знову підтвердили свою прихильність процесові НБСЄ та підкреслили важливість втілення в життя всіх положень і поваги до всіх принципів Заключного акта кожного з них, як таких, що мають істотне значення для розвитку цього процесу. Вони далі підкреслили важливість, якої вони надають безпеці і справжній розрядці, шкодуючи при цьому з приводу погіршення міжнародної обстановки після Белградської зустрічі 1977 р. [...]

У процесі цього обміну думками були висловлені різні і деколи взаємно суперечливі погляди щодо ступеня виконання Заключного акта, досягнутого до теперішнього часу державами-учасниками. Водночас із тим, що відзначався певний прогрес, висловлювалася і стурбованість серйозними вадами у виконанні цього документа.

Були дані критичні оцінки з різних поглядів щодо застосування і поваги до принципів Заключного акту. У процесі цих оцінок висловлювався жаль з приводу серйозних порушень низки цих принципів. [...]

Було також висловлено стурбованість у зв'язку з поширенням тероризму. [...]

Питання, що стосуються безпеки в Європі

[...] Держави-учасники знову підтверджують необхідність того, щоб незастосування сили чи погрози силою, як закон міжнародного життя, суворо й ефективно дотримувалася. З цією метою вони підкреслюють свій обов'язок згідно з відповідними положеннями Заключного акту діяти відповідно.

Держави-учасники засуджують тероризм, зокрема тероризм у міжнародних відносинах, як такий, що ставить під загрозу чи забирає життя ні в чому не винних людей або іншим чином піддає небезпеці права людини та основні свободи, і підкреслюють необхідність вжиття рішучих заходів із боротьби з ним. [...]

Держави-учасники підкреслюють свою рішучість заохочувати і розвивати ефективно здійснення всіх прав людини і основних свобод, які витікають з гідності, притаманній людській особистості, і є істотними для її вільного і всебічного розвитку, і забезпечувати постійний та відчутний прогрес відповідно до Заключного акту з метою дальшого і сталого просування в цій царині у всіх державах-учасниках, незалежно від їхніх політичних, економічних і соціальних систем.

Вони рівним чином підкреслюють власну рішучість удосконалювати свої закони і адміністративні правила в сфері громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав людини і основних свобод; вони також підкреслюють власну рішучість забезпечувати ефективно здійснення цих прав і свобод.

Вони нагадують про право осіб знати власні права і обов'язки в сфері прав людини та основних свобод і діяти згідно з ними, як це втілено в Заключному акті, і вживатимуть необхідних заходів у своїх країнах з метою ефективного забезпечення цього права.

Держави-учасники підтверджують, що вони визнаватимуть, поважатимуть і, крім того, погоджуються вживати заходів, необхідних для забезпечення свободи особистості сповідувати, одноосібно чи спільно з іншими, релігію або віру, діючи згідно з велінням власної совісті.

У цьому контексті вони проводитимуть консультації завжди, коли це необхідно, з релігійними культами, установами та організаціями, які діють у конституційних рамках своїх країн.

Вони доброзичливо розглядатимуть клопотання релігійних об'єднань віруючих, які сповідують чи готові сповідувати свою віру в конституційних рамках своїх держав, про надання статусу, передбаченого в їхніх країнах для релігійних культів, установ і організацій.

Вони також підкреслюють важливість постійного прогресу в забезпеченні поваги до прав осіб, що належать до національних меншин, і їх фактичного користування цими правами, а також захисту їхніх законних інтересів, як передбачено в Заключному акті.

Вони підкреслюють важливість забезпечення рівноправності чоловіків і жінок; відповідно, вони погоджуються вживати всіх необхідних заходів для заохочення однаково ефективної участі чоловіків і жінок у політичному, економічному, соціальному і культурному житті.

Держави-учасники забезпечуватимуть право трудящих вільно створювати і вступати до професійних спілок, право професійних спілок вільно здійснювати свою діяльність та інші права, як вони викладені у відповідних міжнародних актах. Вони відзначають, що ці права будуть здійснюватися при дотриманні законодавства держави та відповідно до зобов'язань держави з міжнародного права. Вони заохочуватимуть належним чином прями контакти і зв'язок між такими професійними спілками та їх представниками. [...]

Конференція щодо заходів зміцнення довіри та безпеки і роззброєння у Європі

Держави-учасники... погодилися скликати Конференцію щодо заходів зміцнення довіри та безпеки і роззброєння у Європі.

Мета Конференції, що є істотною і складовою частиною багатостороннього процесу, розпочатого Народою з безпеки і співробітництва в Європі, з участю в ній всіх держав, які підписали

Заключний акт, полягає в поетапному здійсненні нових, ефективних і конкретних дій, спрямованих на розвиток прогресу в зміцненні довіри і безпеки і в досягненні роззброєння, задля втілення в життя і вираження обов'язку держав утримуватися від застосування сили чи погрози силою у взаємних відносинах.

Таким чином, Конференція покладе початок процесові, перший етап якого буде присвячено обговоренню та ухваленню низки взаємодоповнюючих заходів зі зміцнення довіри і безпеки, спрямованих на зменшення небезпеки військового протистояння в Європі. [...]

Враховуючи вищезазначену мету Конференції, наступна зустріч держав – учасників НБСЄ, яка відбудеться у Відні з 4 листопада 1986 року, оцінить прогрес, досягнутий протягом першого етапу Конференції. [...]

Системная история... Т. 4. – С. 307–310.

**№ 104. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС
XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.
Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова.
Москва 25 лютого 1986 р.**

(Витяг)

[...] Всебічно зваживши ситуацію, що склалася, КПРС висунула цілісну програму повної ліквідації до кінця нинішнього століття зброї масового знищення – програму історичну за своїми масштабами і значенням. Її здійснення відкрило б перед людством принципово іншу смугу розвитку...

Соціалізм беззастережно відкидає війни як засіб розв'язання міждержавних політичних і економічних суперечностей, ідеологічних спорів. Наш ідеал – світ без зброї і насильства, світ, у якому кожний народ вільно обирає шлях розвитку, свій спосіб життя. Це – вияв гуманізму комуністичної ідеології, її моральних цінностей. Тому і на майбутнє магістральним напрямом діяльності партії на світовій арені залишається **боротьба проти**

ядерної небезпеки, гонки озброєнь, за збереження і зміцнення загального миру.

Альтернативи цій політиці немає. Це тим правильніше в періоди загострень у міжнародних справах. Мабуть, ніколи в повоєнні десятиріччя становище у світі не було таким вибухонебезпечним, а отже, складним і несприятливим, як у першій половині 80-х років. Праве угруповання, що прийшло до влади в США, та їхні основні попутники по НАТО круто повернули від розрядки до воєнно-силової політики. Вони взяли на озброєння доктрини, які відкидають добросусідство і співробітництво як принципи світового розвитку, як політичну філософію міжнародних відносин. Вашінгтонська адміністрація лишилася глухою до наших закликів спинити гонку озброєнь, оздоровити обстановку.

[...] Похолодання міжнародного клімату в першій половині 80-х років ще раз нагадало, що нічого не робиться само собою: за мир доводиться боротися, боротися наполегливо і цілеспрямовано. Треба шукати, знаходити і використовувати навіть найменший шанс, щоб – поки ще можливо – переломити тенденцію до наростання воєнної небезпеки. Розуміючи це, ЦК КПРС, на своєму квітневому (1985 р.) Пленумі знову проаналізував характер і масштаби ядерної загрози, визначив практичні кроки, які можуть привести до оздоровлення ситуації. Ми виходили з таких принципових міркувань.

Перше. Характер сучасної зброї не залишає жодній державі надії захистити себе тільки воєнно-технічними засобами скажімо створенням оборони – навіть наймогутнішої . Гарантування безпеки дедалі більше постає як завдання політичне, і розв'язати його можна лише політичними засобами. Потрібна насамперед воля, щоб піти шляхом роззброєння. Безпека не може без кінця будуватися на страху перед відплатою, тобто на доктринах «стримування» або «заякування»...

Друге. Безпека, якщо говорити про відносини між СРСР і США, може бути тільки взаємною, а якщо брати міжнародні відносини в цілому – тільки загальною...

Третє. Локомотивом мілітаризму залишаються США, їхня воєнно-промислова машина, яка поки що не збирається зменшувати оберти. На це, звичайно, треба зважати. Але ми добре розуміємо: інтереси і цілі воєнно-промислового комплексу – це зовсім не одне й те саме, що інтереси і цілі американського народу, справжні національні інтереси цієї великої країни.

Четверте. Світ перебуває в процесі швидких змін і нікому не зберегти в ньому статус-кво...

[...] Одне слово, сучасний світ став надто маленьким і нетривким для воєн і силової політики. Врятувати і зберегти його не можна, якщо не порвати – рішуче й безповоротно – з напрямом думок і дій, які віками будувалися на прийнятності, допустимості воєн і збройних конфліктів.

А це означає усвідомити, що виграти гонку озброєнь, як і саму ядерну війну, вже не можна. Продовження такої гонки на Землі, а тим більше поширення її на космос, прискорить і без того критично високий темп нагромадження і вдосконалення ядерної зброї. Обстановка у світі може набути такого характеру, коли вона вже не залежатиме від розуму чи волі політиків. Вона виявиться в полоні техніки, військово-технократичної логіки. Отже, не тільки сама ядерна війна, а й підготовка до неї, тобто гонка озброєнь, **прагнення до воєнної переваги, об'єктивно не можуть принести політичного виграшу нікому.**

Це означає, далі, усвідомити, що сучасний рівень балансу ядерних потенціалів протилежних сторін є надмірно високим. Поки що він створює кожній з них однакову небезпеку. Але тільки поки що. Продовження гонки ядерних озброєнь неминуче збільшить цю однакову небезпеку і може довести її до таких меж, коли навіть паритет перестане бути фактором воєнно-політичного стримування. Таким чином, необхідно насамперед набагато знизити рівень воєнного протистояння. Справжня, однакова безпека у наш вік гарантується не гранично високим, а гранично низьким рівнем стратегічного балансу, з якого необхідно повністю виключити ядерну та інші види зброї масового знищення.

[...] Для нас мирне співіснування – політичний курс, якого СРСР має намір неухильно дотримуватися й далі.

[...] Як ви знаєте, ми вдалися до серії односторонніх кроків – запровадили мораторій на розгортання ракет середньої дальності в Європі, скоротили їх кількість, припинили всі ядерні вибухи.

[...] Радянський Союз доклав активних зусиль, прагнучи дати свіжий імпульс переговорам у Женеві, Стокгольмі, Відні, мета яких – згортання гонки озброєнь, зміцнення довір'я між державами.

[...] Нарешті, наша Заява від 15 січня цього року. В цілому наша програма – це по суті сплав філософії формування безпечного світу в ядерно-космічну еру з платформою конкретних дій. Радянський Союз пропонує підійти до проблем роззброєння в усьому їх комплексі, бо в тому, що стосується безпеки, одне пов'язане з іншим. Не йдеться про жорсткі ув'язки чи спроби «поступитися» на одному напрямі, щоб звести барикаду на іншому. йдеться саме про план конкретних дій, суворо розрахований у часі. СРСР має намір наполегливо добиватись його реалізації, розглядаючи це як **центральный напрям своєї зовнішньої політики на наступні роки.**

У повній відповідності до букви і духу висунутих ініціатив будується і **радянська воєнна доктрина.** Її спрямованість однозначно оборонна. У воєнній сфері ми й далі маємо намір робити так, щоб ні в кого не виникало підстав для страхів, хай навіть уявних, за свою безпеку. Але і ми, і наші союзники однаковою мірою хочемо позбутися відчуття загрози, яка нависла над нами. СРСР взяв на себе зобов'язання не застосовувати ядерної зброї першим і якнайсуворіше додержуватиметься його. Але не секрет, що сценарії ядерного нападу на нас існують. Не рахуватися з ними ми не вправі. Радянський Союз – найпереконаніший противник ядерної війни в будь-якому її варіанті. Наша країна за те, щоб вилучити з обігу зброю масового знищення, обмежити воєнний потенціал рамками розумної достатності. Але характер і рівень такої межі продовжують лімітуватися позиціями і діями США, їхніх партнерів по блоках. У цих умовах ми знову й знову

повторюємо: **на більшу безпеку Радянський Союз не претендує, на меншу не піде.**

Хотів би звернути увагу на проблему контролю, якому ми надаємо особливого значення. Ми не раз заявляли: СРСР для контролю відкритий, ми заінтересовані в ньому не менше від інших. Всеосяжна, якнайсуворіша перевірка, мабуть, – надзвичайно важливий елемент процесу роззброєння. Суть справи, як ми уявляємо, ось у чому: **роззброєння без контролю неможливе, але й контроль без роззброєння не має смислу.**

І ще один принциповий момент. Своє ставлення до «зоряних воєн» ми висловлювали досить ґрунтовно. США уже втягнули в цю програму багатьох союзників. Справа загрожує набрати необоротного характеру. Вкрай необхідно, поки не пізно, відшукати реальне розв'язання, яке **гарантувало б від перенесення гонки озброєнь у космос.** Не можна допустити, щоб програма, «зоряних воєн» використовувалась і як стимул до дальшої гонки озброєнь, і як завал на шляху до радикального роззброєння. Серйозно допомогти подоланню цієї, перешкоди може відчутний прогрес у тому, що стосується різкого скорочення ядерних потенціалів. Тому Радянський Союз готовий зробити реальний крок у цьому напрямі, розв'язати питання про ракети середньої дальності в європейській зоні окремо – поза безпосереднім зв'язком з проблемами стратегічних озброєнь і космосу.

[...] Але треба зважати і на реакцію центрів влади, які тримають у своїх руках ключі до успіху чи неуспіху переговорів про роззброєння. Звичайно, у правлячого класу США, точніше, у найбільш егоїстичних його груп, зв'язаних з воєнно-промисловим комплексом, інші, явно протилежні цілі, ніж у нас. Для них роззброєння – втрата прибутків, політичний ризик, для нас – у всіх відношеннях благо: економічно, політично, морально.

[...] У листі президент загалом погоджується з тими чи іншими радянськими положеннями і намірами в питаннях роззброєння та безпеки. Інакше кажучи, у відповіді висловлюються начебто деякі обнадійливі міркування і положення.

Але ці позитивні висловлювання тонуть у всякого роду застереженнях, «ув'язках» та «умовах», які фактично блокують розв'язання корінних питань роззброєння. Скорочення стратегічних ядерних арсеналів обумовлюється нашою згодою з програмами «зоряних воєн», скороченнями, до речі, односторонніми, радянської звичайної зброї. До цього ж прив'язуються і проблеми регіональних конфліктів, двосторонніх відносин. Ліквідація ядерної зброї в Європі блокується посиленнями на позицію Англії і Франції, вимогою про послаблення нашої оборони на сході країни при збереженні американських військових сил у цьому регіоні. Відмова припинити ядерні випробування виправдується розмірковуваннями про те, що ядерна зброя є «стримуючим» фактором. У цьому – пряма суперечність з підтвердженою в листі метою – необхідністю ліквідувати ядерну зброю. Саме в питанні про ядерні вибухи, припинення яких вимагає весь світ, у найбільш оголеному вигляді проявляється небажання США, їх правлячих сил стати на шлях ядерного роззброєння.

Словом, якщо не вдаватись у подробиці, в документі, який ми щойно одержали, важко виявити серйозну готовність американського керівництва приступити на ділі до розв'язання кардинальних проблем ліквідації ядерної загрози. Схоже, що у Вашингтоні, та й не тільки там, зжилися з ядерною зброєю, пов'язуючи з нею свої плани на міжнародній арені. І все ж політикам Заходу доведеться, хочуть вони того чи ні, відповісти на питання: чи готові вони взагалі розстатися з ядерною зброєю?

Згідно з домовленістю в Женеві має відбутися нова зустріч з американським президентом. Ми бачимо її значення в тому, щоб вона дала практичні результати на найважливіших напрямках обмеження і скорочення озброєнь. Є, принаймні, два питання, з яких домовленість може бути досягнута: припинення ядерних випробувань і ліквідація американських і радянських ракет середньої дальності в європейській зоні. І тоді, до речі, якщо є готовність шукати згоди, питання про строки зустрічі розв'язується само собою: ми приймемо будь-яку пропозицію щодо цього. Але вести пусті

розмови немає сенсу. І не залишимося байдужими, якщо радянсько-американський діалог, який зав'язався і вселяв певні і небезпідставні надії на можливість змін на краще, використовуватиметься для продовження гонки озброєнь і матеріальної підготовки до війни. Радянський Союз твердо настроєний на те, щоб виправдати надії народів наших двох країн, усього світу, які чекають від керівників СРСР і США конкретних кроків, практичних дій, реальних домовленостей про те, як осадити гонку озброєнь. Ми до цього готові.

[...] Оглядаючи на рік, що минув, не можна не бачити: передумови для озброєння міжнародної обстановки, судячи з цього починають складатися. Але передумови до повороту – ще не сам поворот. Гонка озброєнь триває, загроза ядерної війни залишається. Проте міжнародні реакційні сили аж ніяк не всесильні. Розвиток світового революційного процесу, піднесення масових демократичних і антивоєнних рухів значно розширили і посилили **величезний потенціал миру, розуму і доброї волі**. Це – могутня противага агресивній політиці імперіалізму.

Сьогодні доля миру і соціального прогресу тісніше, ніж будь-коли, пов'язана з динамізмом економічного і політичного розвитку світової системи соціалізму.

[...] Ми переконані в здатності соціалізму розв'язати найскладніші свої завдання. Для цього життєво важлива все активніша взаємодія, яка дає ефект не просто додавання, а помноження наших потенціалів, є стимулом прискореного загального руху вперед. Це відображено і в спільних документах країн соціальної співдружності.

[...] У непростій міжнародній обстановці велике значення мало продовження – за одностайним рішенням його учасників – Варшавського договору. Цей договір дістав ніби друге народження, без нього сьогодні важко уявити собі світову політику в цілому.

№ 105. Єдиний європейський акт.

Люксембург, 17 лютого 1986 р. Гаага, 28 лютого 1986 р.

(Витяг)

[Вищеназвані країни – *Упор.*] ... спонукувані прагненням продовжити справу, розпочату на основі установчих договорів про європейські співтовариства, і перетворити всю сукупність відносин між державами в Європейський союз, відповідно до урочистої Штутгартської декларації від 19 червня 1983 р.;

– сповнені рішучості створити цей Європейський союз на основі, по-перше, співтовариств, що функціонують відповідно до їхніх власних правил, і, по-друге, Європейського співробітництва у сфері зовнішньої політики держав, які поставили свої підписи, і надали цьому Союзові компетенції, необхідної для його функціонування; [...]

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Мета Європейських співтовариств і Європейського політичного співробітництва полягає в тому, щоб сприяти спільно реальному просуванню до європейської єдності.

Стаття 2. Європейська рада включає керівників держав і урядів держав-членів та голову Комісії європейських співтовариств. Їм сприяють міністри закордонних справ і один із членів Комісії. Європейська рада засідає не рідше двох разів на рік. [...]

Глава II. Положення, що стосуються змін у договорі про Європейське економічне співтовариство

Відділ 1. Положення про інститути

[*Статті 6-9 визначають конкретні текстові поправки до Римського договору (1957 р.) про заснування ЄЕС. – Упор.*] [...]

Розділ III. Положення про Європейську співпрацю в царині зовнішньої політики

Стаття 30. Європейська співпраця в галузі зовнішньої політики регулюється такими положеннями:

1. Високі Договірні Сторони, будучи учасниками Європейських співтовариств, прагнуть спільно формувати і здійснювати європейську зовнішню політику.

2. а) Високі Договірні Сторони зобов'язуються інформувати та консультувати одна одну з будь-якого питання зовнішньої політики, яке становить спільний інтерес, з метою добитися, щоб їх спільний вплив забезпечувався найбільш ефективно шляхом координації, зближення їхніх позицій і здійснення спільних дій.

б) Взаємні консультації передують ухваленню Високими Договірними Сторонами їх остаточної позиції.

в) Кожна з Високих Договірних Сторін, виробляючи національну позицію і здійснюючи національні дії, повною мірою враховує позиції інших партнерів і належним чином бере до уваги важливість ухвалення та здійснення загальноєвропейських рішень.

З метою підвищення своєї здатності до спільних дій в царині зовнішньої політики Високі Договірні Сторони забезпечують поступовий розвиток і конкретизацію єдиних принципів і завдань.

Визначення спільних позицій є відправною точкою для політики Високих Договірних Сторін. [...]

5. Зовнішня політика Європейського співтовариства та політика, узгоджена в системі Європейського політичного співробітництва, мають бути взаємоузгоджені.

Держава-член, що головуватиме в Раді ЄС, і Комісія, в рамках своїх власних повноважень, несуть особливу відповідальність за забезпечення такої взаємної узгодженості.

6. а) Високі Договірні Сторони вважають, що більш тісне співробітництво з питань європейської безпеки здатне зробити істотний внесок у формування європейської ідентичності в області зовнішньої

політики. Вони мають намір тісніше координувати свої позиції до політичних і економічних аспектів безпеки. [...]

с) Положення цього розділу не перешкоджають встановленню більш тісної співпраці в сфері безпеки між деякими з Високих Договірних Сторін в рамках Західноєвропейського союзу або Північноатлантичного альянсу.

7. а) В міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях, де беруть участь Високі Договірні Сторони, вони прагнуть займати загальні позиції щодо питань, які підпадають під цей розділ.

б) В міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях, де беруть участь не всі Високі Договірні Сторони, ті з них, які беруть участь, повною мірою враховують позиції, узгоджені в рамках Європейського політичного співробітництва. [...]

10. а) Керівництво Європейським політичним співробітництвом здійснює та з Високих Договірних Сторін, яка головує в Раді європейських співтовариств.

б) На неї покладаються завдання з висунення ініціатив, координації та висвітлення позицій держав-членів у рамках відносин із третіми країнами в контексті діяльності Європейського політичного співробітництва. На неї також покладається управління системою Політичної співпраці і, перш за все, розробка календарного плану зустрічей, їх скликання і організація. [...]

Системная история... Т. 4. – С. 337–339.

№ 106. Документ Стокгольмської конференції з заходів довіри і безпеки і роззброєння в Європі.

Стокгольм. 19 вересня 1986 р.

(Витяг)

[...] Незастосування сили чи погрози силою

(9) Держави-учасники, нагадуючи їхні зобов'язання утримуватися в їхніх взаємних, як і взагалі в міжнародних відносинах, від застосування сили чи погрози силою як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності

будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями Об'єднаних Націй, відповідно підтверджують свій обов'язок поважати і втілювати на практиці принцип незастосування сили чи погрози силою, як викладено в Заключному акті.

(10) Жодні міркування не можуть бути використані для обґрунтування звернення до погрози силою або до її застосування на порушення цього принципу.

(11) Вони нагадують про невід'ємне право на індивідуальну чи колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад, як викладено в Статуті Організації Об'єднаних Націй.

(12) Вони будуть утримуватися від усіх проявів сили з метою примусу будь-якої іншої держави до відмови від повного здійснення її суверенних прав. [...]

Попереднє повідомлення про певні види військової діяльності

[...] (29) Держави-учасники даватимуть повідомлення в письмовій формі дипломатичними каналами в узгодженій за змістом формі всім іншим державам-учасникам за 42 дні чи більше до початку відповідної військової діяльності в зоні застосування заходів зміцнення довіри і безпеки.

(30) Повідомлення буде давати держава-учасник, на чий території планується проведення цього заходу, навіть якщо сили цієї держави не беруть участі в цьому заході або їх чисельність нижча від повідомленого рівня. Це не знімає зобов'язань з інших держав-учасників давати повідомлення, якщо їхня участь у запланованій військової діяльності сягає повідомленого рівня. [...]

Спостереження за певними видами військової діяльності

(38) Держави-учасники будуть запрошувати спостерігачів з усіх інших держав-учасників на такі види повідомленої військової діяльності:

– участь формувань сухопутних військ держав-учасників в одній і тій же діяльності з проведення навчання, що здійснюється під єдиним

оперативним командуванням самостійно або спільно з будь-якими можливими військово-повітряними чи військово-морськими компонентами;

– участь військових сил або в амфібійній висадці, або у парашутному десанті повітрянодесантних військ в зоні застосування заходів зміцнення довіри і безпеки; [...]

Щорічні плани

(55) Кожна держава-учасниця буде обмінюватися з рештою держав-учасників щорічним планом своєї військової діяльності, що має бути попередньо повідомленим, здійснюваної в зоні застосування заходів зміцнення довіри і безпеки і попередньо запланованої на наступний календарний рік. Його передаватимуть щороку на наступний рік у письмовому вигляді дипломатичними каналами не пізніше 15 листопада. [...]

Обмежувальні положення

[Статті 59 – 62 визначали відмову держав-учасників від проведення великих військових заходів з чисельністю учасників більше 40 тис. осіб, що підлягають попереднім повідомленням, якщо такі заходи не були заздалегідь включені до планів військової діяльності, що підлягають взаємному ознайомленню.]

Дотримання і перевірка

[...] (65) Відповідно до положень, що містяться в цьому документі, кожна держава-учасник має право проводити інспекції на території будь-якої іншої держави-учасника в зоні застосування заходів зміцнення довіри і безпеки. *[Статті 66 – 98 детально регламентують правила проведення інспекцій.]*

Системная история... Т. 4. – С. 339–340.

№ 107. Договір між СРСР та США про ліквідацію

їх ракет середньої дальності і меншої дальності.

Вашінгтон. 8 грудня 1987 р.

(Витяг)

Союз Радянських Соціалістичних Республік і Сполучені Штати Америки, нижче іменовані Сторонами,

усвідомлюючи, що ядерна війна мала б для всього людства руйнівні наслідки,

керуючись метою зміцнення стратегічної стабільності,

будучи переконаними, що заходи, викладені в цьому Договорі, сприятимуть зменшенню небезпеки виникнення війни і зміцненню міжнародного миру і безпеки і

враховуючи свої зобов'язання за статтею VI Договору про нерозповсюдження ядерної зброї,

погодилися про нижченаведене:

Відповідно до положень цього Договору, який включає його невід'ємну частину Меморандум про домовленість і Протоколи, кожна зі Сторін ліквідує свої ракети середньої дальності і меншої дальності, не має таких засобів надалі і виконує інші зобов'язання, викладені в цьому Договорі.

Для цілей цього Договору:

1. Термін «балістична ракета» означає ракету, значна частина польоту якої здійснюється балістичною траєкторією. Термін «балістична ракета наземного базування (БРНБ)» означає балістичну ракету наземного базування, яка є засобом доставки зброї.

2. Термін «крилата ракета» означає безпілотний, оснащений власною руховою установкою засіб, політ якого на більшій частині його траєкторії забезпечується за рахунок використання аеродинамічної підйомної сили. Термін «крилата ракета наземного базування (КРНБ)» означає крилату ракету наземного базування, яка є засобом доставки зброї.

3. Термін «пускова установка БРНБ» означає стаціонарну пускову установку або мобільний транспортно-установчий пусковий механізм наземного базування для пуску БРНБ.

4. Термін «пускова установка КРНБ» означає стаціонарну пускову установку або мобільний транспортно-установчий пусковий механізм наземного базування для пуску КРНБ.

5. Термін «ракета середньої дальності» означає БРНБ або КРНБ, дальність якої перевищує 1000 кілометрів, але не перевищує 5500 кілометрів.

6. Термін «ракета меншої дальності» означає БРНБ або КРНБ, дальність якої дорівнює або перевищує 500 кілометрів, але не перевищує 1000 кілометрів.

7. Термін «район розгортання» означає спеціально обумовлений район, у межах якого можуть експлуатуватися ракети середньої дальності та пускові установки таких ракет і в межах якого розташовані одна чи кілька ракетних операційних баз.

8. Термін «ракетна операційна база» означає:

а) стосовно ракет середньої дальності – розташований в межах району розгортання комплекс об'єктів, на якому зазвичай експлуатуються ракети середньої дальності і пускові установки таких ракет, а також розташовані пов'язані з такими ракетами і пусковими установками допоміжні споруди і на якому зазвичай розміщене пов'язане з такими ракетами і пусковими установками допоміжне обладнання; і

б) стосовно ракет малої дальності – розташований у будь-якому місці комплекс об'єктів, на якому зазвичай експлуатуються ракети малої дальності і пускові установки таких ракет і на якому зазвичай розміщене пов'язане з такими ракетами і пусковими установками допоміжне обладнання. [...]

Стаття III

1. Для цілей цього Договору дійсними типами ракет середньої дальності є:

а) для Союзу Радянських Соціалістичних Республік – ракети типів, які називають в Союзі Радянських Соціалістичних Республік «РСД-10», "Р-12" і «Р-14» та відомі у Сполучених Штатах Америки відповідно як «СС-20», «СС-4» і «СС-5»; і

б) для Сполучених Штатів Америки – ракети типів, які називають в Сполучених Штатах Америки «Першинг-2» і «BGM-109G» та відомі в Союзі Радянських Соціалістичних Республік під тими ж назвами.

2. Для цілей цього Договору існуючими типами ракет малої дальності є:

а) для Союзу Радянських Соціалістичних Республік – ракети типів, які називають в Союзі Радянських Соціалістичних Республік «ОТР-22» і «ОТР-23» та відомі у Сполучених Штатах Америки відповідно як «СС-12» і «СС-23»; і

б) для Сполучених Штатів Америки – ракети типу, який називають в Сполучених Штатах Америки «Першинг-1А» та відомий в Союзі Радянських Соціалістичних Республік під тією ж назвою.

Стаття IV

1. Кожна зі Сторін ліквідує всі свої ракети середньої дальності і пускові установки таких ракет, а також пов'язані з такими ракетами і пусковими установками всі допоміжні споруди і все допоміжне обладнання категорій, які наведені в Меморандумі про домовленості, таким чином, щоб не пізніше ніж за три роки після набуття чинності Договору і надалі жодна зі Сторін не мала таких ракет, пускових установок, допоміжних споруд і допоміжного устаткування.

2. Для здійснення положень пункту 1 цієї статті обидві Сторони після вступу цього Договору в силу починають скорочення всіх типів своїх розгорнутих і нерозгорнутих ракет середньої дальності, розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок таких ракет, а також пов'язаних з такими ракетами і пусковими установками допоміжних споруд і допоміжного устаткування і далі здійснюють такі скорочення протягом кожного етапу відповідно до положень цього Договору. Зазначені скорочення здійснюються в два етапи таким чином, щоб:

а) до кінця першого етапу, тобто не пізніше ніж за 29 місяців після набуття чинності цим Договором:

I) кількість розгорнутих пускових установок ракет середньої дальності у кожної зі Сторін не перевищувала кількість пускових установок, здатних одночасно нести або містити ракети, що несуть, як це вважають Сторони, 171 боєголовку;

II) кількість розгорнутих ракет середньої дальності у кожної зі Сторін не перевищувала кількість таких ракет, несучих, як це вважають Сторони, 180 боєголовок;

III) сумарна кількість розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок ракет середньої дальності у кожної зі Сторін не перевищувала кількість пускових установок, здатних одночасно нести або містити ракети, несучі, як це вважають Сторони, 200 боєголовок;

IV) сумарна кількість розгорнутих і нерозгорнутих ракет середньої дальності у кожної зі Сторін не перевищувала кількість таких ракет, несучих, як це вважають Сторони, 200 боєголовок; і

V) співвідношення сумарної кількості розгорнутих і нерозгорнутих БРНБ середньої дальності наявних типів у кожної зі Сторін та сумарної кількості розгорнутих і нерозгорнутих ракет середньої дальності існуючих типів у кожної зі Сторін та сумарної кількості розгорнутих і нерозгорнутих ракет середньої дальності існуючих типів, що належать цій Стороні, не перевищувало співвідношення таких БРНБ середньої дальності і таких ракет середньої дальності в цієї Сторони станом на 1 листопада 1987 року, як це зазначено в Меморандумі про домовленості; і

b) до кінця другого етапу, тобто не пізніше ніж через три роки після набрання чинності цього Договору, всі ракети середньої дальності кожної із Сторін, пускові установки таких ракет, а також пов'язані з такими ракетами і пусковими установками всі допоміжні споруди і все допоміжне обладнання категорій, які наведені в Меморандумі про домовленості, мають бути ліквідовані.

Стаття V

1. Кожна зі Сторін ліквідує всі свої ракети малої дальності і пускові установки таких ракет, а також пов'язане з такими ракетами і пусковими установками все допоміжне обладнання категорій, які наведені в Меморандумі про домовленості, таким чином, щоб не пізніше ніж через 18 місяців після набуття чинності Договору і далі жодна зі Сторін не мала таких ракет, пускових установок і допоміжного устаткування.

2. Не пізніше ніж за 90 днів після набуття чинності цього Договору кожна із Сторін завершує переміщення всіх своїх розгорнутих ракет малої дальності і всіх розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок таких ракет до місць ліквідації і утримує їх в цих місцях доти, доки вони будуть ліквідовані відповідно до процедур, викладених у Протоколі про ліквідацію. Не пізніше ніж за 12 місяців після набуття чинності цього Договору кожна із Сторін завершує переміщення всіх своїх нерозгорнутих ракет малої дальності до місць ліквідації і утримує їх в цих місцях доти, доки вони будуть ліквідовані відповідно до процедур, викладених в Протоколі про ліквідацію.

3. Ракети малої дальності і пускові установки таких ракет не утримуються в одному і тому ж місці ліквідації. Такі місця віддалені одне від одного не менш ніж на 1000 кілометрів.

Стаття VI

1. Після вступу в силу цього Договору і далі жодна зі Сторін:

a) не виробляє жодних ракет середньої дальності, не проводить льотних випробувань таких ракет і не виробляє жодних ступенів таких ракет і жодних пускових установок таких ракет; і

b) не виробляє жодних ракет малої дальності, не проводить льотних випробувань і не здійснює запусків таких ракет і не виробляє жодних ступенів таких ракет і жодних пускових установок таких ракет.

2. Незалежно від положень пункту 1 цієї статті кожна зі Сторін має право виробляти тип БРНБ, не обмежений цим Договором, у якій використовується ступінь, зовні схожий, але не взаємозамінний зі ступенем

існуючого типу БРНБ середньої дальності, що має більше одного ступеня, за умови, що ця Сторона не виробляє жодного іншого ступеня, який зовні схожий, але не взаємозамінний з будь-яким іншим ступенем існуючого типу БРНБ середньої дальності. [...]

Стаття IX

1. Меморандум про домовленості містить категорії даних, що відносяться до зобов'язань, прийнятих у зв'язку з цим Договору, і переліки всіх ракет середньої дальності і меншої дальності, пускових установок таких ракет і пов'язаних з такими ракетами та пусковими установками допоміжних споруд і допоміжного устаткування, їх мали Сторони станом на 1 листопада 1987 року. Оновлення цих даних і повідомлення, обумовлені у цій статті, здійснюються за категоріями даних, що їх містить Меморандум про домовленості.

2. Сторони оновлюють ці дані і надають повідомлення, обумовлені в цьому Договорі, через Центри зі зменшення ядерної небезпеки, створені відповідно до Угоди між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про створення Центрів зі зменшення ядерної небезпеки від 15 вересня 1987 року. [...]

Стаття XII

1. З метою забезпечення контролю за дотриманням положень цього Договору кожна зі Сторін використовує наявні в її розпорядженні національні технічні засоби контролю таким чином, щоб це відповідало принципам міжнародного права.

2. Жодна зі Сторін:

а) не створює перешкод національним технічним засобам контролю іншої Сторони, виконує свої функції відповідно до пункту 1 цієї статті; і

б) не застосовує заходів маскування, які ускладнюють здійснення контролю за дотриманням положень цього Договору національними технічними засобами контролю, здійснюваного відповідно до пункту 1 цієї статті. Це зобов'язання не поширюється на практику приховування чи

маскування в межах району розгортання, пов'язану зі звичайним процесом навчання, обслуговування та експлуатації, виключно із застосуванням укриттів для захисту ракет і пускових установок від впливу атмосферних явищ

3. Для сприяння спостереженню національними технічними засобами контролю кожна зі Сторін, доки набуде чинності договір між Сторонами про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, але в будь-якому випадку протягом не більше трьох років після набуття чинності цього Договору, має право звернутися із запитом про здійснення заходів на основі співпраці на базах розгортання дорожньо-мобільних БРНБ з дальністю понад 5500 кілометрів, які не є колишніми ракетними операційними базами, ліквідованими згідно з пунктом 8 статті X цього Договору. Сторона, яка звертається з таким запитом, повідомляє іншій Стороні про базу розгортання, на якій здійснюються заходи на основі співпраці. Сторона, чия база підлягає спостереженню, вживає таких заходів на основі співпраці:

а) забезпечує не пізніше ніж за 6 годин після звернення з таким запитом відкриття дахів у всіх стаціонарних споруд, розташованих на цій базі для пускових установок, повне видалення всіх ракет на пускових установках з таких стаціонарних споруд для пускових установок і виставлення таких ракет на пускових установках під відкритим небом без застосування заходів маскування; і

б) залишає дахи відкритими і залишає на місці ракети на пускових установках протягом 12 годин з моменту отримання запиту про проведення такого спостереження.

Кожна зі Сторін має право звертатися з таким запитом 6 разів протягом кожного календарного року. Зазначені заходи на основі співпраці здійснюються одночасно тільки на одній базі розгортання.

Стаття XIII

1. Для сприяння здійсненню цілей і положень цього Договору Сторони цим створюють Спеціальну контрольну комісію. [...]

Стаття XIV

Сторони дотримуються цього Договору, не беруть на себе жодних міжнародних зобов'язань і не приймають жодних міжнародних акцій, які суперечили б його положенням.

Стаття XV

1. Цей Договір є безстроковим.

Системная история... Т. 4. – С.325–331.

№ 108. Виписка з протоколу засідання Політбюро ЦК КПРС

«Про заходи у зв'язку з майбутнім виведенням радянських військ з Афганістану»

24 січня 1989 р.

(Витяг)

У складній ситуації, що характеризує стан справ в Афганістані, дедалі більше відчувається внутрішня напруженість, пов'язана з майбутнім виведенням решти радянських військ. Увага режиму і сил опозиції цілком зосереджена на даті 15 лютого, коли згідно з Женевським договором має вирішитися термін перебування нашого військового контингенту. При цьому для Кабула цей термін є ще меншим, оскільки останні радянські військові частини мають залишити афганську столицю на початку лютого.

Практично по всій країні тривають бойові дії між урядовими військами і опозицією, в ході яких урядові вдається в основному утримувати свої позиції, але з допомогою радянської авіації. Противник так і не зумів захопити Джелалабад, Кундуз, Кандагар. Проте всі розуміють, що головна боротьба ще попереду. [...]

1. Основне питання, від якого залежить дальший розвиток ситуації, зводиться до того, чи зуміє влада утримати Кабул та інші великі міста країни, але в першу чергу саме столицю. Становище в Кабулі складніше, причому на перший план виступають навіть не військові, а економічні аспекти.

Абсолютно чітко проглядається план опозиції організувати економічну блокаду Кабула, перекрити підвезення туди продовольства і нафтопродуктів, викликати невдоволення і навіть прямий виступ населення. [...]

2. Афганське керівництво ставить питання про завдання радянською авіацією з нашої території і після відходу радянських військ бомбово-штурмових ударів по збройних силах опозиції. [...]

3. Серйозного значення Афганська сторона надає тому, щоб мати у своєму розпорядженні такі потужні види зброї, як ракети Р-300, установки залпового вогню «Ураган». У цих питаннях, очевидно, потрібен диференційований підхід з того чи іншого виду зброї, але загальну лінію витримувати на можливо більш повне задоволення звернень афганських друзів. [...]

7. Через наші дипломатичні канали слід буде зробити дальші кроки по роботі з усіма державами, так чи інакше причетними до конфлікту в Афганістані.

Особливу увагу слід приділити підтримці контактів із Пакистанською стороною, для чого використовувати майбутні переговори міністра закордонних справ СРСР в Ісламабаді

Секретные документы из особых папок. Афганистан
// Вопросы истории. – 1993. – № 3. – С. 27–29.

**№ 109. Підсумковий документ Віденської зустрічі 1989 р.
представників держав-учасників Наради
з безпеки і співробітництва в Європі.**

Відень. 15 січня 1989 р.

(Витяг)

Представники держав-учасників знову підтвердили свою прихильність процесові НБСЄ та підкреслили його істотну роль у підвищенні довіри, відкриття нових шляхів для співробітництва, сприяння поваги до прав людини і основних свобод і тим самим зміцнення міжнародної безпеки.

Держави-учасники привітали сприятливий розвиток міжнародної обстановки з моменту завершення Мадридської зустрічі в 1983 році і висловили своє задоволення тим, що процес НБСЄ сприяв такому розвитку. Відзначивши інтенсифікацію взаємного політичного діалогу і значний прогрес, досягнутий на переговорах з питань військової безпеки і роззброєння, вони погодилися в тому, що слід докладати нових зусиль з метою закріплення цих позитивних тенденцій і досягнення істотного дальшого поліпшення їхніх стосунків. Вони знову підтвердили свою рішучість повністю виконувати в односторонньому, двосторонньому і багатосторонньому порядку всі положення Заключного акту та інших документів НБСЄ. [...]

Було проведено відкриту й відверту дискусію з питання про застосування та поваги до принципів Заключного акту. Було виражено стурбованість з приводу серйозних порушень низки цих принципів. У фокусі інтенсивного і суперечливого за характером обговорення були, зокрема, питання, що стосуються поваги до прав людини і основних свобод. Держави-учасники погодилися, що повна повага принципів у всіх аспектах важлива для поліпшення їх взаємних відносин. [...] Держави-учасники також висловили заклопотаність у зв'язку з поширенням тероризму і беззастережно засудили його. [...] Представники держав-учасників розглянули всі представлені на зустрічі пропозиції і прийшли до згоди щодо такого.

Питання, що стосуються безпеки в Європі

[...] Принципи

(1) Держави-учасники знову підтверджують свою прихильність всім десяти принципам, викладеним у вміщеній в Заклучному акті Декларації принципів, якими держави-учасники керуються у взаємних відносинах, а також свою рішучість поважати їх і застосовувати їх на практиці. Держави-учасники підтверджують, що всі ці принципи мають першорядну важливість і, отже, вони будуть однаково й неухильно їх застосовувати при інтерпретації кожного з них з урахуванням інших.

(2) Вони підкреслюють, що повага і повне застосування цих принципів, а також суворе дотримання всіх, що витікають з них, зобов'язань по НБСЄ мають велике політичне значення та є істотно важливими для зміцнення довіри і безпеки, так само як і для розвитку дружніх відносин та співпраці в усіх сферах.

(3) У цьому контексті вони підтверджують, що поважатимуть право один одного вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи, так само як і право встановлювати власні закони, адміністративні правила, практику і визначати політику. Реалізуючи ці права, вони забезпечуватимуть узгодження їхніх законів, адміністративних правил, практики і політики з їхніми ж зобов'язаннями міжнародного права і гармонізацію їх з положеннями Декларації принципів та іншими зобов'язаннями за НБСЄ.

(4) Вони підтверджують також, що, виходячи з принципу рівноправності і права народів розпоряджатися власною долею і згідно з відповідними положеннями Заключного акту, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні і здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

5) Вони підтверджують своє зобов'язання суворо й ефективно дотримуватися принципу територіальної цілісності держав. Вони будуть утримуватися від будь-яких порушень цього принципу і, таким чином, від будь-яких дій, що мають на меті прямими чи непрямими засобами всупереч цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, інших зобов'язанням з міжнародного права чи положенням Заключного акту порушити територіальну цілісність, політичну незалежність і єдність держави. Жодні дії чи ситуації, які порушують цей принцип, держави-учасники не вважатимуть законними.

(6) Держави-учасники підтверджують свою прихильність принципів мирного врегулювання суперечок, будучи переконаними в тому, що він є

істотним доповненням до обов'язку держав утримуватися від загрози силою чи її застосування, причому обидва ці чинники є істотними для підтримки і зміцнення миру й безпеки. Вони висловили свою рішучість і далі докладати постійних зусиль з метою розгляду та розробки на основі відповідних положень Заключного акту і Мадридського підсумкового документа і з урахуванням доповідей нарад експертів у Монтре і Афінах загальноприйнятого методу мирного врегулювання конфліктів, спрямованого на доповнення наявних засобів. У цьому контексті вони погодилися в принципі на обов'язкове залучення третьої сторони, коли конфлікт не може бути врегульований іншими мирними засобами.

(7) З метою забезпечення поступового втілення в життя цієї ідеї, у тім числі як перший крок обов'язкове залучення третьої сторони до врегулювання певних категорій спорів, вони вирішують скликати Наряду експертів у Валлетті, столиці Мальти, з 15 січня по 8 лютого 1991 року, аби визначити перелік таких категорій, а також створити відповідні процедури і механізми. Цей перелік міг би підлягати дальшому поступовому розширенню. Наряду також розгляне питання про можливість створення механізмів ухвалення третьою стороною, що зобов'язують рішень. [...]

(12) Вони висловлюють рішучість гарантувати ефективне здійснення прав людини і основних свобод, які впливають із гідності, притаманної людській особистості, і є істотними для її вільного і всебічного розвитку. Вони визнають, що всі цивільні, політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права і свободи мають першорядне значення і мають повністю здійснюватися усіма належними способами.

(13) У зв'язку з цим вони будуть:

(13.1) – удосконалювати свої закони, адміністративні правила і політику в царині громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав людини та основних свобод і застосовувати їх на практиці для того, щоб гарантувати ефективне здійснення цих прав і свобод;

(13.2) – розглядати питання про приєднання до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Факультативного протоколу до Пакту про громадянські та політичні права та інших відповідних міжнародних інструментів, якщо вони цього ще не зробили;

(13.3) – публікувати і поширювати тексти Заключного акту, Мадридського підсумкового документа і цього Документа, а також тексти будь-яких відповідних міжнародних інструментів у царині прав людини з метою забезпечення наявності цих документів у повному вигляді, якомога ширшого ознайомлення з ними і доступу до них всіх осіб у їхніх країнах, зокрема через мережу публічних бібліотек; [...]

(13.6) – заохочувати обговорення в школах та в інших навчальних закладах питань розвитку і захисту прав людини та основних свобод; [...]

(21) Держави-учасники забезпечуватимуть, щоб здійснення вищезгаданих прав не могло бути об'єктом жодних обмежень, окрім тих, які передбачені законом і сумісні з їхніми зобов'язаннями з міжнародного права, зокрема з Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, та їхнім міжнародними зобов'язаннями, зокрема щодо Загальної декларації прав людини. Ці обмеження мають характер винятків. Держави-учасники забезпечуватимуть, щоб цими обмеженнями не зловживали і щоб їх не застосовували довільно.

Системная история... Т. 4. – С. 340–344.

**№ 110. Из промови Президента СРСР М. С. Горбачова
на засіданні Ради Європи. 6 липня 1989 р.**

(Витяг)

Суспільно-політичний лад в тій чи іншій країні змінювався у минулому і може змінитися в майбутньому. Але ці зміни є винятковою справою народу цієї країни і його вибором... Будь-яке втручання у внутрішні справи і будь-які спроби обмежити державний суверенітет – дружніх, союзних та інших країн

– неприпустимі... Настав час здати в архів постулати періоду «холодної війни», коли Європу розглядали як арену конфронтації, розділену на «сфери впливу».

Правда. – 1989. – 7 июля.

**№ 111. Із повідомлення Комітету Верховної Ради СРСР
з міжнародних справ про політичну оцінку рішення про введення
радянських військ до Афганістану.**

25 грудня 1989 р.

(Витяг)

В результаті ґрунтовного аналізу наявних даних комітет дійшов висновку, що рішення про введення радянських військ до Афганістану заслуговує на моральний і політичний осуд. Загальна міжнародна обстановка, в якій ухвалювалося рішення, була, безсумнівно, складною, характеризувалася гострою політичною конфронтацією. У тій ситуації існували уявлення про намір певних кіл Сполучених Штатів Америки взяти в Афганістані реванш за втрату позицій після падіння шахського режиму в Ірані. Факти вказували на можливість такого розвитку подій.

У офіційних заявах, які з'явилися після введення військ, одним із мотивів розпочатої акції було названо прагнення зміцнити безпеку Радянського Союзу на підступах до південних кордонів і тим самим захистити його позиції в регіоні у зв'язку з напруженістю, яка на той часу виникла в Афганістані. Наростали елементи збройного втручання ззовні. Були звернення афганського уряду до радянського керівництва за допомогою. Документально встановлено, що афганський уряд, від березня 1979 р. більше ніж 10 разів висловлював прохання направити до країни радянські військові частини. У відповідь радянська сторона відхиляла таку форму надання допомоги, заявляючи, що афганська революція повинна сама захищати себе. Проте надалі ця позиція зазнала, прямо скажемо, драматичних змін. [...]

Комітет констатує, що рішення про введення військ було ухвалене на порушення Конституції СРСР ...

У цьому контексті повідомляємо, що Верховна Рада СРСР і її Президія питання про введення військ до Афганістану не розглядали. Рішення ухвалило вузьке коло осіб. Як встановив Комітет з міжнародних справ, Політбюро навіть не збиралося в повному складі для обговорення цього питання та ухвалення за ним рішення. Даючи політичну і моральну оцінку введення військ до Афганістану, необхідно, це наш обов'язок, назвати імена тих, хто, займаючись опрацюванням найважливіших зовнішньополітичних питань з середини 70-х рр., прийняв рішення про введення радянських військ до Афганістану. Це Леонід Ілліч Брежнев, котрий займав у той час пости Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради нашої країни, Голови Ради Оборони і Верховного головнокомандувача Збройними Силами СРСР; це колишній міністр оборони СРСР Устинов, голова Комітету державної безпеки Андропов, міністр закордонних справ СРСР Громико. [...]

Політично і морально засуджуючи рішення про введення радянських військ, Комітет вважає за необхідне заявити, що це жодною мірою не кидає тінь на солдатів і офіцерів, яких направлялися до Афганістану. Вірні присязі, переконані в тому, що захищають інтереси Батьківщини і надають дружню допомогу сусідньому народові, вони лише виконували свій військовий обов'язок.

Правда. – 1989. – 25 лютого.

**№ 112. Договір про остаточне врегулювання
щодо Німеччини. Москва. 12 вересня 1990 р.**

(Витяг)

Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччина, Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Союз Радянських Соціалістичних Республік і Французька Республіка,

усвідомлюючи, що їхні народи з 1945 року живуть у мирі один з одним;
беручи до уваги історичні зміни останнього часу в Європі, які дають
можливість подолати її розкол;

враховуючи права і відповідальність чотирьох держав щодо Берліна та
Німеччини в цілому, а також відповідні угоди і рішення чотирьох держав
воєнного та повоєнного часу; [...]

посилаючись на принципи гельсінського Заключного акту

Наради з безпеки і співробітництва в Європі; [...]

переконані в тому, що об'єднання Німеччини в державу з остаточними
кордонами є значним внеском у справу миру і стабільності в Європі;

маючи на меті досягнення остаточного врегулювання щодо Німеччини;

визнаючи, що тим самим і з об'єднанням Німеччини в Демократичну і
мирну державу втрачають своє значення права і відповідальність чотирьох
держав щодо Берліна та Німеччини в цілому;

представлені своїми міністрами закордонних справ, які відповідно до
заяви від 13 лютого 1990 року, прийнятої в Оттаві, зустрічалися 5 травня
1990 року в Бонні, 22 червня 1990 року в Берліні, 17 липня 1990 року в
Парижі за участю міністра закордонних справ Республіки Польща, 12
вересня 1990 року в Москві, домовилися про таке:

Стаття 1

1. Об'єднана Німеччина включатиме території Німецької
Демократичної Республіки, Федеративної Республіки Німеччини та всього
Берліна. Її зовнішніми кордонами остаточно стануть кордони Німецької
Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини з дня
набуття чинності цього договору. Підтвердження остаточного характеру
кордонів об'єднаної Німеччини є суттєвою складовою частиною мирного
порядку в Європі.

2. Об'єднана Німеччина і Республіка Польща підтверджують наявний
між ними кордон у договорі, що має обов'язковий характер відповідно до
міжнародного права.

3. Об'єднана Німеччина не має жодних територіальних претензій до інших держав і не висуватиме таких претензій також і в майбутньому.

4. Уряди Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини забезпечать, щоб у конституції об'єднаної Німеччини не містилося жодних положень, які б суперечили цим принципам. Відповідно це стосується положень, викладених у преамбулі, у другій фразі статті 23 та у статті 146 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини.

5. Уряди Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Французької Республіки офіційно беруть до відома відповідні зобов'язання і заяви урядів Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини та заявляють, що після їх здійснення буде підтверджений остаточний характер кордонів об'єднаної Німеччини.

Стаття 2

Уряди Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини підтверджують свої заяви про те, що з німецької землі буде виходити тільки мир. Згідно з конституцією об'єднаної Німеччини дії, які можуть і мають на меті порушити мир між народами, особливо підготовка до ведення наступальної війни, є антиконституційними і підлягають покаранню. Уряди Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини заявляють, що об'єднана Німеччина ніколи не застосує зброю, яку вона має, інакше, а ніж це відповідає її конституції та Статутові Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 3

1. Уряди Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини підтверджують свою відмову від виробництва, володіння і розпорядження ядерною, біологічною і хімічною зброєю. Вони заявляють, що об'єднана Німеччина також буде дотримуватися цих зобов'язань. Зокрема, права і зобов'язання, що випливають з договору про

поширення ядерної зброї від 1 липня 1968 року, і далі діють стосовно об'єднаної Німеччини.

2. Уряд Федеративної Республіки Німеччина в повній згоді з урядом Німецької Демократичної Республіки зробив 30 серпня 1990 року у Відні на переговорах щодо звичайних збройних сил в Європі таку заяву. «Уряд Федеративної Республіки Німеччина зобов'язується скоротити збройні сили об'єднаної Німеччини протягом 3–4 років до чисельності 370000 осіб (сухопутні війська, військово-повітряні і військово-морські сили). Це скорочення має розпочатися з моменту набуття чинності першого договору про звичайні збройні сили в Європі. В рамках цієї сукупної верхньої межі не більш ніж 345000 осіб будуть входити до складу сухопутних військ і військово-повітряних сил, які відповідно до погодженого мандату одні є предметом переговорів щодо звичайних збройних сил в Європі. Уряд Федеративної Республіки Німеччина бачить у своєму зобов'язанні про скорочення сухопутних і військово-повітряних сил значний німецький внесок у справу скорочення звичайних збройних сил в Європі. Він виходить з того, що в дальших переговорах інші їхні учасники також зроблять свій внесок у зміцнення безпеки і стабільності в Європі, у тім числі заходи з обмеження чисельності військ».

Уряд Німецької Демократичної Республіки цілковито приєднався до цієї заяви.

3. Уряди Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Французької Республіки беруть ці заяви урядів Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини до відома.

Стаття 4

1. Уряди Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини заявляють, що Союз Радянських Соціалістичних Республік і об'єднана Німеччина врегулюють в договірному порядку умови і терміни перебування

радянських військ на території нинішньої Німецької Демократичної Республіки і Берліна, а також здійснення виведення цих військ, яке буде завершено до кінця 1994 року, у взаємозв'язку з реалізацією зобов'язань урядів Німецької Демократичної Республіки та Федеративної Республіки Німеччини, викладених у пункті 2 статті 3 цього договору.

2. Уряди Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки та Французької Республіки беруть цю заяву до відома.

Стаття 5

1. Аж до завершення виведення радянських військ із території нинішньої Німецької Демократичної Республіки і Берліна відповідно до статті 4 цього договору на цій території буде розміщено як збройні сили об'єднаної Німеччини виключно німецькі формування територіальної оборони, не інтегровані до союзницьких структур, яким німецькі збройні сили придані на решті німецької території. З урахуванням врегулювання, що міститься в пункті 2 цієї статті, війська інших держав не будуть протягом цього періоду розміщуватися на цій території чи здійснювати там іншу військову діяльність.

2. На термін перебування радянських військ на території нинішньої Німецької Демократичної Республіки і Берліна війська

Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії,

Сполучених Штатів Америки та Французької Республіки будуть відповідно до побажань німецької сторони на основі відповідного договірною врегулювання між урядом об'єднаної Німеччини і урядами зазначених держав як і раніше розміщуватися в Берліні. Чисельність особового складу і кількість озброєнь усіх німецьких військ, розміщених у Берліні, не буде більшою, ніж на момент підписання цього договору. Нові категорії зброї німецькі збройні сили туди не вводитимуть. Уряд об'єднаної Німеччини укладе з урядами держав, які розмістили війська в Берліні,

договори на справедливих умовах з урахуванням відносин, що існують із зазначеними державами.

3. Після завершення виведення радянських військ із території нинішньої Німецької Демократичної Республіки і Берліна в цій частині Німеччини можуть бути розміщені також формування німецьких збройних сил, придані військовим союзницьким структурам так само, як і формування на решті німецької території, але без носіїв ядерної зброї. Це не поширюється на системи звичайних озброєнь, які можуть мати інші здібності, крім звичайних, але які в цій частині Німеччини оснащені для звичайної ролі і призначені тільки для неї. Іноземні війська і ядерна зброя чи її носії не будуть розміщуватися в цій частині Німеччини і розгортатися там.

Стаття 6

Право об'єднаної Німеччини на участь у союзах з усіма похідними правами та зобов'язаннями цей договір не зачіпає.

Стаття 7

1. Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Союз Радянських Соціалістичних Республік і Французька Республіка цим припиняють дію своїх прав і відповідальності щодо Берліна та Німеччини в цілому. В результаті припиняють свою дію відповідні пов'язані з ними чотиристоронні угоди, рішення та практика, і розпускаються всі відповідні інститути чотирьох держав.

2. Відповідно до цього об'єднана Німеччина отримує повний суверенітет у своїх внутрішніх і зовнішніх справах. [...]

Системная история Т. 4. – С. 344–347.

**№ 113. Лист міністрам закордонних справ чотирьох держав
від імені урядів НДР і ФРН.
Москва. 12 вересня 1990 р.**

У зв'язку з сьогоднішнім підписанням договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини ми хотіли б повідомити вам, що уряди Федеративної Республіки Німеччини та Німецької Демократичної Республіки у процесі переговорів констатували таке.

1. Спільна заява урядів Федеративної Республіки Німеччини та Німецької Демократичної Республіки від 15 червня 1990 р. про врегулювання невирішених майнових питань містить зокрема такі положення. «Заходи щодо вилучення майна, вжиті на основі прав і верховенства окупаційної влади (протягом 1945–1949 рр.), є незворотними. Уряди Радянського Союзу і Німецької Демократичної Республіки не бачать жодної можливості переглянути вжиті тоді заходи. Уряд Федеративної Республіки Німеччина, враховуючи історичний розвиток, бере це до відома. Він вважає, що за майбутнім загальнонімецьким парламентом має бути залишене ухвалення остаточного рішення про можливі державні заходи компенсації». Відповідно до положень п. 1 ст. 41 договору між Федеративною Республікою Німеччини та Німецькою Демократичною Республікою про формування німецької єдності від 31 серпня 1990 р. (договору про об'єднання) згадана спільна заява є складовою частиною цього договору. Відповідно до п. 3 ст. 41 договору про об'єднання Федеративна Республіка Німеччина не буде видавати нормативних актів, які суперечили б процитованій вище частині спільної заяви.

2. Споруджені на німецькій землі пам'ятники жертвам війни і тиранії матимуть повагу і перебуватимуть під захистом німецьких законів. Те ж стосується військових поховань, які будуть збережені і доглянуті.

3. Збереження основ вільного і демократичного ладу захищає конституція і в об'єднаній Німеччині. Вона є підставою для того, що партії, які домагаються, судячи з їхніх цілей чи з поведінки їхніх прихильників, ущемлення чи усунення основ вільного й демократичного ладу, а також організації, чия діяльність спрямована проти конституційного порядку або ідеї взаєморозуміння народів, можуть бути заборонені. Це стосується також

партій і організацій з націонал-соціалістичними цілеустановками. Відносно договорів, що їх уклала Німецька Демократична Республіка, в пп. 1 і 2, ст. 12 договору між Федеративною Республікою Німеччиною і Німецькою Демократичною Республікою про формування німецької єдності від 31 серпня 1990 р. погоджено наступне.

«Договірні сторони згодні в тому, що міжнародно-правові договори, що їх уклала Німецька Демократична Республіка у процесі формування німецької єдності, слід розглядати з партнерами Німецької Демократичної Республіки з договорів з точки зору захисту довіри, інтересів держав, які беруть участь, і договірних зобов'язань Федеративної Республіки Німеччини, а також відповідно до принципів вільного, демократичного і правового державного устрою та з урахуванням компетенції європейських співтовариств для того, щоб урегулювати чи визначити продовження дії, адаптацію чи припинення дії зазначених договорів. Об'єднана Німеччина визначить власну позицію щодо переходу міжнародно-правових договорів Німецької Демократичної Республіки після консультацій з відповідними партнерами з договорів і з європейськими співтовариствами, оскільки зачіпаються їхні компетенції».

Засвідчуємо нашу вельми високу повагу.

Системная история Т. 4. – С. 347–349.

№ 114. Договір про звичайні збройні сили в Європі.

Париж. 19 листопада 1990 р.

(Витяг)

Королівство Бельгії, Республіка Болгарія, Угорська Республіка, Федеративна Республіка Німеччина, Грецька Республіка, Королівство Данія, Республіка Ісландія, Королівство Іспанія, Італійська Республіка, Канада, Велике Герцогство Люксембург, Королівство Нідерландів, Королівство Норвегія, Республіка Польща, Португальська Республіка, Румунія,

Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки, Союз Радянських Соціалістичних Республік, Турецька Республіка, Французька Республіка та Чеська і Словацька Федеративна Республіка, нижче іменовані Державами-учасницями...

керуючись метою забезпечити, щоб у межах району застосування цього договору кількість звичайних озброєнь і техніки, обмежених договором, не перевищувала 40000 бойових танків, 60000 бойових броньованих машин, 40000 артилерійських одиниць, 13600 бойових літаків і 4000 ударних вертольотів; [...]

домовились про таке:

[...] Стаття IV

1. В межах району застосування, як він визначений у статті II, кожна Держава-учасниця обмежує і, за необхідності, скорочує свої бойові танки, бойові броньовані машини, артилерію, бойові літаки й ударні вертольоти таким чином, щоб за 40 місяців після набуття чинності цього договору і надалі для групи Держав-учасниць, до якої вона належить, як вона визначена в статті II, сумарні кількості не перевищували:

(A) 20000 бойових танків, з яких не більше 16500 у регулярних частинах;

(B) 30000 бойових броньованих машин, з яких не більше 27300 у регулярних частинах. З 30000 бойових броньованих машин не більше 18000 становлять бойові машини піхоти та бойові машини з важким озброєнням; з бойових машин піхоти і бойових машин з важким озброєнням не більше 1500 становлять бойові машини з важким озброєнням;

(C) 20000 артилерійських одиниць, з яких не більше 17000 у регулярних частинах;

(D) 6800 бойових літаків; та

(E) 2000 ударних вертольотів.

Бойові танки, бойові броньовані машини й артилерія, які не розміщені в регулярних частинах, розміщуються у позначених місцях постійного

складського зберігання, як визначено у статті II, і розташовуються тільки в районі, зазначеному в пункті 2 цієї статті. Такі позначені місця постійного складського зберігання також можуть бути розташовані в частині території Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що включає Одеський військовий округ і південну частину Ленінградського військового округу. В Одеському військовому окрузі може таким чином розміщуватись не більше 400 бойових танків і не більше 500 артилерійських одиниць. У південній частині Ленінградського військового округу може таким чином розміщуватись не більше 600 бойових танків, не більше 800 бойових броньованих машин, у тому числі не більше 300 бойових броньованих машин будь-якого типу, а решта у кількості становлять бронетранспортери, і не більше 400 артилерійських одиниць. Під південною частиною Ленінградського військового округу мається на увазі територія в межах цього військового округу південніше від лінії Схід – Захід на 60 градусів 15 мінут північної широти. [...]

Стаття XIV

1. З метою забезпечення контролю за дотриманням положень цього договору кожна Держава-учасниця має право проводити і несе зобов'язання здійснювати в межах району застосування інспекції відповідно до положень Протоколу про інспекції. [...]

Стаття XIX

1. Цей договір є безстроковим. Він може бути доповнений наступним договором. [...]

Стаття XXI

1. За 46 місяців після набуття чинності цього договору і надалі через кожні п'ять років депозитарій скликає конференцію Держав-учасниць для здійснення розгляду дії цього договору. [...]

№ 115. Паризька хартія для нової Європи.**Париж. 21 листопада 1990 р.***Нова ера демократії, миру і єдності*

Ми, глави держав і урядів держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі, зібралися в Парижі в період глибоких змін та історичних очікувань. Ера конфронтації й розколу Європи завершилася. Ми заявляємо, що відтепер наші відносини базуватимуться на взаємній повазі і співпраці.

Європа звільняється від спадщини минулого. Хоробрість чоловіків і жінок, сила волі народів і міць ідей гельсінського Заключного акту відкрили нову епоху демократії, миру і єдності в Європі.

Наш час – це час здійснення тих надій та сподівань, які жили в серцях наших народів протягом десятиліть: тверда прихильність демократії, здійснюваної на правах людини та основних свободах; процвітання через економічну свободу і соціальну справедливість та однакова безпека для всіх наших країн. [...]

Права людини, демократія і верховенство закону

Ми зобов'язуємося будувати, консолідувати і зміцнювати демократію як єдину систему правління в наших країнах. У цьому починанні ми будемо керуватися таким. Права людини та основні свободи від народження належать усім людям, вони є невід'ємними і їх гарантує закон. Їх захист і сприяння їм – найперший обов'язок уряду. Повага до них – істотна гарантія проти держави, яка має надмірну владу. Їх дотримання і повне здійснення – основа свободи, справедливості та миру. Демократичне правління спирається на волю народу, яка виражається регулярно у процесі вільних і справедливих виборів. В основі демократії лежить повага до людської особистості і до верховенства закону, демократія є найкращою гарантією свободи вираження власної думки, терпимості стосовно всіх суспільних груп та рівності можливостей для кожної людини.

Демократія, що має представницький та плюралістичний характер, тягне за собою підзвітність виборцям, зобов'язання державних властей дотримуватися законів і неупереджене вчинення правосуддя. Ніхто не має стояти над законом. [...]

Економічна свобода і відповідальність

Економічна свобода, соціальна справедливість та відповідальне ставлення до навколишнього середовища є абсолютно необхідними для процвітання.

Вільна воля особистості, яка здійснюється в умовах демократії і яку захищає верховенство закону, становить необхідну основу для успішного економічного і соціального розвитку. Ми будемо заохочувати таку економічну діяльність, яка здійснюється при повазі і утвердженні людської гідності.

Свобода і політичний плюралізм є необхідними елементами нашої спільної мети – розвитку ринкової економіки в напрямі сталого економічного зростання, процвітання, соціальної справедливості, збільшення зайнятості та ефективного використання економічних ресурсів. Успішний перехід до ринкової економіки країн, які докладають зусиль в цьому напрямку, має важливе значення і відповідає нашим загальним інтересам. Він дозволить нам піднятися на більш високий рівень добробуту, що є нашою спільною метою. Ми будемо співпрацювати у вирішенні цього завдання.

Збереження навколишнього середовища – спільний обов'язок усіх наших країн. Підтримуючи зусилля, що докладаються в цій сфері на національному та регіональному рівнях, ми також повинні мати на увазі гостру потребу в спільних діях на ширшій основі.

Дружні відносини між державами-учасниками

Тепер, коли над Європою займається зоря нової ери, ми сповнені рішучості розширювати та зміцнювати дружні відносини і співробітництво між державами Європи, Сполученими Штатами Америки і Канадою, а також сприяти дружбі між нашими народами. [...]

Наші відносини будуть спиратися на нашу спільну відданість демократичним цінностям, а також правам людини і основним свободам. Ми переконані, що для зміцнення миру й безпеки наших держав абсолютно необхідними є розвиток демократії та повага й ефективна реалізація прав людини. Ми знову підтверджуємо рівноправність народів та їх право розпоряджатися власною долею відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй та відповідних нормам міжнародного права, включно з тими, які стосуються територіальної цілісності держав. [...]

Ми сповнені рішучості активізувати політичні консультації і розширювати співробітництво у розв'язанні економічних, соціальних, екологічних, культурних та гуманітарних проблем. Ця спільна рішучість і наша взаємозалежність, що зростає, допоможуть подолати наявну протягом десятиліть недовіру, підвищити стабільність і збудувати єдину Європу.

Ми хочемо, щоб Європа була джерелом миру, була відкрита до діалогу та співпраці з іншими країнами, вітала обміни і брала участь в пошуку спільних відповідей на виклики майбутнього.

Безпека

Зміцнення демократії та зміцнення безпеки сприятливо позначаються на наших дружніх взаємовідносинах.

Ми вітаємо підписання двадцятьма двома державами-учасницями Договору про звичайні збройні сили в Європі, який призведе до зниження рівнів збройних сил. Ми утверджуємо ухвалення комплексу нових істотних заходів зміцнення довіри і безпеки, які призведуть до збільшення транспарентності і зростання довіри між усіма державами-учасницями. Це – важливі кроки на шляху до зміцнення стабільності і безпеки в Європі.

Безпрецедентне скорочення збройних сил, яке стане результатом Договору про звичайні збройні сили в Європі, в поєднанні з новими підходами до безпеки і співробітництва в рамках процесу НБСЄ приведуть до нового розуміння безпеки в Європі і нададуть нової якості нашим

відносинам. У цьому контексті ми цілком визнаємо свободу держав обирати спосіб гарантування власної безпеки.

Єдність

Вільна Європа, яка становить єдине ціле, кличе до нового почину. Ми запрошуємо наші народи взяти участь у цій великій справі.

Ми з великим задоволенням відзначаємо Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини, підписаний у Москві 12 вересня 1990 року, і щиро вітаємо той факт, що німецький народ об'єднався в одній державі відповідно до принципів Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі та в цілковитій злагоді зі своїми сусідами. Досягнення національної єдності Німеччини – важливий внесок у встановлення справедливого і тривалого мирного порядку в єдиній демократичній Європі, яка усвідомлює власну відповідальність за забезпечення стабільності, миру і співробітництва.

Однією з фундаментальних характеристик НБСЄ є участь у ній як північноамериканських, так і європейських держав; вона лежить в основі її минулих досягнень та є істотною необхідною для майбутнього процесу НБСЄ. Незмінна відданість цінностям, які ми сповідуємо, і нашого спільного спадку – ось ті зв'язки, які нас поєднують. За всієї багатой різноманітності наших країн ми єдині у нашому прагненні розширення співробітництва в усіх галузях. Складні завдання, які стоять перед нами, можуть бути вирішені тільки шляхом спільних дій, співпраці та солідарності.

НБСЄ і світ

Доля наших країн пов'язана з долею решти країн. Ми цілком підтримуємо Організацію Об'єднаних Націй та підвищення її ролі у сприянні міжнародному миру, безпеці й справедливості. Ми знову підтверджуємо нашу відданість принципам і цілям Організації Об'єднаних Націй, як вони закріплені в її Статуті, і засуджуємо будь-які порушення цих принципів. Ми із задоволенням відзначаємо зростання ролі Організації Об'єднаних Націй у світових справах та зростання ефективності, чому сприяє поліпшення відносин між нашими державами.

Усвідомлюючи невідкладні потреби значної частини світу, ми зобов'язуємося виявляти солідарність стосовно решти країн. Тому ми звертаємося сьогодні з Парижа із закликом до всіх країн світу. Ми готові об'єднати зусилля з усіма державами і з будь-якою з них для спільного захисту і утвердження всієї сукупності основоположних людських цінностей.

Орієнтири на майбутнє

Спираючись на нашу тверду відданість цілковитому дотриманню всіх принципів і положень НБСЄ, ми ухвалюємо зараз рішення

надати нового імпульсу збалансованому та всебічному розвитку нашого співробітництва з метою задоволення потреб і сподівань наших народів.

Людський вимір

Ми заявляємо, що наша повага до прав людини та основних свобод є незмінною. Ми будемо повністю дотримуватися та розвивати положення, що стосуються людського виміру НБСЄ. [...]

Безпека

Політична й військова обстановка в Європі, яка змінюється, відкриває нові можливості для спільних зусиль у сфері військової безпеки. Ми будемо розвивати ті важливі досягнення, яких вдалося домогтися в договорі про звичайні збройні сили в Європі і на переговорах щодо заходів зміцнення довіри і безпеки. Ми зобов'язуємося продовжувати переговори щодо заходів зміцнення довіри і безпеки з тим же мандатом і прагнути завершити їх не пізніше наступної зустрічі НБСЄ, яка відбудеться в Гельсінкі в 1992 році. [...]

Ми закликаємо до якнайшвидшого укладення конвенції про повну і загальну заборону хімічної зброї, що надається до ефективної перевірки, і ми маємо намір стати її першими учасниками. Ми знову підтверджуємо важливість ініціативи з «відкритого неба» і закликаємо до якнайшвидшого і успішного завершення цих переговорів. Хоча загроза конфлікту в Європі зменшилася, інші небезпеки загрожують стабільності наших суспільств. Ми маємо намір співпрацювати в справі захисту демократичних інститутів від

дій, що порушують незалежність, суверенну рівність чи територіальну цілісність держав-учасниць. [...]

Економічне співробітництво

Ми підкреслюємо, що економічне співробітництво, засноване на ринковій економіці, є суттєвим елементом наших відносин і сприятиме будівництву процвітаючої і єдиної Європи. Демократичні інститути та економічна свобода стимулюють економічний і соціальний прогрес, як це визнається в документі боннської конференції з економічного співробітництва, результати якої ми рішуче підтримуємо.

Ми підкреслюємо, що співробітництво в галузі економіки, науки і техніки стало тепер важливою опорою процесу НБСЄ. [...]

Ми визнаємо важливу роль європейського співтовариства в політичному та економічному розвитку Європи. Міжнародні економічні організації, такі як Європейська економічна комісія Організації Об'єднаних Націй (ЄЕК ООН), Бреттон-Вудські установи, Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) та Міжнародна торгова палата (МТП), також виконуватимуть важливе завдання в сприянні економічному співробітництву, яке набуде дальшого розвитку в результаті створення Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР). В ім'я досягнення наших цілей ми підкреслюємо необхідність ефективної координації діяльності цих організацій і надаємо особливого значення потребі знайти методи для участі всіх наших держав у цій діяльності.

Довкілля

Ми визнаємо нагальну необхідність вирішення проблем довкілля і важливість індивідуальних та спільних зусиль у цій царині. Ми зобов'язуємося активізувати нашу діяльність із захисту та покращення довкілля з метою відновлення і підтримки стійкої екологічної рівноваги в атмосфері, воді та ґрунті. Тому ми сповнені рішучості повною мірою використовувати НБСЄ як структуру для розробки загальних зобов'язань та

цілей у сфері довкілля і таким чином продовжувати роботу, підсумки якої відображені в доповіді Софійської наради із захисту довкілля. [...]

Нові структури та інститути процесу НБСЄ

[...] Зустрічі держав-учасниць у рамках дальших кроків будуть проводитися, як правило, раз на два роки з тим, щоб дати можливість державам-учасницям підбивати підсумки подій, що відбулися, робити огляд виконання ними своїх зобов'язань і розглядати дальші кроки в рамках процесу НБСЄ.

Ми ухвалюємо рішення створити у Відні центр із запобігання конфліктам для надання Раді сприяння у справі зменшення небезпеки виникнення конфліктів.

Ми ухвалюємо рішення створити у Варшаві бюро з вільних виборів для сприяння контактам і обміну інформацією про вибори в державах-учасниках.

Визнаючи важливу роль, яку парламентарії можуть відіграти в процесі НБСЄ, ми закликаємо до ширшої участі парламентів у НБСЄ, зокрема шляхом створення парламентської асамблеї НБСЄ, до якої увійдуть члени парламентів усіх держав-учасників. З цією метою ми настійно закликаємо до розвитку контактів на парламентському рівні для обговорення сфери діяльності, робочих методів і правил процедури такої парламентської структури НБСЄ з використанням наявного досвіду і роботи, вже проведеної в цій царині. [...]

Оригінал Паризької хартії для нової Європи, складений англійською, іспанською, італійською, німецькою, російською та французькою мовами, буде передано урядові Французької Республіки, котрий зберігатиме його у своїх архівах. Кожна з держав-учасників отримає від уряду Французької Республіки завірену копію Паризької хартії. [...]

**№ 116. Із постанови ЦК КПРС про розвиток обстановки
в Східній Європі і нашій політиці в цьому регіоні.**

22 січня 1991 р.

(Витяг)

Політичне й ідеологічне обличчя Східної Європи якісно змінилося. Колишня система влади в більшості країн регіону зруйнована, колишні правлячі партії відкинуті на узбіччя політичного життя. Зрушення, які відбуваються, йдуть у напрямку зміни суспільного устрою, трансформується шкала визнаних суспільних цінностей. Переорієнтовується зовнішня політика цих країн.

Новизна ситуації, бурхливий характер змін нагально вимагають нового осмислення наших інтересів, цілей і всієї стратегії в Східній Європі. Від нашої політики, від своєчасної і продуманої реакції на процеси, що відбуваються тут, багато в чому залежить, чи вдасться побудувати відносини з країнами регіону, що забезпечують Радянському Союзові міцні і стійкі позиції. При цьому, як показав минулий рік, далеко не всі зв'язки, що встановилися в повоєнні десятиліття, дійсно відкидаються розвитком. [...]

Припиняється діяльність РЕВ, до кінця року розпадеться Варшавський договір. Східноєвропейські країни зондують перспективи встановлення тісних зв'язків з ЄЕС та іншими загальноєвропейськими утвореннями, взаємодії з НАТО та Західноєвропейським союзом.

Наявні прагнення заручитися милістю Німеччини, перш за все в економічній сфері. При цьому не можна повністю виключати загрози «балканізації» міждержавних відносин у регіоні, аж до регіональних конфліктів, створення поясу нестабільності уздовж західних рубежів Радянського Союзу. [...]

Спираючись на сказане, можна було б констатувати:

Перше. СРСР зацікавлений у хороших, добросусідських взаєминах з державами регіону. Вельми важливо, щоб ці держави проводили стосовно нас дружню політику, не були джерелами антирадянщини, а також не

відігравали роль зовнішнього каталізатора національного сепаратизму і відцентрових тенденцій в Радянському Союзі, не були провідниками політики сил, які не відмовилися від планів перекроювання політичної карти Європи .

Друге. Зі східноєвропейського регіону за жодних обставин не повинна виходити реальна чи потенційна загроза військовій безпеці Радянського Союзу. За будь-якого розвитку подій ці країни мають залишатися вільними від іноземних баз і збройних сил.

П'яте. Найближчими роками нашим головним економічним інтересом у регіоні залишиться збереження господарських зв'язків, які виправдали себе, і товарних потоків зі Східної Європи так, щоб вони підкріплювали внутрішні заходи щодо стабілізації народного господарства СРСР. Водночас, східноєвропейський регіон являє собою природний ринок для нашої промислової продукції, а також інвестиційної, підприємницької та іншої господарської діяльності. В міру зміцнення нашої економіки на ринкових засадах значення цього аспекту буде зростати.

В царині зовнішньої політики ми можемо спиратися на об'єктивну загальну зацікавленість СРСР і східноєвропейських країн у розвитку загальноєвропейського процесу, налагодженні ширших і плідніших стосунків із Заходом. [...]

Новые документы по новейшей истории. Хрестоматия
/ Под ред. Г. Н. Севастьянова. – М., 1996. – С. 339–344.

№ 117. Заява держав – учасників Варшавського Договору.

Будапешт, 25 лютого 1991 р.

(Витяг)

Країни Європи звільняються від спадщини минулого, пов'язаного з ерою конфронтації і розколу континенту. Паризька хартія проголосила нову епоху демократії, миру і єдності в Європі. Держави – учасниці загальноєвропейського процесу будують дружні відносини, поважаючи

десять принципів гельсінського Заключного акту і на основі загальної прихильності до демократії, верховенства права і прав людини.

Двадцять дві держави, які підписали договір про звичайні збройні сили в Європі, заявили у спільній декларації, що вони більше не є супротивниками, будуватимуть нові відносини партнерства і співробітництва. Було підтверджено, що кожна держава має право бути чи не бути учасником Союзного договору. Припинення розколу Європи відкриває історичну можливість надати нової якості відносинам у сфері безпеки за цілковитої поваги свободи вибору, яка зберігається за кожною державою.

З урахуванням глибоких змін, що відбуваються в Європі, і на здійснення рішень Московської наради Політичного Консультативного Комітету від 7 червня 1990 р. держави – учасники Варшавського договору, діючи як суверенні і рівноправні держави, вирішили скасувати його військові органи та структури до 31 березня 1991 р.

Учасники наради відзначили, що це рішення покликане сприяти дальшому зниженню військових потенціалів у Європі та переходові від блокових до загальноєвропейських структур безпеки в дусі домовленостей, досягнутих на Празькій зустрічі Наради з безпеки і співробітництва в Європі на вищому рівні.

У новій обстановці розвиток відносин між державами, представленими на нараді, буде послідовно переводитися на двосторонню основу. Це відповідає як взаємній зацікавленості в партнерських, дружніх відносинах, так і сучасним європейським реаліям.

Советская Россия. – 1991. – 25 февраля.

**№ 118. Протокол про припинення дії договору про дружбу,
співробітництво і взаємну допомогу, підписаного
у Варшаві 14 травня 1955 р., та протоколу про продовження
строку його дії, підписаного 26 квітня 1985 р.
у Варшаві. Прага. 1 липня 1991 р.**

(Витяг)

Держави, які є Договірними Сторонами договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаного у Варшаві 14 травня 1955 року,

беручи до уваги глибокі зміни, що відбуваються в Європі, які означають закінчення конфронтації та розколу континенту,

маючи намір з урахуванням нової обстановки активно розвивати взаємні відносини на двосторонній і, в міру зацікавленості, на багатосторонній основі,

відзначаючи значення Спільної декларації 22 держав, які підписали договір про звичайні збройні сили в Європі і заявили, що вони більше не є супротивниками і будуватимуть нові відносини партнерства і співробітництва,

вирішивши сприяти поступовому переходові до загальноєвропейських структур безпеки, виходячи з угод, досягнутих на Паризькій зустрічі НБСЄ у верхах у листопаді 1990 року,

домовились про таке:

Стаття 1

Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаний у Варшаві 14 травня 1955 року (далі – Варшавський договір), та Протокол про подовження строку дії договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаний 26 квітня 1985 року у Варшаві, припиняють свою дію в день набуття чинності цього Протоколу.

Стаття 2

Сторони цього Протоколу заявляють, що вони не мають один до одного жодних майнових претензій, що впливають з Варшавського договору.

Стаття 3

1) Цей Протокол підлягає ратифікації.

2) Оригінал Протоколу і ратифікаційні грамоти перебуватимуть на зберіганні в Уряді Чеської і Словацької Федеративної Республіки. Уряд Чеської і Словацької Федеративної Республіки буде інформувати інші

Сторони цього Протоколу про віддання на зберігання кожної ратифікаційної грамоти.

Стаття 4

Протокол набуває чинності в день віддання на зберігання депозитарію останньої ратифікаційної грамоти.

Системная история Т. 4. – С. 359–360.

**№ 119. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних
Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення
та обмеження стратегічних наступальних озброєнь.**

Москва. 31 липня 1991 р. (СНО–1)

(Витяг)

Стаття I

Кожна зі Сторін скорочує і обмежує свої стратегічні наступальні озброєння згідно з положеннями цього Договору і виконує інші зобов'язання, викладені в цьому Договорі, його Додатках, Протоколах і Меморандумі про домовленості.

Стаття II

1. Кожна зі Сторін скорочує і обмежує свої МБР та пускові установки МБР, БРПЧ та пускові установки БРПЧ, важкі бомбардувальники, боезаряди МБР, боезаряди БРПЧ та озброєння важких бомбардувальників таким чином, щоб через сім років після набуття чинності Договору і надалі сумарні кількості, підраховані відповідно до статті III цього Договору, не перевищували:

а) 1600 одиниць для розгорнутих МБР і пов'язаних з ними пускових установок, розгорнутих БРПЧ і пов'язаних з ними пускових установок та розгорнутих важких бомбардувальників, у тому числі 154 одиниці для розгорнутих важких МБР і пов'язаних з ними пускових установок;

b) 6000 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР, розгорнутими БРПЧ і розгорнутими важкими бомбардувальниками, у тому числі:

I) 4900 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР і розгорнутими БРПЧ;

II) 1100 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР на мобільних пускових установках МБР;

III) 1540 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими важкими МБР.

2. Кожна зі Сторін здійснює скорочення згідно з пунктом 1 цієї статті в три етапи таким чином, щоб її стратегічні наступальні озброєння не перевищували:

a) до кінця першого етапу, тобто не пізніше ніж за 36 місяців після набуття чинності Договору і надалі такі сумарні кількості:

I) 2100 одиниць для розгорнутих МБР і пов'язаних з ними пускових установок, розгорнутих БРПЧ і пов'язаних з ними пускових установок та розгорнутих важких бомбардувальників;

II) 9150 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР, розгорнутими БРПЧ і розгорнутими важкими бомбардувальниками;

III) 8050 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР і розгорнутими БРПЧ;

b) до кінця другого етапу, тобто не пізніше ніж за 60 місяців після набуття чинності Договору і надалі такі сумарні кількості:

I) 1900 одиниць для розгорнутих МБР і пов'язаних з ними пускових установок, розгорнутих БРПЧ і пов'язаних з ними пускових установок та розгорнутих важких бомбардувальників;

II) 7950 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР, розгорнутими БРПЧ і розгорнутими важкими бомбардувальниками;

III) 6750 одиниць для боезарядів, які числяться за розгорнутими МБР і розгорнутими БРПЧ;

з) до кінця третього етапу, тобто не пізніше ніж за 84 місяця після набрання чинності цього Договору, сумарні кількості, передбачені в пункті 1 цієї статті.

3. Кожна зі Сторін обмежує сумарну закинуту вагу своїх розгорнутих МБР і розгорнутих БРПЧ таким чином, щоб через сім років після набуття чинності Договору і надалі така сумарна закинута вага не перевищувала 3600 тонн. [...]

Стаття V

1. З урахуванням заборон, встановлених положеннями цього Договору, може проводитися модернізація і заміна стратегічних наступальних озброєнь.

2. Кожна зі Сторін зобов'язується:

a) не виробляти, не проводити льотних випробувань і не розгортати важких МБР нового типу і не збільшувати початкову вагу та закинуту вагу важких МБР існуючого типу;

b) не виробляти, не проводити льотних випробування і не розгортати важких БРПЧ;

c) не виробляти, не випробовувати і не розгортати мобільні пускові установки важких МБР;

d) не виробляти, не випробовувати і не розгортати додаткові шахтні пускові установки важких МБР, за винятком шахтних пускових установок важких МБР, які замінюють ліквідовані відповідно до розділу II Протоколу про переобладнання або ліквідацію шахтні пускові установки важких МБР, за умови, що не буде перевищено межі, передбачених у статті II цього Договору;

e) не переобладнувати пускові установки, які не є пусковими установками важких МБР, на пускові установки важких МБР;

f) не виробляти, не випробовувати і не розгортати пускові установки важких БРПЧ;

g) не зменшувати кількості боезарядів, що числяться за важкою МБР існуючого типу. [...]

18. Кожна зі Сторін зобов'язується не робити, не випробовувати і не розгортати:

a) балістичні ракети з дальністю понад 600 кілометрів, а також пускові установки таких ракет для установки на плаваючих засобах, у тому числі на вільно плаваючих пускових установках, які не є підводними човнами. Це зобов'язання не вимагає внесення змін до існуючого порядку зберігання, транспортування, завантаження чи розвантаження балістичних ракет;

b) пускові установки балістичних і крилатих ракет для розміщення або закріплення на дні океанів, морів чи внутрішніх вод і внутрішніх водойм чи в його надрах, або рухомі пускові установки таких ракет, що переміщуються лише в зіткненні з дном океанів, морів чи внутрішніх вод і внутрішніх водойм, а також ракети для таких пускових установок. Це зобов'язання поширюється на всі райони дна океанів і морів, у тім числі на зону морського дна, згадану в статтях I і II Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11 лютого 1971 року;

з) засоби, в тім числі ракети, для виведення ядерної зброї чи будь-яких інших видів зброї масового знищення на навколоземну орбіту або частково навколоземну орбіту;

d) балістичні ракети класу «повітря-поверхня» (БРПЗ);

e) ядерні КРВД великої дальності, споряджені двома чи більше ядерними зарядами.

19. Кожна зі Сторін зобов'язується:

a) не проводити льотних випробувань літального апарату, який не є літаком, але який має дальність 8000 кілометрів або більше, з ядерними озброєннями, не оснащувати такий літальний апарат для ядерних озброєнь і не розгортати такий літальний апарат з ядерними озброєннями;

b) не проводити льотних випробувань літака, який не був з самого початку побудований як бомбардувальник, але який має дальність 8000 кілометрів або більше, чи інтегральну площу в плані понад 310 квадратних

метрів, з ядерними озброєннями, не оснащувати такий літак для ядерних озброєнь і не розгортати такий літак з ядерними озброєннями;

с) не проводити льотних випробувань літального апарату, який не є літаком, або літака, який не був з самого початку побудований як бомбардувальник, з ядерними КРВД великої дальності, не оснащувати такий літальний апарат або такий літак для ядерних КРВД великої дальності і не розгортати такий літальний апарат або такий літак з ядерними КРВД великої дальності.

20. Сполучені Штати Америки зобов'язуються не оснащувати існуючі і майбутні важкі бомбардувальники для більш ніж 20 ядерних КРВД великої дальності.

21. Союз Радянських Соціалістичних Республік зобов'язується не оснащувати існуючі і майбутні важкі бомбардувальники для більш ніж 16-ядерних КРВБ великої дальності.

22. Кожна зі Сторін зобов'язується не розміщувати ядерні КРВД великої дальності на авіаційних базах важких бомбардувальників, оснащених для ядерних озброєнь, які не є ядерними КРВД великої дальності, авіаційних базах важких бомбардувальників, оснащених для неядерних озброєнь, авіаційних базах колишніх важких бомбардувальників і в місцях навчання експлуатації важких бомбардувальників.

Стаття VI

1. Розгорнуті ґрунтові мобільні пускові установки МБР і пов'язані з ними ракети базуються тільки в обмежених районах. Обмежений район не перевищує за своїми розмірами п'ять квадратних кілометрів і не заходить на територію іншої обмеженого району. В обмеженому районі може базуватися чи перебувати не більше десяти розгорнутих ґрунтових мобільних пускових установок МБР і пов'язаних з ними ракет. У межах певного району не перебувають розгорнуті МБР для ґрунтових мобільних пускових установок МБР більше ніж одного типу МБР.

2. Кожна зі Сторін обмежує кількість стаціонарних споруд для ґрунтових мобільних пускових установок МБР в межах кожного обмеженого району таким чином, щоб ці споруди не були здатні містити більшу кількість ґрунтових мобільних пускових установок МБР, ніж кількість ґрунтових мобільних пускових установок МБР, вказану для цього обмеженого району.

3. Кожен обмежений район розташований в межах району розгортання. Район розгортання не перевищує за своїми розмірами 125000 квадратних кілометрів і не заходить на територію іншого району розгортання. В межах району розгортання не розташовано більше однієї бази МБР для ґрунтових мобільних пускових установок МБР.

4. Розгорнуті залізничні мобільні пускові установки МБР і пов'язані з ними ракети базуються тільки на залізничних станціях базування. Кожна зі Сторін має не більше семи залізничних станцій базування. Будь-яка точка на ділянці, що перебуває в межах залізничної станції базування залізничного шляху, розташована на відстані не більше 20 кілометрів від будь-якого в'їзду/виїзду даної залізничної станції базування. Ця відстань вимірюється уздовж залізничних шляхів. Залізнична станція базування не заходить на територію іншої залізничної станції базування. [...]

Стаття IX

1. З метою забезпечення контролю за дотриманням положень цього Договору кожна зі Сторін використовує наявні в її розпорядженні національні технічні засоби контролю таким чином, щоб це відповідало принципам міжнародного права. [...]

Стаття XI

1. З метою забезпечення контролю за дотриманням положень цього Договору кожна зі Сторін має право здійснювати інспекції та проводити діяльність з безперервного спостереження, а також проводити покази відповідно до цієї статті і Протоколу про інспекції. Інспекції, діяльність із безперервного спостереження, а також покази проводяться відповідно до

процедур, передбачених у Протоколі про інспекції і в Протоколі про переобладнання чи ліквідацію.

2. Кожна зі Сторін має право проводити інспекції відносно вихідних даних на об'єктах з метою підтвердити точність даних про кількість і типи засобів, зазначених стосовно таких об'єктів при первісному обміні даними, які надані згідно з пунктом 1 розділу I Протоколу про повідомлення.

3. Кожна зі Сторін має право проводити інспекції відносно оновлених даних на об'єктах з метою підтвердити точність даних про кількість і типи засобів, зазначених стосовно таких об'єктів у повідомленнях і при регулярних обмінах оновленими даними, які надаються згідно з пунктами 2 і 3 розділу I Протоколу про повідомлення.

4. Кожна зі Сторін має право проводити інспекції нових об'єктів з метою підтвердити точність даних про кількість і типи засобів, зазначених у повідомленнях про нові об'єкти, які надаються відповідно до пункту 3 розділу I Протоколу про повідомлення.

5. Кожна зі Сторін має право проводити інспекції за підозрою з метою підтвердити, що не здійснюється приховане складання МБР для мобільних пускових установок МБР або потайливе складання перших ступенів таких МБР.

6. Кожна зі Сторін має право проводити інспекції відносно боєголовок розгорнутих МБР і БРПЧ з метою підтвердити, що такі балістичні ракети не містять більшої кількості боєголовок, ніж кількість боезарядів, що за ними значиться.

7. Кожна зі Сторін має право проводити інспекції після завершення розосередження при навчаннях розгорнутих мобільних пускових установок МБР і пов'язаних з ними ракет з метою підтвердити, що кількість мобільних пускових установок МБР і пов'язаних з ними ракет, які перебувають на інспектованій базі МБР, а також не повернулися на неї після завершення розосередження, не перевищує кількості, зазначеної для цієї бази МБР. [...]

Для сприяння здійсненню цілей і положень цього Договору Сторони цим створюють Спільну комісію з дотримання та інспекцій. [...]

Стаття XVII

1. Цей Договір, у тім числі його Додатки, Протоколи та Меморандум про домовленості, які є його невід'ємною частиною, підлягає ратифікації згідно з конституційними процедурами кожної зі Сторін. Цей Договір набуває чинності в день обміну ратифікаційними грамотами.

2. Цей Договір є чинним протягом 15 років, якщо тільки його не буде змінено раніше цього терміну наступною угодою про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Не пізніше ніж за один рік до завершення 15-річного терміну Сторони проводять зустріч для розгляду питання про те, чи буде цей Договір подовжено. Якщо Сторони ухваллять таке рішення, цей Договір буде подовжено на п'ятирічний термін, якщо тільки його не буде змінено до завершення цього терміну наступною угодою про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Цей Договір подовжується на наступні п'ятирічні терміни, якщо Сторони ухваллять таке рішення, згідно з процедурами, які регулюють його первинне подовження, і є чинним протягом кожного узгодженого п'ятирічного терміну подовження, якщо тільки його не буде змінено наступною угодою про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

3. Кожна зі Сторін у порядку здійснення свого державного суверенітету має право вийти з цього Договору, якщо вона вирішить, що пов'язані зі змістом цього Договору виняткові обставини поставили під загрозу її вищі інтереси. Вона повідомляє іншу Сторону про своє рішення за шість місяців до виходу з цього Договору. Таке повідомлення має містити заяву про виняткові обставини, які Сторона, що повідомляє, розглядає як такі, що поставили під загрозу її вищі інтереси. [...]

**№ 120. Римська декларація сесії ради НАТО
про мир і співробітництво. Рим. 8 листопада 1991 р.**

(Витяг)

1. Ми, глави держав та урядів країн-членів Північноатлантичного союзу, зібралися в Римі, щоб відкрити нову главу в історії нашого союзу. Рішення, які ми тут ухвалили, мають далекосяжні наслідки і знаменують собою важливий етап у процесі трансформації НАТО, що ми його розпочали в Лондоні минулого року.

2. Світ кардинально змінився. Союз зробив у це важливий внесок. Народи Північної Америки та всієї Європи можуть тепер приєднатися до співтовариства спільних цінностей та ідеалів, заснованих на свободі, демократії, правах людини і правопорядку. Як фактор змін, джерело стабільності і незамінний гарант безпеки країн-учасниць, наш союз буде і далі відігравати ключову роль у створенні нового, міцного, заснованого на мирі порядку в Європі: у створенні Європи, яка характеризується співпрацею і процвітанням.

Нова структура безпеки

3. Проблем, з якими ми зіткнемося в цій новій Європі, не може успішно вирішувати один інститут, їх можна вирішуватися лише в рамках взаємопов'язаних інститутів, що роблять єдиними країни Європи і Північної Америки. Тому ми працюємо над створенням нової європейської структури безпеки, в рамках якої НАТО, НБСЄ, Європейське співтовариство, Західноєвропейський союз і Рада Європи взаємно доповнюють один одного. Регіональні рамки співробітництва також матимуть важливе значення. Ця взаємодія матиме найважливіше значення в запобіганні нестабільності та розбіжностям, які можуть бути викликані різними причинами, такими як економічна нерівність і запеклий націоналізм.

Майбутня роль союзу: наша нова стратегічна концепція

4. Вчора ми опублікували нашу нову стратегічну концепцію. Наша безпека значно укріплена: нам не загрожує більше, як раніше, небезпека

масованого нападу. Однак розсудливість вимагає, щоб ми підтримували загальну стратегічну рівновагу і далі були готовими відбити будь-яку потенційну загрозу нашій безпеці, яка може виникнути в результаті нестабільності й напруженості. В обстановці невизначеності та непередбачуваних небезпек наш союз, який забезпечує необхідний трансатлантичний зв'язок, як це демонструє важлива присутність північноамериканських збройних сил в Європі, зберігає свою непроминущу цінність і значення. Наша нова стратегічна концепція знову підтверджує головні функції НАТО і дає нам можливість в умовах ситуації в Європі, яка радикально змінилася, повною мірою реалізувати свій широкий підхід до стабільності та безпеки, що охоплює політичні, економічні, соціальні та екологічні аспекти поряд з неодмінним аспектом – обороною. Ніколи раніше перед нами не відкривалася більшою мірою можливість досягнення цілей нашого союзу за допомогою політичних засобів відповідно до статей 2 і 4 Вашингтонського договору. В результаті наша політика в сфері безпеки може тепер будуватися на трьох елементах, які підкріплюють один одного: це діалог, співпраця і збереження здатності здійснювати колективну оборону. Правильне використання цих елементів матиме особливо важливе значення в запобіганні кризам, що зачіпають нашу безпеку, або в їх подоланні.

5. Військовий аспект нашого союзу залишається найважливішим чинником. Але новим є те, що зараз більше, ніж коли б то не було раніше, він служитиме широкій концепції безпеки. Союз збереже своє суто оборонне призначення, свої колективні угоди й домовленості, засновані на інтегрованій військовій структурі, а також угоди про співпрацю та координацію і в осяжному майбутньому – належне поєднання звичайних і ядерних сил. Наші збройні сили пристосуються до своїх нових завдань, скорочуючи власну чисельність і стаючи більш гнучкими. Так, наші звичайні збройні сили буде значно скорочено, як і у багатьох випадках, буде знижено їх боєготовність. Вони також набудуть великої мобільності, що дозволить їм реагувати на найрізноманітніші непередбачені обставини, і їх буде організовано для

гнучкого нарощування, якщо це буде потрібно в разі кризи і з метою оборони. Багатонаціональні формування відіграватимуть велику роль в інтегрованій військовій структурі.

Ядерні сили, прикомандировані до НАТО, будуть значно скорочено. Нинішні запаси достратегічних озброєнь НАТО в Європі буде скорочено приблизно на 80 % відповідно до рішень, що їх ухвалила Група ядерного планування в Таорміні. Кардинальна мета ядерних сил союзників має політичний характер: зберегти мир і запобігти війні або примусу в будь-якій формі.

Європейська система безпеки та роль у сфері оборони

6. [...] Зміцнення ролі та відповідальності європейських членів союзу – це важлива основа для перетворення союзу. Ці два позитивні процеси взаємно зміцнюють один одного. Ми домовилися про те, щоб паралельно з появою і розвитком системи безпеки самої Європи та її ролі в галузі оборони зміцнювати необхідний трансатлантичний зв'язок, який гарантує союз, та повною мірою зберігати стратегічну єдність і неподільність безпеки всіх наших членів. Союз – це необхідний форум для консультацій між його членами і форум для вироблення згоди щодо політики, що зачіпає безпеку і зобов'язання в галузі оборони союзників відповідно до Вашингтонського договору. Визнаючи, що саме зацікавлені європейські союзники мають вирішувати, які угоди і домовленості необхідні для вираження спільної європейської зовнішньої політики і політики в галузі безпеки та ролі в галузі оборони, ми домовилися також про те, що в міру розвитку цих двох процесів ми будемо виробляти практичні домовленості, щоб забезпечити необхідну відкритість і взаємодоповнюваність між європейською безпекою та європейською обороною, як це відбувається в «дванадцяти», Західноєвропейському союзі і союзі НАТО. [...]

Відносини з Радянським Союзом та іншими країнами Центральної та Східної Європи: якісний крок уперед

9. Ми незмінно заохочували становлення демократії в Радянському Союзі та в інших країнах Центральної і Східної Європи. Тому ми вітаємо прихильність цих країн до політичної та економічної реформ після того, як їхні народи відкинули тоталітарне комуністичне правління. Ми вітаємо незалежність, знову віднайдену балтійськими державами. Ми будемо підтримувати всі кроки в країнах Центральної та Східної Європи на шляху до реформ і надамо практичну допомогу, щоб допомогти їм досягти успіху в період цього важкого переходу. Це засновано на нашій переконаності в тому, що наша власна безпека нерозривно пов'язана з безпекою решти держав у Європі.

10. Союз може допомогти в створенні відчуття безпеки і впевненості в цих країнах, зміцнюючи тим самим їхню здатність виконувати свої зобов'язання в рамках НБСЄ, і надати демократичним змінам незворотного характеру. Прагнучи зміцнити свій внесок у становлення Європи, цілісної і вільної, наш союз на лондонській зустрічі у верхах простягнув країнам Центральної та Східної Європи руку дружби і встановив із ними регулярні дипломатичні контакти. Ми всі разом підписали спільну Паризьку декларацію. У Копенгагені в червні союз проявив нову ініціативу з метою розвитку партнерства з цими країнами. Наші великі програми візитів на високому рівні, обміну думками з проблем безпеки та інших пов'язаних з цим проблемам, активніших військових контактів та обміну досвідом і знаннями в різних сферах продемонстрували свою цінність і зробили значний внесок у встановлення нових відносин між НАТО і цими країнами. Це динамічний процес: розвиток демократичних інститутів у Центральній і Східній Європі та заохочення співробітництва, а також прагнення цих країн до встановлення більш тісних відносин вимагають зараз розширення і поглиблення наших відносин і переходу їх на якісно новий рівень.

11. Тому як наступний крок ми маємо намір розвивати більш міцні відносини, засновані на консультаціях і співпраці з політичних проблем і проблем в галузі безпеки. На теперішньому етапі цього процесу ми

запрошуємо міністрів закордонних справ Республіки Болгарія, Республіки Чехо-Словаччина, Республіки Естонія, Республіки Угорщина, Республіки Латвія, Республіки Литва, Республіки Польща, Республіки Румунія та Радянського Союзу приєднатися до наших міністрів закордонних справ у грудні 1991 року в Брюсселі, щоб розробити спільну політичну декларацію про початок цієї нової ери партнерства і визначити дальші умови та зміст цього процесу. [...]

Конференція з безпеки і співробітництва в Європі

13. Ми залишаємося прихильними зміцнення процесу НБСЄ, який має відіграти життєво важливу роль, сприяючи стабільності та демократії в Європі в період історичних змін. [...]

Контроль над озброєннями

15. Ми рішуче підтримуємо ініціативу президента Буша від 27 вересня 1991 р., що відкрила нові перспективи скорочення ядерних озброєнь. Ми вітаємо також відповідь президента Горбачова. Ми особливо вітаємо рішення обох сторін ліквідувати свої ядерні боєголовки для тактичних систем наземного базування. Зацікавлені союзники шляхом консультацій справили важливий вплив на рішення президента Буша, яке означало досягнення цілей Лондонської декларації в сфері контролю над ядерними силами малої дальності. Вони і далі проводитимуть консультації щодо процесу ліквідації ядерних боєголовок наземного базування до завершення цього процесу. Ми і далі будемо добиватися безпеки на мінімальному рівні ядерних озброєнь, достатньому для збереження миру і стабільності. Ми сподіваємося на якнайшвидшу ратифікацію підписаного нещодавно Договору про СНО. [...]

* * *

20. Північноатлантичний союз був створений з двома цілями: для оборони території країн, які є його членами, і для захисту і заохочення цінностей та ідеалів, які вони поділяють. У нашому світі, де досі існує невизначеність, потреба в обороні зберігається. Але у світі, де наші цінності і ідеали розділяє все більше число країн, ми з радістю скористаємося

можливістю відповідно переглянути свою оборону, співпрацювати і консультиватися з нашими новими партнерами, допомогти зміцнити вже не поділений більше Європейський континент і внести вклад нашого Союзу в нову еру довіри, стабільності і миру. [...]

Системная история Т. 4. – С. 360–364.

**№ 121. Критерії визнання нових держав у Східній Європі та на території колишнього Радянського Союзу. Рішення країн Європейського співтовариства. Брюссель. 16 грудня 1991 р. («Брюссельський мінімум»)
(Витяг)**

За рішенням Європейської Ради (Маастрихт, 9–11 грудня 1991 р.) 16 грудня 1991 р. в Брюсселі відбулося засідання Ради ЄС на рівні міністрів закордонних справ, на якому було обговорено становище в СРСР і в деяких країнах Східної Європи. Був визначений загальний підхід «дванадцяти» до питання офіційного визнання нових держав на території Радянського Союзу і Східної Європи.

Підтвердивши свою прихильність принципам Гельсінського Заключного акту та Паризької хартії, зокрема принципу самовизначення, міністри висловили свою готовність визнати, за умови дотримання загальноприйнятих міжнародних стандартів і виходячи з конкретної політичної ситуації, ті нові держави, які в силу історичних змін, що відбуваються в регіоні, розвиваються на демократичній основі, взяли на себе відповідні міжнародні зобов'язання і в дусі доброї волі заявили про свою прихильність мирному процесу і переговорам.

Узгоджені наступні критерії офіційного визнання:

«– дотримання положень Статуту ООН і зобов'язань, прийнятих за Гельсінського Заключного акту і Паризької хартії, особливо в тому, що стосується верховенства закону, демократії і прав людини;

– прийняття всіх відповідних зобов'язань, що стосуються роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї, а також безпеки і регіональної стабільності;

– зобов'язання вирішувати за угодою всі питання, що стосуються правонаступництва держави і регіональних суперечок, у тому числі через звернення в арбітраж».

Одночасно міністри підкреслили, що не будуть визнаватися держави, які виникнуть в результаті агресії. Співтовариства та їх країни-члени будуть також враховувати вплив факту визнання на сусідні держави.

Міністри заявили, що повага перерахованих принципів відкриває можливість для встановлення дипломатичних відносин як від імені Співтовариств, так і окремими державами-членами з оформленням цього факту відповідними угодами.

Системная история Т. 4. – С. 364–365.

Що говорили стосовно головних проблем міжнародних відносин вчені, президенти, дослідники

**Із відкритого листа академіка А. Д. Сахарова
Голові Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєву**

1980 р.

Копії цього листа я адресую Генеральному секретарю ООН і главам держав – постійних членів Ради Безпеки.

Я звертаюся до Вас з питання надзвичайної важливості – про Афганістан. Як громадянин СРСР і в силу свого положення в світі я відчуваю відповідальність за трагічні події, які відбуваються.

Військові дії в Афганістані тривають вже сім місяців. Загинули й покалічені тисячі радянських людей і десятки тисяч афганців – не тільки партизанів, але, головним чином, мирних жителів – старих, жінок, дітей, селян і городян. Більше мільйона афганців стали біженцями. Особливо

лиховісні повідомлення про бомбардування сіл, які надають допомогу партизанам, про мінування гірських доріг, що створює загрозу голоду для цілих районів.

Також не підлягає сумніву, що афганські події кардинально змінили політичне становище в світі. Вони поставили під удар розрядку, створили пряму загрозу миру не тільки в цьому районі, але і всюди.

На Генеральній Асамблеї ООН радянські дії в Афганістані засудили 104 держави, в тому числі багато держав, які раніше беззастережно підтримували будь-які дії СРСР.

У самому СРСР посилюється руйнівна надмілітаризація країни (особливо згубна в умовах економічних труднощів), не здійснюються життєвоважливі реформи в господарсько-економічних і соціальних областях, посилюється небезпечна роль репресивних органів, які можуть вийти з-під контролю.

Сахаров А. Д. Тревога и надежда / А. Д. Сахаров. – М., 1990. – С. 199–201.

Із бесіди М. С. Горбачова з держсекретарем США Дж. Шульцем

23 жовтня 1987 р.

На бесіді були присутні Е. А. Шеварнадзе, С. Ф. Ахромєєв, Ф. Карлуччі, А. Ф. Добринін.

[...] **М. С. Горбачов.** Так, Рейк'явік уже зайняв місце в історії. Але другий Рейк'явік не вийде. Не можна нам зустрічатися з Президентом і займатися імпровізацією. Думаю, дуже добре, що ми відстояли Рейк'явік. Адже було багато бажаючих поховати його. Але якщо все зведеться до другого Рейк'явіку, то це може призвести до великих політичних втрат і для вас, і для нас... Хотіли б ви, щоб Радянський Союз успішно розвивався, або ви цього не хочете? Щоб Радянський Союз розвивався в напрямку більшої демократії чи навпаки? Щоб у нас був застій або щоб ми йшли вперед?

Дж. Шульц. Це – ваша справа. Все це вам вирішувати, але я можу сказати вам свою думку: те, що відбувається у вас в країні, це дуже цікаво, і я дуже уважно стежу за цими змінами.

М. С. Горбачов. Я став про це говорити тому, що в мої руки потрапив один документ, прочитавши який я просто не можу про нього не згадати. Мова йде про доповідь «Діяльність по забезпеченню радянського впливу: доповідь про активні заходи в пропаганді, 1986–1987 рр.». Це доповідь, опублікована держдепартаментом, Вашим відомством, пане держсекретарю... За цією доповіддю виходить, що те, про що ми домовилися в Женеві... – контакти, культурні та інші обміни і т.д. - все це розглядається як канал, користуючись яким Радянський Союз вводить в оману американську громадську думку ... Виявляється, всі громадські рухи в СРСР – це агентура КДБ. Та й суспільні рухи в США, судячи з цього документу, використовуються КДБ. Загалом, жах бере від цього документу. Говориться, що перебудова – це лише спосіб обдурити Захід для того, щоб підступно підготувати ґрунт для подальшої експансії СРСР... І навіть те, що вдалося за останні два роки, контакти, які тільки починаються, видаються за канал, користуючись яким КДБ намагається підірвати США.

Дж. Шульц. Я б не хотів довго затримуватися на цій темі. Однак можу навести декілька прикладів того, що нас турбує.

Бідолаха президент Картер, він хотів тільки добра. Але саме за Картера ви вторглися в Афганістан, чим він був неймовірно здивований. Він ніколи цього не забуде. Він сказав, що за добу дізнався про Радянський Союз більше, ніж за все своє попереднє життя. І це для нього важкий урок.

[...] **А. Ф. Добринін.** Пане держсекретарю. У наших зусиллях в сфері роззброєння створюється парадоксальна ситуація. У громадськості складається враження, що договір по РСД і РМД узгоджений або майже узгоджений, і тепер на порядку денному СНО. Президент говорив і Ви говорили в Гельсінкі у відповідь на запитання журналістів, що їдете в Москву в основному для того, щоб обговорювати СНО. На прес-конференції

Президент теж висловився в тому дусі, що угода по РСД вже у нас в кишені, і в основному треба обговорювати СНО. Таким чином, зростають очікування, що питання стратегічних озброєнь будуть центральними на зустрічі на вищому рівні і будуть вирішені там. Але в дійсності виявляється, що ці очікування абсолютно не обгрунтовані.

М. С. Горбачов. Дійсно, якщо у вас рішення про розгортання СОІ вже прийнято, то ми на цих обговореннях просто втрачаємо час.

Дж. Шульц. Я сказав, що Договір по ПРО, необхідність збереження якого ви підкреслюєте і якого ми дотримуємося, чітко пов'язаний з необхідністю скорочення кількості стратегічних наступальних озброєнь. Малося на увазі, що в плані обмеження оборонних систем буде проведено скорочення наступальних озброєнь. Однак сталося навпаки. Кількість боєголовок зараз в 4 рази більше, ніж на момент підписання Договору. І навіть 6000 боєголовок після скорочення – це буде в 2 рази більше, ніж кількість боєголовок до моменту підписання Договору, хоча очіувалося, що воно зменшиться. Саме це складає основу нашої думки про те, що ув'язка скорочення стратегічних наступальних озброєнь з вирішенням проблеми космосу є неправильною. Ваша позиція інша, ми це розуміємо.

М. С. Горбачов. Добре, давайте завершувати роботу...

Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 11. – С.73–84.

Із виступу президента США Дж. Буша в Техаському університеті

Травень 1989 р.

Люди великої мудрості – Трумен і Ейзенхауер, Ванденберг і Рейбері, Маршалл, Ачесон і Кеннан – розробили стратегію стримування. Вони вважали, що Радянський Союз, на шляху експансії, якій буде поставлено заслін, звернеться до внутрішніх проблем і займеться протиріччями, існуючими в його неефективній, репресивній та антигуманній системі. Вони

мали рацію. Зараз Радянський Союз офіційно визнає цю складну реальність. Стратегія стримування виявилася ефективною.

Тепер настав час вийти за рамки стратегії стримування і перейти до нової політики – політики 90-х рр., яка буде в повною мірою враховувати зміни, що відбуваються в світі і в самому Радянському Союзі. Загалом США ставлять метою... домогатися включення Радянського Союзу в світову спільноту. У міру розвитку гласності і демократизації в Радянському Союзі – в тому ступені, в якому ці процеси будуть відповідати критеріям відповідальної поведінки на міжнародній арені, – ми будемо відповідати на їхні дії аналогічними діями з нашого боку.

Попереду нас чекає багато небезпечного і незвіданого. Ми не повинні забувати про те, що Радянський Союз створив значний військовий потенціал. Для моїх попередників це було реальністю. Це завжди було реальністю для наших союзників. Такою ж реальністю це залишається і для мене... Політика Заходу повинна сприяти еволюції Радянського Союзу шляхом, що веде до відкритого суспільства... Я хочу, щоб Західна півкуля була співтовариством демократичних країн, якому не загрожує більш ні Куба, ні озброєна Москвою Нікарагуа... щоб Радянський Союз відмовився від зв'язків з країнами, які, подібно Лівії, вдаються до терору... щоб Радянський Союз визнавав цілісність Китаю і повернув Японії північні території.

[...] Варшавський договір ще й досі має у розпорядженні більш ніж 30000 танків, більш ніж дворазову перевагу по артилерії і дислокує в Європі на сотні тисяч військовослужбовців більше, ніж НАТО.

[...] Я вітаю виведення радянських сил з Афганістану й досягнення угоди по Анголі. Але в світі належить зробити набагато більше.

[...] Вільна еміграція, вільні дебати, вільний ефір – нехай гласність зробить можливою публікацію і продажу в Радянському Союзі заборонених книг і газет.

Падіння Берлінської стіни

Протягом 28 років Берлінська стіна була зловісним символом розділеного міста, зламаних людських доль, розбитих надій, розділеної країни. 9 листопада 1989 р. опівночі стіна перестала існувати, зметена хвилиною політичних змін. Фізично вона ще існувала – потворна, вся розмальована смуга бетону, але хвиля за хвилиною накривали її радісні городяни, які вітають один одного.

Жителі Східного Берліна просочувалися через кілька проломів у стіні або перелазили через верх. Там їх зустрічали західноберлінці, і всі разом вони танцювали і співали. Приголомшені східнонімецькі прикордонники, навчені стріляти в порушників, нічого не робили. Настав світанок, і радісний, зі сльозами на очах, зі звуками труб, бризками шампанського, карнавал вирував весь день і всю наступну ніч.

Руйнування стіни стало несподіваним наслідком закономірного процесу. Вся Східна Європа, весь комуністичний блок мінялися, відмовляючись від комунізму або переробляючи його. [...]

Історичне значення Берлінської стіни, що символізувала поділ Європи, прикувало до Східної Німеччини увагу всього світу. І хоча рівень життя там був вищий, ніж у будь-якій іншій країні Східного блоку, її економіка вмирала, а заскніла політична система, яка охоронялася «Штазі», органами державної безпеки, була вигідна лише старезній еліті. Здавалося, померла сама надія щось змінити, а єдиним виходом була еміграція, і тільки в Західну Німеччину – будь-яким шляхом, легальним або нелегальним, який тільки міг бути знайдений, щоб перехитрити стражників, які тримали кордон Східної Німеччини на замку. Західна Німеччина була готова, і це записано в її конституції, приймати німців зі Східної Німеччини: їм давали паспорт, невелику суму готівкою, кредит під низький відсоток, надавали ряд інших пільг. І еміграція – кружним шляхом, через сусідні країни – постійно зростала: 19 тис. у 1987 р., 40 тис. у 1988 р. [...]

Звістка про зняття заборони на перехід через стіну вмить ока облетіла Берлін. На пропускному пункті «Чарлі» натовп скандував: «Відкрийте ворота». Опівночі німці зі Східної Німеччини, вперше з 1961 р. вільно пройшли на Захід, опинилися в обіймах жителів Західного Берліна. Люди раділи, їх радості не було меж: вони співали, аплодували, видивлялися, гуляли, а потім повернулися додому, зворошені раптової зміною. Нова епоха змінила попердню.

Когда, где, как и почему это произошло. – Лондон, 1993. – С. 406–407.

М. С. Горбачов. Перебудова і нове політичне мислення для нашої країни і для всього світу

[...] Нове мислення і світ. Як ми бачимо сучасний світ. Наш шлях до нового мислення.

Можна сказати, що нове мислення далось нам не просто, в болісних роздумах. А натхнення черпаємо у Леніна. Всякий раз, звертаючись до нього, по-новому «прочитуючи» ленінські роботи, дивуєшся його здатності проникати в суть явищ, бачити складну діалектику світових процесів. Будучи вождем партії пролетаріату, теоретично і політично обґрунтовуючи його революційні завдання, Ленін умів бачити далі, за їх класові межі. І не раз висловлював думки про пріоритет загальнолюдських інтересів над класовими. Всю глибину і значущість цих думок ми зрозуміли лише тепер. Вони і живлять нашу філософію міжнародних відносин, нове мислення.

Можуть заперечити: ідеями «вічних» загальнолюдських цінностей займалися філософи і теологи всіх часів. Так. Але тоді це були «розумові конструкції», приречені бути утопією, мареннями. У ХХ столітті, в кінці цього драматичного сторіччя, людство має визнати життєву необхідність пріоритету загальнолюдського як головного імперативу епохи.

У зовнішній політиці, як і у внутрішній, споконвіку на чолі кута був класовий інтерес. Зрозуміло, офіційно він, як правило, прикривався чимось

іншим – подавався як національний, державний або блоковий, затуманюючи посиленнями на «загальне благо» або релігійні мотиви. Але в кінцевому рахунку, на переконання не тільки марксистів, а й багатьох інших тверезо мислячих людей, політика кожної держави або союзу держав визначається інтересами домінуючих в них соціально-політичних сил. Гострі зіткнення цих інтересів на міжнародній арені вели впродовж всієї історії до збройних конфліктів і воєн. Так і вийшло, що політична історія людства – це значною мірою історія воєн. Сьогодні ця традиція веде прямо до ядерної безодні. Все людство знаходиться в одному човні, і потонути або виплисти можна тільки разом. Тому переговори про роззброєння – це не гра на виграш. Виграти повинні всі, інакше всі програють.

Ядром нового мислення є визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і ще точніше – виживання людства. [...]

Горбачов М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мир М. С. Горбачов. – М., 1987 – С.26.

Американо-радянський діалог очима М. Ваїсса

Еволюція процесу почалася ще до приходу Горбачова до влади у Радянському Союзі після відновлення переговорів із роззброєння у 1984 році. На початку цього року, на який припало проведення виборів у США, президент Рейган вирішив відновити реальний діалог з СРСР. У січні в Стокгольмі відкрилася конференція з питань роззброєння в Європі за присутності делегацій від 75 країн, які підписали Гельсінський акт. Очільники американської і радянської дипломатій, Шульц та Громико, домовилися відновити у Відні переговори про взаємне збалансоване скорочення сил і навіть про стратегічні озброєння. Вони вирішили також організувати три самостійні групи переговорів: з євrorакет, зі стратегічних та космічних озброєнь.

Після приходу до влади Горбачова Радянський Союз починає широкомасштабну кампанію за роззброєння. Ця постійна тенденція радянської дипломатії завжди вносить сум'яття у західний табір, оскільки відповідає іншій постійно переслідуваній меті: захопити без'ядерну та нейтральну Європу, назву якої Горбачов оновлює у вигляді «Спільного європейського дому». Вона, зрештою, відповідає потребам бюджету: обмежити значний тягар військових витрат. СРСР виділяє на них близько 16% свого ВВП (наскільки це відомо), тоді як, США – 6,5, а Франція – 3,9 ВВП.

У жовтні 1985 р. в Парижі Горбачов пропонує вдвічі скоротити стратегічні озброєння обох таборів за умови, що Сполучені Штати відмовляться від «зоряних воєн». Він звертається безпосередньо до Лондона та Парижа, з пропозицією вести переговори про їх власні сили ядерного стримування.

Зустріч на найвищому рівні з президентом Рейганом (19-21 листопада 1985 р.) у Женеві стала першою від 1979 р. Вона заклала основи тривалого американо-радянського діалогу. Обидві країни були зацікавлені в тому, щоб дійти згоди. Після декількох невдач у зовнішній політиці (Ірангейт, труднощі з допомогою контраст у Нікарагуа) президент Рейган має намір завершити своє правління як миротворець, а не як палій. Горбачову також потрібно досягти успіху в зовнішній політиці. Діалог зав'язується, але лишаються розбіжності з приводу «зоряних воєн», які Горбачов сприймає як спробу обійти принцип паритету, визнаного договором ОСО. Рейган, котрий опинився у хибному становищі перед прицілом американської та світової громадськості, хоча й відмовляється від проекту «зоряних воєн», проте звинувачує СРСР у недотриманні угод щодо роззброєння. Зате вимальовується перспектива угоди щодо ядерного озброєння середньої дальності на основі «нульового варіанту», тобто знищення з одного боку СС-20, а з іншого – «Першингів» та крилатих ракет.

Впродовж усього 1986 р. Горбачов постійно закликає до роззброєння, аби очистити землю від ядерної зброї та «нових» озброєнь (лазерних, променевих) до кінця століття. Всі ці питання обговорюються під час зустрічі на вищому рівні у Рейк'явіку (11–12 жовтня 1986 р.) Торг між Рейганом та Горбачовим дуже близький до виходу на широкомасштабну угоду: скорочення наполовину міжконтинентальних озброєнь, знищення ракет середньої дальності (більше 1000 км), заморожування решти ракет середньої дальності. Але Горбачов наполягає ще і на тому, щоб США відмовились від будь-яких випробувань, окрім лабораторних, свого космічного щита. Угода не відбулася. І не подумавши порадитися з європейцями, Сполучені Штати ледь не погодилися вивезти свої ядерні озброєння з Європи, про що ішлося на переговорах. Після усунення євrorакет залишилося б невирішеним питання переваги Варшавського договору в звичайних озброєннях та чисельному складі військ. Це змушує німців та французів об'єднати свої зусилля в обороні: спільні маневри, створення франко-німецької бригади та франко-німецької Ради оборони. Але зберігається двозначність між незалежною ядерною силою та неядерними силами.

Упродовж 1987 р. знову тривають переговори, які зрештою завершуються Вашингтонським договором. 28 лютого Горбачов відмовляється від обговорення всіх проблем роззброєння в одному пакеті та пропонує перейти до угоди про ядерні сили середньої дальності окремо від решти питань. 13 квітня він знову пропонує «подвійний нульовий варіант», тобто знищення не лише озброєнь дальністю від більш як 1000 км, але також і дальністю від 500 до 1000 км. В той час, як у канцеляріях та й серед громадськості точиться дискусія про євrorакети, Шеварднадзе та Шульц швидко розробляють договір. 8 грудня 1987 р. Р. Рейган та М. Горбачов підписують Вашингтонський договір, який передбачає знищення впродовж трьох років усіх ракет наземного базування дальністю від 500 до 5 500 км розміщених у Європі. Угода передбачає серйозні поступки з боку СРСР: вона не стосується британських та французьких сил в оцінці європейської

рівноваги. СРСР має знищити вдвічі більше ракет ніж США; щоправда, СС-20 – вже застаріла зброя, а американські «Першинг II» – зброя сучасна і має високі показники. Вперше Америка та Радянський Союз погодилися не лише на обмеження, але й на знищення ядерної зброї. Однак угода стосується лише 4% всіх ядерних боєголовок, що їх накопичили дві великі держави, і які не розташовані на їхній території.

Новим також було те, що обидві сторони погодилися на детальну процедуру перевірок на місцях. Значення цього зрозуміле: обидві держави погодилися на роззброєння, яке не зачіпає їх безпосередньо, і, в такий спосіб, зробили недосяжною власну територію. Європейські ядерні держави Франція та Велика Британія опинилися на передовій лінії, та обговорення «потрійного нульового варіанту» (що включав також озброєння малої дальності, до 500 км) відкрило шлях до повного виведення ядерної зброї з Німеччини.

З 29 травня по 2 червня 1988 р. четверта зустріч на найвищому рівні Рейгана та Горбачова у Москві виходить на технічні угоди про ракетні і ядерні випробування, але в центрі обговорення насправді перебуває тема прав людини.

Оголосивши 7 грудня 1988 р. з трибуни ООН про одностороннє скорочення Радянської Армії на 500 тис. чоловік та про виведення впродовж двох років шести дивізій, 5 тис. танків та 800 літаків, дислокованих в НДР, Чехословаччині та Угорщині, Горбачов проводить зустрічі з Р. Рейганом та Дж. Бушем. Навіть якщо перевага в озброєнні та чисельній кількості радянських збройних сил зберігається, ця пропозиція сіє розбіжності між членами Атлантичного альянсу. На конференції на найвищому рівні членів НАТО у Брюсселі (29 травня 1989 р.) прийнято рішення зберегти принцип удосконалення ракет малої дальності, але пов'язати його з удосконаленнями в сфері звичайних озброєнь. Після завершення у лютому 1989 р. без відчутного результату переговорів про взаємне збалансоване скорочення сил конференція про звичайні збройні сили у Європі збирає у березні 1989 р. у Відні всіх 23 учасників двох воєнних блоків.

Конференція із заборони хімічної зброї, яка відбувається в Парижі у січні 1989 р., підтверджує протокол 1925 р., який забороняв її використання, але згоди про заборону її виробництва досягти не вдається, оскільки араби виступатимуть проти до тих пір, доки Ізраїль не дасть дозвіл для інспектування своїх ядерних об'єктів.

На зустрічі Буша та Горбачова (2–3 грудня 1989 р.) біля берегів Мальти обидва керівники держав заявляють про відкриття нової ери міжнародних відносин та вирішують пришвидшити переговори про роззброєння. Конференція міністрів закордонних справ НАТО і Варшавського договору, яка зібралася в Оттаві 13 лютого 1990 р., виробляє угоду про взаємне скорочення американських та радянських збройних сил у Європі до 195 тис. осіб з обох сторін, а також про «відкрите небо», тобто про безперешкодні польоти над територіями країн НАТО і Варшавського договору.

Під час переговорів Буша та Горбачова у Вашингтоні та Кемп-Девіді (30 травня – 3 червня 1990 р.) низка угод окреслює основні риси майбутнього договору про скорочення стратегічних озброєнь до 50%. Сполучені Штати і Радянський Союз зобов'язуються до 2000 року скоротити наполовину свої запаси хімічної зброї.

19 листопада 1990 р. в Парижі 16 країн НАТО та 6 країн Варшавського договору підписують договір про скорочення звичайних збройних сил (ДЗЗСЄ). Ідеться про унеможливлення раптового нападу на Європу (від Атлантики до Уралу) шляхом встановлення обмежень з п'яти категорій класичних озброєнь (танки, бронетехніка, артилерія, літаки, вертольоти) та домовленості про збереження паритету між Сходом і Заходом. Втім, розпуск Варшавського договору та розпад СРСР зробили ДЗЗСЄ неактуальним.

Зібравшись 30–31 червня 1991 р. у Москві на те, що вони назвуть «першим самітом після завершення “холодної війни”», Дж. Буш та М. Горбачов намагаються встановити тривале партнерство, символом якого має стати спільне скликання мирної конференції з питань Близького Сходу. 31 липня дві держави підписали договір про СНО (Стратегічні наступальні

озброєння), який передбачав скорочення на 25-30% стратегічних наступальних озброєнь (дальністю більш як 5 500 км). Це далеко від оголошеної на початку переговорів цифри – 50%. Насправді, кількість боєголовок двох великих держав має скоротитися з 12081 до 10395 для Сполучених Штатів та з 10841 до 8040 для Радянського Союзу. За деякими категоріями озброєння (БРПЧ – балістичні ракети підводних човнів) встановлені обмеження є вищими від реально наявних цифр, тому справа йде до зміни структури ядерних арсеналів. Втім, це є найважливіший з усіх підписаних з 1945 р. двома великими державами договорів про роззброєння.

Президенти Дж. Буш (27 вересня 1991 р.) та М. Горбачов (5 жовтня 1991 р.) виступають з низкою сміливих пропозицій. Сполучені Штати ухвалюють рішення про односторонню ліквідацію своїх запасів ядерної тактичної зброї наземного та морського базування і закликають СРСР ліквідувати всі балістичні ракети з роздільними боєголовками. Радянський план передбачав повну ліквідацію ядерних тактичних озброєнь на суходолі, на морі, та в повітрі, скорочення чисельного складу Радянської Армії та мораторій строком на один рік на всі ядерні випробування.

Після короткої зустрічі Джорджа Буша та Бориса Єльцина 1 лютого 1992 р. у Кемп-Девіді американо-російський саміт у Вашингтоні (16-17 червня 1992 р.) дозволив двом головам держав підписати хартію співпраці та дружби, а також домовитися про ще більше скорочення власних стратегічних ядерних озброєнь. За Лісабонським протоколом (23 травня 1992 р.), Сполучені Штати досягли приєднання до угод про роззброєння утворених на території Радянського Союзу держав і забезпечення їх без'ядерного статусу, крім Росії. Всі радянські тактичні ядерні озброєння мали бути вивезені до Росії після травня 1992 р.; американці ж повертають до США всі тактичні ядерні озброєння наземного та морського базування.

3 січня 1993 р. президенти Буш та Єльцин (від імені СНД) підписують у Москві договір СНО-2, який визначив новий та дуже далекоглядний етап ядерного озброєння, і передбачав скорочення впродовж 10 років на дві

третини кількості стратегічних ядерних боєголовок з 10 тис. до 3-3,5 тис. і ракет з роздільними головними частинами наземного базування. Договір має набути чинності лише після виконання СНО-1, який ще не ратифікований.

Морис Ваисс. Международные отношения после 1945 года / Пер. с фр. С. Ф. Колмакова. – М., 2005. – С. 240–245.

Оцінка періоду в російському підручнику з історії міжнародних відносин початку ХХІ ст.

[...] Світ вступав у восьме десятиліття ХХ ст. за обставин, які значно відрізнялися від обставин десятирічної давності, наприкінці 60-х – і на початку 70-х років.

Підписавши низку важливих угод і домовленостей з ядерної проблеми у 60-ті – 70-ті роки та ухваливши важливе рішення щодо завершення війни у В'єтнамі, США у 80-ті рр. змінили зовнішньополітичну лінію, що викликало зростання напруженості в світі. На розвиток міжнародних відносин негативно вплинуло введення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 р. Рішення про введення радянських військ було необдуманим. Незважаючи на події, що розгорталися в той час на території Афганістану, ведення військ було недоцільним.

На жаль, при виведенні радянських військ з Афганістану допустили низку помилок, що надалі вплинуло на радянсько-афганські відносини і трагічні події, які в майбутньому відбувались у країні.

Охолодження між СРСР та США, що почалося на межі 70 – 80х рр., відбилося і на загальному стані міжнародних відносин. Поступово все позитивне, що було досягнуте, відходило на задній план. Вже передбачалося розв'язання низки питань, пов'язаних із проблемами роззброєння та врегулюванням низки конфліктів, проте воно так і не відбулося.

У 80-ті роки гонка озброєнь далі зростала, що створювало величезну загрозу для людства. Не можна було допустити, щоб цей процес підійшов до межі, за якою стало б неможливо зупинити його за допомогою угод і

поставити під суворий контроль. Адже тоді він міг стати некерованим. З цієї причини у 80-ті рр. головною проблемою міжнародних відносин залишалося припинення гонки озброєнь, особливо, найперше ядерної. Але оскільки американська адміністрація прагнула будь-якими шляхами домогтися військової переваги над СРСР, то, пристаючи ту чи іншу угоду, вона відразу ж віднаходила нові шляхи до нарощування озброєння. У традиційному посланні конгресу в січні 1980 р. президент США Дж. Картер писав, що Сполучені Штати повинні заплатити будь-яку потрібну ціну, щоб залишатися найбільш могутньою державою в світі.

Історію міжнародних відносин у 80-ті рр. можна поділити на два, приблизно однакові часові періоди. Головні зовнішньополітичні події того часу розгорнулися навколо американської програми «зоряних воєн».

Новий президент США Р. Рейган у березні 1983 р. проголосив так звану стратегічну оборонну ініціативу (СОІ). Так стала відома довгострокова програма США з використання космічного простору у військових цілях. Її розгортання набуло загрозливого розмаху. Виходячи на новий закрут гонки озброєнь, американські політики розраховували набагато випередити Радянський Союз та ігнорували той факт, що використання космосу у військових цілях несе смертельну небезпеку не тільки для будь-якої окремої країни чи регіону, а й для всього людства. За деякими свідченнями, Сполучені Штати Америки у 70-ті – 80-ті рр. витратили на здійснення космічних військових програм до 50 млрд. доларів. У Пентагоні розуміли, що Радянському Союзові неминуче доведеться займатися цими ж проблемами, щоб захистити свою територію від можливих ударів з космосу. У США планували не лише обігнати СРСР у військових планах, а й змусити витрачати величезні кошти і в такий спосіб знекровити радянську економіку.

Деякі радянські пропозиції 80-х років можна критикувати за узагальнені формулювання. Проте навіть і вони, не кажучи вже про ті, що пропонували конкретні заходи, свідчили про пошук шляхів досягнення угод. СРСР пропонував цілком заборонити використання космічного простору у

військових цілях та укласти під суворим контролем угоду про невиведення на орбіту об'єктів з ядерною зброєю.

Радянський Союз виступив за використання космосу лише в мирних цілях. З 1962 р., коли СРСР почав космічні наукові дослідження, по жовтень 1985 р. було запущено 1687 супутників, які принесли народному господарству конкретні результати. Після 1985 р. відбулася низка зустрічей між представниками СРСР і США, в тому числі й на найвищому рівні.

З метою досягнення угод про попередження використання космосу у військових цілях радянський уряд восени 1981 р. вніс на XXXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН пропозицію укласти міжнародний договір, який заборонив би розміщення в космічному просторі будь-якої зброї.

У 1983 р. було внесено дві інші дуже важливі пропозиції. Перша, яку внесли в січні учасники Варшавського договору, була про те, щоб між державами – членами ОВД та членами НАТО було укладено угоду про незастосування першими військової сили проти морських, повітряних і космічних кораблів обох сторін. «Ці зобов'язання поширювалися б на території всіх держав-учасників Договору, а також на їх військовий та цивільний персонал, морські, повітряні та космічні кораблі та інші належні їм об'єкти, де б вони не перебували». Другу пропозицію СРСР було внесено в серпні. Це був проект нового Договору про заборону застосування сили в космічному просторі та із космосу щодо Землі. Пропонувалося, щоб держави взяли на себе зобов'язання не «вдаватися до застосування сили та погрози її застосування в космічному та повітряному просторах і на Землі з використанням для цього космічних об'єктів, що перебувають на орбітах навколо Землі, на небесних тілах або ж розташованих в космічному просторі будь-яким іншим чином, як засоби ураження».

У 1984 р. радянський уряд виступив з новою ініціативою. Урядові США пропонувалось «почати на рівні спеціально призначених делегацій радянсько-американські переговори з попередження мілітаризації космічного простору. У рамках цих переговорів мали бути вирішені питання про взаємну

цілковиту відмову від протисупутникових систем». США поставились до радянської пропозиції негативно. У Вашингтоні шукали та використовували будь-які приводи для недопущення угоди з СРСР. Саме в ці роки США вживали заходів щодо розширення виробництва та модернізації зброї першого удару у вигляді МБР, «МХ», «Трайдент-2», крилатих ракет, «Першинг-2» та інших. СРСР і одноосібно, і спільно з іншими державами звертався до Організації Об'єднаних Націй і безпосередньо до партнерів з переговорів, насамперед до Сполучених Штатів Америки, з пропозиціями, як загальними, так і конкретними, щодо приборкання гонки озброєнь та заборони використання ядерної зброї взагалі і в космічному просторі зокрема. США у відповідь першими розширювали кордони дій сучасних озброєнь аж до космосу, першими випробовували нові види зброї масового знищення. Вони вели проти СРСР боротьбу всюди, де тією чи іншою мірою проявлялися інтереси нашої держави. Рейган домігся від конгресу відміни поправки Кларка, яка не дозволяла США надавати допомогу антикомуністичним силам, насамперед в Анголі, Центральній Африці та Камбоджі. Широко підтримувалися маджахеда, які воювали проти радянського контингенту в Афганістані. Америка не залишила без уваги Ефіопію та Нікарагуа.

Рейган не приймав радянських пропозицій з проблем роззброєння, зменшення напруженості та налагодження радянсько-американських відносин.

Швидко зростало американське озброєння. У США з'явилися нові типи літаків, ракет «МХ», нові міжконтинентальні ракети наземного базування. І нарешті, почалося поширення ракет середньої дальності в Європі. Офіційно було оголошено, що ця акція є протидією новим радянським ракетам СС–20. Рейган запропонував так званий «нульовий варіант». Він полягав у тому, що Америка не буде розміщувати в Європі ракети середньої дальності, якщо ракети СС–20 будуть демонтовані. Сполучені Штати порушили домовленість

і відійшли від встановлених Договором ОСО–2 лімітів, увівши в дію 131 стратегічний бомбардувальник, оснащених крилатими ракетами.

І все ж у другій половині 80-х років почали поступово проявлятися ті процеси, які повністю розкрились у 90-ті рр. І в СРСР і в США дедалі більше усвідомлювали небезпеку взаємного знищення в разі військового конфлікту і потребу домовлятися.

Наступні події призвели до значних змін у світі. Стали відчутними деякі прорахунки зовнішньої політики СРСР і щодо Заходу, і щодо Сходу, що відбивалося у жорстких відповідних реакціях, а також стала очевидною невиправданість низки дій у «третьому світі». В Афганістані Радянському Союзові довелося відчувати труднощі, схожі на проблеми США у В'єтнамі.

Влітку 1985 р. Радянський Союз, щоб вивести міжнародні процеси з глухого кута, в односторонньому порядку припинив усі ядерні вибухи і заявив про згоду негайно відновити переговори про повне припинення ядерних випробувань. Того ж року радянський уряд підтвердив положення про введення мораторію на випробовування протисупутникової зброї.

З січня 1986 СРСР подовжив термін одностороннього мораторію на ядерні вибухи, хоча США і далі здійснювали випробовування ядерної зброї. Ініціативи Радянського Союзу і кроки, зроблені назустріч партнерам з переговорів як у царині обмеження ядерних озброєнь, так і з інших міжнародних проблем, можна було тільки вітати. Однак радянські люди переймалися імовірністю того, що ті чи ті угоди чи дії дадуть переваги США та їх партнерам і завдадуть збитку нашій державі.

Ще в Рейк'явіку на зустрічі М. С. Горбачова і Р. Рейгана, як зазначав пізніше сам Горбачов, головною перешкодою для досягнення домовленостей з низки важливих питань, що стосувалися роззброєння, стала американська позиція щодо Договору стосовно ПРО. Висновок полягав у тому, що «Сполучені Штати не готові розлучитися з надією прорватися до військової першості».

З кінця 1988 р. в СРСР почався період одностороннього скорочення збройних сил. Було зменшено кількісний склад армії. Ліквідувалась техніка. В армії почалася реорганізація. Значну частину радянських військ було виведено з Монголії. Сподівання на те, що США й Захід наслідуватимуть радянський приклад, не виправдалися. Проте події розвивалися в попередньому напрямку. Завалилася берлінська стіна, за згодою Москви дві німецькі держави об'єдналися. Потім припинив існування Варшавський пакт.

«Холодна війна», така, як ми її розуміли завершилась. Однак США та їхні партнери перевели її в інші сфери. Тому говорити про те, що вона закінчилась зовсім, ще рано.

Багато авторів вважають, що Радянський Союз програв «холодну війну» з об'єктивних причин. Звичайно, в цьому є велика частка істини, але вагомими були й суб'єктивні причини. На Заході розгорнулися дебати: чи справді була «холодна війна», чи її вигадали і перебільшили в політичних інтересах? Обговорюють також питання, чи взагалі Радянський Союз становив загрозу для Заходу, про що писали й говорили багато років у країнах НАТО.

Незважаючи на величезні арсенали, гонка озброєнь тривала б, і слід було зупинити її та ухвалити якісь спільні рішення про скорочення накопиченої зброї, надто ядерної. Головна роль у цьому належала СРСР і США, але не можна забувати про те, що ядерну зброю і ракети мають не лише вони, але й інші країни Заходу й Сходу.

Так само, як і навесні 1955 р., за 30 років, у січні 1986 р., Радянський Союз вніс конкретну пропозицію про цілковиту й повсюдну ліквідацію ядерної зброї, за досягнення домовленості та заборони на створення ударних космічних озброєнь. Радянська програма пропонувала вирішити всі проблеми протягом 15 років у три етапи. У 1986 р., як й у 1955-му, Захід відкинув радянські пропозиції.

Розпочата «перебудова» не дала позитивних результатів у міжнародних справах. До кінця 80-х років становище Радянського Союзу в

Європі й у світі в цілому дедалі погіршувалося. Відбувалось це як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин.

Международные отношения в 80-е годы и перестройка в Советском Союзе // Протопопов А. С. История международных отношений и внешней политики России (1648–2000) . Учебник для вузов / Под ред. А.С. Протопопова / А. С. Протопопов, В. М. Козьменко, Н. С. Елманова. – М., 2003. – С. 318–323.

А. Громико про "космічну фальшивку Вашингтона"

[...] Змушена вживати відповідних заходів, наша країна робила це саме у відповідь і лише в тому обсязі, в якому вимагали інтереси огорожі власної безпеки та безпеки її друзів і союзників. Вона ніколи не прагнула і не прагне до переваги, варто за підтримання військової рівноваги на можливо більш низькому рівні.

Слідуючи своєму курсу, Вашингтон зробив спроби девальвувати діючі та блокувати досягнення нових радянсько-американських домовленостей в питаннях обмеження і скорочення озброєнь, і в першу чергу ядерних.

При зустрічах з представниками теперішньої американської адміністрації неодноразово від імені Радянського Союзу доводилося робити обгрунтований докір за адресою Вашингтона:

– Що ж виходить? При адміністраціях Ніксона, Форда і Картера нехай з труднощами, і чималими, але було підписано кілька найважливіших угод між нашими двома державами. Так чому ж нинішня адміністрація не хоче йти шляхом угод?

Курс Вашингтона, призвів до зростання військової небезпеки в світі, породив стурбованість навіть серед союзників США по НАТО. Деякі з них прямо висловлюють своє невдоволення. Загострилось і відчуття тривоги в широких верствах населення країн Заходу, вже протягом ряду років спостерігається хвиля антивоєнного руху, що не обійшла і США.

З усім цим за океаном не могли не порахуватися. Звідти в достатку стали лунати запевнення про бажання вести діалог з Москвою.

Чи давно люди тільки з благоговінням думали про космічні висоти? Адже з дитинства в їхній свідомості вкорінювалося переконання, що там – одне з найбільш мирних місць, звідки немає загрози.

І раптом великі відкриття науки, використання законів природи хочуть перетворити на засіб винищення самого життя на Землі з космосу. Проти цих спроб, проти нелюдських планів знищення людей, перетворення землі на величезну могилу повинен рішуче повстати людський розум. Незалежно від світогляду людей, від їх ідеологічних та релігійних переконань, незалежно від того, при якому соціальному ладі вони живуть, всі вони повинні голосно сказати, що майбутнім людства має бути життя, а не ядерне кладовище.

Отже, радянське керівництво прийняло рішення провести відверту розмову про космос, а разом і про те, щоб почати новий етап у переговорах із США про роззброєння.

Питання про предмет і цілі переговорів і про космос обговорювалися 7 – 8 січня 1985 року в Женеві на моїй зустрічі з державним секретарем США Джорджем Шульцем.

[...] Врешті-решт американська сторона погодилася прийняти точку зору щодо предмета та цілей переговорів, пішла на те, що питання про стратегічні озброєння, ядерну зброю середньої дальності і запобігання гонки озброєнь у космосі повинні розглядатися комплексно. Домовленість про це носила принциповий характер і була зафіксована у спільній заяві. Вона стала кроком у налагодженні діалогу між двома країнами, але саме тільки кроком у порівнянні з тими завданнями, які стояли перед радянсько-американськими переговорами, що відкрилися в Женеві двома місяцями пізніше, з космічних і ядерних озброєнь.

Радянський Союз постійно нагадує всім країнам, що найвищою метою всіх держав світу, всіх урядів має стати ліквідація ядерної зброї.

Радянський Союз попередив адміністрацію США: реалізація її задумів щодо космосу означала б, що ні про яке скорочення, не кажучи вже про ліквідацію ядерної зброї, не може бути й мови. Більше того, це відкрило б

шлюзи для подальшої, до того ж неконтрольованої гонки озброєнь по всім її напрямках.

Навішувати на плани «зоряних воєн» всякі рекламні вивіски зі словом «оборонні» – це означає свідомо вводити в оману людей. Тому «стратегічна оборонна ініціатива», або, як її ще коротко іменують, СОІ, являє собою космічну фальшивку Вашингтона.

Якщо запитати у будь-якої людини на вулиці будь-якого міста в Сполучених Штатах, у Радянському Союзі або в будь-якій країні, чи вважає він, що навколоземний простір слід перетворити на плацдарм підготовки до війни, або співчуває тому, щоб цього не допустити, відповідь звичайно ж буде одна:

– Потрібно вжити ефективних заходів, щоб зберегти космос мирним.

При обговоренні проблеми космосу і ядерних озброєнь завжди виникає питання:

– Як світ реагує на обидві позиції – Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки?

Це питання вторглося і в ті приміщення, в яких вели бесіди Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов і президент США Рональд Рейган. Радянський Союз має всі підстави заявити, що фактично весь світ підтримує радянську позицію. Це було з переконаністю сказано і особисто американському президенту при зустрічі. Народи свою майбутню дорогу хочуть бачити дорогою миру, дорогою життя.

[...] Із Женеви, де зустрічався М. С. Горбачов з Р. Рейганом у листопаді 1985 року, звучав голос Радянської держави на користь найефективніших угод. Ці угоди, зрозуміло, повинні передбачати і ефективний контроль за їх виконанням.

Люди вже добре засвоїли, що гонка озброєнь приносить горе, навіть коли мовчать гармати. Вона поглинає все більше матеріальних та інтелектуальних багатств, не дозволяє вирішувати глобальні проблеми –

голоду, хвороб, пошуку нових джерел енергії, збереження навколишнього середовища, мирного освоєння Світового океану і космосу.

У червні 1986 року братські держави – учасники Варшавського Договору зробили ще одне зусилля в напрямку роззброєння. Вони звернулися до держав – членів НАТО, усіх європейських країн з програмою скорочення збройних сил і звичайних озброєнь в Європі.

Ця програма охоплює суттєве скорочення всіх компонентів сухопутних військ і тактичної ударної авіації європейських держав, а також відповідних сил і засобів США і Канади, розміщених в Європі. Географічна зона, яку охопило б скорочення, – територія усієї Європи, від Атлантики до Уралу.

Отже, мова йде про зниження рівня військового протистояння в Європі. Це – один з головних напрямків в боротьбі за запобігання ядерної загрози. Заходи з роззброєння, запропоновані Радянським Союзом і іншими країнами Варшавського Договору, відкривають практичну можливість зупинити небезпечний хід подій. Здійснення їх дозволило б дивитися в майбутнє з надією.

А чим відповідають США на мирні ініціативи соціалістичних країн?

Та тим, що вони вступили в 1987 рік під акомпанемент дій, які позначили остаточну відмову американської адміністрації виконувати Договір ОСО-2. Той самий договір, який являв собою великий крок в області обмеження наступальних озброєнь.

Громько А. А. Памятное. Кн 1. – М., 1988. – С.313–317.

**Російський військовий історик С. Савранська
про радянсько-американські договори 80-х – початку 90-х рр.**

Договір щодо ракет середньої і малої дальності (РСМД)

Ситуація на переговорах із роззброєння почала стрімко змінюватися після приходу до влади нового керівництва в Радянському Союзі. 8 квітня

1985 р., менше ніж за місяць після того, як Горбачова було обрано Генеральним секретарем, він оголосив про мораторій на розміщення ракет середньої дальності в Європі і призупинення «інших контрзаходів у Європі». Під час візиту до Парижа восени 1985 р. Горбачов дав зрозуміти своїм західним партнерам, що він буде більш гнучким з питання щодо ракет середнього радіуса дії. У січні 1986 р. Горбачов оприлюднив свою програму універсального ядерного роззброєння до 2000 року.

У жовтні 1986 р. в Рейк'явіку радянська сторона погодилася не враховувати англійські та французькі ракети, а також прийняла ідею скорочення або повного знищення ракет середнього радіуса дії в азіатській частині СРСР. За своєю суттю, це означало повне прийняття «нульового варіанту» США. Водночас слід відзначити, що Міністерство оборони СРСР погодилося на цей варіант лише як на частину компромісного рішення, яке жорстко пов'язувало зброю середнього радіуса дії зі стратегічною зброєю і питаннями військового використання космосу – позиція передбачала розгляд цих питань як єдиного переговорного пакета. Це рішення, доповнене новою позицією радянської сторони з питання заходів всеосяжної верифікації, знаменувало собою значну і несподівану зміну радянської позиції на переговорах з РСМД. Ось що пише маршал С. Ф. Ахромєєв з приводу узгодження трьох частин радянської позиції: «саме виходячи з такого твердого узгодження майбутніх скорочень СНО з дотриманням обома сторонами Договору щодо ПРО 1972 р. міністр оборони С. Л. Соколов та начальник Генерального штабу дали тоді згоду на такі істотні зміни в нашій позиції». США також пішли на компроміс і прийняли радянські вимоги щодо крилатих ракет морського базування великої дальності в ядерному спорядженні (КРМБ).

Тоді ж, у Рейк'явіку, Горбачов із власної ініціативи дав зрозуміти американській стороні, що Радянський Союз міг би піти на укладення окремого договору щодо РСМД. Офіційну заяву з цього приводу Горбачов зробив 28 лютого 1987 року. У ній проголошувалось, що СРСР відходить від

своїї традиційної позиції з роззброєння, яка передбачала нерозривне узгодження трьох складових частин переговорів – СНО, РСМД і ПРО – і що тепер питання щодо ракет середньої дальності будуть відокремлені від пакета, що дасть можливість укласти окрему угоду щодо РСМД в найближчим часом. Цей крок викликав занепокоєння радянського військового керівництва, але ніхто не хотів переходити в відкриту опозицію до Генерального секретаря. Потребу такого рішення диктувало бажання якомога швидше укласти договір і домогтися прориву на інших ділянках тематики роззброєння.

Після Рейк'явіка проблеми зброї середньої дальності знову мали обговорення в Москві у квітні 1987 року. А вже влітку того ж року Радянський Союз вніс нову пропозицію – так званий глобальний подвійний нуль, – яка закликала до знищення всієї ядерної зброї середнього радіуса дії з дальністю понад 500 км, у тім числі радянських ракет середньої дальності в Азії. США не очікували такого кроку, і тільки після тривалого внутрішнього обговорення адміністрація Рейгана вирішила пристати на радянську пропозицію.

Найзагадковішим ... елементом у переговорах з РСМД було рішення включити тактичну ракету Ока (СС-23) з дальністю 400 км (набагато нижчою від максимуму – 500 км) до числа систем, що підлягають знищенню. Це рішення ухвалив особисто Горбачов за підтримки міністра закордонних справ Шеварднадзе, не зважаючи на сильний і відкритий опір такому рішенню з боку військових і Політбюро, а також на незгоду з цим рішенням начальника Генерального штабу маршала Ахромєєва.

Шеварднадзе дав згоду в принципі на включення ракет меншої дальності до списку систем, що підлягають знищенню за договором про РСМД, під час зустрічі з Шульцем 13 квітня 1987 року. Цю поступку офіційно підтвердив Горбачов під час зустрічі з Шульцем 14 квітня під тиском з боку свого візаві, який наполягав на тому, що якби Радянський Союз не включив до переліку СС-23, як ракету з дальністю польоту 500 км, то США довелося б

розгорнути такі ракети в Європі. Протягом бесіди Горбачов неодноразово звинувачував американську сторону в тому, що вона намагається змусити радянську сторону піти на великі поступки через власну слабкість. Він навіть звинуватив США в тому, що вони не поводяться з СРСР як з великою державою, на що Шульц відповів своєю знаменитою фразою: «Я поплачу за вас».

Поступку щодо Оки можна було зробити тільки в обхід військових, ізолюючи і відключаючи їх з процесу ухвалення рішень. За свідченням Г. М. Корнієнка, Горбачов і Шеварднадзе навмисне не запросили на ранкову зустріч Ахромєєва, котрий, як провідний радянський парламентар щодо ракет середньої дальності, зазвичай був присутній на всіх зустрічах, де відбувалось обговорення питань щодо РСМД. Його запросили на другу частину зустрічі, безпосередньо після того, як поступку було вже зроблено, і розмова повернулася до невирішених питань СНО...

[...] Стенограми бесід Шеварднадзе і Шульца від 13 квітня та Горбачова і Шульца від 14 квітня підтверджують, що Ахромєєв не брав участі в переговорах і навіть не був присутній при обговоренні питань, стосовно ракет середньої і малої дальності. Горбачов, Шеварднадзе і Добринін були присутні на першій частині зустрічі. Після того, як Ахромєєв приєднався до них у другій частині зустрічі, жодного слова не було сказано про зброю середньої дальності, і розмова точилася про стратегічне наступальне озброєння.

За свідченням Ахромєєва, той факт, що Шеварднадзе відмовився взяти до уваги позицію Міністерства оборони щодо Оки, призвів до «першої» серйозної тріщини у відносинах між Міністерством оборони та Міністром закордонних справ. Усі спроби військових знову порушити питання про ракети малої дальності влітку і восени 1987 р. припинялися погрозами застосування заходів партійної дисципліни.

[...] Військове керівництво було вимушене прийняти позицію, на яку погодився Горбачов у своїй розмові з Шульцем. Воно пішло на цю поступку

під тиском, і дехто з керівників так і не підписали відповідні документи. Включення Оки в договір залишило за США можливість розміщення подібних до Оки ракет Ленс-2, на включення яких у договір поряд з СС-23 наполягали радянські військові. Таким чином, СРСР повністю повинен був знищити 239 ракет Ока (СС-23) – високотехнологічну нову зброю, яку було нещодавно поставлено на озброєння ... До того ж, знищити Оку коштувало недешево, це потребувало додаткових фінансових відрахувань.

Договір щодо РСМД радянське керівництво вважало нерівноправним, адже він надавав певні переваги США. ...І все ж, незважаючи на несиметричні скорочення, Договір щодо РСМД став і досі є єдиним договором, який знищив цілий клас ядерної зброї та істотно знизив рівень напруженості в Європі. Погодившись на несиметричні скорочення, СРСР все-таки здобув перемогу – для світової громадської думки Радянський Союз постав як щирий борець за роззброєння – не лише заради пропаганди, але й навіть тоді, коли доводилося йти на важкі поступки.

Старі концепції національних інтересів доводилося переглядати, й іноді навіть змушувати традиційно мислячих керівників приймати нові формулювання супроти їхньої волі. Це було особливо складним, але необхідним, щодо радянських військових, які завжди являли собою величезну і згуртовану силу у підготовці позицій із роззброєння. У випадку з договором щодо РСМД рушійною силою, що дозволила подолати опозицію, було прагнення Горбачова і Шеварднадзе піти на прорив у знищенні ядерної зброї, як того вимагала горбачовська програма без'ядерного світу, а також, прагнення довести, що СРСР є серйозним партнером на переговорах ...

[...] Переговори з РСМД є прикладом нестандартної ситуації в міжнародних відносинах, коли радянська сторона обстоювала спільні інтереси навіть тоді, коли інша сторона і далі захищала власні позиції, які в майбутньому дозволили б їй розмістити зброю, подібну до СС-23. Згодом Горбачов змушений був повернутися до питання про Оку. У травні 1989 р. США оголосили про те, що вони планують модернізувати системи Ленс, що

зробило б їх практично ідентичними СС-23 за бойовими характеристиками, і розмістити їх в Європі. Під час зустрічі з Бейкером 11 травня 1989 р. Горбачов нагадав Бейкерові про рішення щодо Оки і про політичну ціну цієї поступки. Він нагадав держсекретареві, що заради загальної справи йому довелося долати опозицію своїх же військових, а тепер у світлі дій США: «Навіщо ми ріжемо ці СС-23?»

Коли в травні 1989 р. Горбачов намагався переконати Бейкера піти на «третьій нуль» – з тактичної зброї в Європі, і був готовий піти на додаткові поступки – добровільне одностороннє виведення всієї радянського ядерної зброї з територій країн-учасників Варшавського договору і нові поступки на переговорах щодо звичайних озброєнь у Відні за умови згоди США на повне знищення всієї тактичної ядерної зброї, Бейкер відповів, що він розуміє політичну привабливість «третього нуля», але привабливість є суто політичною, а не стратегічною і не сприяє зміцненню безпеки. Він звинуватив Горбачова у спробі грати на особливо чутливих для американського народу питаннях, але відмовився змінити власну позицію щодо ракет Ленс.

Договір щодо РСМД неможливо пояснити, посилаючись на дилему безпеки чи глобальне балансування, для теорії політичного реалізму – це виняток з правил, аберація. Жодні зовнішні чинники не могли привести до такого повороту в радянській зовнішній політиці в сфері безпеки.

Питання стратегічної протиракетної оборони (ПРО)

Питання стратегічної оборони, і надто стратегічної оборонної ініціативи Рейгана, було, мабуть, тим сюжетом, щодо якого погляди радянського керівництва та експертів змінювалися дуже повільно. По суті справи. офіційна позиція не зазнала глибоких змін, але саме питання було вирішене на вищому рівні простим скасуванням узгодженості між стратегічною обороною і скороченням стратегічних озброєнь за договором СНО-1 (СТАРТ-1). У Рейк'явіку небажання Рейгана відмовитися або накласти будь-

які обмеження на СОІ унеможливило грандіозний прорив у роззброєнні, який міг би стати реальністю. Цей факт ще раз підкреслює надзвичайну важливість питань стратегічної оборони.

Щоб зрозуміти значення СОІ для радянського керівництва, слід мати на увазі, що ми розглядаємо той період, коли Горбачов уже висунув свою пропозицію січня 1986 р. про знищення всієї ядерної зброї до 2000 р. і проводив активну кампанію зі створення міжнародної коаліції підтримки цього плану. Радянське керівництво пішло на великі поступки в переговорах щодо РСМД для того, аби прискорити реалізацію цього плану, і щоб довести серйозність такої програми своїм міжнародним партнерам.

У Рейк'явіку лідери двох країн наблизились упритул до такої угоди. Однак, на той час Горбачов не був готовий відмовитися від узгодженості між протиракетною обороною і стратегічним наступальним озброєнням, навіть якби таке рішення відкрило дорогу до його головної мети – знищення стратегічних ядерних озброєнь. Сприйняття СОІ як основної загрози для радянської безпеки лишалося незмінним у 1986 році.

Однією з причин, яка зумовила відмову Горбачова піти на компроміс із цього питання, була вкрай жорстка позиція військових у тому, що тріада питань із роззброєння має розглядатися в одному пакеті. Цю позицію захищав і начальник Генерального штабу маршал Ахромєєв. Його позиція виразно простежується у його бесідах з американськими партнерами у Вашингтоні після підписання договору щодо РСМД. Він принципово наполягав на тому, що скорочення стратегічних наступальних озброєнь мають бути обумовлені тим, що обидві сторони суворо дотримуватимуться договору щодо ПРО в тій формі, в якій він був підписаний 1972 року, і що будь-які спроби створити протиракетну оборону, розміщену в космосі, вели б до нового, особливо небезпечного закруту гонки озброєнь ...

[...] Незважаючи на це, договір з РСМД став першим кроком відходу від позиції розгляду пакету питань, а також у напрямку «розв'язання» питань стратегічної наступальної зброї та стратегічної оборони.

Під постійним тиском з боку адміністрації Рейгана і потім Буша радянська сторона погодилась на лабораторні дослідження технології СОІ, а потім дискусія перейшла до того, які саме компоненти будуть дозволені для розгортання в космосі. Офіційна позиція все ще вимагала угоди з питань ПРО як умови підписання договору щодо СНО.

Основну поступку з питань ПРО, яка також визначила поворотний момент у переговорах щодо СНО, зробила радянська сторона в 1989 р. у штаті Вайомінг. Під час бесід у... будинку Бейкера Шеварднадзе з власної ініціативи пообіцяв Бейкерові, що Радянський Союз буде готовий підписати і ввести в дію договір щодо СНО без окремого документа з питань ПРО. За свідченням генерала Н. Червова, котрий тоді очолював договірно-правовий відділ Міністерства оборони, Шеварднадзе отримав спеціальне попередження від військових не йти на відкриту поступку з цього питання. Навіть військові експерти, які супроводжували його в тій поїзді, постійно просили його не поступатися з цього важливого питання зараз, оскільки його можна було б використовувати як козир при обговоренні інших спірних питань.

Під час цієї ж зустрічі Шеварднадзе також визнав, що красноярський радар був дійсно порушенням договору щодо ПРО. Цього визнання військове керівництво ніколи раніше не обговорювало, і, тому серйозно розлютило Міністерство оборони. Він також сказав, що політичне рішення про демонтаж радара було вже ухвалене – заява, яку сприйняли з подивом майже всі в Москві.

Міністр закордонних справ переконав Горбачова зробити цю поступку без відома військових і Політбюро. Шеварднадзе знав, що питання красноярського радара буде основною перешкодою в ратифікації договору СНО.

Теорія реалізму не може пояснити такий розвиток подій, де одна із супердержав просто відмовляється від інтересу, який вона раніше вважала своїм наріжним інтересом безпеки. Цікавим є і те, що я не зміг знайти

документального підтвердження, коли саме змінилася радянська позиція. Напевно, правильно було б сказати, що вона просто поступово втратила свою значимість, що й дозволило Шеварднадзе поступитися радянською вимогою про узгодженість.

Звичайно ж, цьому передувала внутрішньополітична дискусія, в якій провідні радянські вчені намагалися переконати військових, що СОІ була практично нездійсненною технічно, і що сама ця ідея з часом просто стане застарілою. Щодо радянських космічних досліджень, фізик Роальд Сагдєєв був головним прихильником ідеї про те, що стратегічна оборона Рейгана просто не спрацює, і що для Радянського Союзу спроба побудувати таку ж оборону буде тільки марнуванням коштів.

Шеварднадзе встановив практику запрошення провідних учених на науково-практичні конференції для дискусій із роззброєння та інших військових питань. Першим головним фокусом таких конференцій була якраз Стратегічна оборонна ініціатива та імовірна відповідь на неї Радянського Союзу. За словами Детінова, Шеварднадзе наполягав, щоб його асистенти брали до уваги думку вчених. Детінов також робить більш загальний висновок про те, що «Шеварднадзе намагався у своїх рішеннях і оцінках з військово-політичних проблем спиратися на ідеї, провідних радянських учених і дослідників».

Іншим вирішальним чинником у радянському рішенні зняти свою вимогу стосовно включення умов із стратегічної оборони в договір щодо СНО була позиція маршала Ахромєєва. За свідченням Роальда Сагдєєва, він був дуже добре поінформований відносно предмета СОІ і чинив величезний вплив на Горбачова, намагаючись переконати його не копіювати американську програму стратегічної оборони. Таким чином, Ахромєєв, переконуючи Горбачова не боятися СОІ, мимоволі вніс свою лепту в те, що питання ПРО втратили свою важливість для вищого керівництва.

В результаті позиції провідних учених, про які Шеварднадзе і Ахромєєв інформували Горбачова, допомогли йому подолати власні початкові глибокі

підозри і тривогу з приводу СОІ та бажання відповісти адекватно. Відповідно, насущність проблеми і сприйняття загрози, яку вона мала для безпеки Радянського Союзу і стратегічного балансу, поступово слабшали під впливом зростання хвилі наукових доказів про вельми сумнівну технологічну базу СОІ та її реальні перспективи. Крім цього, діяв і ще один важливий чинник – сприймання військової та політичної загрози з боку США, яке зникало у міру того, як відносини між двома країнами стрімко поліпшувалися.

Помічник Шеварднадзе Сергій Тарасенко, котрий безпосередньо займався радянсько-американськими відносинами, сказав мені, що рішення відмовитися від вимоги включити умову щодо стратегічної оборони в договір щодо СНО було «природним», оскільки США більше не становили загрози для СРСР, адже страх перед загрозою з космосу практично зник, отже така зміна радянської позиції було логічною, тому що її попередня позиція стала перешкодою до дальшої нормалізації відносин між СРСР та США і підписання договору щодо СНВ.

Таким чином, зміна радянської позиції з питання щодо ПРО стало результатом не так змін у світі, як внутрішньополітичної ситуації, за якої вирішальні позиції в уряді займали люди, ... котрі, спираючись на підтримку вчених і поступово змінюючи власну позицію на основі нової наукової інформації, ухвалили рішення, яке напевно було б неможливе за умов розвиненого демократичного суспільства ...

[...] У радянській системі того часу, яка була суворо ієрархічною і непризвичаєною до відкритого обговорення альтернативних рішень, вузьке коло по-реформаторськи налаштованих прихильників генсека змогло обійти опозиційно налаштовані кола і провести власне рішення, спрямоване на досягнення цілей, які на той момент були значно важливішими, ніж збереження математично точного балансу сил.

Договір щодо стратегічних наступальних озброєнь (СНО)

Питання стратегічної зброї та необхідності її скорочення обговорювали Горбачов, Рейган та військові експерти обох сторін під час кожної зустрічі як пріоритетну проблему радянсько-американських відносин. У Рейк'явіку обидві сторони погодилися з пропозицією Горбачова (за ініціативою Ахромєєва) скоротити стратегічні озброєння на 50%. Слід було тільки вивести точну формулу скорочень. Пол Нітце, глава американських парламентарів, відразу ж заявив, що американська сторона чекає від СРСР згоди на виключення ракет середньої дальності, ракет передового базування та крилатих ракет морського базування з угоди щодо стратегічної зброї. Він також зазначив, що США чекали від Радянського Союзу згоди на значні скорочення важких ракет наземного базування. Американська делегація також запропонувала зараховувати кожен стратегічний бомбардувальник як один носій, без огляду на те, чи несе він бомби або крилаті ракети.

Радянська делегація експертів на чолі з маршалом Ахромєєвим погодилася з позиціями США щодо ракет середньої дальності, систем передового базування і правил зарахування стратегічних бомбардувальників – останнє згодом стане предметом критики з боку опозиції, навіть осіб з близького оточення Горбачова. З іншого боку, ... США ухвалили радянське формулювання щодо КРМБ, що було істотним проривом.

На думку військових експертів, яку вони висловили значно пізніше, Ахромєєв зробив велику і невинуватну поступку американцям, коли погодився зараховувати «кожен бомбардувальник, і оснащений протиповітряними ракетами і бомбами, як моноблочний засіб доставки» і, таким чином, «зараховувати його під рівень 1600 [носіїв – прим. автора] як бомбардувальник, і під рівень 6000 як одну боєголовку».

Після тривалої перерви переговори щодо СНО було відновлено в Женеві в червні 1989 року. Як зазначають американські дослідники Майкл Бешлосс та Струоб Талботт, «Буш надіслав Горбачову особистий лист із переліком пропозицій. Практично кожна з них вимагала лівової частки поступок з боку

СРСР. Горбачов був настільки ображений, що навіть не дав президентові прямої відповіді». Питання для обговорення знову стосувалися радянських важких МБР, крилатих ракет морського і повітряного базування і радянської узгодженості з договором щодо ПРО. Незважаючи на це, вже у вересні цього ж року, коли Шеварднадзе приїхав до США, Горбачов надіслав Бушеві листа, в якому натякнув про свою готовність зробити нові поступки.

На додаток до згоди укласти договір СНО-1 без окремої угоди щодо ПРО та обіцянки демонтувати красноярський радар, Шеварднадзе також погодився не наполягати більше на включенні в договір щодо СНО обмежень на крилаті ракети морського базування, що було давньою американською вимогою. Важливо відзначити, що всі три основні поступки радянської сторони були односторонніми і не дістали у відповідь кроків США з питань, які Шеварднадзе сподівався вирішити.

Дальший прогрес за стратегічними системами ускладнювався і затягувався через безліч технічних деталей, зокрема через заходи верифікації, відносно яких сторони ніби помінялися позиціями – тепер Радянський Союз був готовий іти набагато далі, ніж США, відкриваючи свою територію іноземним інспекторам, і вимагав, щоб США дозволили інспекцію на кораблях – те, на що США не були готові погодитись... Вже в 1987 р. Радянський Союз докорінно переглянув свою позицію з верифікації та контролю. Радянський Союз заявив, що він буде відкритий практично для будь-яких процедур верифікації та контролю за умови взаємності з боку США.

Вже 4 лютого 1987 р. під час зустрічі з колишніми урядовими особами США, зокрема з колишнім Міністром оборони Гарольдом Брауном, колишніми держсекретарями Сайрусом Венсом і Генрі Киссінжером, Ахромєєв сформулював радянську позицію з верифікації: «тепер ... питання контролю не є реальним питанням, тому що Радянський Союз згоден на будь-яку форму контролю. Це стосується до всіх систем озброєнь, і я сподіваюся, що цей прогрес з нашого боку розуміє кожен». Надалі США

погодилися обговорювати обмеження на крилаті ракети морського базування, але тільки за умови обговорення цього питання поза договором щодо СНО. Зрештою радянська сторона відмовилася майже від усіх вимог з питання про крилаті ракети, які вона висувала раніше.

На початку 1990-го року радянська сторона погодилася з американською позицією про обмеження кількості бомбардувальників, які можуть нести крилаті ракети повітряного базування, дозволяючи, таким чином, нестачу реальної кількості крилатих ракет, обмеживши їх числом, яке номінально може нести кожний клас бомбардувальника. Також радянська сторона погодилася виключити всі бомбардувальники, що номінально не несуть крилаті ракети, з будь-якої формули, яка стосувалася крилатих ракет.

Навесні 1990-го року радянські військові були на межі повстання проти політичного керівництва. Ахромєєв, чиє ім'я стало асоціюватися із поступками, втрачав повагу військових і, відтак став менш корисним Горбачову і Шеварднадзе в їхній переговорній стратегії. Тепер військові посиляли свого представника, якому вони довіряли, практично на кожну зустріч у верхах чи зустріч міністрів, і цей представник зазвичай намагався попередити далші радянські поступки. Остаточні деталі договору щодо СНО, отже, стали майже нездоланими проблемами, оскільки радянські військові могли значно обмежити спроможність дипломатів робити навіть найменші поступки.

Відставка Шеварднадзе в грудні 1990 р. значно посилила вплив військових на зовнішню політику, оскільки новий міністр закордонних справ Бессмертних не мав такої енергії та сили переконань, як його попередник.

До того часу, коли остаточні питання договору були вирішені в середині липня 1991 р. в Лондоні, хвиля критики на адресу договору, що мав бути підписаний, вже піднімалася в радянських консервативних колах, загрожуючи провалом ратифікації в новій демократично обраній Верховній Раді. За договором СНО, Сполучені Штати мусили скоротити свої стратегічні озброєння загалом і в цілому на 25%, Радянський Союз – на 35%. **Усередині**

цих скорочень у важких МБР, серці радянської стратегічної тріади, були навіть більш глибокими. Радянський Союз зробив всі основні поступки і, за висловом Шеварднадзе, «ми тягли м'яч через все поле».

Таким чином, незважаючи на те, що Радянський Союз мусив піти на серйозні компроміси і часто односторонні поступки, фактично безпеку країни не було ослаблено, а, навпаки, було зміцнене в результаті радикального ослаблення та поступового зникнення загрози ядерного конфлікту між супердержавами. Неординарні й часто спірні рішення, що їх ухвалювали радянські лідери, поклали початок успішному процесові роззброєння, який триває і сьогодні, який дав змогу СРСР, а потім Росії припинити непосильну для країни гонку озброєнь і спрямувати вивільнені фінансові кошти в мирну економіку. Безперечно, що багато рішень Горбачова були і є вкрай непопулярними, але час показав, що вони не завдали шкоди безпеці країни. Такий поворот подій складно пояснити, якщо наше мислення оперує лише поняттями незмінних національних інтересів, визначених балансами сил, але ми мусимо визнати, що цей поворот був би просто неможливим, якби радянське керівництво, яке прийшло до влади в 1985 р., оперувало такими поняттями у своїй зовнішній політиці.

Савранская С. В Военно-политические аспекты окончания холодной войны / С. В. Савранская // Конец холодной войны: новые факты и аспекты: Сб. науч. тр. – Саратов, 2004 – С. 48–72.

СПИСОК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

Розділ І.

Створення основ світового економічного і політичного регулювання після Другої світової війни

- № 1. Угода Міжнародного валютного фонду.
Бреттон-Вудс (США). 22 липня 1944 р. (Витяг).....
- № 2. Угода Міжнародного банку реконструкції і розвитку.
Бреттон- Вудс (США). 22 липня 1944 р. (Витяг).....
- № 3. Декларація про звільнену Європу. Кримська конференція
керівників трьох союзних держав – СРСР, США і
Великобританії. Ялта. 4–11 лютого 1945 р.....
- № 4. Протокол Кримської конференції. Ялта. 4–11 лютого 1945 р.
(Витяг).....
- № 5. Повідомлення про Берлінську конференцію трьох держав.
Берлін. 2 серпня 1945 р. (Витяг).....
- № 6. Статут Організації Об'єднаних Націй. Нью-Йорк. 24 жовтня
1945 р. (Витяг).....
- № 7. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН про принципи,
які визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь
Нью-Йорк. 14 грудня 1946 р.....
- № 8. Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ). Женева.
30 жовтня 1947 р. (Витяг).....
- № 9. Загальна декларація прав людини. Нью-Йорк. 10 грудня
1948 р. (Витяг).....
- Із досліджень істориків
Створення Бреттон-Вудської системи (за матеріалами
американського дослідника Р.Б.Будса).....
- Політика СРСР з проблеми приєднання до Бреттон-Вудських
угод (точка зору російських істориків В. Княжинського,
А. Багатурова і ін.).....

Питання спільної політики СРСР, США і Великої Британії щодо звільнених країн Європи (позиції англійського історика Г. Фейса і російського-американського історика В. Зубока).....

Розділ II.

Початок "холодної війни" (1946 – 1947 рр.)

- № 10. Промова Й. Сталіна на передвиборних зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москви 9 лютого 1946 р....
- № 11. Телеграма повіреного в справах США в СРСР Дж. Кеннана державному секретареві США. Москва. 22 лютого 1946 р. («Довга телеграма Кеннана»).....
- № 12. Черчілль В. «М'язи миру». Промова 5 березня 1946 р. в м. Фултоні..
- № 13. Із інтерв'ю Й. Сталіна кореспонденту «Правди» про промову В.Черчілля у Фултоні 13 березня 1946 р.....
- № 14. Черчілль В. «Трагедія Європи». Промова в Цюріхському університеті 19 вересня 1946 р.....
- № 15. Аналітичний огляд, підготовлений послом СРСР в США М. Новиковим міністру закордонних справ В. Молотову 27 вересня 1946 р (Зовнішня політика США у повоєнний період).....
- № 16. Виступ президента Г. Трумена на спільному засіданні палат конгресу США. Вашингтон. 12 березня 1947 р. («Доктрина Трумена»).....
- № 17. Промова державного секретаря США Дж. Маршалла в Гарвардському університеті. 5 червня 1947 р. («План Маршалла»).....
- № 18. Запис бесіди Й. Сталіна з чехословацькою урядовою делегацією 9 липня 1947 р.....
- № 19. Із доповідної записки академіка Є. С. Варги В. М. Молотову про «план Маршалла».....
- № 20. Із телеграми посла СРСР в США М. Новикова В. М. Молотову Вашингтон, 24 червня 1947 р.....

№ 21. Доповідь члена політбюро, секретаря ЦК ВКП (б)
А. Жданова на установчій нараді Комінформу.
Шклярська Поремба (Польща). 25 вересня 1947 р. (Витяг).....

№ 22. Декларація наради представників Компартії
Югославії, Болгарської робітничої партії (комуністів),
Компартії Румунії, Угорської комуністичної партії,
Польської робітничої партії, Всесоюзної комуністичної
партії (більшовиків), Компартії Франції, Компартії
Чехословаччини та Компартії Італії з питання про
міжнародне становище. Шклярська Поремба (Польща).
28 вересня 1947 р. (Утворення Комінформу) (Витяг).....

№ 23. Із закону про надання допомоги іноземним державам
(«план Маршалла»). Вашингтон, 3 квітня 1948 р. (Витяг).....

Із досліджень істориків, мемуарів дипломатів і розвідників

Англійський історик А. Буллок про загострення відносин
між учасниками антигітлерівської коаліції.....

Із досліджень американських істориків Д. Девіса і Ю. Трані.....

Початок атомної дипломатії.....

Хто почав "холодну війну"? (свідчення колишнього радянського
дипломата Г. Корнієнка).....

На думку сучасного російського письменника і історика Л. Млечина.....

«План Маршалла» і «холодна війна» в оцінці радянського міністра
закордонних справ В. Молотов.....

Російський історик М. Наринський про «план Маршалла».....

Сучасний російський дослідник «холодної війни» В. Рукавишников
про роль «плану Маршалла» для Західної Європи і США.....

Думка радянського міністра закордонних справ А. Громико щодо
лютневих 1948 р. подій в Чехословаччині і Е. Бенеша.....

Свідчення колишнього радянського розвідника П. Судоплатова.....

Як це оцінюється в сучасній російській історіографії?.....

Із дослідження французького історика М. Ваїсса.....

Цифри і факти сучасних російських істориків.....

Розділ III.
Блокова політика.
Наступальні стратегії і мирне співіснування
(1947 – поч. 60-х рр.)

- № 24. Міжамериканський договір про взаємну допомогу.
Ріо-де-Жанейро. 2 вересня 1947 р. (“Пакт Ріо”) (Витяг).....
- № 25. Статут Організації американських держав. Богота.
30 квітня 1948 р. (Витяг).....
- № 26. Договір про союз і взаємодопомогу між Його Величністю
Королем Сполученого Королівства Великобританії і
Північної Ірландії і президентом Французької Республіки.
Дюнкерк. 4 березня 1947 р. (“Дюнкеркський договір”).....
- № 27. Договір про економічне, соціальне і культурне
співробітництво і колективну самооборону. Брюссель.
17 березня 1948 р. (“Брюссельський пакт”) (Витяг).....
- № 28. Резолюція сенату США № 239. Вашингтон. 11 червня 1948 р.
 (“Резолюція Ванденберга”).....
- № 29. Вашингтонський договір. Вашингтон. 4 квітня 1949 р.
(Утворення НАТО).....
- № 30. Меморандум уряду СРСР про Північноатлантичний
договір. Москва. 31 березня 1949 р. (Витяг).....
- № 31. Договір про безпеку між Сполученими Штатами Америки,
Австралією і Новою Зеландією. Сан-Франциско.
1 вересня 1951 р. (АНЗІУС) (Витяг).....
- № 32. Договір про колективну оборону Південно-Східної Азії.
Маніла. 8 вересня 1954 р. (“Манільський пакт”) (Витяг).....
- № 33. Договір про взаємне співробітництво між Туреччиною

- та Іраком. Багдад. 24 лютого 1955 р. (“Багдадський пакт”)
(Витяг).....
- № 34. Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу між Народною Республікою Албанією, Народною Республікою Болгарією, Угорською Народною Республікою, Німецькою Демократичною Республікою, Польською Народною Республікою, Румунською Народною Республікою, Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою. Варшава. 14 травня 1955 р. (“Варшавський договір”).....
- № 35. Інформаційне повідомлення про створення Сполученого командування збройними силами держав-учасниць Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Варшава. 14 травня 1955 р.....
- № 36. Цілі і програми Сполучених Штатів із національної безпеки. Меморандум Ради національної безпеки № 68. Вашингтон. 7 квітня 1950 (Директива «СНБ 68»). (Витяг).....
- № 37. Статут Ради Європи. Лондон. 5 травня 1949 р. (Витяг).....
- № 38. Закон США про взаємне гарантування безпеки. Вашингтон. 10 жовтня 1951 р. (Витяг).....
- № 39. Договір про відносини між Трьома державами та Федеративною Республікою Німеччиною. Бонн. 26 травня 1952 р. («Боннський договір») (Витяг).....
- № 40. Договір про Європейське оборонне співтовариство (ЕОС). Париж. 27 травня 1952 р. («План Плевена») (Витяг).....
- № 41. Промова державного секретаря США Дж. Ф. Даллеса. Нью-Йорк. 12 січня 1954 р. («Доктрина масованої відплати») (Витяг).....
- № 42. Проект мирного договору з Німеччиною. Внесений Радянським Союзом на Берлінській нараді міністрів закордонних справ СРСР, Великобританії, Франції і США. Берлін. 1 лютого 1954 р. (Витяг).....

- № 43. Протокол, що змінює і доповнює Брюссельський договір.
Париж. 23 жовтня 1954 р. («Паризький протокол») (Витяг).....
- № 44. Указ президії Верховної ради СРСР про припинення стану
війни між Радянським Союзом і Німеччиною. Москва.
25 січня 1955 р. (Витяг).....
- № 45. Державний Договір про відновлення незалежної і
демократичної Австрії. Відень. 15 травня 1955 р. (Витяг).....
- № 46. Федеральний конституційний закон про нейтралітет Австрії.
Відень. 26 жовтня 1955 р. (Витяг).....
- № 47. Прес-конференція президента США Дуайт Ейзенхауера.
Вашингтон. 7 квітня 1954 р. («Доктрина доміно») (Витяг).....
- № 48. Директиви глав урядів чотирьох держав міністрам
закордонних справ. Женева. 23 липня 1955 р.
(«Женевський саміт») (Витяг).....
- № 49. Спільна декларація Союзу Радянських Соціалістичних
Республік та Японії. Москва. 19 жовтня 1956 р.
- № 50. Візит голови Ради міністрів СРСР М.С.Хрущова в США.
Спільне радянсько-американське комюніке. Вашингтон.
27 вересня 1959 р.
- № 51. Із директиви Ради національної безпеки США № 20/1
«Цілі США стосовно Росії». 18 серпня 1948 р. (Витяг).....
- № 52. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 181 (II). Нью-Йорк.
29 листопада 1947 р. (Державний устрій у Палестині)
(Витяг).....
- № 53. Комюніке Ради міністрів закордонних справ. Париж.
20 червня 1949 р. (Витяг).....
- № 54. Резолюція Ради безпеки ООН. Нью-Йорк.
27 червня 1950 р. (Початок війни в Кореї)
- № 55. Резолюція Ради безпеки ООН. Нью-Йорк. 7 липня 1950 р.
- № 56. Угода, укладена між головнокомандуючим збройними
силами ООН, з одного боку, і Верховним командуючим
Корейської народної армії і командуючим китайськими

народними добровольцями, іншого боку, про військове перемир'я в Кореї. Паньминьчжон (Корея).

27 липня 1953 р. (Витяг).....

№ 57. Угода про припинення військових дій у В'єтнамі між збройними силами Французького Союзу і силами Народної армії В'єтнаму. Женева. 20 липня 1954 р.....

№ 58. Протокол переговорів Великобританії, Франції та Ізраїлю. Севр. 24 жовтня 1956 р. («Севрський протокол»).....

№ 59. Резолюції і постанови ХХ з'їзду КПРС на звітну доповідь ЦК КПРС. Москва. 25 лютого 1956 р. (Витяг).....

№ 60. Із заяви Радянського уряду про збройну агресію проти Єгипту. 31 жовтня 1956 р.....

№ 61. Декларація наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. Москва. 14–16 листопада 1957 р.(Витяг).....

№ 62. Заява наради представників комуністичних і робітничих партій. Москва. 14-16 листопада 1957 р.(Витяг).....

№ 63. Звіт ЦК КПРС ХХІІ з'їздові КПРС. Доповідь Першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова. Москва. 17 жовтня 1961 р. (Витяг).....

№ 64. Мирне співіснування і боротьба за загальний мир. Із Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Принята на ХХІІ з'їзді КПРС. Москва. Жовтень 1961 р. (Витяг).....

Із досліджень істориків і мемуарів дипломатів

Із монографії колишнього держсекретаря США, історика і політолога Г. Кіссинджера.....

”Повітряний міст” у Західний Берлін.....

Зі спогадів колишнього канцлера ФРН В. Брандта про блокаду Західного Берліна (24 червня 1948 р. – 12 травня 1949 р.).....

Створення НАТО, Кореїська війна і Берлінський мур

- за оцінкою А. Громика.....
- Із дослідження російського історика А. Уткіна.....
- Очіма радянського військового спеціаліста і історика
В. Стародубова... ..
- Із колективної монографії російських дослідників історії
соціалістичних країн.....
- Із аналітичного огляду англійського історика Дж. Гренвілла.....
- Загострення міжнародних відносин напередодні Суецької кризи
(російський дослідник М. Пелипась).....
- Основний зміст сучасної епохи і три революційні сили сучасності.
(З підручника системи партнавчання).....

Розділ IV.

Міжнародні кризи й військові конфлікти (50-ті – поч. 70-х рр.)

- № 65. Послання голови Ради міністрів СРСР М. А. Булганіна
прем'єр-міністру Великої Британії Антоні Ідену. Москва.
5 листопада 1956 р. («Ракетне послання») (Витяг).....
- № 66. Із резолюції конгресу США. Вашингтон. 9 березня 1957 р.
(«Доктрина Ейзенхауера») (Витяг).....
- № 67. Інтерв'ю першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова газеті
«Правда» про події в Угорщині в 1956 р. Москва. 4 квітня 1958 р.
(Витяг).....
- № 68. Заява Радянського уряду у зв'язку з подіями на Близькому і
Середньому Сході. Москва. 16 липня 1958 р. (Витяг).....
- № 69. Нота Радянського уряду урядам США, Великобританії
та Франції. Москва. 27 листопада 1958 р.
(«Ультиматум Хрущова») (Витяг).....
- № 70. Заява голови Ради міністрів СРСР М. С. Хрущова президенту
Франції де Голлю, прем'єр-міністру Великої Британії
Макміллану, президенту США Ейзенхауеру. Париж.

- 16 травня 1960 р. (Інцидент з американським розвідувальним літаком «У-2») (Витяг).....
- № 71. Вирок у справі американського льотчика-шпигуна Пауерса. Москва. Серпень 1960 р. (Витяг).....
- № 72. Із промови президента США Джона Ф. Кеннеді 26 червня 1961 р.....
- № 73. Із виступу М. С. Хрущова на нараді перших секретарів ЦК комуністичних і робітничих партій країн – учасниць ОВД. Москва, 4 серпня 1961 р. (Витяг).....
- № 74. Із листування президента США Джона Ф. Кеннеді і голови Ради міністрів СРСР М. С. Хрущова. Вашингтон – Москва. Жовтень – грудень 1962 р. (Витяг) (Карибська криза).....
- № 75. Усне послання Голови Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущова Президенту США Дж. Кеннеді. 10 грудня 1962 р.....
- № 76. «Я – берлінець». Промова президента США Дж. Кеннеді. Західний Берлін. Площа Рудольфа Більда. 26 червня 1963 р.....
- № 77. Із заяви Радянського уряду в зв'язку з агресією Ізраїлю проти Об'єднаної Арабської Республіки. 5 червня 1967 р. (Витяг)
- № 78. Резолюція Ради безпеки ООН № 242. Нью-Йорк. 22 листопада 1967 р. (Витяг).....
- № 79. Резолюція Ради безпеки ООН № 267. Нью-Йорк. 3 липня 1969 р. (Витяг).....
- Із матеріалів преси, досліджень істориків, дипломатів і державних діячів
- Зарубіжна преса про позицію радянського уряду щодо корейської війни ...
- Думка американського дослідника К. Везерсбі.....
- Оцінка Г. Кіссинджером Корейської війни, арабо-ізраїльських війн, побудови Берлінського муру і початку американського вторгнення у В'єтнам.....
- Радянський історик і дипломат Є. Примаков про близькосхідний конфлікт....

- Англійський історик Т. Харботл про близькосхідну кризу і в'єтнамську війну.....
- Зі спогадів М. С. Хрущова.....
- Зарубіжна преса про арабо-ізраїльську війну.....
- Що трапилося після того, як була побудована стіна?.....
- Російські історики Б. Бонвеч і А.Філітов про політику радянського керівництва в ході Берлінської кризи.....
- Конфлікт з літаком-розвідником У-2.....
- Російський історик А. Фурсенко про початок Карибської кризи.....
- Зі спогадів очевидця битви на Плайя-Хірон.....
- Рішення М. С. Хрущова.....
- Г.Корнієнко про причини Карибської кризи і її уроки.....
- Думка російського історика В. Познякова.....
- Жовтнева війна 1973 р.....
- Радянська підтримка В'єтнаму.....

Розділ V.
Стабілізація міжнародних відносин і розрядка та її криза
(1963–1979 рр.)

- № 80. Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі і під водою. Москва. 5 серпня 1963 р. (Витяг).....
- № 81. Спільна резолюція №1145 сенату і палати представників конгресу США «Про підтримання міжнародного миру та безпеки в Південно-Східній Азії». Вашингтон. 7 серпня 1964 р. («Тонкинська резолюція») (Витяг).....

- № 82. Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці.
Мехіко. 14 січня 1967 р. («Договір Тлателолко») (Витяг).....
- № 83. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї.
Москва – Вашингтон – Лондон. 1 липня 1968 р. (Витяг).....
- № 84. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і
Федеративною Республікою Німеччиною. Москва.
12 серпня 1970 р. (Витяг).....
- № 85. Домовленість про наміри сторін. Додаток до договору між
СРСР і ФРН. Москва. Не пізніше 12 серпня 1970 р.....
- № 86. Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його
надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.
Москва – Лондон – Вашингтон. 11 лютого 1971 р. (Витяг).....
- № 87. Чотиристороння угода щодо Західного Берліна. Берлін.
3 вересня 1971 р. (Витяг).....
- № 88. Додаток 1 до чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна.
Повідомлення уряду СРСР урядам Французької Республіки,
Сполученого Королівства та Сполучених Штатів Америки.
Берлін. 3 вересня 1971 р.....
- № 89. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і
Сполученими Штатами Америки про обмеження систем
протиракетної оборони. Москва. 26 травня 1972 р.
(договір ПРО) (Витяг).....
- № 90. Тимчасова угода між Союзом Радянських Соціалістичних
Республік та Сполученими Штатами Америки про деякі заходи
в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь.
Москва. 26 травня 1972 р. (Витяг).....
- № 91. Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних
Республік та Сполученими Штатами Америки. Москва.
29 травня 1972 р. (Витяг).....
- № 92. Протокол до договору між Союзом Радянських Соціалістичних
Республік та Сполученими Штатами Америки про обмеження
систем протиракетної оборони. Москва. 3 липня 1974 р. (Витяг).....
- № 93. Із виступу державного секретаря США Г. Кіссинджера.
Бірмінгем, 14 серпня 1975 р. (Витяг)

- № 94. Із послання Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва президенту США Дж. Картеру. Москва, 15 березня 1977 р.....
- № 95. Єгипетсько-ізраїльський мирний договір. Вашингтон. 26 березня 1979 р. («Кемп-Девідський мир») (Витяг).....
- № 96. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Відень. 18 червня 1979 р. (ОСО-2) (Витяг).....
- № 97. Протокол до договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Відень. 18 червня 1979 р. (Витяг).....
- № 98. Із меморандуму помічника президента США з національної безпеки З. Бжезинського. Вашингтон, Білий дім, 26 грудня 1979 р. (Витяг)
- № 99. Із записки Політбюро «До подій в Афганістані 27–28 грудня 1979 р. ». (Витяг)
- № 100. Із відповідей Л. І. Брежнєва на питання газети «Правда» про введення радянських військ до Афганістану в грудні 1979 р. 13 січня 1980 р. (Витяг)
- Угоди між Ізраїлем і арабськими країнами, підписані в Кемп-Девіді і Вашингтоні.....
- Із матеріалів преси, досліджень істориків, дипломатів і державних діячів
- Американська преса про радянсько-американську зустріч на вищому рівні в Москві в 1972 р.....
- Угоди між Ізраїлем і арабськими країнами, підписані в Кемп-Девіді і Вашингтоні
- Домовленості про обмеження озброєння і початок нового загострення радянсько-американських відносин за матеріалами М. Ваїсса.....
- А. Громико про радянсько-американські домовленості.....

Договір стосовно ПРО: хто і навіщо його вигадав? (Думка радянського військового експерта М. Червова).....

Оцінка періоду англійським істориком П. Кальвокорессі.....

Розділ VI.

Загальноєвропейський процес, розпад біполярного світу і завершення "холодної війни" (1975 – 1991 рр.)

- № 101. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінкі. 1 серпня 1975 р.(Витяг).....
- №102. Прес-конференція президента США Рональда Рейгана. Вашингтон. 29 січня 1981 р. (Небезпеки розрядки).....
- № 103. Підсумковий документ Мадридської зустрічі 1980 р. представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Мадрид. 6 вересня 1983 р. (Витяг).....
- № 104. Політична доповідь центрального комітету КПРС XXVII з'їзду КПРС. Москва 25 лютого 1986 р. (Витяг).....
- № 105. Єдиний європейський акт. Люксембург, 17 лютого 1986 р. Гаага, 28 лютого 1986 р. (Витяг).....
- № 106. Документ Стокгольмської конференції з заходів довіри і безпеки і роззброєння в Європі.Стокгольм. 19 вересня 1986 р. (Витяг).....
- № 107. Договір між СРСР та США про ліквідацію їх ракет середньої і меншої дальності. Вашингтон. 8 грудня 1987 р. (Витяг).....
- № 108. Виписка з протоколу засідання Політбюро ЦК КПРС «Про заходи у зв'язку з майбутнім виведенням радянських військ з Афганістану» 24 січня 1989 р.....
- № 109. Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 р. представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Відень. 15 січня 1989 р. (Витяг).....
- № 110. Із промови Президента СРСР М. С. Горбачова

- на засіданні Ради Європи. 6 липня 1989 р. (Витяг).....
- № 111. Із повідомлення Комітету Верховної Ради СРСР з міжнародних справ про політичну оцінку рішення про введення радянських військ в Афганітан. 25 грудня 1989 р.(Витяг).....
- № 112. Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини. Москва. 12 вересня 1990 р.(Витяг).....
- № 113. Лист міністрам закордонних справ чотирьох держав від імені урядів НДР і ФРН. Москва. 12 вересня 1990 р.....
- № 114. Договір про звичайні збройні сили в Європі. Париж. 19 листопада 1990 р. (Витяг).....
- № 115. Паризька хартія для нової Європи. Париж. 21 листопада 1990 р.....
- № 116. Із постанови ЦК КПРС про розвиток обстановки в Східній Європі і нашій політиці в цьому регіоні в 1991 р.(Витяг).....
- № 117. Заява держав – учасників Варшавського Договору. Будапешт, 25 лютого 1991 р.(Витяг).....
- № 118. Протокол про припинення дії договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, підписаного у Варшаві 14 травня 1955 р., та протоколу про продовження строку його дії, підписаного 26 квітня 1985 р. у Варшаві. Прага. 1 липня 1991 р. (Витяг).....
- № 119. Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Москва. 31 липня 1991 р. (СНВ-1) (Витяг).....
- № 120. Римська декларація сесії ради НАТО про мир і співробітництво. Рим. 8 листопада 1991 р. (Витяг).....
- № 121. Критерії визнання нових держав у Східній Європі та на території колишнього Радянського Союзу. Рішення країн Європейського співтовариства. Брюссель. 16 грудня 1991 р. («Брюссельський мінімум») (Витяг).....

- Що говорили стосовно головних проблем міжнародних відносин
вчені, президенти, дослідники
- Із відкритого листа академіка А. Д. Сахарова Голові Президії Верховної
Ради СРСР Л. І. Брежнєву. 1980 р.....
- Із бесіди М. С. Горбачова з держсекретарем США Дж. Шульцем
23 жовтня 1987 р.....
- Із виступу президента США Дж. Буша в Техаському університеті
Травень 1989 р.....
- Падіння Берлінської стіни.....
- М. С. Горбачов. Перебудова і нове політичне мислення для нашої
країни і для всього світу.....
- Американо-радянський діалог очима М. Ваїсса.....
- Оцінка періоду в російському підручнику з історії міжнародних
відносин початку ХХІ ст.....
- А. Громико про ”космічну фальшивку Вашингтона”.....
- Російський військовий історик С. Савранська про
радянсько-американські договори 80-х – початку 90-х рр.....

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас (ТАСС). – 1989. – № 22. – С.5–7 .
2. Атлас (ТАСС). –1972. – № 23. – С. 9–10; № 27. – С. 3–5; № 28. – С. 7–8.
3. Бойцов М. А. Послевоенное десятилетие. 1945–1955 / М. А. Бойцов, И. С. Хромова. – М., 1998.
4. Брандт В. Воспоминания / В. Брандт // Вопросы истории. – 1991. – № I. С. 97–98.
5. Будс Р. Б. Бреттон-Вудская конференция Объединенных Наций в 1944 г. (К истории создания Международного валютного фонда и Международного банка реконструкции и развития) / Р. Б. Будс // Новая и новейшая история. – 1992. – № 2. – С. 32–47.
6. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В 2 т. Т. 2 / А. Буллок. – Смоленск, 1998.
7. Везерсби К. Советские цели в Корее, 1945–1950 / К. Везерсби // Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 315–333.
8. Верт А. Россия в войне 1941–1945 / Пер. с англ. / А. Верт. – Смоленск, 2003.
9. Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. Сборник документов. 1967 год. – М., 1968.
10. Внешняя политика Советского Союза, 1946 г. – М., 1952.
11. Внешняя политика США в послевоенный период. Первые письма с холодной войны / В. Л. Мальков // Международная жизнь. – 1990. – № 11. – С. 148–154.
12. Воспоминания Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С. 68–69.
13. Гайдар Т. А. Грозы на юге. Репортажи о революции / Т. А. Гайдар. – М., 1984.
14. Гайдук И. В. Советский Союз и война во Вьетнаме / И. В. Гайдук // Осмысление истории. – М., 1996.

15. Гарепов М. А. Откуда угроза (документы) / М. А. Гарепов // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 2. – С. 16–31.
16. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О. Суворова / Дж. Гренвилл. – М., 1999.
17. Гриневский О. Проболтался / О. Гриневский // Родина. – 1996. – № 1. – С. 81–88.
18. Громько А. А. Памятное. В 2-х кн. Кн. 1. – М., 1988.
19. Гутен таг. 1990. С.I-IV (вкладка).
20. Джон Кеннеди: "Мы готовы на свободное голосование в Берлине": что предшествовало установлению стены / публ. подгот. Водопьянова З. // Источник. – 1995. – № 1. – С. 52–59
21. Длинная телеграмма Дж. Кеннана. 22 февраля 1946 г. Первые письма с холодной войны / В. Л. Мальков // Международная жизнь. – 1990. – № 11. – С. 140–148.
22. Дэвис Д. Э. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско-американских отношениях / Науч. ред. А.А. Порошкова; Пер. с англ. Е.В. Нетесовой; Сост. указ. и библиогр. ред. Д.Н. Бакун / Д. Э. Дэвис, Ю. П. Трани. – М., 2002.
23. Зубок В. М. Неудавшаяся империя : Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок. – М., 2011.
24. Зубок В. М. Советская дипломатия и берлинский кризис (1958–1962) / В. М. Зубок, З. К. Водопьянова // Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 258–274.
25. Из Архива Горбачова // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 11. – С. 73–84 .
26. Из архива национальной безопасности США. Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979. Предисловие Дж. Хершберга (США) // Новая и новейшая история. – 1997. – № 3. – С. 107–138.

27. Как принималось решение о возведении Берлинской стены / Публ. Б. Бонвеча и А. М. Филипова // Новая и новейшая история. – 1999. – №2. – С. 71–72.
28. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М., 1997.
29. Когда, где, как и почему это произошло. – Лондон, 1993.
30. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. Пер. з 8-го рос. вид. За заг. ред П. М. Федосєєва і К.У. Черненко. Т. 7. 1955–1959. – К., 1981.
31. Корниенко Г. М. «Холодная война»: истоки, причины и последствия / Г. М. Корниенко // Осмысление истории. М., 1996.
32. Корниенко Г. М. Новое о Карибском кризисе / Г. М. Корниенко // Новая и новейшая история. –1991. – № 3. – С. 80–90.
33. Картунов А. США – Россия. К более зрелой фазе отношений // Международная жизнь. – 1994. – №11. – С.45–55.
34. Лундестаг Г. Восток, Запад, Юг. Основные направления международной политики. 1945–1996. Пер. с англ. / Г. Лундестаг. – М., 2002.
35. Марьяна В. В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884–1948 / В. В. Марьяна. – М., 2013.
36. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1986.
37. Матеріали XXII з'їзду КПРС. – К., 1962.
38. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С. 68–69.
39. Морис Ваисс. Международные отношения после 1945 года / Пер. с фр. С.Ф. Колмакова / Морис Ваисс. – М., 2005.
40. Наринский М. М. СССР и «план Маршалла» / М. М. Наринский // Осмысление истории. – М., 1996.
41. Новые документы по новейшей истории. Хрестоматия / Под ред. Г. Н. Севастьянова. – М., 1996.

42. Пелипась М. Я. Суэцкий кризис 1956 года / М. Я. Пелипась // Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории / Отв. ред. Н. И. Егорова, А. О. Чубарьян. – М., 2003. – С. 543–584.
43. Первое совещание Коминформа. 22–28 сентября 1947 г. Протокол первого совещания // Совещания Коминформа, 1947, 1948, 1949. Документы и материалы. – М., 1998.
44. Позиция Советского Союза в отношении Бреттон-Вудской системы // Системная история международных отношений в двух томах. Т. 2. События 1945–2003 годов. – С. 27–29.
45. Позняков В. В. Кубинский ракетный кризис: человеческое измерение / В. В. Позняков // Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 348–367.
46. Правда – 1989. – 7 июля.
47. Правда. – 1956. – 1 ноября.
48. Правда. – 1980. – 14 января..
49. Правда. – 1989. – 25 декабря.
50. Примаков Е. М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е. М. Примаков. – М., 1978.
51. Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. – К., 1961.
52. Рукавишников В. О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политике и безопасности Запада / В. О. Рукавишников. – М., 2005.
53. Савранская С. В. Военно-политические аспекты окончания холодной войны / С. В. Савранская // Конец холодной войны: новые факты и аспекты: Сб. науч. тр. – Саратов, 2004 – С. 48–72.
54. Сахаров А. Д. Тревога и надежда / А. Сахаров. – М., 1990.
55. Секретные документы из особых папок. Афганистан // Вопросы истории. – 1993. – № 3. – С. 27–29.

56. Секреты Карибского кризиса // Международная жизнь. – 1992. Спецвыпуск. – С. 130–137.
57. Системная история международных отношений. 1945–2003. Т. 4. Документы. Под ред. А. Д. Богатурова. – М., 2003.
58. Советская Россия. – 1991. – 25 февраля.
59. Советский Союз на международных конференция периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). – М., 1984.
60. Советский Союз на международных конференция периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 5. Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апр.–26 июня 1945 г.). – М., 1984.
61. Советский Союз на международных конференция периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 авг. 1945 г.). – М., 1984.
62. Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. В 2-х тт. Документы. Т. 1. 1944–1948 гг. – М., 1999.
63. Стародубов В. П. Супердержавы XX века. Стратегическое противоборство / В. П. Стародубов. – М., 2001.
64. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы / П. А. Судоплатов. – М., 2005.
65. Фейс Герберт. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели и мир, которого они добились / Герберт Фейс. – М., 2003.
66. Фурсенко А. А. Карибский кризис 1962 г. Новые материалы / А. А. Фурсенко // Новая и новейшая история. – 1998. – № 5. – С. 66–69.
67. Харботл Т. Битвы мировой истории / Т. Харботл. – М., 1993.

68. Харрисон Х. Политика Советского Союза и Восточной Германии в период берлинского кризиса 1958–1961 гг. / Х. Харрисон // Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 275–293.
69. Хопкинсон К. Двадцатый век / К. Хопкинсон. – М., 1997.
70. Хрестоматия по новейшей истории / Под ред. Б. Г. Гафурова и др. Т. 3. Ч. 1. – М., 1961.
71. Хрестоматия по отечественной истории (1946–1995 гг.) / Под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина и др. – М., 1996.
72. Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – М., 1997.
73. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 1. Становление “реального социализма” (1945–1965). – М., 2000.
74. Черчилль У. Мировой кризис / У. Черчилль. – М., 2003.
75. Черчилль У. Мускулы мира / У. Черчилль. – М., 2004.
76. Чуев Ф. И. Молотов: Полудержавный властелин / Ф. И. Чуев. – М., 2000.
77. Эндрю К., КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева / К. Эндрю, О. Гордиевский. – М., 1992.

Электронный ресурс http://www.coldwar.ru/bases/marshall_plan.php

Электронный ресурс <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Электронный ресурс [www.grinchevskiy.ru / ... / doktrina - trumen a ...](http://www.grinchevskiy.ru/.../doktrina-trumen-a...)

Электронный ресурс: www.oldgazette.ru/lib/stalin_2/02.html

Мовна редакція:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української літератури і компаративістики
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
Мірошник Ольга Юріївна